

**Türk Tarihi
Araştırmaları Dergisi**

Yıl 5, Sayı 1, Haziran 2020

**Journal of Turkish History
Researches**

Volume 5, Issue 1, June 2020

Ordu

2020

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <http://dergipark.gov.tr/turktarars> adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History Researches
Vol. 5 Number 1 June 2020

Journal of Turkish History Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at <http://dergipark.gov.tr/turktarars>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Fatih ÜNAL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief
Fatih ÜNAL

Editörler / Editors
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director
Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

Dergi Sekreteryası / Journal Secretariat
Harun ARSLANTÜRK, Zafer SEVER, Kamil YAVUZ, Nebil KARADUMAN

Dizgi
Zafer SEVER

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185

ISSN (Basılı) 2548-091X

Yayına Katkıda Bulunanlar

**CAN
AIRBAG**

Bayram USTA
0532 521 79 06
Sametcan ŞEKER
0532 061 68 29

Bostancı Sanayi Huzur Hoca Sk.Özkaymak Apt.
No:27/D İçerenköy- Bostancı / İST.
Tel: (0216) 575 57 89
Fax: (0216) 573 67 03

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

AcademicKeys

Akademik Araştırmalar İndeksi

Acarindex.com

Akademik Araştırmalar İndeksi (Acar Index)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1 Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Metin: Tarih-i Selâtîn-i Tatar Han
Mehmet Akif ERDOĞRU
- 27 Tsargrad'ın Türkler Tarafından Ele Geçirilişi Hikâyesi'nin Yazarı ve Yazımı Üzerine
Altay Tayfun ÖZCAN
- 90 Ortaçağ Anadolu Devletlerine-Beyliklerine Ait Yeni Bulunan Numizmatik Materyaller
Mustafa KALKAN
- 161 Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin: Henri Moser ve Eserleri
Oktay BERBER
- 177 Irak Selçukluları Devrinde Halep'te Bir Türkmen Beyliği: Yarukoğulları (1128-1232)
Hüseyin KAYHAN
- 194 Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un Gözünden Merv'in İşgali
Hatice KARIMOV
- 215 Vladimir İvanoviç Alekseevski'nin Raporuna Göre 1891 Yılında Ardahan'da Gerçekleşen Difteri Salgını
Harun ARSLANTÜRK
- 241 Azerbaycan'ın İlk Kadın Gazetesi Işık (1911-1912)'dan Haricî Haberler: Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı
Ela Nur KÖSE
- 267 Çeviri: 600lerde Bizans Harp Sanatına Avar-Türk Tesiri (Maurikiosun Strategikon'u Hakkında Mülâhazalar)
Buğra ATSIZ
- 284 Çeviri: V. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Göçebelerin Batı'ya Doğru Sürüklenişi Bölüm III. Kumanlar ve Peçenekler
Emine DİKMEN
- 302 Çeviri: Safevî Devleti'nin Kırım Tatarları İle Münasebetleri

Umut KIRCA

319 Kitap Tanıtımı: Cengiz Han

Murat TURAL

328 Kitap Tanıtım: Türkistan'da Efendiler ve Köleler

Zafer SEVER

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŐMA KURULU

- Prof. Dr. Ali Merthan Dündar**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliöğlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet BeşirAşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Salim Çöhçe, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

- Doç. Dr. Ranetta Gaffarova**, Ardahan Üniversitesi (Rusça)
Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Arş. Gör. Halim Kılıç, Ordu Üniversitesi (İngilizce)

SAYI HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Erkan Göksu**, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Ünal, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Dinçer Koç, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Gökçe, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay Berber, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Sadullah Gülten, Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Seda Yılmaz Vurgun, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Sıddık Çalık, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Ali Rıza Yağlı, Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Ali Toraman, Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Emrullah Kaleli, Giresun Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Hayrettin İhsan Erkoç, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. İsmail Bülbül, Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Murat Serdar, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Mustafa Tanrıverdi, İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Şenay Yanar, Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Umut Üren, Kırklareli Üniversitesi
Dr. Mesut Karakulak, Ordu Üniversitesi
Dr. Murat Özkan, Ordu Üniversitesi

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University

Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University

Prof. Dr. Alfinasibgatullina, Russia Academy of Sciences

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/ Kazakhstan

Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University / Kyrgyzstan

Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University

Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University

Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University

Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

- Prof. Dr. Ali Merthan Dünder**, Ankara University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Gazi University
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Karadeniz Technical University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Gazi University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kiliç, Erciyes University
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Salim Çöhçe, İnönü University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

- Assoc. Prof. Dr. Ranetta Gaffarova**, Ardahan University (Russian)
Dr. Hakan Güngör, Ordu University (English)
Research Assistant Halim Kiliç, Ordu University (English)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. Erkan Göksu, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih Ünal, Ordu University
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Dinçer Koç, İstanbul University
Assoc. Prof. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. Mustafa Gökçe, Muğla Sıtkı Koçman University
Assoc. Prof. Dr. Oktay Berber, Eskişehir Osmangazi University
Assoc. Prof. Dr. Sadullah Gülten, Ordu University
Assoc. Prof. Dr. Seda Yılmaz Vurgun, Bilecik Şeyh Edebali University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University
Assoc. Prof. Dr. Sıddık Çalık, Yıldırım Beyazıt University
Assist. Prof. Dr. Ali Rıza Yağlı, Giresun University
Assist. Prof. Dr. Ali Toraman, Amasya University
Assist. Prof. Dr. Emrullah Kaleli, Giresun University
Assist. Prof. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, Çanakkale On Sekiz Mart University
Assist. Prof. Dr. İsmail Bülbül, Mustafa Kemal University
Assist. Prof. Dr. Murat Serdar, Tokat Gaziosmanpaşa University
Assist. Prof. Dr. Mustafa Tanrıverdi, İstanbul University
Assist. Prof. Dr. Şenay Yanar, Gümüşhane University
Assist. Prof. Dr. Umut Üren, Kırklareli University
Dr. Mesut Karakulak, Ordu University
Dr. Murat Özkan, Ordu University

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 5. Yılına girmiş oluyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı gerçekleşen, çeşitli kuruluşlarla işbirliği içinde “Genel Türk Tarihi Çalıştayları”nın düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleri ile birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 5th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the “General Turkish History Workshops” in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Değerli Okuyucular

Genel Türk Tarihi alanında beş yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin son sayısında 8 özgün araştırma, 3 çeviri ve 2 kitap tanıtımı yer almaktadır.

Bu sayının ilk makalesi Mehmet Akif ERDOĞDU tarafından kaleme alınmıştır. "Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Metin: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han" adlı çalışmada bugüne kadar yayımlanmamış son derece önemli bir eser ilim dünyasına tanıtılmıştır. Eser Türk, Tatar ve Moğol tarihine dair önemli bilgiler sunmaktadır. "Tsargrad'ın Türkler Tarafından Ele Geçirilişi Hikayesi'nin Yazarı ve Yazımı Meselesi Üzerine" adlı yayında Altay Tayfun ÖZCAN İstanbul'un fethinin kaynakları arasında yer alan Tsargrad'ın Türkler Tarafından Ele Geçirilişi Hikayesi adlı çalışmayı oldukça detaylı ve özenli bir şekilde incelemiştir. Yabancı kaynaklar içerisinde önemli bir yeri olan bu eseri; yazar oldukça kapsamlı değerlendirmiştir. Bu yönüyle bu çalışma kaynak ile ilgili en detaylı inceleme olmuştur.

Mustafa KALKAN tarafından yazılan "Ortaçağ Anadolu Devletlerine-Beyliklerine Ait Yeni Bulunan Numizmatik Materyaller" adlı çalışmada bölgedeki Numizmatik litaretüründe bugüne kadar yayınlanmamış örneklerin yanı sıra bilinen ama farklı tip ve ağırlıklarla diğer örneklerden ayrılan sikkeler incelenmiş, dönemleri açısından ifade ettikleri önem üzerinde durulmuştur. İlk kez yayınlanan sikkeler, şekil, tip, ağırlık ve üzerlerindeki tasvirlerle birlikte tanımlanarak, bağlı buldukları kültür çevresinin özellikleri açısından da ele alınmıştır. Oktay BERBER'in "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin: Henri Moser ve Eserleri" adlı çalışmasında Türkistan'a seyahatleri neticesinde bölge hakkında iki eser veren Moser'in çalışmaları bağlamında Türkistan tarihi üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Hüseyin KAYHAN'ın ele aldığı "Irak Selçukluları Devrinde Halep'te Bir Türkmen Beyliği: Yarukoğulları (1128-1232)" adlı çalışması unutulmuş bir Türkmen Beyliği hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Hatice KARIMOV tarafından kaleme alınan "Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un Gözünden Merv'in İşgali" adlı çalışmada Türkistan işgalinin son safhasını oluşturan Merv'in işgal süreci Türkistan Genel Valiliği diplomasi şubesi memuru Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un gözünden aktarılmaktadır. Çarlık Rusya'nın 93 Harbi sonrası Kars ve çevresindeki kısa hakimiyet sürecini bölge sağlık istatistikleri çerçevesinde inceleyen Harun ARSLANTÜRK,

“Vladimir İvanoviç Alekseevski’nin Raporuna Göre 1891 Yılında Ardahan’da Gerçekleşen Difteri Salgını” adlı çalışması ile bölgede ortaya çıkan bir salgın ile mücadeleyi Rus nokta-ı nazarından değerlendirmektedir. Ela Nur KÖSE tarafından kaleme alınan “Azerbaycan’ın İlk Kadın Gazetesi Işık (1911-1912)’dan Haricî Haberler: Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı” adlı çalışmada Işık Gazetesi temelinde Cedidçilik Hareketi’nin Türk dünyasında, özel olarak Azerbaycan’da, eğitim ve kadın meselesi temelinde toplumun modernizasyonuna etkisinden bahsedilmiştir.

Buğra ATSIZ’ın “600lerde Bizans Harp Sanatına Avar-Türk Tesiri (Maurikiosun Strategikon’u Hakkında Mülâhazalar” başlıklı çeviri çalışması Bizans harp sanatının o devirdeki durumundan bahsetmektedir. Emine DİKMEN tarafından çevrilen “V. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Göçebelerin Batı’ya Doğru Sürüklenişi III. Bölüm Kumanlar ve Peçenekler” adlı çalışma Türk tarihinin müphem alanlarına dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Umut KIRCA’nın “Safevî Devleti’nin Kırım Tatarları ile Münasebetleri” adlı çevirisi Türk tarihçiliğinde yeni değer bulan bir sahada önemli bir çalışmanın Türkçe çevirisidir. Eser, Osmanlı-Safevi ilişkilerinde Kırım Tatarlarının askerî bir hizmet olarak iki devlet arasında oynadığı rolü yoğunlukla İran bakış açısıyla ele almaktadır.

Murat TURAL’ın tanıtımını yaptığı Michal BİRAN tarafından kaleme alınan “Cengiz Han” adlı çalışma Cengiz Han’ın imajı üzerine önemli bir çalışmadır. Türkistan’ın işgalini kölelerin dünyasından ele alarak bir dönemin gerçekliğini ortaya koyan Mesut KARAKULAK’ın “Türkistan’da Efendiler ve Köleler” adlı çalışması Zafer SEVER tarafından tanıtılmıştır

Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkiz.

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear Readers,

In the last issue of the Journal of Turkish Historical Studies, which has been published for five years in the field of General Turkish History, there are 8 articles, 3 translation and 2 book reviews.

The first article of this issue is written by Mehmet Akif ERDOĞDU titled "An Arabic Text on the History of Cengizids: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han". In his study, the author introduces an extremely important work that has not been published up to present. The work provides important information about the history of Turkish, Tatar and Mongolian. Altay Tayfun ÖZCAN, in the publication entitled "On the Issue of the Author and Writing of the Story of the capture of Tsargrad by the Turks", examined in detail and meticulously The Story of the Capture of Tsargrad by the Turks, which is also one of the conquest sources of Istanbul. The author evaluated quite extensively this work, which has an important place in foreign sources. In this respect, it has been the most detailed review of this study.

In his study titled "Newly Found Numismatic Materials of Medieval Anatolian States-Principalities" Mustafa KALKAN emphasized the importance they expressed in terms of their periods by examining the samples, different types and weights that have not been published in the Numismatic literature in the region. The coins, which were published for the first time, were defined together with their shape, type, weight and depictions on them, and were also handled in terms of the characteristics of the culture environment they belong to. Oktay BERBER's work titled "An Important Traveler in terms of Turkestan History Research: Henri Moser and His Works" made evaluations on the history of Turkistan in the context of Moser's studies, which gave two works about the region as a result of his travels to Turkistan.

His work titled "A Turkmen Principality in Aleppo during the İraqi Seljuk Period: Yarukoğulları (1128-1232)", which Hüseyin KAYHAN handled, provides important information about a forgotten Turkmen Principality. In the study entitled "The Invasion of Merv through the Eyes of Diplomat Nikolay Valeryevich Çarıkov" written by Hatice KARIMOV, the occupation process of Merv, which constitutes the final stage of the occupation of Turkistan, is conveyed through the eyes of the diplomatic branch of the Turkistan General Governorship, Nikolay Valeryevich Çarıkov. Harun ARSLANTÜRK, who examined the short domination process of Kars in and

around Kars after the 93 War, within the framework of the region's health statistics, combines an epidemic in the region with his work titled "The 1891 Diphtheria Outbreak in Ardahan According to the Report by Vladimir Ivanovich Alekseevski". In the study titled "External News From Azerbaijan's First Women's Newspaper Işık (1911-1912): Turkish-Italian (Tripoli) War" Ela Nur KÖSE examined the effect of the Cedidism Movement on the basis of education and women on the modernization of society in the Turkish world, especially in Azerbaijan, on the basis of Işık Gazetesi.

Buğra ATSIZ's translation work titled "Avar-Turkish Influence on 600 Byzantine War Art (Interpretations of Maurikios's Strategikon)" mentions the state of Byzantine warfare in that period. Translated by Emine DİKMEN, "On the Westerly of Nomades from the Fifth to Nineteenth Century Part III. The Comans and Petchenegs" contains important information about the ambiguous areas of Turkish history. Umut KIRCA's translation of " Relations of Safavid Dynasty with Crimean Tatars " is a Turkish translation of an important study in a field that finds new value in Turkish historiography. The work focuses on the role of Crimean Tatars as a military service between the two states in the Ottoman-Safavid relations from an Iranian perspective.

The work titled "Cengiz Han" written by Michal BİRAN, promoted by Murat TURAL, is an important study on the image of Cengiz Han. Mesut KARAKULAK, who reveals the reality of a period by taking the occupation of Turkistan from the world of slaves, was introduced by Zafer SEVER.

I am grateful to the authors, referees and all of our friends who have contributed material and moral contributions to this issue.

On behalf of the Editorial Board

Prof. Dr. Fatih ÜNAL

**Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Metin:
Tarih-i Selâtin-i Tatar Han**

Mehmet Akif ERDOĞRU*

Özet

On altıncı yüzyılda Buhara’da yaşamış olan Nakşibendî şeyhlerinden tarihçi Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hacı Muhammed, Şeybanî idaresi yıkıldıktan sonra, İç Asya’nın Türk, Moğol, Tatar ve Ruslarının tarihi üzerine Arapça bir metin yazmıştır. Bu kitaba kendi ismini, ‘Şeyh Muhammed Bek Tarihi’ adını verdi. Anlaşıyor ki, bu kitabın bir bölümü zamanımıza ulaştı. ‘Tarih-i Selâtin-i Tatar Han’ adını verdiği bu bölüm, Türk, Tatar ve Moğol destanları ile başlar. Bu metin ne Arapça ne de başka dillerde yayımlanmıştır. Bu yazmayı Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde 2006’da çalışırken şans eseri buldum. Buharalı Sünni bir tarihçi olan Şeyh Muhammed Bek, Cengizlilerin İslam Dünyasına, Hindistan, Bengal ve Arabistan dâhil olmak üzere, yaptıkları katkıları öğretmek amacıyla yazmıştır. Bu eserde dönemin önemli İslam âlimleri ile ilahiyatçıların biyografileri de bulunabilir. Bu yazımda bu metni Arapçadan Türkçeye çevirdim ve bazı yorumlar yaptım. Bildiğim kadarıyla tam metin kayıptır. Bu metinden yetmiş küsur sayfalık küçük bir bölümü zamanımıza ulaşmıştır. Diğer sayfaların kaderi bilinmiyor. Bu yazmanın ilk sahibi on sekizinci yüzyıl Osmanlı sadrazamı Halil Hamid Paşa’dır. Elimizdeki yazma, kötü bir kopyadır ve kâtibî bilinmemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Cengizliler, Türkler, Moğollar, Ruslar, Tatarlar, Buhara, Nakşibendi.*

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İzmir, aerdogru@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0647-519X. (Makale gönderim tarihi: 04.04.2020; Makale kabul tarihi: 16.05.2020)

An Arabic Text on the History of Cengizids: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han

Abstract

Historian Mohammad Bek b. Yar Muhammed b. Hacı Muhammed who was one of the Naqshibandiyya sheyhs of Bokhara, lived in Bokhara at the end of the sixteenth century, wrote an Arabic text about the history of Turks, Russians, Mongols and Tartars of Inner Asia after reign of the Shaybanids was ended. He gave a name his text to 'Tarih-i Şeyh Muhammed Bek'. In his chapter from it that entitled the 'History of Sultans of Tartar States' (Tarih-i Selâtin-i Tatar Han), he begins to mention a passage on the epics of Turks, Tartars and Mongols. This text is unpublished both in Arabic and in other languages. When I researched at the Library for Islamic Manuscripts of Konya of Turkey in 2006, I founded it by chance. Sheyh Mohammad Bek who was a Sunni historian from Bokhara gave political information on the history of Cengizids to point their Islamic activities to Islamic World, including India, Arabia and Bengal. Although this manuscript is unique, methodically historians must not use it on the history of Cengizids as a first hand source. It was an Islamic source that information on the biography of important Muslim scholars and theologians of that times will be also founded. In my paper, I translated this text (folio 1b-4b) from Arabic to Turkish and added my comments on the text. As far as I know, original full text entitled the 'History of Sheyh Mohammad Bek' is absent. A small chapter from it came to our time that consist of seventy seven pages. Fate of other pages is unknown. Its first owner was a former Ottoman prime minister of the eighteenth century Halil Hamid Pasha. I point out that this chapter that copied by an unknown clerk is an irregular copy.

Key Words: *Cengizids, Turks, Mongols, Tartars, Russians, Bokhara, Nakshibandiyya.*

On yedinci yüzyıl başlarında (muhtemelen 1604 yılında) Buharalı Nakşibendî şeyhi Şeyh Muhammed Bek tarafından Arapça olarak, 'Şeyh

Muhammed Bek Tarihi' isimli bir İslam tarihi yazılmıştır. Ancak bu eser tam metin olarak zamanımıza ulaşmamıştır. Müellifin eserin bir bölümü, 'Tarih-i Selâtin-i Tatar Han' ismiyle, Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan Yazma Eserler Kataloğuna geçmiştir. Yetmiş küsür sayfalık bu Arapça yazmanın bir bölümü (yaprak:1b-6b) Çengizlilerin tarihine ayrılmıştır. Tarih metodolojisi açısından, muhakkak ki, geç tarihli bir eser olması sebebiyle, bu konuda birincil bir kaynak olarak addedilemez. Ancak müellifin verdiği bazı bilgiler, özellikle Orta Asya Türk, Moğol ve İslam tarihi açısından değer taşır.

Tarihçi Şeyh Muhammed Bek, bu eserini, Arap tarihçilerin yaptığı gibi 'tabakat' esasına göre hazırlamıştır. İslam sultanları ile o devrin önemli İslam âlimlerinin biyografilerini ve siyasi faaliyetlerini eserinde kronolojik olarak kısaca kaydetmiştir. Bu yazma, Türklerin tarih sahnesine çıkışı ile başlıyor, Moğollar ve Cengiz Han ile devam ediyor. Altınorda Hanlığı (1223-1502), Şeybanîler (1501-1598), Harezmi Hanları (1511-1804), Çağatay Hanlığı (1227-1882), İlhanlılar (1256-1344), Celayirîler (1336-1431), Çobanlılar (1317-1355), Togay Timurular (1337-1409), İncüler (1303-1357), Serbedarîler (1337-1381), Muzaffer Oğulları (1314-1393), Bavendiler (665-1349) Mazenderan ve Taberistan (864-1033) melikleriyle bu bölüm sona eriyor. Kısacası müellif, ana hatlarıyla, Cengizlilerin on üçüncü yüzyıldan, on yedinci yüzyıl başlarına kadar dört yüzyıllık bir sürenin tarihini özet olarak veriyor. Müellifin, bu tarihi bilgileri hangi kaynaklardan aldığını bilmiyoruz. Sadece 'Zafernâme' (muhtemelen Nizameddin Şamî'nin eseri) isimli bir eserden söz ediyor ama bunun da müellifini açıkça yazmıyor. Ancak onun verdiği bilgilerin ekseriyetinin doğru olduğu; ayrıca, Orta Asya'da Türkler, Moğollar ve Tatarlar arasında Sünni İslamiyet'in yayılışına özel bir ilgi duyduğu gözlemleniyor. Eserin tümüne dikkatli bakıldığında (Hind, Sind, Bengal kısımları gibi) müellifin asıl amacının en eski çağlardan, on yedinci yüzyıl başlarına kadar Sünni temelli bir İslam tarihi yazmak olduğu anlaşılıyor. Buhara'da Şeybanî Hanlığının yıkılış dönemine (on altıncı yüzyıl sonları ile on yedinci yüzyıl başları) ait verdiği bilgiler bu açıdan değerli ve önemli addedilebilir. Bu

dönemde Safevîlerden dolayı Şii-Sünni mücadelesinin hem Anadolu ve Irak hem de Orta/ İç Asya ve Hindistan'da yoğun olduğu, özellikle Safevîlere karşı Buhara Hanlarının yoğun bir mücadele içinde oldukları biliniyor. Bu sebeple müellif eserinin birkaç yerinde Safevîler için Melâhîde sözcüğünü kullanmaktan çekinmediği gözlemlenmektedir. Eserinin çeşitli yerlerinde, İslam'ı benimseyen Şamanist ve Budist Hint krallarından söz ediyor. Örneğin Cuci'nin oğlu Batu Han'ın Müslüman olduğunu açıkça yazıyor. Hâlbuki biz bu durumun çeşitli çevrelerde gizlendiğini biliyoruz.¹ Yine, Çağatay hanlarından İslam'ı kabul eden ilk hükümdarın Mübarek Şah (1251-1261) olduğu; sırasıyla Barak Han ve Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabul ettikleri, böylece İslam'ın Moğollar arasında yayılmaya başladığı ileri sürülmüştür². Ancak, müellifin verdiği bilgiye göre, İslam'ın Moğollar arasında daha önceden kabul edildiği ortaya çıkıyor. Müellif Mübarek Şah'tan önce Çağatay Hanı Yisü Mengü Han'ın (1247-1251) İslam'ı kabul ettiğini yazıyor. Yine Çağatay hanı Tuğluk Timur Han'ın (1347-1364) da İslam âlimi Mevlanâ Erşededdin b. Eş-şeyh Cemaleddin sayesinde İslam'ı kabul ettiğini belirtiyor. Bunun yanı sıra, İlhanlı Gazan Han (1295-1304) Emir Nevruz'un (öl. 1275) yönlendirmesi, Sadeddin İbrahim b. Muhammed El-Hammuye'nin³ irşadıyla İslam'ı kabul ettiğini belirtiyor.

Müellife göre, Hindistan, Keşmir ve Bengal bölgelerinde İslam'ı ilk kabul edenlerin kimler olduklarına gelince, Orta Hindistan'da bulunan Malva'da (sonradan Malva İslam Sultanlığında (1392-1562) şimdi Medya Pradeş eyaleti sınırları içinde) İslam, Gazneli Sultan Mahmud

¹Cûzcânî, onun Müslüman olduğunu, fakat bunu gizlediğine dair güvenilir rivayetler bulunduğunu söyler. Nakleden Mustafa Kafalı, "Batu Han" mad. *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 209; 'Çocuklarından Berke Han'ın İslam'ı İslam ulemâsından Şeyh Seyfeddin Bâharzî ile Hârizm bölgesinde bulunduğu sırada resmen kabul etmiştir. Bkz. Kafalı, "Batu Han", s. 209.

² Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", *DİA*, 8, 1993, s.177.

³ Kübrevî şeyhi Sa'düddin Muhammed b. Müeyyed b. Abdillâh b. Alî Hammûye Bahrâbâdî Cüveynî (öl. 671/1272-73'ten sonra), bkz., R. Öngören, *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 390.

(öl. 1030) zamanında yayılmaya başlamıştır. Hâlbuki biz, Mâlvâ'nın fethinin 1305'te Sultan Alâeddin Halacî devrinde gerçekleştiğini ve bu fetihden sonra bölgeye Melik Aynülmülk Multânî vali tayin edildiğini ve Sultan Alâeddin Halacî zamanında da İslâm'ın burada yayılmaya başladığını biliyoruz.⁴ Müellife göre, Bengal'de⁵ İslâm, Delhi Türk Sultanlığının kurucusu Sultan Kutbüddin Aybek'in (öl. 1210) büyük emirlerinden olan Melik Muhammed b. Bahtiyar zamanında ortaya çıkmıştır. Hint alt kıtasında yer alan Keşmir'de İslâm, müellife göre, Şah Nimetullah Velî'nin⁶ müridi Baba Kalender'in⁷ irşadıyla yayılmıştır. Raca, evinin yakınına Baba Kalender için bir hangâh yaptırmıştır. Yine, müellife göre, Emir Seyyid Ali Hemedanî 1372 yılında Keşmir'e gelerek, Sultan Kutbüddin Aybek'e tazim etmiştir. Bundan sonra, Hindli Raca, Müslüman gibi giyinmeye başladı ve İslami merasimlere değer verdi. Merhum Prof. Tahsin Yazıcı (1922-2002), 'Kübreviyye tarikatının Hemedânîyye kolunun kurucusu olan Alî b. Şihâbeddîn b. Muhammed Hemedânî'nin (ö. 786/1385), Keşmir Sultanı Şehâbeddin döneminde 700 seyyitle birlikte Keşmir'e giderek (774/1372) orada dört ay kaldığını; yedi yıl sonra Keşmir'e ikinci gidişinde Sultan Şehâbeddin'in yerine geçen kardeşi Sultan Kutbüddin tarafından karşılandığını; Sultan ile iyi münasebetler kurarak, İslâm esaslarına aykırı uygulamalardan vazgeçmesini sağladığını ve Keşmir'deki gayrimüslim halkın İslâmiyet'i kabul etmesinde tesirli olduğunu' yazıyor.⁸ Hintli İslâm müellifi Saiyid Athar Abbas Rızvî'ye göre, Keşmir, Hindistan'dan daha sonra

⁴ İktidar Husain Siddikqui, "Malva", *DİA*, 27, İstanbul 2003, s. 547-548

⁵ Burada sonradan İslâm hanedanı kuruldu: 1337-1576 yılları arasında Bengal'de hüküm süren Bengal sultanlığı bkz., Enver Konukçu, "Bengal", *DİA*, 5, 1992, 438-39. Konukçu, Bhaturya'da toprak sahibi yerli Hindu olan Ganesa'nın oğlu Cadu'nun İslâmiyet'i kabul ederek Celâleddin Muhammed adını aldığını ifade ediyor.

⁶ Nimetullahî tarikatının kurucusu, mutasavvıf şair Şâh Ni'metullâh Velî Muhammed b. Abdillâh el-Hüseynî el-Kirmânî (ö. 834/1431). Bkz., Mahmud Erol Kılıç, "Nimetullah-ı Velî" mad. *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 134-135. Seyyid Nûrullah, Şah Ni'metullah'ın sağlığında Dekken Sultanı Ahmed Şah Behmenî'nin daveti üzerine Dekken'e giderek irşat faaliyetinde bulunmuş ve hükümdarın kızıyla evlenmişti.

⁷ Onun müritlerinden biri olsa gerektir.

⁸ Tahsin Yazıcı, "Hemedani, Emir-i Kebir" mad. *DİA*, 19, İstanbul 1998, s.187

İslamlaşmıştır. Emevi valileri ve Gazneli Mahmud, Keşmir'in içlerine nüfuz edememişlerdir. İlk ciddi hareket, 1320'de Moğol-Çağatay kumandanı Zulcu'nun seferinden sonra görülmüştür. Zulcu'nun ayrılmasının ardından, Kral Rincana kendisine Şah Mîr Sevâtî adında bir Müslümanı vezir yaptı. Şah Mîr, bir müddet sonra Bülbül Şah lakabıyla tanınan Seyyid Şerîfüddin adındaki bir Sühreverdiyye dervişi vasıtasıyla kralın İslam'ı kabul etmesini sağladı. Rızvi'ye göre 'Keşmir'de İslâmiyet'in yayılmasını ve İslâm kültürünün bölgeye yerleşmesini büyük ölçüde XIV. yüzyılın sonlarına doğru buraya gelmeye başlayan Mîr Seyyid Ali Hemedânî ve oğlu Mîr Seyyid Muhammed gibi Kübrevî şeyhleri ile Beyhakî Seyyitleri etkiledi.⁹ Şeyh Muhammed Bek'e göre, Hindistan'ın alt kıtasında bulunan Sind'de İslam, Haccac b. Yusuf'un amcaoğlu İmadüddin Muhammed Kasım'ın gayretiyle yayılmaya başladı. Kısacası müellif, Cengiz Han ve Moğol düşmanlığı yapmayarak, Cengiz Han'ın değil ama onun İslam'ı kabul eden neslinin Orta/ İç Asya ve Hindistan'da İslamiyet'e yaptığı katkıları eserinde özellikle belirtiyor. Bu açıdan bakıldığında bu yazmanın Hindistan tarihi açısından değerli olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Müellif, eserine, Türk, Moğol, Tatar ve Rusların tarih sahnesine çıkışından başlıyor ve Müslüman olmayan Türkleri eleştiriyor: 'Alınca Han, babasından sonra saltanat koltuğuna oturdu. Onun devrinde bütün Türkler dalalet yolunu tuttular. Hepsi kâfir oldular'. Moğol (Alankuva) ile Oğuz Destanlarından da haberdardır.¹⁰ Bu bilgilerin bir kısmı 'Cengiz-nâme'lerde bulunan bilgilerle uyuyor. Örneğin, Salcut, Bodoncar ve Kıyat neslinin ortaya çıkışı Çengiz-nâme'de şöyle ifade ediliyor: 'Duyin Bayan birle Alankodin üç oğil toğdı birisning atı Bodoncar ekincisinin atı Kalıncar üçüncüsünün adı Salcut erdi imdi

⁹ Siyid Athar Abbas Rızvi, "Keşmir" mad, *DİA*, 25, İstanbul 2002, s. 326.

¹⁰ *Ravzatü's-Safâ, Tarih-i Cihân-ara* ve Şeref Yezdî'nin *Mukaddime*'si gibi Farsça kaynak eserleri kullanarak Türk ve Moğolların tarihini yazma geleneğinin on yedinci yüzyılda İstanbul'da Kâtip Çelebi gibi Osmanlı âlimleri arasında devam ettiğini görüyoruz. Bkz. M. Akif Erdoğan, 'Kâtip Çelebi'de Türkistan', *Tarihin İçinden, Dağumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan*, İstanbul 2006, s. 237-249

Kıyat uruğu Bodancardan turur'.¹¹ Cengiz Han'ın memleketlerini beş oğluna pay etmesi, Ötemiş Hacı'nın Çengiz-nâmesi'nde bulunan cümlelerle uygunluk gösteriyor.¹²

Netice olarak, bu metnin, Cengizliler tarihi açısından ikinci el bir metin olduğu açıktır. On yedinci yüzyıl başlarında, Buhara'da Şeybanî Hanlığı yıkıldıktan sonra Nakşibendi şeyhi Muhammed Bek, belki de Şeybanîlerin mufassal bir tarihini yazmaya heveslenmiş ve böyle bir metni ortaya çıkarmıştır. Eserin, derleme bir eser olarak, o dönemde Sünni İslam dünyasının ihtiyacını karşılamak için kaleme alındığı fark edilmektedir. Bir nüshasının Burdur Umumi Kütüphanesine (sonradan Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesine) nasıl ulaştığı ise malumuz değildir.

Metnin Türkçe Çevirisi

(Şeyh Muhammed Nakşibendî, *Tarih-i Selâtîn-i Tatar*¹³, No. 692, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Mecmuanın içinde, yaprak: 1b-5b, Burdur Umumi Kütüphanesinden Konya Yazma Eserler Kütüphanesine sonradan getirilmiştir. Osmanlı sadrazamı Halil Hamid Paşa'nın vakıf kitaplarından biridir).

Türk Meliklerinin Zikri

Bunlar otuz sekiz kişidir. Türk b. Yafes b. Nuh aleyhi's-selâm zamanında, devlet kanunları ve vergileri Türk beldelerinde tatbik edildi. Rus ve Rusların hepsi, Türkün neslindedir. Kazan, Garbî Hazez ve Bulgar tarafında onun makamına Mengügen¹⁴ geçti çünkü o, onun

¹¹ Maria Ivanics ve Mirkasym A. Usmanov, *Das Buch der Dschingiz-Legende (Daftar-ı Cingiz-nama) I*, Szeged 2002, Macaristan, s. 38

¹² Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz.: İlyas Kamalov, Ankara 2009, TTK yayınları, s. 30

¹³ Kültür Bakanlığı Yazmalar Kataloğundaki mevcut tarih (kad temmet sabi-i Şaban sene erbaa ve elf mine'l-hicriyye / 7 Şaban 1004) yanlıştır. Yazmanın 1014 tarihli olduğu anlaşılıyor (*tasalluta Baki Han b. Canı Sultan b. Ahat Abdullah Han teveffa fi sene erbaa, aşere ve elf/ 1014*, yaprak: 4a).

¹⁴ Mengü Kaan'ın bozuk telaffuzu olmalı.

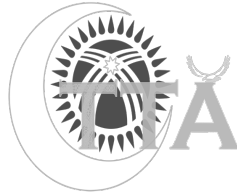
neslindendi. Bunlar Türk kavimlerinin en çirkinleridir. Bunun zamanında, Çin, Komari, İnce Han ve Dibakoy Han ve Gök Han ve onun oğlu Alınca Han, babasından sonra saltanat koltuğuna oturdu. Onun devrinde bütün Türkler dalalet yolunu tuttular. Hepsi kâfir oldular. Ondan ikiz oğlan doğdu. Birine Tatar Han, diğerine Moğul Han denir. Tatar Han oğlu Buka Han, onun oğlu Emince Han, onun oğlu İli Han, onun oğlu Astar Han, onun oğlu Ardu¹⁵ Han, onun oğlu Baydun Han ve Sevinç Han'dır ki bu sonuncusu Tatar Han Oğullarının en son melikidir. Bu, Teter kavmindendir ve Teter kavminin ilk meliki Tatar Han'dır.

Moğul Tabakası

Bunlar dokuz kişidir. Moğul b. Alınca Han, onun oğlu Kara Han, onun oğlu Oğuz Han, onun oğlu Gün Han, onun oğlu Ay Han, onun oğlu Yılduz Han, onun oğlu Mengli Han, onun oğlu Tenkiz Han, onun oğlu İl Han, onun oğlu Yılduz Han'dır. Ankava¹⁶ binti Çomna b. Yılduz, Kıyat kavmindendir. Bu, kavminin melikesi oldu. Onun amcası oğlu Uzun Buyan, onunla evlendi. Ondan iki oğlan doğdu. Biri Bölekdi, diğeri Böğendi. Kocasının ölümünden bir müddet sonra gecenin sonunda bir nur meydana geldi. Ankava istirahat halinde, yatağındaydı. O nur, ağzından içeri girdi ve hamile kaldı. Bir zaman sonra da doğum yaptı ve tek seferde üç erkek çocuk dünyaya getirdi. Birinin adı Bukun idi ki onun neslinden Kaskas kavmi meydana geldi. İkincisinin adı Toştağoy'du ki ondan Salcut kavmi geldi. Üçüncüsü Buzancar'dır ki onun neslinden bütün Moğul melikleri gelmiştir. Bu kendisinden nur meydana gelen oğullara Nurdan denildi.

¹⁵ Akorda Hanlığının kurucusu Ak Orda (1227-1250)

¹⁶ Alankova, Türk/Moğol mitolojisinde özellikle Moğolların soyundan geldiklerine inandıkları kadın. Alanguva, Alanhova, Alangova.

Buzancarî Kavimlerinin Ortaya Çıkması

Ebu Müslim Mervezî¹⁷ çıktığı (huruc) zamanda ortaya çıkmışlardır. Buzanca Han, Cengiz Han'ın¹⁸ dokuzuncu, Emir Temür'un da on dördüncü atasıdır (ced). Buka Han, Cengiz Han'ın sekizinci atasıdır. Onun oğlu Berke Dumin, onun oğlu Kaydu Han, onun oğlu Bay Sunkur, onun oğlu Tumana Han, onun oğlu Kaylı Han'dır ki bu sonuncusu Cengiz Han'ın üçüncü atasıdır. Bunun oğlu Kaylı Han, onun oğlu Yurtan Han Bahadır, kardeşinden sonra saltanat koltuğuna oturdular. Şeci olduğu için lakabı Bal Han Bahadır olarak değiştirildi. Onun oğlu Yesügey Bahadır¹⁹, onun oğlu Timuçin'dir ki Cengiz Han diye meşhurdur. Yesügey Han Bahadır, 562 yılında²⁰ öldü. Cengiz Han, on üç sene yaşadı.

Cengiz Hanın Zikri

Timuçin, babası Yesügey Bahadır'a galip geldi ve Tatar'a hükmetti. Cengiz Han ismini alan Timuçin, onu esir etti ve saltanata oturdu. Ömrü kırk dokuz sene sürdü. Moğul, Tatar ve Ankur kavimlerinin çoğunu bir araya getirdi. Cülusundan bir sene sonra Batanik Han'ı öldürdü. 602 senesi Recep ayında²¹ İbni Tegrî'nin sözü üzere, Cengiz Han ismiyle isimlendirildi. Hita'nın²² bazı beldeleri, 615 yılında²³ onun tasarrufunda idi ve Sultan Kutbeddin Muhammed Harizm Şah'ı defetmek için ona taarruz etti. Altı sene zarfında onun şehrini aldı. Bir zaman hastalandı ve devletinin bütün mallarını torunlarına vasiyet etti. Bunun üzerine, Kutbeddin'e galip gelinceye kadar, böyle yaptılar. 624 yılının²⁴

¹⁷ Abbâsi ihtilâlinin önde gelen şahsiyetlerinden Ebû Müslim Abdurrahmân b. Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755).

¹⁸ Moğul İmparatorluğunun kurucusu (1167-1227)

¹⁹ Kıyat soyundan.

²⁰ 562/ 1167

²¹ Recep 602/ Mart 1206

²² Çin

²³ 615/ 1218

²⁴ 624/ 1227

Ramazan ayında öldüğünü açıkladılar. Onun dört oğlu halefi olarak kaldı. Bunlar Cuci, Çağatay²⁵, Ögetey ve Tuluy ki Uluğ Noyan diye meşhurdur. Cuci'nin tasarruf ettiği yerlerin sınırları Kanalık ve Harezm'den Şığsın'a kadar ve Bulgar'dan Tatar Han'ın atlarının ulaştığı yere kadardı. Çağatay'ın ki Uygur'un hududundan Semerkand, Buhara ve Kaşgar'a kadardı. Ögetey Kaan'ın sınırları, il ve Kokak²⁶ hududuna kadardı. Cengiz Han'ın beş çocuğu daha vardı, bunlardan dördü farklı hanımlarındandı. Onun ömrü kırk üç yıl, saltanat müddeti yirmi beş senedir. Kardeşinin oğlu Batu Han²⁷ b. Cuci'nin ölümünden sonra, Berke Han b. Cuci Han, 652 senesinde²⁸ saltanata geçti. İslam'ı kabul etti. Tuluy b. Cengiz Han ahfadından Abaka Han b. Hülagu Han'ın oğullarıyla niza vaki oldu. Berke, askerini Şirvan ve Arradan'da²⁹ topladı. Ve Tiflis havalisinde Alma'dan geçerken, kulunç hastalığından, 664 yılında³⁰ öldü. Saltanatı, evladından Orda b. Cuci'ye vasıl oldu ve iki fırka oldular.

Biri Urus,³¹ Lika, Aveng, Bulgar, Kazan ve diğer yerler gibi şimal beldesinin sultanlarıdır. Bunlara Gök ve Tuluy Sultanları (selâtin-i Gök ve Tuluy) denilir. Tukaba Han b. Kulukoy b. Orda b. Cuci, bu fırkadandır. Sonra Tuğrul b. Tukaba Han, sonra Uzbek Han³² b. Tuğrul'dur ki Uzbek'in kavmi buna nispet olunur. O, 735'te³³ babasının yerine tahta geçti. Sonra, 742'de Recep³⁴ ayında, Canı Bek Han b. Uzbek Han, babasının ölümünden sonra, geçti. Mevlanâ Sadeddin

²⁵ Çağatay Hanlığının kurucusu ve ilk hükümdarı (1227-1241).

²⁶ İli ve Hokand.

²⁷ Altın Orda Hanlığının kurucusu ve ilk hükümdarı (1227-1256).

²⁸ 652/ 1254

²⁹ Erran/ Arran: Doğu Kafkasya'da bir bölge.

³⁰ 664/ 1266

³¹ Altınorda Hanı Urus Han (1374-1376)

³² Altınorda Hanı (1313-1340)

³³ 735/ 1335

³⁴ Recep 742/ Ocak 1342

Taftazani³⁵ bunun asrında yaşadı. Berdi Bek b. Cani Bek Han babasının ölümünden sonra onun makamına geçti ve kavimlerin çoğunu öldürdü. Onun hükümeti üç sene sürdü. Öldü ve bu fırka da ortadan kayboldu.

İkinci fırka, Uluğ Tak³⁶ hududundan Karal ve Har Yunus'a kadar olan güney beldelerin, sultanlarıdır. Bunlara Ak Orda Sultanları denir. Tuda Menge b. Buka³⁷ saltanat tahtına oturdu. Ondan sonra Sapsi³⁸ Buka b. Buka ve 720 yılında³⁹ vefat etti. Sonra Ayurun b. Sapsi tahta geçti. Sonra, onun oğlu Mübarek Hacı⁴⁰, sonra Cımtay⁴¹ b. Ayurun, sonra onun oğlu Urus Han idareye geçti. Urus, 778 yılında⁴² vefat etti. Sonra onun oğlu Tokyaka, sonra Temür Melik⁴³ b. Urus Han tahta geçti. Sonra Bakmış Han b. Butu Oğlan geçti. Bu da 807 senesinde⁴⁴ vefat etti. Sonra Temür Kutluğ Han⁴⁵ b. Temür Melik, sonra Koyrucak Oğlan, sonra Şadi Bek Han⁴⁶, sonra Fulad Han⁴⁷ b. Şadi Bek Han, sonra Celaleddin Sultan⁴⁸ b. Bakmış Han, sonra Barak Han⁴⁹ b. Koyrucak geçti. Sonra Muhammed Sultan b. Temür Sultan, sonra Kasım Han b. Şibak Han b. Cani Bek Han b. Burak Han. Bu, 930 senesinde⁵⁰ öldü. Sonra Hak Nazar Han b. Kasım Han geçti. Ak Orda evlatları ve Bakmış Oğulları

³⁵ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390).

³⁶ Kazakistan'da Karaganda'nın bastısında yer alan dağlar silsilesi.

³⁷ Altınorda Hanı Tuda Mengü Han (1282-1287)

³⁸ Akorda Hanı İpsen (İrzen) Han (1309-1320)

³⁹ 720/ 1320

⁴⁰ Akorda Hanı Mübarek Hoca (1320-1344)

⁴¹ Akorda Hanı Himtay Han (1344-1361)

⁴² 778/ 1376

⁴³ Altınorda Hanı Temür Melik Han (1376-1377)

⁴⁴ 807/ 1405

⁴⁵ Altınorda Hanı Temür Kutluğ Han (1395-1400)

⁴⁶ Altınorda Hanı Şadi Bek Han (1400-1408)

⁴⁷ Altınorda Hanı Polad Han (1408-1410)

⁴⁸ Altınorda Hanı Celalüddin Han (1411-1412)

⁴⁹ Altınorda Hanı Barak Han (1424-1428)

⁵⁰ 930/ 1524

arasında ihtilaf çıkınca, bunların hepsi yıkıldı. Şiban b. Cuci evladının bazısı ortaya çıktı ve bazı beldeleri aldı. Bunlar iki şubeye ayrıldılar.

Bunların ilki, Maveraünnehir Sultanları'dır.

Ebulhayr Han⁵¹ b. Devlet Şeyh Oğlan b. İpni Oğlan b. Fulad Oğlan, sultanları oldular. Ebu Hace b. Bukapa b. Balkan b. Şiban b. Cuci, 839 senesinde⁵² Deşt-i İlgar'dan Harezmi'e geldi. Mirza Şahrüh tarafından Harezmi'e vali olarak görevlendirilen Ebrehim b. Emir Şah'ı buradan çıkardı ve hükümet mesnedine oturdu. Onun yardımıyla, Ebu Said, Mirza Abdullah'ı yendi ve Semerkand'ı onun elinden aldı. Ebulhayr Han, 873'te⁵³ felçten hastalığından öldü. Makamına, oğlu Şeyh Haydar Han geçti. Sonra Muhammed Han b. Şah Barak Sultan b. Ebilhayr Han geçti. Sultan Mahmud Han b. Yunus Han'ın yardımıyla, Semerkand ve Maveraünnehr'e musallat oldu. 913 senesinde⁵⁴ Horasan'ı istila etti. Şah İsmail-i Safevî eliyle 916 yılında Şaban ayının on altıncı⁵⁵ Cuma günü Merv havalisinde öldürdü. Sonra Köçüm Han b. Ebulhayr Han diye meşhur olan Köçküncü Han⁵⁶ geçti. Uzbek devleti sultanlarının tamamı 935 senesinde⁵⁷ Düzabad mevkiinde topladı. Şah Tahmasb ile harp ettiler. Fakat yenildiler ve Maveraünnehr'e ricat ettiler. Sonra Ebu Said Han⁵⁸ b. Köçküncü Han, sonra Ubeydullah⁵⁹ Han b. Sultan Mahmud Han b. Şah Budak Han b. Ebilhayr Han, sonra Abdullah Han⁶⁰ b. Köçküncü Han geçti. O, 947 senesinde⁶¹ vefat etti. Sonra Abdüllatif⁶²

⁵¹ Şeybanîlerin kurucusu Ebulhayr Han (1412-1468)

⁵² 839/ 1436

⁵³ 873/ 1469

⁵⁴ 913/ 1507

⁵⁵ 16 Şaban 916/ 18 Kasım 1510

⁵⁶ Şeybanî Hanı (1510-1530)

⁵⁷ 935/ 1529

⁵⁸ Şeybanî Hanı (1530-1533)

⁵⁹ Şeybanî Hanı (1533-1539)

⁶⁰ Şeybanî Hanı (1539-1540)

⁶¹ 947/ 1541

⁶² Şeybanî Hanı (1540-1551)

Han b. Söyünc⁶³ Han, sonra Barak⁶⁴ Han b. Söyünc Han b. Ebulhayr Han geçti ki bunun asıl ismi Nevruz Ahmed'di ve Taşkend'in valisiydi. Sonra Küşten Kara b. Canı Bek Sultan b. Hacı Muhammed Oğlan b. Ebilhayr geçti. Sonra Pir Muhammed Han⁶⁵ b. Canı Bek Sultan, sonra Tatam Han b. Pir Muhammed Han⁶⁶, sonra Burhan b. Abdülaziz b. Ubeydullah Han, sonra Civanmerd b. Ebu Said Han b. Köçkünci Han geçti. Sonra İskender Han b. Canı Bek b. Muhammed Sultan b. Ebilhayr Han b. Şeyh Devlet Oğlan b. Ebrehim b. Fulad b. Suranca Sultan b. Mahmud Hacı Han b. Kaanbay b. Ramilbay b. Menge Temür b. Madağıl b. Cuci Buka b. Şiban b. Cuci b. Cengiz Han geçti. Bu zat Türkistan, Taşkend, Badahşan, Belh, Merv, Harezm beldelerinin çoğunu ele geçirdi. 996 senesinde⁶⁷ askerleriyle Herat'a gitti. Altı aylık muhasaranın neticesinde 997 senesinde⁶⁸ şehri ele geçirdi. Ve Meşhed'i zorla aldı. Sonra Nişabur ve Sebzavar⁶⁹ ve Horasan beldesindeki birçok yeri ele geçirdi. Sonra da askerlerinin hepsini serbest bıraktı. Muhammed Zaman b. Mirza Şahrüh isyanını (huruc) bastırmak için Belh şehrine döndü. Badahşan'ı ele geçirerek fethetti. Muhammed Zaman ile Kabil'e kadar harp etti. Orada, o sırada, Celaledin Ekber Şah tarafından görevlendirilen Kasım Han hâkimdi. Onu eziyet ederek öldürdü. Sonra onu da aynı gün Haşim Han b. Kasım Han öldürdü. Abdullah Han, 1006 yılında⁷⁰ vefat etti. Sonra onun makamına oğlu Abdülmümin Han⁷¹ geçti. Bunu da, Saltanatının altıncı ayında, askeri komutanlar (umerâ-i asker) öldürdü. Şah Abbas, Horasan, Merv ve Harezm'in tamamını aldı. Keldi Muhammed Han b. Abdülgaffar b. Baba Sultan, Taşkend, Andican ve Ahsa şehirlerine üzerine hâkim oldu. Pir Muhammed Han b. Süleyman

⁶³ Şeybanî (öl. 1525)

⁶⁴ Şeybanî Hanı Nevruz Ahmed Barak Han (1551-1556)

⁶⁵ Şeybanî Hanı (1556-1561)

⁶⁶ Şeybanî Hanı (1598)

⁶⁷ 996/ 1588

⁶⁸ 997/ 1589

⁶⁹ Sebzvar.

⁷⁰ 1006/ 1598

⁷¹ Şeybanî Hanı (1598)

Sultan, Buhara'ya sultan oldu. Fakat kısa bir süre sonra Baki Bek Han tarafından öldürüldü. Sonra Abdullah Han'ın kız kardeşinin oğlu Baki Han b. Canî Sultan b. Ahat Abdullah Han ona musallat oldu, ama bu da 1014 yılında⁷² vefat etti. Sonra onun makamına Baki Han'ın kardeşi Veli Han geçti.

İkinci şube, Harez m Sultanlarıdır.⁷³

İlpars Han⁷⁴ b. Boraca b. Yadvâr b. Temür Şeyh Oğlan b. Hacı Tula Oğlan b. Garb Oğlan b. Fulad Oğlan Horasan'ı ele geçirdikten sonra Ebilhayr ve Şıbak Han ile nesebini bir araya getirdi. Harez m'e kadar ele geçirdi. Şah İsmail katledildiğinde, burayı Şıbak Han'a verdi. Harez m'i emirine emanet etti. Niza konusu olan Harez m'i Harez m ehlerinden Mir Hadri ve Sufi ile müşerref olan Atlandı Bek'e verdi. İlpars Han, Deşt'ten birden geldi ve Harez m'i 916 yılında⁷⁵ aldı. O, 923'de⁷⁶ de vefat etti. Sonra Hasan Kuli Han⁷⁷ b. İlek b. Yadvâr ona tasallut etti. Sonra Bucuka⁷⁸ Han geçti, sonra, Sufyan Han⁷⁹ b. Muhammed Emin, kardeşinden sonra, tahta geçti. Sonra Evaniş⁸⁰ Han b. Muhammed Emin, sonra Yusuf Han b. Sufyan Han, sonra Dost Han⁸¹ b. Bucuka Han b. Muhammed Emin, sonra Hacim⁸² Han b. Ağatay⁸³ Han 964 senesinde⁸⁴ tahta çıktı. Harez m'in bazı hâkimlerini yendi. Şah Tahmasb burayı istila etti ve oğlu Muhammed Kulu Sultan'ı 982 senesinde⁸⁵

⁷² 1014/ 1606

⁷³ Harzem (Hive) Hanları (1511-1804)

⁷⁴ Harzem Hanı, Yılbars (1511-1526)

⁷⁵ 916/ 1511

⁷⁶ 923/ 1517

⁷⁷ Harzem Hanı (1526-?)

⁷⁸ Harzem Hanı (1533-1540)

⁷⁹ Harzem Hanı (?-1533)

⁸⁰ Harzem Hanı Evaniş Han (1540)

⁸¹ Harzem Hanı Dost Muhammed Han (1546-1558)

⁸² Harzem Hanı Hacı Muhammed Han (1558-1602)

⁸³ Harzem Hanı Akatay (1546)

⁸⁴ 964/ 1557

⁸⁵ 982/ 1575

buraya gönderdi. Sonra Abdullah Han'ın Horasan ve Harezmi istila etti. Sonra Hacim Han, Şah Abbas'ın⁸⁶ yanına geldi, orada öldü.

Evlâd-ı Çağatay b. Cengiz Han Zikri

Bunlar hepsi kırk üç kişidir. Cengiz Han, Maveraünnehr, Harezmi, Uygur beldeleri, Badahşan, Belh ve Gazne'nin hükümetlerinin kontrolünü, Hint Okyanusu (Bahr-i Sind) sahiline kadar, oğlu Çağatay'a verdi. Emir Karaçar Noyan, onun amcasının oğludur ve Emir Temür Güregen'in beşinci atasıdır. O, 638 yılının Zilkade ayında⁸⁷ vefat etti. Sonra saltanat koltuğuna Kara Hülâgu Han⁸⁸ b. Bayken b. Çağatay oturdu. Sonra Yisü Menge⁸⁹ b. Çağatay, sonra Mübarek Şah⁹⁰, İcil b. Karaçar Noyan'ın yardımıyla, Uygur'un bozduğu memleketlerin hükümetini ikinci kere ele geçirdi. İslamiyet'i kabul etti. Sonra Barak Han⁹¹ b. Yesüger b. Bayken b. Çağatay geçti. O, işitildiğine göre, 668 yılında⁹² öldü. Sonra Nikpay Han⁹³, sonra Toktemür Han⁹⁴, sonra Duvaçiçin⁹⁵ Han, sonra Küncük Han⁹⁶, sonra Talıku Han⁹⁷ b. Böri, sonra İsen Buka⁹⁸ Han, sonra Kebek Han⁹⁹ ki, o, Belh şehrini 721 yılında¹⁰⁰ imar etti. Burası Cengiz Han zamanından beri harap bir haldeydi. Onun kabri de Karşî'dedir. Zafernâme'nin¹⁰¹ mukaddimesinde, burası imar

⁸⁶ Safevî hükümdarı (1587-1629).

⁸⁷ Zilkade 638/ Haziran 1241

⁸⁸ Çağatay Hanı (1241-1247 ve 1251)

⁸⁹ Çağatay Hanı/ Uulusu, Yisü Mengü Han (1247-1251)

⁹⁰ Çağatay Hanı Mübarek Şah (1251-1261)

⁹¹ Çağatay Hanı (1266-1271)

⁹² 668/ 1270

⁹³ Çağatay Hanı Nikpay Han (1271-1272)

⁹⁴ Çağatay Hanı Toka Timur Han (1272-1282)

⁹⁵ Çağatay Hanı Düve Han (1282-1306)

⁹⁶ Çağatay Hanı Kuncuk Han (1306-1308)

⁹⁷ Çağatay Hanı Talıku Han (1308-1309)

⁹⁸ Çağatay Hanı Esen Boğa Han (1309-1318)

⁹⁹ Çağatay Hanı Kebek Han (1309-1318)

¹⁰⁰ 721/ 1321

¹⁰¹ Timurlu dönemi tarihçilerinde Nizameddin Şamî'nin (öl. 1411) olsa gerektir.

edilmeye başladığında onun bir gün buraya uğradığı ve çürük bir kemik üzerinde bir yazı gördüğü yazılmıştır. Bunun üzerine dedi ki 'bu kemik mazlumlardan kalmıştır. Benden yardım istiyorlar'. Kavminin reisi olan komutandan (emir-i hazera/ binbaşı) bu arazilerin ahvalini teftiş ettirdi. Bu kemiğin bir tüccara ait olduğunu keşfetti. Bu tüccar, Horasan'dan buraya gelmiş, üç sene önce onu öldürmüşlerdi. Hatta ora ahalisinin bazı malları halâ katillerin elinde bulunuyordu. Onu öldürenlerin hapsedilmesi emirini verdi. Katilden aldığı malları geri aldı. Varislerini çağırtdı. Onlar gelince, malları onlara teslim etti. Farsça beyt:

Adl bin kez gayet-i insaf ü dad

Ostohan-ı mordegan ra dad dad¹⁰²

Sonra İlcikeday¹⁰³ Han, sonra Maşirin Han¹⁰⁴ b. Düveciçin Han, sonra Cenksü¹⁰⁵ Han b. Düve Han'dır. Daha sonra altı kişi saltanata geçti. Tuğluk Temür Han¹⁰⁶ b. İsa Buka Han b. Düve Han, Moğulistan'ın sultanıdır. 761 senesinde¹⁰⁷ Maveraünnehr tarafına gitmeye niyetlendi. Onları yenmek istedi fakat gidemedi ve geri döndü. Sonra hükümeti Emir Temür Güregen'a verdi. Sonra bir sene içinde tekrar geldi. Semerkand'a kadarki beldeleri aldı. Mevlana Erşededdin b. Eş-şeyh Cemaleddin'in vasıtasıyla İslamiyet'i kabul etti. 765 yılında¹⁰⁸ da öldü. Sonra, çok kişiler tahta çıktı. Yunus Han¹⁰⁹ b. Üveys Han¹¹⁰, sonra oğlu Famakdar Ali An¹¹¹, Moğulistan'da tahta çıktı. Fakat Moğulistan'da tahta oturmaya kudret bulamadı. Bazı ehl-i fesatla birlikte

¹⁰² Adaleti gör ondan ki, insaf ve adaletin çokluğundan, ölümlerin kemiklerine seslendi.

¹⁰³ Çağatay Hanı İlçikiday Han (1321)

¹⁰⁴ Çağatay Hanı Tarmaşirin Han (1322-1334)

¹⁰⁵ Çağatay Hanı Cenkşi Han (1334-1335)

¹⁰⁶ Çağatay Hanı Tuğluk Timur Han (1347-1364)

¹⁰⁷ 761/ 1360

¹⁰⁸ 765/ 1364

¹⁰⁹ Çağatay Hanı Yunus Han (1460-1487)

¹¹⁰ Çağatay Hanı Veys Han (1418-1421)

¹¹¹ Kaan.

Semer kand'a Uluğ Bek Mirza'nın yanına geldi. Yunus Han'ın yanındaki o ehl-i fesat, Uluğ Bek Mirza'yı öldürdü. Yunus Han, onu, Horasan'daki babası Mirza Şah'a, kelepçeli olarak gönderdi. O, onun kelepçelerini çıkardı. Yunus Han, 868 yılında¹¹² Kaşgar'ın hâkimi olan Emir Seyyid Ali ile girdiği harpten yenik olarak ayrıldı. Sultan Ebu Said'in¹¹³ yanına geldi. Azerbaycan'da Sultan Ebu Said, Hasan Bek'i öldürdükten sonra Semerkand'ın saltanatına Ahmed b. Sultan Ebu Said geçti. Sultan Mahmud¹¹⁴ da Hisar ve Badahşan şehirlerinin idaresini eline aldı. Mirza Ömer Şeyh ise Andican ve Mergan'ı idare etti. Bu üç kişi Sultan Ebu Said'in evlatlarıydı. Yunus Han, 892 yılında¹¹⁵ felçten öldü ve Taşkend'de defnedildi. Cengiz Han oğullarına tahtı bıraktı.

Evlad-ı Tuluy b. Cengiz Hanın Zikri

Bunlar altmış altı neferdir. Moğul lisanında Tuluy, ayna manasıdır. Tuluy, 628 yılında¹¹⁶ Hıta beldesinde öldü. Oğlu Kubila Kaan 656'da¹¹⁷ tahta geçti. O, da, 693 yılında¹¹⁸ öldü. Sonra Temür Kaan, sonra Cemşa Kaan ve diğerleri saltanata geçti. Bunların sonu Baydu Kaan eliyle oldu. Hıta'dan Emir Temür Güregen yanına geldi. Müslüman oldu. Emir Temür'un ahirete göçmesinden sonra, Kalmak'a tutundu. Bu beldeleri idare etti. Fakat Tuluy bu beldede öldürüldü. Sonra Yankur Çin (Hitaiyye) beldelerini Kaanların elinden, 831 yılında¹¹⁹ aldı. Bu günlerde Müslümanlar denizde boğuldu. Zira bunların üzerine bir yıldırım düştü. Onlarla beraber olanlar ve sarayları da kül oldu. Dime Han vali oldu. O, Müslümanların en cömertiydi.

¹¹² 868/ 1464

¹¹³ Çağatay Hanı Sultan Said (1506-1533)

¹¹⁴ Doğu Türkistan, Sultan Mahmud (1487-1506)

¹¹⁵ 892/ 1487

¹¹⁶ 628/ 1231

¹¹⁷ 656/ 1258

¹¹⁸ 693/ 1294

¹¹⁹ 831/ 1428

Evlad-ı Tuluy b. Cengiz Han'dan İlhaniler Fırkası

Bunlar, on dört nefer olup İran'ın sultanları oldular. Mengü Kaan, büyük kardeşi Hülagu Han'ı Melahide'yi defetmek için İran'a gönderdi. Hülagu'nun askerleri yüz yirmi bin atlı idi. 651 yılında¹²⁰ Ceyhun nehrinin ötesine geçti. 654 senesinde¹²¹, Meymun kalesinde Melahide komutanı Haşah, maiyeti ile birlikte ezildi. Hülagu hanın emriyle Mollakat Kaan'a yöneldi. Ve Kaan'ın emriyle onu yolda öldürdü. Orduy Han'ın nezaretinde kale ehlinde gelen hediyeleri kabul etti. Otlakta gözetleme yapmak için görevlendirildi. Hacı Nasır,¹²² 597 yılının Cemaziyülevvel ayının on beşinci Cumartesi günü doğdu¹²³ ve 672 yılının Zilhicce ayının on dokuzuncu günü Bağdat'da vefat etti.¹²⁴ İmam Musa Kazım Meydanı'nda defnolundu. Hülagu Han¹²⁵, Bağdat'a hâkim oldu ve Abbasi halifelerinin sonuncusu olan Mustasım'ı¹²⁶, dört oğluyla beraber katletti. Menkuldür ki, bir milyon sekiz yüz bin kişi, Bağdat alınmadan önceki sene öldürüldü. Hülagu, Halep ve Şam'ı aldı ve Mısır'a asker gönderdi. Hülagu Han, 663 yılının Rebiyülahir ayının dokuzuncu Pazar günü¹²⁷ kalp krizinden Tebriz'in otlaklığında öldü. Öldüğünde kırk sekiz yaşındaydı. Dihhakan civarındaki Şahik dağında defnolundu. Abaka Han¹²⁸ b. Hülagu Han, babasından sonra, amcası Kubila Kaan'ın emriyle ve Hacı Nasır't-Tusî'nin eliyle, 663 yılının Ramazan ayının üçüncü¹²⁹ Cuma günü Çigan mevziinde oturduktan sonra saltanata geçti ve 669 yılında¹³⁰ da vefat etti. Havi¹³¹ kitabının

¹²⁰ 651/ 1253

¹²¹ 654/ 1256

¹²² Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (ö. 672/1274)

¹²³ 15 Cemaziyülevvel 597/ 21 Şubat 1201

¹²⁴ 19 Zilhicce 672/ 26 Haziran 1274

¹²⁵ Hülagu İlhan (1256-1265)

¹²⁶ Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsi (ö. 227/842)

¹²⁷ 9 R. Ahir 663/ 29 Ocak 1265

¹²⁸ Abaka İlhan (1265-1282)

¹²⁹ 3 Ramazan 663/ 19 Haziran 1265

¹³⁰ 669/ 1271

sahibi olan Necmeddin Abdülgaffar-ı Kazvî¹³² 665 yılında¹³³ öldü. 672 yılında¹³⁴ Mevlânâ-i Rum'un müşidi, Şeyh Şemseddin-i Tebrîzî¹³⁵ vefat etti. Aynı senenin Cemaziyülahır ayının beşinci Pazar günü¹³⁶ Mevlânâ-i Rum diye meşhur olan Mevlânâ Celâleddin Muhammed b. Mevlânâ Bahaüddin El-Belhî¹³⁷ vefat etti. 674 yılında¹³⁸ En-Nümu kitabının sahibi olan Taceddin b. Şerefü'l-İsferayînî¹³⁹ vefat etti. Yine aynı yıl Erbain¹⁴⁰ kitabının sahibi olan Mevlânâ Burhaneddin En-Nesefî¹⁴¹ Bağdat'ta vefat etti. 678 yılında Şeyh Necibüddin Ali b. Büzgaş Eş-Şirazî¹⁴² Şaban ayında bir Cuma günü¹⁴³ Şiraz'da vefat etti. Yerine, kardeşinden sonra Teküder¹⁴⁴ b. Hülagu Han geçti. Sonra Argun Han¹⁴⁵ b. Abaka Han geçti. Onun veziri Şeyh Alaüddevele Simnani'nin amcası Celâleddin Simnaniydi. Karabağ'da 690 yılında öldü. Yerine Keyhatu¹⁴⁶ b. Abaka Han 690 yılının Receb'in on dördüncü Çarşamba günü¹⁴⁷ geçti. Şeyh

¹³¹ El-Hâvî's-sagir. El-Hâvî fi'l-fürû' (el-Hâvî fi'l-fetâvî) olarak da bilinen Şâfiî fıkhnın önemli bir metnini teşkil eden eser.

¹³² Şâfiî fakihî Necmüddîn Abdülgaffâr b. Abdilkerîm b. Abdilgaffâr el-Kazvînî (ö. 665/1266)

¹³³ 665/ 1267

¹³⁴ 672/ 1274

¹³⁵ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin sohbet şeyhi Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Melikdâd Tebrîzî (ö. 645/1247).

¹³⁶ 5 Cemaziyelahir 672/ 17 Aralık 1273

¹³⁷ Mevlevî tarikatının kurucusu, mutasavvîf, âlim ve şair. Ölümü: 17 Aralık 1273.

¹³⁸ 674/ 1275

¹³⁹ İsferayîn: Nişabur ile Cürcan arasında.

¹⁴⁰ En-Nikâtü'z-zarûriyyetü'l-erba'îniyye (en-Nikâtü'z-zarûriyye ve el-üstukussâtü'l-erba'îniyye, el-Üstukussât). Eserde Ebû Hanîfe ile Şâfiî arasındaki kırk ihtilaflı mesele ele alınıp cedel metoduyla tartışılmıştır (Mustafa Sinanoğlu, DİA, s.566)

¹⁴¹ Ebü'l-Fazl Burhânüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el-Hanefî (ö. 687/1289). Kelâm, cedel ve hilâf âlimi.

¹⁴² Necibüddîn Alî b. Büzgaş b. Abdillâh eş-Şîrâzî (ö. 678/1279). Sühreverdi tarikatının Büzgaşîyye kolunun kurucusu.

¹⁴³ Şaban 678/ Aralık 1279

¹⁴⁴ Ahmed Teküder İlhan (1282-1284)

¹⁴⁵ Argun İlhan (1284-1291)

¹⁴⁶ Keyhatu İlhan (1291-1295)

¹⁴⁷ 14 Receb 690/ 13 Temmuz 1291

Muslihiddin Sa'di el-Şirâzî¹⁴⁸ 691 yılının Zilhicce ayının yirmi yedinci günü¹⁴⁹ Şiraz'da vefat etti. Aynı yıl El-Minhâc¹⁵⁰ ve Misbâhu'l-Ervâh ve't-Tavâlî¹⁵¹ ve diğer kitapların yazarı Kadı Nasîrüddin Beydavî Eş-Şirâzî¹⁵² Tebriz'de vefat etti. Sonra Baydu¹⁵³ b. Turagay b. Hülâgu Han, 694 yılı Cemaziyülevvelinin sekizinde¹⁵⁴ tahta cülus etti. Baydu Han'ın öldürülmesinden sonra Gazan Han¹⁵⁵ b. Argun Han b. Abaka Han 694 yılı Zilhicce ayında¹⁵⁶ tahta geçti. Gazan Han, aynı senenin Şaban ayında¹⁵⁷ Emir Nevruz'un teklifi, Şeyh Sadeddin İbrahim Hammuyî'nin¹⁵⁸ irşadıyla İslam'ı kabul etti ve ona Sultan Mahmud diye isim verildi. Aynı yıl Rebiyülevvel ayının yirmi dördüncü günü¹⁵⁹ zamanın müçtehidî Seyfeddin ki ismi Muhammed b. Muhammed b. Eş-Şeyh İshak¹⁶⁰ vefat etti. Harezm'in Cürcan kasabasında Allame Carullah civarında defn olundu. 700 senesinde¹⁶¹ İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin fihkî hakkında El-Kâfi¹⁶² kitabını yazan Hâfîzüddin lakabıyla meşhur

¹⁴⁸ Ünlü Fars şairi Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn (Şerefüddîn) Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şîrâzî (ö. 691/1292).

¹⁴⁹ 27 Zilhicce 691/ 9 Aralık 1292

¹⁵⁰ Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-uşûl. Usûl-i fıkha dair olup basılmıştır (Kahire 1326).

¹⁵¹ Misbâhu'l-ervâh. Bir mukaddime ile üç bölümden meydana gelen bu eser de kelâma dairedir. Mukaddimedede mantık ilminin özetini, birinci bölümde mümkünât, ikinci bölümde ilâhiyyât, üçüncü bölümde de nübüvât ve sem'iyât konularını ihtiva eden ve küçük boy kırk iki varaktan ibaret olan kitap öğrencilere hitap eder mahiyette muhtasar bir eserdir (Y. Ş. Yavuz, 'Bezvavî', *DİA*, 6, 1992, s. 104)

¹⁵² Müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286).

¹⁵³ Baydu İlhan (1295)

¹⁵⁴ 8 Cemaziyelvel 694/ 26 Mart 1295

¹⁵⁵ Gazan İlhan (1295-1304)

¹⁵⁶ Zilhicce 694/ Ekim 1295

¹⁵⁷ Şaban 694/ Haziran 1295

¹⁵⁸ Kübrevî şeyhi Sa'düddîn Muhammed b. Müeyyed b. Abdillâh b. Alî Hammûye Bahrâbâdî Cüveynî (ö. 671/1272-73).

¹⁵⁹ 24 R.evvel 694/ 11 Şubat 1295

¹⁶⁰ Ehl-i Sünnet Eş'arî ekolünün en büyük kelâm âlimlerinden Ebu İshak-ı İsfereñî.

¹⁶¹ 700/ 1300

¹⁶² Eserin tam ismi: el-Kâfi fi Şerhi'l-Vâfi

Abdullah b. Ahmed En-Nesefî¹⁶³ vefat etti. Aynı yıl sufilerin şeyhi Şeyh Nureddin b. Abdurrahman El-İsferayini¹⁶⁴ vefat etti. Ayrıca yine 700'de Şeyh Safiyyüddin Gilani'nin¹⁶⁵ mürşidi eş-Şeyh Zahid el-Ceylani¹⁶⁶ vefat etmiş olup, Baverd'de defn olundu. 703 yılında Sultan Gazan Han, Şevval ayının üçüncü¹⁶⁷ Pazar günü Kazvin havalisindeki Feşkelde denilen yerde vefat etti. Sonra saltanata Sultan Muhammed Hüdabende¹⁶⁸ b. Argun Han yine 703 yılının Zilhicce ayının on beşinci¹⁶⁹ günü geçti. Bunun ismi aslında Harbende Oğul idi. Müslüman olunca Hüdabende lakabıyla anıldı. 709 tarihinde¹⁷⁰ Sultan Muhammed Ali'nin emriyle la ilahe illallah Muhammeden Resulullah kelime-i tevhidi söylemek suretiyle Allah'ın velisi oldu. Bu, önceden Sultan Gazan zamanında kararlaştırılmıştı ama Hüdabende zamanında gerçekleşti. Onun asrında hutbede üç halifenin ismini okumuyorlardı. Ali'nin ismini Hüseyin'in isimlerinden sonra okuyorlar ve On İki İmamın isimlerini sikkede yazıyorlardı. Şeyh Cemal Hasan b. Serirüddin b. Mutahhar El-Hilli¹⁷¹ kendi zamanında İmamiyye mezhebini revaçta tutmaya çalıştı. 715 yılında¹⁷² Kafiye kitabının şerhi¹⁷³ olan El-Mutevassıt kitabının

¹⁶³ Hanefî mezhebinin klasik sonrası döneminde çok etkili olan bir âlim Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310).

¹⁶⁴ Kübreviyye'nin Nûriyye kolunun kurucusu Nûruddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-İsferâyînî el-Kesirkî el-Horasânî (ö. 717/1317).

¹⁶⁵ Safeviyye tarikatının kurucusu ve Safevî Devleti'ni kuran ailenin atası Ebü'l-Feth Safiyyüddîn İshâk b. Emîniddîn Cebrâîl b. Sâlih b. Kutbiddîn Ebî Bekr Erdebîlî (ö. 735/1334).

¹⁶⁶ Zâhidiyye tarikatının pîri, esmâ zikriyle seyrüsülûk usulünü tesbit eden mutasavvıf Ebü's-Safve Tâcüddîn İbrâhîm b. Rüşen b. Emîr b. Bâbil (ö. 700/1301).

¹⁶⁷ 3 Şevval 703/ 9 Mayıs 1304

¹⁶⁸ Hüdabende İlhan (1304-1316)

¹⁶⁹ 15 Zilhicce 703/ 19 Temmuz 1304

¹⁷⁰ 709/ 1310

¹⁷¹ Şîî âlimi Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyin) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325).

¹⁷² 715/ 1316

¹⁷³ Eş-Şerhu'l-mutavassıt. el-Vâfiye fi şerhi'l-Kâfiye olarak da adlandırılan bu eser kısaca el-Vâfiye diye meşhurdur.

yazarı Serirüddin El-Astarabadî¹⁷⁴ öldü. Sonra Sultan Ebu Said Bahadır¹⁷⁵ b. Sultan Hüdabende 717 yılında¹⁷⁶ tahta cülus etti. Kadı Adud el-İcî¹⁷⁷, İbni Hacib'in¹⁷⁸ Muhtasarı¹⁷⁹ Telhis kitabına şerh düştü. Yine Kutbüddin Razi'nin¹⁸⁰ yazdığı telif eserlerden Metnül'l-Mevâkîf ve'l-Fevâidi'l-Gıyasiyye¹⁸¹, Şerhu Matali'¹⁸² Şerhu Şemsiyye¹⁸³ bu tarihte yazıldı. 718 yılı Şevval ayının on altıncı günü¹⁸⁴ Nüzhetül'Ervâh¹⁸⁵, Kenzü'r-Rumuz ve diğer kitapların yazarı Emir Seyyid Hüseyinî,¹⁸⁶ Herat'ta vefat etti. 736 yılı Recep ayının yirmi birinci Cuma gecesi¹⁸⁷ Eş-şeyh Alaüddeve Ahmed b. Muhammed Es-Simnanî,¹⁸⁸ rahmete kavuştu. Yine 736 yılının Muharrem ayının üçüncü günü¹⁸⁹ Füsüs¹⁹⁰ ile Hacı Abdullah El-Ensari'nin Menâzili's-Sairin'e¹⁹¹ şerh

¹⁷⁴ Şer'î ve akfî ilimlerdeki yetmişliyle tanınan âlim Es-Seyyid Rüknuddîn Hasen (b. Muhammed) b. Şerefşâh (ö. 715/1315).

¹⁷⁵ Ebu Said bahadır İlhhan (1316-1335)

¹⁷⁶ 717/ 1318

¹⁷⁷ İbnül-Hacib'in eseri. Muhtasarül'l-Müntehâ, el-Muhtasarül'l-usûlî, Muhtasarül'l-usûl'üne şerh yapan Kadı Adudüddin el-İcî'nin şerhi İstanbul'da (1307) basılmıştır.

¹⁷⁸ Arap gramerine dair el-Kâfiye ve eş-Şâfiye adlı eserleriyle tanınan dil âlimi ve Mâlikî fakihî Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249)

¹⁷⁹ İbnül-Hacib'in eseri. Muhtasarül'l-Müntehâ, el-Muhtasarül'l-usûlî, Muhtasarül'l-usûl.

¹⁸⁰ İbn Sînâ geleneğine mensup mantık, felsefe ve din âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (ö. 766/1365).

¹⁸¹ Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355) tarafından telif edilen el-Mevâkîf.

¹⁸² Levâmî'u'l-esrâr şerhu Meţâli'i'l-envâr.

¹⁸³ Tahîrül'l-kavâ'idî'l-mantıkiyye fî şerhi'r-Risâleti's-şemsiyye.

¹⁸⁴ 16 Şevval 718/ 11 Aralık 1318

¹⁸⁵ Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî'nin (ö. 687/1288 ?) felsefe tarihine dair eseri.

¹⁸⁶ İranlı mutasavvîf şair Emîr (Mîr) Rüknuddîn Hüseyin b. Alim b. Muhammed el-Gürî el-Herevî (ö. 729/1329'dan sonra).

¹⁸⁷ 21 Recep 736/ 5 Mart 1336

¹⁸⁸ Rükniyye tarikatının kurucusu, İranlı âlim ve şair Ebü'l-Mekârim Rüknuddîn Ahmed b. Muhammed es-Simnânî (ö. 736/1336).

¹⁸⁹ 3 Muharrem 736/ 23 Ağustos 1335

¹⁹⁰ Füsüsül'l-hikem. Muhyiddin İbnül'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) bütün fikirlerinin özeti sayılan temel eseri.

¹⁹¹ Şerhu Menâzili's-sâ'irîn. Abdullah-ı Herevî'ye ait eserin şerhidir.

düşen ile El-İstilahatü's-Sufiyye¹⁹² kitaplarını yazan Şeyh Kemaleddin Abdurrazzak El-Kaşı¹⁹³ vefat etti. 722'de¹⁹⁴ Sadreddin İbrahim b. Muhammed El-Hamevî ki –Gazan Han onun vasıtasıyla Müslüman olmuştu- vefat etti.

Cengzililerin Bakiyeleri ve Bunlara Bağlı Olanların Zikri

Melikler Taifesi denilen ve hepsini kapsayan bu bakiyeler, altı tabakadır.

Birinci tabaka sekiz İlhanlı neferdir. İlki, Sultan Muhammed Hüdabende'nin kız kardeşinin oğlu Eş-Şeyh Hasan¹⁹⁵ b. Hüseyin b. Ak Buka b. İlkan Celayir'dir.¹⁹⁶ Beldelerin çoğu onun tasarrufundaydı. 757 yılı Recep ayında¹⁹⁷ Necef'te öldü. Melikliğinde Kufe'yi yıkmıştı. Bu tabakanın en sonu Sultan Hüseyin¹⁹⁸ b. Alaüddeve'dir. 836 yılında¹⁹⁹ Emir İsfahan b. Kara Yusuf eliyle Hille beldesinde öldürüldü.

İkinci tabaka İran'da Emirü'l-ümerâ Emir Çoban evladından Çobaniyye'dir.²⁰⁰ Bunlar üç kişidir. İlki, Sultan Ebu Said Han hükmüyle, Rum hâkimi olan Emir Temürtaş b. Emir Çoban, 722 yılında²⁰¹ öldürüldü. Bunların sonuncusu Melik b. Temürtaş 758 yılında²⁰² katli edildi.

¹⁹² İstilahâtü's-sûfiyye: 500 kadar tasavvuf teriminin ebced sırasına göre açıklandığı eser İbnü'l-Arabî'nin kitaplarını anlamayı kolaylaştırmak amacıyla yazılmıştır

¹⁹³ Tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınan mutasavvîf Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî (ö. 736/1335).

¹⁹⁴ 722/ 1322

¹⁹⁵ Celayirî Şeyh Hasan (1336-1356)

¹⁹⁶ Celayirî (1336-1431)

¹⁹⁷ Recep 757/ Temmuz 1356

¹⁹⁸ Celayirî emiri (1411-1431)

¹⁹⁹ 836/ 1433

²⁰⁰ Çobanlılar (1317-1355)

²⁰¹ 722/ 1322

²⁰² 758/ 1357

Üçüncü tabaka Tuğa Temürhaniyye'dir.²⁰³ Dört neferdir. Birincisi Tuğa Temür Han²⁰⁴ b. Suri b. Baba Bahadır b. Alugen b. Sur b. İlkan b. Suri b. Cuci. 705 yılında²⁰⁵ Cengiz Han silsilesi, Sultan Ali²⁰⁶ b. Pirek padişah ile kesildi.

Dördüncü tabaka 812 yılında²⁰⁷ Serbedariyye²⁰⁸ olup on iki neferdir. Emir Abdürrezzak²⁰⁹ b. Fazlullah El-Bastinî'dir. Bastin, Sebzavar'ın Beyhak köyünden bir köydür. Ravzatü's-Safâ sahibi²¹⁰, babası tarafından nesebini ispat etti. Şöyle ki; o, Hasan b. Ali (kerremallahü veçhe) den gelmektedir. Anne tarafından ise Yahya b. Halid el-Bermekî'ye dayanır. Onların en sonucusu Hacı Ali Müeyyed'dir.²¹¹

Beşinci tabaka İncü Melikleri'dir.²¹² Üç neferdir. İncü, sultanın hassa emlakına denir. İki Mahmud Şah²¹³ b. Muhammed Tamtaa'dır. Nesebi Hacı Abdullah El-Ensari'ye dayanır. O, Moğul Sultanlarının hususi emlakine karşı koyanlardı. İran büyüklerinin (ekâbir-i İran) sığınağı Sultan Ebu Said zamanında oldu. O, 736 yılında²¹⁴ Arpa Han'ın²¹⁵ emriyle öldürüldü.

²⁰³ Togay Timurular (1337-1409).

²⁰⁴ Togay Timuruların kurucusu (1337-1353)

²⁰⁵ 705/ 1306

²⁰⁶ Togay Timuruların son meliki Sultan Ali (1408-1409)

²⁰⁷ 812/ 1409

²⁰⁸ Sebzavar, Horasan ve Esterabad'da hüküm sürmüş olan Şii İranlı emirler Serbedarîler (1337-1381)

²⁰⁹ Emir Hoca Abdürrezzak (1337-1338)

²¹⁰ Timurî devri tarihçisi Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî (ö. 903/1498).

²¹¹ Necmüddin Ali Müeyyed (1365-1381)

²¹² İncüler (1303-1357)

²¹³ İlhanlıların Şiraz valisi Şerefüddin Mahmud Şah (1303-1336). Bazı kaynaklarda Tamtah yazılmıştır.

²¹⁴ 736/ 1336

²¹⁵ Son ilhanlardan Muizzüddin Arpa Bey (1335-1336). Kirayit beyi Alınak'ın oğlu. Bir ara ilhan ilan edildi, Anadolu'ya geldi. Diğer kardeşleri Çavdar ve Buğday Beyler.(Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I*, İstanbul 2019, s. 374)

Altıncı tabaka Muzaffer Oğullarıdır²¹⁶ ki sekiz neferdir. İlki, Horasan'dan Kavend Haf denilen yerden Gıyaseddin Hacı'dır.²¹⁷ Yezd'de sakin oldular.

İran'daki Müteferrik Hâkimler Faslı

Bunlar iki yüz yetmiş kişidir ve hepsi on iki fırkayı kapsar. Birincisi Mazenderan ve Taberistan melikleri'dir. Bunlar da üç tabakaya şamildir. Tamamı seksen yedi nefer yapar. İlki Nuşirevan'ın kardeşi Keyus b. Kubâd'dır. Sonuncusu da İsbehbed Rüstem b. Şehriyar'dır. Alaüddeve'nin hapiste 419 yılında²¹⁸ ölmüştür. Bununla bu tabaka yok olmuştur.

İkinci tabaka Bavendiyye²¹⁹ tabakasıdır ki sekiz neferdir. İsbehbed Hüsamüddeve Şehriyar Karun b. Serhab b. Şehriyar b. Dara'dır. Onun çıkışı Selçuklu Sultanı Melikşah'ın zamanının başı olan 466 yılıdır.²²⁰ Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölmesinden sonra tasarrufunda melikü'l-mevrusu oldu. Sonuncusu da Şemsü'l-Müluk b. Şah Erdeşir'dir.

Üçüncü tabakası Bavendiyye on üç neferdir. İlki, Hüsamüddeve b. Şehriyar b. Keyd-har b. Rüstem b. Dara b. Şehriyar b. Karun b. Serhab'dır. 635 yılında²²¹ yaşamış, tahta çıkışı Mazenderan'dadır. Sonuncusu ise Emir Hüseyin Keya b. Mir Ali olup, azgınlığının doruk noktası, Türkmen saltanatının sonlarındadır. İsmail Safevî'ye²²² muhalefet etmiş, 909 yılında²²³ İsmail'in eline düşünce bu tabaka tarih sahnesinde çekilmiştir.

²¹⁶ Muzafferîler (1314-1383). Şiraz, İsfahan, Yezd ve Kirman'da.

²¹⁷ Muzafferi Hanedanının atası emir Gıyaseddin Hacci-i Horasanî.

²¹⁸ 419/ 1028

²¹⁹ Bavendîler (665-1349). Taberistan'da hüküm sürmüş bir hanedan.

²²⁰ 466/ 1074

²²¹ 635/ 1238

²²² Safevî devletinin kurucusu ve ilk şahı (1501-1524).

²²³ 909/ 1504

Kaynakça

I-Yazma Eser:

Şeyh Muhammed Bek, *Tarih-i Selâtin-i Tatar Han*, No. 692, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Mecmua'nın içinde, yaprak: 1b-5b.

II-Basılı Eserler:

ERDOĞRU, M. Akif, 'Kâtip Çelebi'de Türkistan', *Tarihin İçinden, Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan*, İstanbul, 2006, s. 237-249

IVANİCS, Maria ve Usmanov, Mirkasym A., *Das Buch der Dschingiz-Legende (Daftar-ı Cingiz-nama) I*, Szeged Macaristan 2002.

KAFALI, Mustafa, "Batu Han" mad. *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 209.

KAMALOV, İlyas (Haz.), Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Ankara 2009, TTK yayınları

KILIÇ, Mahmud Erol, "Nimetullah-ı Velî" mad. *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 134-135.

KONUĞU, Enver, "Bengal", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 438-39.

ÖNGÖREN, Reşat, "Cüveynî", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 390

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, İslâm devletleri, I. Cilt, 3. Baskı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara 2005.

SİDDİKQUİ, İktidar Husain, "Malva", *DİA*, 27, İstanbul 2003, s. 547-8.

Siyid Athar Abbas Rızvi, "Keşmir" mad, *DİA*, 25, İstanbul 2002, s. 326.

TOGAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş, I, 2. Basım*, İstanbul 2019.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Beyzavi", *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 104

YAZICI, Tahsin, "Hemedanî, Emir-i Kebir" mad. *DİA*, 19, İstanbul 1998, s. 187

YUVALI, Abdülkadir, "Çağatay Hanlığı", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 177.

Tsargrad'ın Türkler Tarafından Ele Geçirilişi Hikâyesi'nin Yazarı ve Yazımı Üzerine

Altay Tayfun ÖZCAN*

Özet

Повесть о взятии Царьграда Турками (Tsar'grad'ın Türkler tarafından ele geçirilişi Hikâyesi) başlıklı Rusça bir metin, gerek çarpışmalarla ilgili canlı tasvirleri gerekse pek az kaynakta ifade edilen bilgileri ile İstanbul'un fethinin kaynakları arasında dikkat çekici bir eser olarak kabul edilegelmiştir. Bununla birlikte eserle ilgili bilimsel incelemelerin, eserin kuşatmanın kaynakları arasındaki yerinden çok bir tarihî vesika olarak değeri üzerinde odaklandığı dikkati çekmektedir. Zira, burada varlıklarından bahsedilen Patrik ve İmparatoriçe, fetih ile ilgili güvenilir hiçbir kaynakta geçmediği gibi metin içerisindeki çeşitli konuşma ve dua metinleri de hiçbir eserde zikredilmez. Diğer taraftan anlatının Leonid adlı bir din adamı tarafından Troitse-Sergieva manastırında bulunan bir versiyonunda metnin, kuşatma sırasında Osmanlı ordusunda bulunan Nestor İskender adlı bir kişi tarafından kaleme alındığının ifade edilmesine karşın kaynağın diğer versiyonlarını ihtiva eden kroniklerde bu şekilde bir ibare bulunmaz. Bazı bilim adamlarının incelemelerini, söz konusu yazma eseri anlatının en erken versiyonu olduğunu kabul ederek metnin Nestor İskender tarafından yazıldığı temeli üzerine kurmuş oldukları bir gerçekse de anlatı içerisindeki pek çok kayıt, eserin daha çok duyumlara dayanılarak hazırlandığı ve bu ham metnin ilerleyen yıllarda Rusya'da dinî ve siyasî bir ekleme sürecinden geçtiği yönünde bir izlenim vermektedir.

* Doç.Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD. altayfun@gmail.com Bu çalışma sırasında İstanbul'un fethi kaynaklarının kimilerinin temininde ve buradaki bilgilerin metin ile kıyaslanması noktasında gösterdiği yardımseverlik ve gayretten ötürü Tarkan Suçıkar'a teşekkür ederim. (Makale gönderim tarihi: 27.12.2019; Makale kabul tarihi: 06.05.2020)

Bu çalışmada eserin nasıl teşkil edildiği ve İstanbul'un fethinin kaynakları arasında ne noktada bulunduğu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, İstanbul, Kuşatma, Bizans İmparatorluğu, Nestor İskender.*

On the Author and Writing of Tale Story of the Capture of Tsargrad by the Turks

Abstract

A Russian text entitled Повесть о взятии Царьграда Турками (The story of the capture of Tsargrad by Turks) has been accepted as an outstanding work among the sources on the conquest of Istanbul both with its vivid descriptions of the battles and with the information it presents which is limited to very few sources. However, the scientific researches concerning this document extraordinarily focus on its historical value rather than its place among the sources on the siege of Istanbul. Yet, let alone the Patriarch and the Empress mentioned to have existed in the text several speeches and prayers included in it are not mentioned in reliable resources. On the other hand, in a version of the narrative which was discovered in Troitse-Sergieva monastery by a man of God named Leonid, the work is stated to have been put on paper by someone named Nestor Iskender who was on the side of Ottoman Empire in the course of the enclosure. However, any confirmation of the said is absent in annals involving other versions of the work. Despite the fact that some of the scientific research is based on the assumption that the mentioned manuscript was the earliest version of the narrative, we have the impression, based on numerous records in the narrative, that the work was prepared on the basis of sensations and went through religious and political editing in Russia in the years following the event.

In this research, how the work was formed and its ranking among the sources of the conquest of Istanbul will be studied.

Key Words: *Ottomans, İstanbul, Siege, Byzantine Empire, Nestor İskender.*

Moğol idaresinde veya tesiri altında geçirdikleri 200 yıllık bir süreçten sonra Ruslar XV. yüzyılın ortalarında dış dünya ile çok daha bütünleşik yeni bir evreye adım attılar. Bu yeni sürecin en karakteristik özelliği Rusların artık sadece sınırdaş oldukları devletlere değil, sınırlarının çok ötesindeki ülkelere de ilgi gösterir hâle gelmeleriydi. Mesela 1438’de Ferrara konsiline katılmak üzere İtalya’ya giden Rus din adamlarının yolculuklarının anlatıldığı üç ayrı metin¹, dinî içeriği yanında yolculuğun hedefi olan coğrafyaya duyulan merak duygusunun da erken izlerini taşır. XV. yüzyılın ikinci yarısından kalma Derbend ve civarı ile alakalı kısa bir rapor ise Rusların Kafkasya meselelerine ilgi gösterdikleri ilk zamanların bir ürünü olarak dikkat çekicidir². Venedik elçisi Ambrogio Contarini’nin seyahatnâmesinde yer alan bir detay ise bu alanın Uzun Hasan’ın sarayına değin yayılmış olduğunu gözler önüne serer³. XV. yüzyıldaki bu ve daha başka örnekler, Rusların sınırlarının ötesindeki dünyaya ilişkin derin bir alaka hissettikleri ilk yıllara aittir. Bu alanın bir diğer yönü ise Osmanlılara yönelikti.

Rus-Osmanlı diplomatik ilişkileri XV. yüzyılın sonlarında başlamışsa da Osmanlılarla ilgili bilgilerin Rusya’ya ulaşması çok daha eskiye uzanıyordu. Mesela, *Nikon kroniği*nde Timur ile Yıldırım Bayezid

¹ D.S. Lihaçev, “Povesti Russkih Poslov kak Pamyatnik Literaturi”, *Puteşestviya Russkih Poslov XVI-XVII vv.*, red. D.S. Lihaçev, Rossiyskaya Akademii Nauk i İzdatel’stvo Nauka, Sanktpeterburg 2008, s. 324.

² Yu.K. Begunov, “Drevnerusskoe Opisanie Derbenta i Şirvana”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom 21/ 1965, s.126-131; V.A. Kuçkin, “Russkiy Puteşestvennik v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XV veka”, *Voprosı İstorii*, No.3/ 1965, s. 204-205.

³ *Travels to Tana and Persia by Josafat Barbaro and Ambrogio Contarini*, Translated from Italian by W. Thomas, Hakluyt Society, London 1890, s. 144.

arasındaki mücadelelere ilişkin birtakım bahisler⁴ ile mücadelelerin ardından yaşananlara ilişkin bir anlatı⁵, kroniğin yazılmasından önceki yıllarda Rusya'ya ulaşmış bilgiler görüntüsündedir. Ancak Rusya'daki Osmanlı merakı, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirmesiyle daha da arttı. Bunda, İstanbul'un Ruslar için tarihî, dinî ve kültür alanlarında taşıdığı ehemmiyetin önemli yer tuttuğu kuşku götürmez⁶. Nitekim Haçlı seferlerine dikkat göstermemiş kronik yazarlarının 1204'teki Latin işgaline ayrı bir önem atfetmeleri⁷, İstanbul ile ilgili herhangi bir kaydın ortaya çıkmasının en önemli nedeninin bizatihi İstanbul'un kendisi olduğuna işaret eder. Bununla birlikte kronik yazarlarının 1453'e 1204 vakasından çok daha ciddi bir özenle yaklaşmaları İstanbul'a gösterilen önem ile Osmanlı merakının birleşmesinin doğal bir neticesi olsa gerektir⁸.

⁴ *Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopis'yu*, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey (Bundan sonra PSRL), Tom XI, İzdannoe po Visoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeu, Sanktpeterburg 1897, s.185.

⁵ *Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopis'yu*, PSRL, Tom XII, İzdannoe po Visoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeu, Sanktpeterburg 1901, s. 3-6 (Bundan sonra PSRL XII)

⁶ Ruslar ve İstanbul arasındaki bağ ile ilgili olarak bk. G. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks Publication, Washington 1984; G. Majeska, "Russian Pilgrims in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 56/ 2002, s. 93-108; Z.V. Udal'cova, "Kiev and Constantinople: Cultural Relations before the Thirteenth Century", *The 17th International Byzantine Congress*, New York 1986, s. 399-419; A. Pamir-Dietrich, "13th-15th Century Russian Accounts of Constantinople and their Value as Historical Sources", *Russian Literature*, Vol. LX/ II, 2006, s. 227-239. Çok daha genel bir değerlendirme için bk. Z.V. Udal'tsova, "Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom 38/ 1977, s. 20; A.T. Özcan, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV/ 2, 2009, s. 75.

⁷ *Novgorod I. kroniğinde 1204 hadisesine ayrılmış kısım için bk. N.A. Meşçerskiy, "Drevnerusskaya Povest' o Vzyatii Tsar'grada Fryagami v 1204 godu", Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, Tom X/ 1961, s. 120-135; A.T. Özcan, "Novgorod I Kroniğinde İstanbul'un Latinlerce İşgali ile İlgili Kayıtlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV/ I, 2009, s. 101-116.

⁸ Rusya'da erken dönem Osmanlı merakına ilişkin pek çok hususa işaret etmek mümkünse de bunlar arasında özellikle Fatih Sultan Mehmet ile ilgili bir menkıbe son derece dikkat çekicidir. Bu menkıbe yabancı literatürde, bilhassa Rusça olmak üzere,

İstanbul'un Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi haberi kısa süre içerisinde Rusya'ya ulaşmışsa da XVI. yüzyılın hemen başlarında kaleme alınan *Simeon kroniği*nde hadiseye ilişkin sadece "Aynı senenin Mayıs 29'unda Tsar'grad Tanrısız Türkler tarafından, Mustafa Muratoviç tarafından ele geçirildi"⁹ kaydının düşülmesi, kentlinin düşüşünün bu yıllardaki kronik yazarlarının dikkatini pek az bir surette çektiğini gösterir¹⁰. Bununla birlikte, Grek asıllı kimselerin Rusya'ya ulaşmaları ile Rus kronik yazarlarının İstanbul'un Türkler tarafından fethine daha ciddi bir surette yaklaşmaya başladıkları görülmektedir. Bununla birlikte İstanbul'un Türklerin eline geçmesinin Rusya'da bir "hassasiyet"e dönüşmesi ancak Paleolog hanedanından Zoe'nin Rusya'ya gelişi ile başlar. Nitekim M.N. Speranskiy'in dikkati çektiği üzere *Sofiyskiy II kroniği*nde 1481'e tarihlenmiş bir anlatı, Zoe'nin gelişiyle İstanbul'un düşüşüne ilişkin hassasiyetin ne denli yüksek bir mertebeye ulaştığını gösterir¹¹. Bu hassasiyete rağmen söz konusu

pek çok açılardan tetkik edilmişse de ülkemizdeki incelemeler de kıymetlidir. Nitekim konu önce A. Aykut ve sonrasında G. Öksüz tarafından çok yönlü incelenmiş, ardından da daha başka incelemelerde de mütala edilmiştir. Bk. A. Aykut, "İvan Perevetov ve Sultan Mehmed Menkıbesi", *Belleten*, C. 46/ 184, 1982, s.861-882; G. Öksüz, "XVI. Yüzyıl Rus Edebiyatında 'Fatih Sultan Mehmet Menkıbesi'", *Gazi Akademik Bakış*, C.6/ S.12, 2013, s. 333-346; Ö. Kapıcı, "Tsargrad'ın Düşüşü, Moskova'nın Yükselişi: Çarlık Dönemi Rus Tarih yazımında 1453 Üzerine Apokaliptik Anlatılar, Mesiyaniğin Söylemleri ve Oryantalistik Betimlemeler", *Halil İnalçık Armağanı III*, ed. A. Özcan, Doğu Batı yay., İstanbul İstanbul 2017, s.32-33; S. Acar, "Rus Nokta-i Nazarından İdeal bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 4/ S. 2, 2019, s.15-20.

⁹ *Simeonovskaya Letopis'*, PSRL, Tom XVIII, İzdanoe Po Visoçayşemu Povelenuyu Arheografişeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1918, s. 208 (Bundan sonra PSRL XVIII).

¹⁰ *Simeon kroniği*ndeki kayıt ile ilgili M. Cherniavsky'nin değerlendirmesine de bk. M. Cherniavsky, "The Reception of the Council of Florence in Moscow", *Church History*, Vol.24/ 4, 1955, s. 354.

¹¹ *Sofiyskiya Letopisi*, PSRL, Tom VI, İzdanoe po Visoçayşemu Povelenuyu Arheografişeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1853, s.232 (Bundan sonra PSRL VI). Bu kaydın değerlendirilmesi ile ilgili olarak ayrıca bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami (1453) v Russkoy Pis'mennosti XVI-XVII vekov" *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom XII/ 1956, s. 190 (Bundan sonra M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II").

bilgilerin bulunduğu kroniğin yazarının İstanbul'un düşüşüne ilişkin malumatı oldukça sınırlı bir vaziyettedir¹². Bu durum, İstanbul'un fethini takip eden ilk otuz yıllık dönemde Rusya'da İstanbul'un düşüşüne ilişkin malumatın söylentilerle kabaran "his"lerin gerisinde kaldığını göstermektedir. Ancak bu vaziyet, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yerini İstanbul'un fethi ile ilgili teferruatlı ve gerçeğe dayanan metinlerin kroniklerin içerisine alınmasına bıraktı. Bu metinlerden birisi *Russkiy Hronograf 1512* ile *Nikon kroniğinde* bulunan kısa bir anlatıdır¹³. M. Sobolevskiy ve sonraki bazı bilim adamları tarafından, daha sonra II. Pius adıyla Papalık makamına yükseltilecek Aeneas Sylvius'un (1405–1464) kaleme aldığı, "*De Mahumeti fidei Christianae ferali inimico et quod Constantinopolim Thraciae urbem excellentissimam armis et Christiana fide spoliaverit*" (Hıristiyanlığın azılı düşmanı Mehmet ve Trakya'daki muhteşem Constantinopolis kenti ve dindar Hıristiyanları silahla nasıl yağmaladığına dair) başlıklı Latince metnin¹⁴ Rusçaya tercümesi olduğu kabul edilen¹⁵ bu parçadan başka bir de uzun bir anlatıya sahip "Tsar'grad Hikâyesi" başlıklı bir metin daha bulunur. Bu eser, kuşatma ile ilgili canlı tasvirleri, kimi az bilinen

¹² PSRL VI, s. 180. Bununla birlikte bu kısa anlatı içerisinde dahi kuşatmada topların kullanıldığı ve Aya Sofya'nın camiye çevrildiği gibi bir takım gerçek bilgiler bulunur. M.N. Speranskiy'in değerlendirdiği şekilde bunların, Rusya'ya ulaşan söylentilerle kaynağa girdiği anlaşılmaktadır. Bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II", s. 191.

¹³ *Russkiy Hronograf Çast Vtoroya: Hronograf Zapadno-Russkoy Redaktsii*, PSRL, Tom XXII/ II, İzdannoe po Visočayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1914, s. 205-207; PSRL XII, s. 97-100.

¹⁴ Söz konusu başlıklı metin şuradadır: Pius, *Cosmographia seu Asiae Europaeque Descripto*, Parhisii 1509, s. 97-99.

¹⁵ B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", *Revue des etudes slaves*, Vol. 9/ 1-2, 1929, s. 31; I. Arranz del Riego, *Estudio y Edición İnterlineal del 'Relato sobre la toma de Constantinoplaé a partir de los manuscritos HM. 281, HM. 280 y H.M. 282*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid 2014, s.15/8. dn. M.N. Speranskiy ise metnin Grekçeden çevrildiği fikrindedir. Bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II", s.192-198. Anlatıda yer alan kimi ifadelerin Halkondil'in eserinde de bulunuyor olması, yazarın değerlendirmesini haklı çıkarır bir mahiyettedir. Ancak bu konuda ek inceleme yapmak zarureti vardır.

veya hiç bilinmeyen kayıtları ihtiva etmesiyle sadece Rus edebiyatı ve tarihçiliği açısından değil, İstanbul'un fethi açısından da ehemmiyetli bir kaynaktır. Bununla birlikte "Tsar'grad Hikâyesi", İstanbul'un fethi ile ilgili kaynaklar arasında sadece diğer kaynaklarda yer alan malumatı güçlendirmek üzere dikkat çekmiştir. Bunda, metin içerisinde yer alan kimi kayıtların diğer kaynaklarla doğrulanamaması ile metnin bazı açılardan bir edebiyat eseri görüntüsüne sahip olması etkilidir. Bugün İstanbul'un fethi ile ilgili yapılan çalışmalarda da "Tsar'grad Hikâyesi" ne ne şekilde yaklaşılması gerektiği hususunda bir karmaşanın olduğu görülür.

I

Kaynaklarda tam olarak Повесть о взятии Царьграда Турками (Tsar'grad'ın Türkler tarafından ele geçirilişi Hikâyesi) başlığı ile geçen, ancak literatürde daha kısa bir vaziyette "Tsar'grad Hikâyesi" adı altında gösterilen metin ile ilgili ilk ciddi incelemeler A.F. Bıçkov, V.A. Yakovlev, İ.İ. Sreznevskiy ve A.N. Popov tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlardan meşhur Rus dil bilimci İ.İ. Sreznevskiy (1812–1880), anlatı içerisindeki çeşitli hususları dikkate alıp metin üzerinde Grekçe tesirini ortaya koyarak metnin "eğer görgü tanıklığına dayanmıyor ise çağdaşı bir kişi tarafından veya çağdaşlarının anlattıklarına dayanarak hazırlandı"ğı hususunda görüş beyan etmiş¹⁶ ve metnin Grek asıllı kimselerin gelişleriyle birlikte Rusya'ya ulaşmış olabileceği üzerinde durmuştur¹⁷. Rus tarihi kaynakları üzerine yaptığı incelemelerle tanınmış A.N. Popov (1841–1881) ise, eserin bir Grek tarafından kaleme alındığını belirterek Grekçeden Rusçaya çevrildiği yargısında bulunmuştur¹⁸. Ancak her iki bilim adamının ölümünden sonra, Leonid

¹⁶ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, *Uçenie Zapiski Vtorogo Otdeleniya Imperatorskoy Akademii Nauk*, Kniga I/ III, 1854, s.136. İ.İ. Sreznevskiy'in incelemesinin genel bir değerlendirmesi için bk. N.A. Smirnov, "İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy 'Povesti' Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya v 1453 g.", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom VII, 1953, s. 51.

¹⁷ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, s. 137/ 94. dn.

¹⁸ A.N. Popov'un değerlendirmesi için bk. N.A. Smirnov, "İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy 'Povesti' Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya", s. 52-53, 56.

adlı bir din adamının Troitse-Sergieva Manastırı kütüphanesinde 773 numaralı el yazmasını bulmasıyla değerlendirmeler farklı bir kimliğe bürünmüştür.

Leonid'in 1886'da neşrettiği¹⁹ 773 numaralı yazma bir anda "Tsar'grad Hikâyesi"nin en eski versiyonu olarak kabul edilmeye başlandı²⁰. Bunda metnin sonunda yer alan bir not önemli yer tutuyordu. Daha önce W. Hanak ve M. Philippides tarafından İngilizceye, son yıllarda ise Gamze Öksüz ve Fatih Yapıcı tarafından Türkçeye çevrilen bu yazmada²¹ bulunup metnin diğer versiyonlarında yer almayan bu not, "Tsar'grad Hikâyesi"nin çocuk yaşta Osmanlılara esir düşerek onların safında mücadelelere katılan Nestor İskender²² adlı, doğrudan hadiselerin içinde yer alan bir kişi tarafından kaleme alındığını gösteriyordu:

¹⁹ *Povest' o Tsar'grade (ego osnovanii i vzyatii turkami v 1453 godu) Nestora İskandera XV veka, soobşç.* Arhimandrit Leonid, Sanktpeterburg 1886.

²⁰ *Troitse-Sergieva yazmasının "Tsar'grad Hikâyesi"nin en eski versiyonu olduğu kabulüne ilişkin bk. S.N. Azbelev, "K Datirovke Russkoy Povesti o Vzyatii Tsar'grada Turkami", Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı, Tom X/ 1961, s. 334, 337; M.O. Skripil', "'İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora İskandera", Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı, Tom X/ 1954, s. 177; M. Philippides and W.K. Hanak, The Siege and the Fall of Constantinople in 1453 Historiography, Topography and Military Studies, Ashgate Publishing 2011, s. 113. L. Miletiç, G. Destunis ve B. Unbegaun ciddi bir takım deliller ortaya koyarak Leonid'in bulduğu yazmanın orijinal yazmaya yakın bir nüsha olmadığını belirtmişlerdir. Bunlardan G. Destunis en güvenilir metin olarak Voskrosenskiy kroniğinde yer alan bölümü görmüş ve bu görüş daha sonra B. Unbegaun tarafından da paylaşılmıştır. Bk. G. Destunis, "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya, Çast CCXLIX/ 1887, s. 370; B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", s. 16-20.*

²¹ İngilizce çevirisi: *The Tale of Constantinople (Of It's Origin and Capture by the Turks in the Year 1453 by Nestor-Iskander)*, translated and Annotated by W.K. Hanak and M. Philippides, Aristide D. Caratzas Publisher, New Rochelle 1998. Türkçe çevirisi: *Nestor-İskender, İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi (Şehrin Kuruluşu ve 1453 Yılında Türkler Tarafından Alınışı)*, çev. G. Öksüz ve F. Yapıcı, Heyamola yay., İstanbul 2014.

²² *Troitse-Sergieva yazmasında isim "Nestor İskender" şeklinde verilmektedir. Bk. S.N. Azbelev, "K Datirovke Russkoy Povesti o Vzyatii Tsar'grada Turkami", s. 334. Bununla birlikte biz, Türkçe literatüre uygun şekilde bu ismi "Nestor İskender" şeklinde kullanmayı tercih ettik.*

“Tüm bunları ben, günahkâr ve kanunsuz Nestor İskender, yazdım. Küçük yaşta esir düştüm ve sünnet edildim. Uzun yıllar askeri seferlerde bu lanet inançla ölmek üzere öyle ya da böyle kendimi kurtararak acı çektim. İşte bu büyük ve korkunç olayda da bir yolunu bulup işi başardım. Bazen hasta numarası yaptım, bazen saklandım, bazen arkadaşlarım yardım etti. Böylece her şeyi inceleyip her şeyi öğrenmeye fırsatım oldu. Şehrin dışında Türklerin arasında ne olduğunu detaylarıyla günbegün yazdım. Sonra Tanrı'nın izniyle şehre girdiğimizde zamanla soruşturup öğrendim ve güvenilir ve büyük insanlardan şehirde imansızlarla savaş sırasında neler olduğu konusunda bilgiler topladım. Özetle sundum ve Tanrı'nın harikulade ve korkunç kararlarını hatıra olarak Hıristiyanlara ilettim. Her şeye kadir ve hayat kaynağı kutsal üçleme, senin yüce ve âli ismine şükredip kutsanmam için, tekrar beni sürüne, otlaktaki koyunlarının yanına kabul et. Âmin”²³.

Leonid 773 nolu yazmayı, “diğerleri tarafından kopya edilen ve metnin en eski versiyonu” olarak takdim etmesine²⁴ karşın, anlatının benzer versiyonlarının ihtiva edildiği 1520'lerden önce kaleme alınmış *Russkiy Hronograf 1512 redaksiyonu*²⁵ ile yine XV. yüzyılın başlarında kaleme alınan *Voskrosenskiy* ve aynı yüzyılın ortalarında teşkil edilen *Nikon kroniklerinde* “Nestor İskender notu”nun yer almamasını²⁶ izah

²³ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 68-69.

²⁴ B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s.15.

²⁵ A.A. Şahmatov'un görüşü için bk. M.O. Skripil', “‘İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora İskandera”, s. 177. M.N. Speranskiy'e göre, anlatının *Russkiy Hronograf 1512'nin* içine girmesi 1533'te gerçekleşmiştir. Bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami (1453) v Russkoy Pis'mennosti XVI-XVII vekov” *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, Tom X/ 1954, s. 144, 151 (Bundan sonra M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I”).

²⁶ *Russkiy Hronograf Çast Pervaya: Hronograf Redaktsii 1512 goda*, PSRL, Tom XXII/ I, izdannoe po Visoçayşemu Povelenyu İmperatorskoyu Arheografişeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1911, s. 458-459 (Bundan sonra PSRL XXII/I); *Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku*, PSRL, Tom VIII, izdannoe po Visoçayşemu Povelenyu Arheografişeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1859, s. 143-144 (Bundan sonra PSRL VIII); PSRL XII, s. 99-100.

etmesi gerekiyordu. Leonid, bu durumu, kronik yazarlarının “Nestor İskender notu”nu “*Hikâyenin halk hissiyatına olan etkisini Türkleştirilmiş (her ne kadar zoraki de olsa) ve alçakgönüllülükle kendisini ‘kanunsuz’ olarak nitelendiren birisi tarafından yazılmış olduğu bilgisiyle azaltmamak ve zayıflatmamak için*” attıkları ile izah yoluna gitmiştir²⁷. Bununla birlikte, yazarın bu fikri pek çok soruyu açıklamak noktasında eksiktir. Anlatının popüler bir hale gelmesinin ancak XVIII. yüzyılda oluşması hususunu²⁸ bir kenara koyacak olursak, mesela bu bakış açısı *Nikon kroniğinde* Bizans İmparatorları listesinin²⁹ *Troitse-Sergieva yazmasında* bulunmamasının gerekçesini açıklayamamaktadır. Acaba bu liste de halkın hissiyatına hilaf mı idi?

Yine Leonid'in bakış açısı, metinler arasındaki pek çok farklılaşmayı da izah edememektedir. Mesela II. Mehmet'in “kanunsuz”luğunu ikinci defa vurgulayan ifadelerin *Troitse-Sergieva yazmasında* yer almaması, Leonid'in izahı ile açıklanamayacak bir mahiyettedir:

*Troitse-Sergieva yazması: Сия убо вся уведевъ тогда властвующей Туркы безбожныи Магуметь Амуратовъ сынъ въ миру и въ докончанье сии с цезаремъ Константиномъ абие збираеть воя многа землю и моремъ и пришедь внезапу градъ обьступи со многою силою*³⁰.

Russkiy Hronograf 1512: властвоущоу Турки безбожному Магметоу Амуратовоу сыну и бывый тогда в мироу и докончании с православнымъ царемъ Костянтиномъ Ивановичемъ царствующемъ в Цариграде и абие безбожный магметъ брань въздвиже противоу Константина града не по чиноу но спротивоу сътвореных сложений спротивоу клятвъ въинство приведе много по

²⁷ Bk. Arşimandrit Leonid, “Önsöz yerine”, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi (Şehrin Kuruluşu ve 1453 Yılında Türkler Tarafından Alınışı)*, çev. G. Öksüz ve F. Yapıcı, Heyamola yay., İstanbul 2014, s. 15.

²⁸ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 139.

²⁹ İlgili kısım için bk. PSRL XII, s. 81-83. Bu konuda ayrıca bk. B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s. 13, 15.

³⁰ *Povest’ o Tsar’grade*, s. 6.

земли и по морю и ратовати нача, и пришедь внезапноу градъ обступи съ многими силами³¹.

Nikon Kroniği: властвующу Турки безбожному Магмету Амуратову сыну и бывый тогда въ миру и въдокончании съ православнымъ царемъ Константиномъ **Ивановичемъ царствующемъ въ Цариграде и абие безбожный Магметъ брань въздвиже противу Константинограда не по чину но спротиву сотвореныхъ сложений спротиву клятвъ воинство приведе много по земли и по морю и ратовати нача, и пришедь внезапноу градъ обступи со многими силами**³².

Öte yandan Rus kronik yazarlarının Moskova Knezliği'nin yükselişine paralel olarak tarihî hadiselerle siyasî bir ruh kazandırmak üzere bilgilerin içerisine kimi eklemeler yaptıkları bir gerçekse³³ de ellerinde bulunan evrak içerisindeki bilgileri atlamak veya silmek gibi bir tutum takındıklarına yönelik gelenekleri olduğunu kabul etmek pek mümkün görünmemektedir³⁴. Konuya bu açılarla yaklaşıldığı takdirde, Leonid'in

³¹ PSRL XXII/I, s. 445.

³² PSRL XII, s. 83.

³³ Mesela Rus kroniklerinde Moğollara ilişkin bilgilere yapılan eklemelerle ilgili olarak bk. V.N. Rudakov, *Mongolo-Tatarı Glazami Drevnerusskih Knijnikov Seredinı XIII-XV vv.*, İzdatel'stvo Kvadrıga, Moskva 2009, s. 145-173. Söz konusu değişimin daha genel bir analizi için bk. D.S. Lihaçev, *Stanovlenie Russkoy Literaturı XI-XVII vekov*, İzdatel'stvo Sovremennik, Moskva 1987, s. 95-101, 104-115, 120-121. Rus kroniklerinde Aleksandr Yaroslaviç Nevskiy ile ilgili kayıtlarda da benzer bir aşama bulunur. Bk. M. Isoaho, *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia: Warrior and Saint*, Brill Publishing, Leiden 2006, s. 315-319, 331, 334-337, 339-340, 380-381, 387.

³⁴ Mesela Altın Orda Hanı Batu'nun Yaroslav Vsevolodoviç'e huzuruna gelmesine ilişkin emri ve ardından onu Büyük Knezliğe tayinine ilişkin hadise gerek XIV. yüzyıl kaynaklarından *Lavrentiev kroniğinde* gerek XVI. yüzyılın başlarına ait *Simeon kroniğinde* ve gerekse siyasî dokunuşların içine kendisini gösterdiği *Nikon kroniğinde* benzer tonda aktarılır Krş. *Lavrent'evskaya Letopis'*, PSRL, Tom I, İzdanıoe Arheografıçeskoyu Komissieyu Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1927, s.470; PSRL XVIII, s.65; *Letopisnyı Sbornik, İmenuemiy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopis'yu*, PSRL, Tom X, İzdanıoe Po Visoçayşemu Poveleniyyu Arheografıçeskoyu Komissieyu, Sanktpeterburg 1885, s. 129 (Bundan sonra PSRL X). Bu kayıt ve daha başkaları, kronik yazarlarının

bulduğu metin içerisindeki notla ilgili değerlendirmesi muteber bir fikir olmaktan çok uzak olduğu anlaşılmaktadır. Aksine, XVI. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış kroniklerde *Troitse-Sergieva yazmasındaki* benzer bir “Nestor-İskender notu”nun bulunmamasını, kronik yazarlarının ellerinde bulunan bugüne ulaşmamış orijinal yazmanın³⁵ ortak bir şekilde bu nottan yoksun olmasıyla izah etmek ve *Troitse-Sergieva yazmasında* bulunan “Nestor-İskender notu”nun ise sadece bu yazmaya özgü, aslı bulunmayan ve sonradan yapılmış bir ilave olduğunu kabul etmek daha makul görünmektedir. 1870’lerde Troitse-Sergieva manastırındaki metinleri inceleyen -ve hatta bu sırada Despot Stefan ile ilgili 686 numaralı yazmayı³⁶ da neşreden- A.N. Popov’un Leonid’in bulunduğu yazmayı görmemiş olması *tesadüfünü* bir tarafa bırakacak olsak bile, bu metnin, benzerlerinin bulunduğu Rus kroniklerinden daha eski olduğuna ilişkin kanaatin, sadece S.N. Azbelev’in yaptığı gibi harf analizleri veya M.N. Speranskiy’in Rus edebiyatındaki usul benzerlikleri³⁷ veya M.O. Skripil’in kelime tercihlerine yönelik analizleriyle³⁸ sınırlı kalmayıp³⁹ aynı zamanda gerek metin içi ve gerekse “Nestor İskender notu”nun mürekkep analizi ile yeniden sorgulanması gerekmektedir. Vinland haritası üzerinde bile spekülasyonların yapıldığı veya Leonardo da Vinci not defterinin çok

hadiseleri anlatırken siyasî birtakım eklemeler yapmakla birlikte var olan kayıtları değiştirmek gibi bir anlayış ve tutum içerisinde bulunmadıklarını göstermektedir.

³⁵ Bu noktada, yazarların ellerinde bulunan metnin, aynı içeriğe sahip veya birbirinden farklı olduğuna yönelik bir tasavvur içinde bulunmak, kronik yazarlarına kaynaklık eden metnin *Troitse-Sergieva yazmasındaki* metinden çok daha muteber olduğuna yönelik olarak ortaya konulacak neticeyi değiştirmez, aksine bu zanni kuvvetlendirir.

³⁶ Bu yazma eserin içerisinde, Timur ve Yıldırım Bayezid ile ilgili, diğer Rus kroniklerinde bulunanlardan farklılık arz etmeyen kayıtlar vardır. Bk. *İzbornik Slavyanskikh i Russkikh Soçineniy i Statey Vnesennih v Hronografi Russkoy Redektsii*, sobral i İzdal A. Popov, Tipografii A.İ. Mamontova, Moskva 1869, s. 92-130.

³⁷ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 147-148, 151.

³⁸ M.O. Skripil’, “‘İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 177.

³⁹ S.N. Azbelev’in incelemesi önemli tespitler içermesine karşın günümüz için yeterli derecede ikna edici değildir. Bk. S.N. Azbelev, “K Datirovke Russkoy Povesti o Vzyatii Tsar’grada Turkami”, s. 337.

daha geç dönemde kaleme alındığının tespit edildiği⁴⁰ bir dönemde bu gereklilik, bir zaruret olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan önce G. Destunis ve sonrasında B. Unbegaun, *Troitse-Sergieva yazmasında* geçen kimi ifadelerin metnin kroniklerde yer alan versiyonlarında bulunmamasına ilişkin, yukarıda farklı bir örneği ayrıca verilen, bazı misaller vermişler ve nihayetinde bunları, *Troitse-Sergieva yazmasını* kopya eden kişinin metnini B. Unbegaun'un ifadesiyle "renkli unsurlarla parlatmak" niyetiyle alakalandırmışlardır⁴¹. Daha sonra benzer bir karşılaştırmayı yapan M.N. Speranskiy'in değerlendirmesi farklı olsa⁴² da, G. Destunis ve B. Unbegaun'un görüşleri, Leonid'in bulunduğu yazmanın, orijinal yazmaya bağlı olsa da diğer yazmalardan farklı bir surette hazırlanmış Batı Rusya diyalektiğinin tesirinde⁴³, ancak zamanında hiçbir surette popüler olmayarak kenarda kalmış bir metin olduğu yönünde ciddi bir itiraz olarak bilim camiasının dikkatine sunulmuştur.

"Tsar'grad Hikâyesi"nin Nestor İskender tarafından yazıldığı fikrine itirazlar daha da çeşitlenmiştir. Mesela "Nestor İskender notu"na güvenmeyerek anlatının İstanbul'da yaşayan Ruslardan birisi tarafından

⁴⁰ W.C. McCrone and L.B. McCrone, "The Vinland Map Ink", *The Geographical Journal*, Vol.140/2, 1974, s.212-214; G.D. Painter, "The Matter of Authenticity", *The Geographical Journal*, Vol.140/2, 1974, s. 191-194.

⁴¹ G. Destunis, "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", s. 370; B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", s. 18-19.

⁴² M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s.153-158. Yazar bir diğer makalesinde ise "Kısa anlatı" içerisindeki bazı ifadelerin *Russskiy Hronograf*'ta bulunmasına karşın *Troitse-Sergieva yazmasında* yer almamasına işaret ederek, söz konusu yazmanın daha erken bir dönemde kaleme alındığı, *Russskiy Hronograf*'in ise ekleme gördüğünü ifade etmiştir. Bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II", s. 197. Ancak bu değerlendirmede, ilgili kayıtların, *Troitse-Sergieva yazmasında* atlanıp *Russskiy Hronograf*'ta korunmuş kayıtlardan kopya edilerek oluşturulmuş olma ihtimalinin bir izi bulunmamaktadır. Tüm çekiciliğine karşın, bu tartışmanın metin ile ilgili tartışmalarda bir netice veremeyeceğini düşünüyoruz. Zira her iki anlatının ne zaman kaleme alındıkları hususunda ikna edici verilerin bulunmaması, yapılacak saptamaların sağlıklı bir zeminden kopmasından başka bir netice vermez.

⁴³ B. Unbegaun'un tespitine bk. B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", s. 19-20.

kaleme alındığını kabul eden A.İ. Sobolevskiy'i⁴⁴, metin içerisindeki kimi ifadelerin Balkan diyalektiğine uygunluğuna dikkat çekerek anlatının bir Bulgar veya bir Sırp tarafından kaleme alındığını savunan C. Mijatoviç'i⁴⁵ anmak gerekir. Yine Nestor İskender tarafından kaleme alınan eserin daha sonraki yıllarda Rus edebiyatına yetkin bir kimse tarafından yeniden şekillendirildiğini kabul eden, sonraki yıllarda kaleme aldığı incelemede ise anlatının daha çok görgü tanıklarının veya çağdaşlarının notlarına dayanılarak hazırlandığını ifade eden M.N. Speranskiy'in değerlendirmeleri de önemlidir⁴⁶. Metin içerisindeki bilgilerden hareketle metnin içinde Nestor İskender'in günlüğünün de yer aldığı birden fazla eserin bir araya getirilmiş hâli olduğunu düşünen G.P. Belçenko ile N.A. Smirnov'u⁴⁷ ve onların görüşlerine bağlı kalan G. Dell'Agata'yı⁴⁸ da yine bu bağlamda zikretmek gerekir⁴⁹. Bununla

⁴⁴ A.İ. Sobolevskiy, *Perevodnaya Literatura Moskovskoy Rusi XIV-XVII vekov*, İzvestiya Otdeleniya Russkogo Yazıkı i Slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1903, s. 13.

⁴⁵ C. Mijatovich, *Constantine The Last Emperor of the Greeks or the Conquest of Constantinople by the Turks (A.D. 1453)*, London 1892, s.233-234. Yazarın görüşü ile ilgili olarak ayrıca bk. B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", s. 29-30; G. Dell'Agata, "A Proposito della Povest' o Vzatii Car'grada", *Europa Orientalis*, Vol.9/ 1990, s. 60.

⁴⁶ M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 142, 143, 148, 149, 151; M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II", s. 224. Yine T. Caferov da benzer bir görüş ifade etmiştir. Onun değerlendirmesi için bk. S. Acar, "Rus Nokta-i Nazarından İdeal bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", s.11-12. Ancak muhtemelen onun değerlendirmesi de Rus edebiyat uzmanlarının çıkarımlarına dayanıyordu.

⁴⁷ N.A. Smirnov, "İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy 'Povesti' Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya", s. 55-56. G.P. Belçenko'nun görüşleri için bk. G. Öksüz ve F. Yapıcı, "Nestor İskender ve İstanbul'un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi", *Bilig*, S.76/ 2016, s. 36; N.A. Smirnov, "İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy 'Povesti' Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya", s. 57.

⁴⁸ G. Dell'Agata, "A Proposito della Povest' o Vzatii Car'grada", s. 63-64.

⁴⁹ A.S. Orlov da metin içerisindeki Grek edebiyatı etkisine değinmiş, ancak bunun metnin hazırlanmasından önce Rus edebiyatına giren bilgilerle bağının olduğunu ifade etmiştir. Yazara göre metin Rusya'da Rusça olarak kaleme alınmıştır. A.S. Orlov'un görüşleri için bk. M.O. Skripil', "İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora

birlikte konuyu ele alan araştırmacıların önemli bir kısmının “Nestor İskender notu”na epey önem vererek *Troitse-Sergieva yazmasından* başka hiçbir versiyonda kendisinden bahsedilmeyen “Nestor İskender”e bir yaşam kurguladıkları görülür. Bu kurgunun temelinde M.O. Skripil’in oldukça koyu bir taraftarı olduğu⁵⁰ metnin Rusça olarak kaleme alınmış olması “gerekliliği”ni savunan bir bakış açısı hâkimdir. Bu bakış açısı, ya metnin tamamının veya daha sonra çeşitli eklemeler gören metnin ham nüshasının “Nestor İskender” adlı bir kişi tarafından kaleme alındığını savunur.

II

G.P. Bel’çenko konuyla ilgili incelemesinde Nestor İskender’in Osmanlı sarayında görev üstlenmiş bir kişi olduğunu savunur⁵¹. M.N. Speranskiy, ise Nestor İskender’in Kırım Tatarlarına esir düşmüş bir kişi olduğunu ifade eder ve ardından G.P. Bel’çenko’ya iştirak ile Osmanlı sarayında belirli bir görev üstlenmiş bir kişi olarak tanımlar⁵². M.O. Skripil’ ise metin içerisindeki canlı mücadele tasvirlerine işaret ederek onu, Türkler safında savaşan profesyonel bir asker olarak tanımlar⁵³. Z.V. Udal’tsova da ham metnin yazarının profesyonel bir asker olduğunu kabul etmiş, ancak onun Türkler safında değil, kent içerisinde bulunan bir asker olduğunu dile getirmiştir⁵⁴. W. Hanak ve M. Philippides ise Nestor İskender’in, Moldovya taraflarında esir edilmiş ve sonrasında -metin içerisindeki topçu ateşleriyle ilgili kayıtların yaygınlığına dayanarak- Osmanlı topçu sınıfında görevlendirilmiş

İskandera”, s. 168; G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 36.

⁵⁰ Yazarın ifadelerine bk. M.O. Skripil’, “İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 183.

⁵¹ M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s.114/75 dn.

⁵² M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 142

⁵³ M.O. Skripil’, “İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 174-175, 183.

⁵⁴ Z.V. Udal’tsova, “Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami”, s. 25.

olabileceğini dile getirmişlerdir⁵⁵. Bu görüş sahipleri, değerlendirmelerini bir takım mantikî gerekçelere dayandırıyorlarsa da, metin içerisindeki bilgilerle “İskender notu”nda takdim edilen kişi arasındaki uyumsuzluk noktalarına aynı özenle yaklaşmadıkları görülür. Bu konuda pek çok hususa işaret edebilmek mümkünse de metin yazarının Fatih Sultan Mehmet’in kenti ele geçirip Aya Sofya kilisesi önüne gelip “yere kapandığı”nı ifade etmesi⁵⁶ ile aynı hadiseden bahseden Dukas’ın yaşananları dinî bir takım hususiyetlerle izahı⁵⁷ karşılaştırıldığında, “Tsar’grad Hikâyesi”ndeki beyanın, “İskender notu”nda takdim edilen “küçük yaşta sünnet edilen ve İslam’a katlanmak zorunda kalan” bir kimsenin notu ile ilişkilendirmek oldukça zor görünmektedir. Aynı şekilde, Osmanlı ordusunda vazife alarak İstanbul kuşatmasına katılan Mihail Konstantinoviç’in de İslam ile ilgili bilgilerinin namaz, oruç, ramazan bayramı, cami, sadaka, kurban, domuz eti yememe, sünnet olma, ezan gibi konuları -yer yer hataları görülmesine rağmen- içermesine⁵⁸ karşın “Tsar’grad Hikâyesi”nde İslam ile ilgili hiçbir gerçekçi bilgi bulunmamaktadır. Bu hususlar, “İskender notu” ile metin arasında ciddi bir tezat hâlinin varlığını göstermektedir. Öte yandan metin yazarı “*Türkler on dördüncü gün kendi rezil dualarını haykırarak...*” derken⁵⁹, aynı mücadelelere temas eden yazarların bunu daha doğru bir dinî içerikle gösterdikleri

⁵⁵ W.K. Hanak and M. Philippides, “Introduction”, *The Tale of Constantinople (Of It's Origin and Capture by the Turks in the Year 1453 by Nestor-Iskander)*, translated and Annotated by W.K. Hanak and M. Philippides, Aristide D. Caratzas Publisher, New Rochelle 1998, s.2; M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 114.

⁵⁶ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 64.

⁵⁷ “Mihail Ducas”, *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 125. V. Mirmiroğlu’nun çevirisinin, eğer farklı hususiyette bir yazma kullanmamış ise, bu noktada yanıltıcı bir vaziyette olduğu dikkati çeker. Krş. Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul 1956, s.184; Ducae, “Historia Byzantina”, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1834, s. 208-209.

⁵⁸ *Bir Yeniçeri'nin Hatıratı*, çeviren ve yayıma hazırlayan K. Beydilli, Tatav yay., İstanbul, 2003, s. 3-11.

⁵⁹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 64.

görülür⁶⁰. Bu durum, metin yazarının, Türklerin dinine ilişkin bilgilerinin zayıflığı bir tarafa kulak aşinalığına bile sahip olmadığına ve Osmanlılarla bir süre için bile olsa bir arada bulunmadığına işaret eder.

Diğer taraftan “İskender notu”nda “*Şehrin dışında Türklerin arasında ne olduğunu detaylarıyla günbegün yazdım*” denmesine⁶¹ karşın metnin tamamında B. Unbegaun⁶², M.N. Speranskiy⁶³, A.N. Smirnov⁶⁴, Z.V. Udal’tsova⁶⁵ ile W. Hanak ve M. Philippides’in⁶⁶ dikkati

⁶⁰ “Sakızlı Leonardo”, *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 40, 43; 16. *Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, hazırlayan Ş. Baştav, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1973, s. 144; Francis, *Şehir Düştü! Bizanslı tarihçi Francis’den İstanbul’un Fethi*, çev. K. Dinçmen, İletişim yay., İstanbul, 1992, s.81. Söz konusu hadise ile ilgili Cafer Çelebi ve Dolphin’in ifadelerine de bk. “Tâci Beg-zâde Cafer Çelebi”, A. Pertusi, *İstanbul’un Fethi*, C.2, (İstanbul’un Fethi Dünyadaki Yankısı), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004 (Bundan sonra Pertusi II), s.141; Zorzo Dolfin, “1453 Yılında İstanbul Muhasarası ve Zaptı”, trc. Suat Sinanoğlu – Samim Sinanoğlu, *Fâtih ve İstanbul*, 1/ 1, 1953, s. 43, 46.

⁶¹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 68.

⁶² B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s. 26.

⁶³ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 139-141. Yazar, anlatının kent merkezli olarak aktarılmasını, metnin kuşatanların tasvirinden çok kuşatma altındaki kentin tasviri olarak hazırlanmasıyla ilgili görür. Ona göre, metin içerisinde Türklerle ilgili bilgilerin varlığı, anlatı yazarının Türkler arasında bulunduğu hususunda delil teşkil etmektedir. Yazar, metin içerisinde kent ile ilgili bilgilerin fazlalığını ise “Nestor İskender” notundaki bilgilere benzer surette, metin yazarının kente girişinden sonra halk ile yaptığı görüşmelere bağlar.

⁶⁴ N.A. Smirnov, “İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy ‘Povesti’ Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya”, s. 68.

⁶⁵ Z.V. Udal’tsova, “Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami”, s. 25.

⁶⁶ M. Philippides ve W. Hanak, metnin yazarı olarak kabul ettikleri Nestor İskender’in anlatısını kent içerisinden birisi gibi aktarmasını onun 18 Nisan’da bir yolunu bulup kente kaçmayı başararak ilgili görürler. Yazarlar, onun savunma hattında bulunduğu ilişkin görüşlerini eserin bir diğer yerinde yineledikleri gibi, bir diğer sayfasında ise onun “klasik görüşün kabul ettiği gibi Türklerin safında olmadığı”nı belirtirler. Bunu, metin yazarının İmparatorun muhafız kıtasında olabileceğine ilişkin görüşleri takip eder. Bütün bu fikirleri bütünlüklü olarak ortaya koyabilmek pek zor

çektikleri üzere kent merkezli bir bakış açısı bulunmaktadır. Bu durum, her ne kadar “İskender notu”nda “*Sonra Tanrı'nın izniyle şehre girdiğimizde zamanla soruşturup öğrendim ve güvenilir ve büyük insanlardan şehirde imansızlarla savaş sırasında neler olduğu konusunda bilgiler topladım*” ifadesi⁶⁷ ile paralel bir durum yaratsa da anlatının *Russkiy Hronograf 1512* ve *Nikon kroniği*ndeki versiyonlarda II. Mehmet'in kenti kuşatmak üzere Aralık ayında⁶⁸ ilerlediğinin ifade edilmesi⁶⁹, Osmanlı ordusunda asker olarak bulunduğuna ifade edilen bir

görülmektedir. İlgili ifadeler için bk. M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 114, 116, 120.

⁶⁷ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 68.

⁶⁸ Buradaki bilgileri özetlemek suretiyle kopya etmiş olan *Holmogorskaya kroniği*nde 6 Aralık tarihi verilir. Bk. *Holmogorskaya Letopis'*, PSRL, Tom. XXXIII, Akademiya Nauk SSSR, İzdatel'stvo Nauka, Leningrad 1977, s. 110.

⁶⁹ PSRL XXII/ I, s. 446; PSRL XII, s. 83. Buradaki kronoloji ile ilgili değerlendirmesinde M.N. Speranskiy, söz konusu ayrıntının metnin orijinalinde bulunmayan bir ekleme ile söz konusu kroniklerdeki anlatı metninin içerisine girdiğine ilişkin yorumu “ustaca” olmakla birlikte ikna edicilikten uzaktır. Bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I”, s. 160-161. “Aralık ayı” ibaresinin sadece *Russkiy Hronograf 1512* ve *Nikon kroniği*ndeki versiyonlarına özgü bir yazım hatasından kaynaklandığını varsaymak pek mümkün görünmemektedir. Nitekim metnin ilerleyen kısımlarında Mayıs ayı içerisindeki bir konuşmada Türklerin kenti beş aydır kuşattıkları ifade edilir ve bu tarihlemeyi kentin etrafının güvensiz olduğu gibi bir tarih olarak değil, doğrudan II. Mehmet'in kent önlerine geliş tarihi olarak ifade eder. Bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.44; PSRL XXII/ I, s.451; PSRL XII, s.89. Bu durum, daha önce B. Unbegaun'un da dile getirdiği üzere yazarın bu noktadaki bakış açısının “kente hapsolmuş bir kentlinin hissiyatı” ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bk. B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s. 26. Nitekim Aralık ayı içerisinde Osmanlı ordusunun kent önlerinde bulunmamasına karşın kenti fiili bir abluka altına aldıklarına işaret eden bilgiler Aralık ayında kent ahali üzerine bir kuşatılmışlık hissiyatının oluşmasının doğal bir durum olabileceğine işaret eder. Bk. Nicolo Barbaro, *Konstantiniye'den İstanbul'a*, çev. M. Tan, Moralite yay., İstanbul 2007, s. 101-105; “Kiev'li İsidoro”, A. Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, C.1, (Çağdaşlarının Tanıklığı), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004 (Bundan sonra Pertusi I), s. 138. Kemal de kuşatmanın dört ay sürdüğünü ifade ile söz konusu hissini en azından kuşatmanın başlamasından önce kent civarında bulunan Osmanlı askerinin hissiyatını yansıtır. Bk. Kemal, *Selâtin-nâme*, Haz. Necdet Öztürk, TTK yay., Ankara 2001, s. 166. Dolfin de deniz yolunun kapanmış

kişi için ciddi bir tarihleme hatası olarak karşımıza çıkar. Nitekim II. Mehmet, pek çok kaynakta zikredildiği üzere kenti kuşatmak üzere Edirne'den 23 Mart 1453 Cuma günü yola çıkmış⁷⁰ ve Kritovulos'un ifadesiyle 10 günlük bir yürüyüş ile Francis'e göre 4 Nisan Barbaro'ya göre ise 5 Nisan gece saat 8–9 sularında İstanbul önlerine varmıştır⁷¹.

Yazarın diğer kronolojik verileri de daha başka kaynaklardaki kronolojiye uyum göstermez. İ.İ. Sreznevskiy, anlatı ile ilgili kıymetli incelemesinde metnin kronolojisini sağlam bir esas üzerine yerleştirmeye gayret ederken tespitlerinin yanına soru işareti koymasındaki neden de metnin kronolojik değerinin zayıflığından ileri geliyordu. Mayıs ayı ile birlikte bu kronolojinin daha sağlam bir temel kazandığı doğrusa da, aşağıda ele alınacağı üzere, bu tarihlerde de birkaç günlük sapmalar bulunur. Mesela yazarın “21 Mayıs'ta bizim günahlarımız yüzünden şehirde korkunç bir alamet belirdi. Cumaya bağlanan gece (...)” demesine⁷² karşın İ.İ. Sreznevskiy, Cumaya bağlayan gece”nin aslında kronolojik olarak 24 Mayıs akşamına denk geldiğini belirtir⁷³ ki diğer kaynaklarda da bu hadise 24 Mayıs tarihlenmektedir⁷⁴. Diğer taraftan, daha başka kaynaklarda Mayıs ayının sonlarında gerçekleştiği ifade edilen kimi hadiseler bu eserde kuşatmanın erken safhasında olmuş gibi aktarılır⁷⁵.

durumunu ifade eder. Bk. Zorzo Dolfin, “1453 Yılında İstanbul Muhasarası ve Zaptı”, s. 24.

⁷⁰ K.M Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, Vol. II, The American Philosophical Society, Philadelphia 1987, s. 112.

⁷¹ K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 112-113.

⁷² Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 46; PSRL XXII/ I, s. 452; PSRL XII, s. 90.

⁷³ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, s. 122. Leonid de onun bu görüşünü izler. Bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 46/ 59. dn.

⁷⁴ Francis, *Şehir Düştü*, s. 73-75.

⁷⁵ Bu türden kayıtlar, Tarkan Suçkar tarafından yayıma hazırlanan ve ilerleyen bir tarihte yayımlanacak, bu makalenin Osmanlı kaynakları özelinde değerlendirildiği “Tsar'grad Hikâyesi'nin İstanbul'un Fethinin Kaynakları Arasındaki Yeri Üzerine” başlıklı makalede ele alınmıştır.

Metindeki bu ve daha başka kronolojik hatalar⁷⁶, “düzenli bir günlük tutan” bir kişinin titizliğinden çok, hadiseler hakkındaki bilgilerini, kronolojik mülahazaları silikleşmiş tanıklardan duyan bir kişi tarafından hazırlandığı hususunda bir öngörüü beraberinde getirir. Metin içerisinde kimi bilgilerin dedikoduvârî bir takım özellik göstermesi de bu öngörüü destekler. Mesela yazar, kuşatma sırasında birden fazla kez İmparatoriçe’den bahseder⁷⁷. Buna karşın XI. Konstantin, çok sayıda kaynak yazarının ifade ettiği üzere dul ve çocuksuzdu⁷⁸. XVI. yüzyılda kaleme alınmış Grekçe Anonim’de de İmparator’un eşinin ve çocuklarının varlığına ilişkin bilgilere⁷⁹ dikkat edilecek olunursa “Tsar’grad Hikâyesi”ndeki söz konusu kayıtların zamanında yaygın olan

⁷⁶ Yazar Guistiniani’nin kente gelişini, mücadeleler içerisindeki bir noktada aktarır. Oysaki Guistiniani, kuşatma başlamadan önce Nicolo Barbaro’nun günlüklerine göre 26 Ocakta kente giriş yapmıştır. Bk. Nicolo Barbaro, *Konstantiniye’den İstanbul’a*, s. 120, 121; *Kritovulos Tarihi 1451–1467*, çev. A. Çokana, Heyamola yay., İstanbul 2013, s.129. Ayrıca bk. *The Tale of Constantinople*, s. 41/ 42. dn.; K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 111/ 9.dn. Bu bir ölçüde hatalı bir kronolojik tespit olarak değerlendirilebilecekse de metin yazarının hadiseleri geriye dönük olarak anlattığı dikkati çeker. Benzer durum Sakızlı Leonardo’nun eserindeki ifadelerde de kendisini gösterir. Nitekim o da benzer bir yanlışa düşerek Guistiniani’nin kuşatmanın devam ettiği bir sırada İstanbul’a geldiğini ifade eder. Bk. “Sakızlı Leonardo”, s. 19-20.

⁷⁷ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 35, 47, 63, 66; PSRL XXII/ I, s.449, 453, 458, 459; PSRL XII, s. 86, 90, 96-97.

⁷⁸ XI. Konstantin’in ilk eşi 1428’de evlendiği Theodora Tocco 1428’de, 1441’de evlendiği Caterina Gattilusio ise 1442’de ölmüşlerdir. Bk. D.M. Nicol, *Bizans’ın Son Yüzyılları 1261–1453*, çev. B. Umar, İstanbul 2003, s. 400-401; S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü 29 Mayıs 1453*, çev. D. Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s. 62, 64-65; A. Pertusi, *İstanbul’un Fethi*, C.1, Çağdaşların Tanıklığı, Tercüme eden ve Tamamlayıcı Bilgiler Ekleyen M. H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004, s. 383/ 8. dn.; G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 49; *The Tale of Constantinople*, s. 123, 132/ 51. ve 91. dn.; M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 132-136. Tahta çıktıktan sonra kendisine uygun bir eş bulmak üzere görevlendirilen Sfrancis’in sonuçsuz kalan girişimleri ve XI. Konstantin ile II. Murat’ın eşi Mara’nın evlendirilmesi tasarısına ilişkin ayrıca bk. Francis, *Şehir Düştü*, s. 23-30.

⁷⁹ 16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi, s. 147.

bir dedikodunun⁸⁰ tesiri altında bulunan kimselerin anlatımlarına bağlı olarak metin içerisine girdiği hemen anlaşılır. II. Mehmet'in kenti ele geçirip Ayasofya önüne gelmesinden sonra XI. Konstantin'in başının huzuruna getirilmesini emrettiği ve sonrasında bir başın bulunarak Sultan'a sunulması ile ilgili anlatının⁸¹ da aynı şekilde söylentilerle ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim bu anlatının benzerlerinin Dukas'ın eserinde ve Konstantin Mihailoviç'e atfedilen kaynakta geçmesine karşın⁸² bunun bir şehir efsanesi olduğu muhakkaktır. Benzer bir durum kendisini, metin yazarının Türklerin, ölümlerini yakmayı veya surlardan içeriye doğru atmayı düşündüklerine ilişkin ifadeleri⁸³ ile bir diğer yerde surlardan atılan Türk cesetlerini yakmalarına ilişkin bilgileri⁸⁴ için de geçerlidir. Nitekim gerek Nicolo Barbaro'nun, Türklerin ölümlerini toplamak için surların altında ölüm tehlikesine karşın mücadele ederek onları burada bırakmadıklarını ifade etmesi⁸⁵, gerekse Osmanlıların diğer seferlerinde böylesi bir uygulamanın var olmaması⁸⁶ bu ifadelerin tarihî bir değer taşımadığı noktasında ciddi bir durum yaratır⁸⁷.

⁸⁰ W. Hanak ve M. Philippides de İmparatoriçe'nin varlığı ile ilgili kayıtların dedikoduvârî bir durum arzettiği üzerinde durmuşlardır. Bk. *The Tale of Constantinople*, s. 132/ 91. dn.

⁸¹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.65; PSRL XXII/ I, s.458; PSRL XII, s. 97.

⁸² "Mihail Ducas", s. 126-127; *Bir Yeniçeri'nin Hatıratı*, s. 59. S. Runciman da bu anlatının İtalyanlar arasında dönen bir söylence olduğunu ifade eder. Bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 150.

⁸³ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 35, 36; PSRL XXII/ I, s. 449; PSRL XII, s. 86.

⁸⁴ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.30; PSRL XXII/ I, s.447; PSRL XII, s. 85.

⁸⁵ Nicolo Barbaro, *Konstantiniye'den İstanbul'a*, s. 138.

⁸⁶ Angieleslo, II. Murad zamanında bir Arnavut Beyi olan İskender'in Akçahisar'ı kuşatması sırasında hayvan leşlerini şehre attığından bahsetmesine karşın Türklerin bu şekilde bir uygulamasına değinmemesi, Osmanlı kuşatma tekniklerinde böylesi bir uygulamanın var olmadığı hususunda ciddi bir öngörü sağlar. Bk. Giovan Maria Angieleslo, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor Fatih Sultan Mehmet*, çev. P. Gökbar, Profil yay., İstanbul 2011, s. 27.

⁸⁷ Buna karşın W. Hanak ve M. Philippides, daha sonraki yıllarda kaleme alınan bir eserde Türklerin cesetlerini yaktıklarına ilişkin bir ifadenin bulunduğuna işaret ederek

Netice itibari ile metin ile “İskender notu” arasındaki pek çok noktada gözlemlenen tezat, anlatı içerisindeki kimi bilgilerin kuşatma ile ilgili dedikoduvârî kimi hususları içermesi, kimilerinin de kronolojik düzenden uzak olması, eserin Nestor İskender veya bir başka görgü tanığının kaleminden çıkma bir metin olmayıp “duyumlara” dayanan bir metodoloji takip eden birinin ürünü olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, İ.İ. Sreznevskiy'nin “Tsar'grad Hikâyesi”nin “eğer görgü tanıklığına dayanmıyor ise çağdaşı bir kişi tarafından veya çağdaşlarının anlattıklarına dayanarak hazırlandı”ğına ilişkin tespitinin üçüncü yönü metnin menşei ile ilgili gerçeğe en yakın değerlendirme olarak kendisini gösterir. 1954'teki incelemesinde temel anlatının Nestor İskender tarafından kaleme alındığını savunan M.N. Speranskiy'in 1956'da çalışmasının devamı mahiyetinde kaleme aldığı makalesinde İ.İ. Sereznevskiy'e yakın bir noktaya gelmesi⁸⁸, metnin en iyi surette bu görüşle izah edilebilir olmasının beraberinde getirdiği bir karar değişikliğidir.

III

“Tsar'grad Hikâyesi”nin tanıklıklara dayanan bir usulle kaleme alınması, metnin kuşatma altındaki ahalinin hislerinin de metne sinmesini beraberinde getirmiştir. Mesela metin yazarı, II. Mehmet'in İstanbul'a saldırıya geçtiği sırada XI. Konstantin ile uzlaşısını bozarak gayrı hukukî bir şekilde kente saldırdığını ifade ederken⁸⁹ II. Mehmet'in

bu kaydı doğru olarak kabul etmişlerdir. İlgili kayıt ve yazarların değerlendirmeleri için bk. *Tale of Constantinople*, s. 123/ 50. dn. Metin içerisindeki iddiaları G. Öksüz ve F. Yapıcı, yazarın hayal ürünü olarak görmüşlerdir. Bk. G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul'un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 45-46. Ortaçağ kale kuşatmalarında insan ölümlerinin kente atılmasına ilişkin bazı örnekler varsa da, buradaki bilginin gerçek bir temele sahip olmaktan çok halk söylentilerine dayandığı anlaşılmaktadır. Nitekim W. Hanak ve M. Philippides de dayandıkları kaynağın halk anlatılarına dayandığını kabul etmektedirler.

⁸⁸ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II”, s. 224.

⁸⁹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 25; PSRL XXII/ I, s. 445; PSRL XII, s. 83.

cülus töreni sırasında Bizans elçilerine söylediği sözleri⁹⁰ bilen, ancak Bizans İmparatorunun gerek söz konusu törenle eş zamanlı olarak, gerekse 1452 sonbaharında İtalya'ya gönderdiği elçilerinden⁹¹ habersiz ve Bizans İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin gerilmesinin aşamaları hususunda⁹² malumatı olmayan bir kaynak grubuna sahiptir. Dukas, Sfrancis ve Tursun Bey gibi dönemin yazarlarının kuşatmayı şahsî bir takım meselelerle alakalandırmalarına rağmen⁹³, ilişkilerin gerilmesine dair bir gerekçe ortaya koyabilmeleri, "Tsar'grad Hikâyesi"nin kaynaklarının bu meselelere hâkim olamayan sıradan insanlardan oluştuğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Kritovulos'un "Kral Konstantinos ve Polis'in sakinleri, kısa süre önce barış anlaşması imzaladıkları halde, ilişkilerdeki bu ani değişikliği hiç beklenmeyen saldırıyı ve ilan edilmemiş bir savaşla tehdit edildiklerini görünce çok şaşırıldılar"⁹⁴ sözleri ve bunu takip eden halkın ümitsizliğe kapıldığına yönelik beyanı "Tsar'grad Hikâyesi"nin kaynaklarının hissiyatı ile paralel bir özellik gösterir. Bununla birlikte metne kaynaklık eden kimselerin kuşatma sırasındaki bir takım diplomatik ilişkiler hususunda bilgi sahibi oldukları görülür. Nitekim XI. Konstantin'in elçilerini II. Mehmet'e göndermesi, ancak Sultan'ın onları hapse atması⁹⁵; kuşatmanın başladığı günlerde Bizans İmparatoru XI. Konstantin'in Mora'daki kardeşlerinden ve İtalyanlardan yardım

⁹⁰ II. Mehmet'in cülus töreni sırasında Bizans elçilerine gösterilen tutum için bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 71-72. M.N. Speranskiy bunu II. Murat ile Iohannes arasındaki anlaşma ile ilgili görmüştür. Bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 153.

⁹¹ S. Andriopoulou, *Diplomatic Communication between Byzantium and the West under the Late Palaiologoi (1354-1453)*, Unpublished Ph.D. thesis, The University of Birmingham, 2010, s. 221-222, 303-307; K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s.108-109; S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 89-90.

⁹² İlişkilerin gerilmesinin aşamalarına dair bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 75-76.

⁹³ "Mihail Ducas", s. 83-85; Tursun Bey, *Fetih Babası Fatih'in Tarihi*, Haz. Prof. Dr. Mertol Tulum, Kapı Yay., İstanbul 2013, s. 54-55.

⁹⁴ *Kritovulos Tarihi*, s. 113.

⁹⁵ Krş. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 25; PSRL XXII/ I, s.445-446; PSRL XII, s.83. Ayrıca bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 76.

istemek üzere elçilerini göndermesine ilişkin bilgileri diğer kaynaklarla uyumlu olduğu⁹⁶ gibi İmparatorun kuşatma sırasında elçilerini Fatih Sultan Mehmet'e göndermesine ilişkin kayıt da diğer kaynaklarla desteklenmektedir⁹⁷. Metin yazarının kaynakları, bu son elçilik heyetinden önce Fatih Sultan Mehmet'in kente İsmail adlı bir elçiyi göndermesine ilişkin detayı atlamış olmalarına karşın⁹⁸, Padişah'ın, Konstantin'in dilerse Mora'ya çekilebileceğine ilişkin teklifine ilişkin beyan⁹⁹, Chalcocondylas'ın "*Sultan Greklerden her yıl on kere on bin altını vergi olarak ödemelerini talep etti, fakat eğer bu koşul imkân dâhilinde değil ise kenti arkalarında bırakacaklar ve her birisi eşyaları ile birlikte her nereye istiyorlar ise gidebileceklerdi*" notu¹⁰⁰ ve Dukas'ın bu konudaki kayıtlarına¹⁰¹ uyum gösterir. Bizans İmparatorunun ikinci

⁹⁶ Krş. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.31; PSRL XXII/I, s. 447; PSRL XII, s. 85.; *Kritovulos Tarihi*, s. 119, 121. Ayrıca bk. *The Tale of Constantinople*, s. 120/ 41. dn.

⁹⁷ Krş. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.39, 40; PSRL XXII/ I, s.450; PSRL XII, s. 88; "Mihail Ducas", s.109. Bu elçilik heyeti, İsmail adlı bir Türk elçisinin kente gelişinden sonra Osmanlılara gönderilmiştir. Bk. Hoca Sâdeddin Efendi, *Tacû't Tevarih*, C. 2, hazırlayan İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992, s. 277. Söz konusu elçilik heyetine ilişkin bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 132.

⁹⁸ Söz konusu elçilik heyetine dair bk. Laonici Chalcoconylae, "Historiarum Libri Decem", *Corpus Scriptorum Historiae*, Bonnae 1843, s. 390-391; "Laonicus Chalcocondylas", *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 58; Grekçe Anonim yazarı da bu elçiden ismini vermeksizin bahseder. Bk. 16. *Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, s.140. Ayrıca bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 131-132.

⁹⁹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 39; PSRL XXII/ I, s. 450; PSRL XII, s. 88.

¹⁰⁰ Grekçe asıllı metnin Latincesi şu şekildedir: "... rex iussit renuntiare Graecis ut tributı nomine quotannis decem myriades aureorum numerent, sin condicio haec ipsis impossibilis visa fuerit, abeant relinquentes urbem singuli cum bonis suis quocunqve voluerint". Bk. Laonici Chalcoconylae, "Historiarum Libri Decem", s.391; "Laonicus Chalcocondylas", s. 58. S Runciman'ın değerlendirmesine de bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 124/ 6. dn.

¹⁰¹ "Mihail Ducas", s.109. Dolfin de Sultanın Bizans İmparatorunu kandırmak üzere elçi gönderdiğinden bahseder. Bk. Zorzo Dolfin, "1453 Yılında İstanbul Muhasarası ve Zaptı", s. 34-35.

kez yardım talebiyle elçilerini Mora ve Latin ülkelerine gönderdiğine ilişkin bilgi¹⁰² diğer kaynaklarla doğrulanamıyorsa da¹⁰³, 1453'te birbiri ardına gönderilen elçilere bakıldığında¹⁰⁴ bu kayıt diğer kaynaklara yansımamış gerçek bir bilgi değeri taşıyor olsa gerektir.

“Tsar’grad Hikâyesi”nin kaynaklarının diplomatik ilişkiler hususunda yeterli seviyede bilgiye sahip olmalarına karşın bunların mahiyeti hususunda aynı başarıyı sağlayamadıkları dikkati çeker. Mesela yazar XI. Konstantin’in Mora’daki hâkimlere ve Latinlere yönelik ilk yardım çağrısına karşın: “Ancak kardeşleri yetişemediler, çünkü kendi aralarında büyük çekişmeler vardı ve ayrıca Arnavutlarla savaşıyorlardı. İtalyanlar yardım etmek istemediler ama kendi aralarında şöyle konuştular: ‘Karışmayın, bırakın Türkler onları yensin, biz de onların elinden Çargrad’ı alalım’” şeklinde aktardığı sözler¹⁰⁵, Mora’daki Bizans mülklerinin idarecileri ile Arnavutlar arasında herhangi bir mücadele olmaması, Venediklilerin ise Kasım 1452’den itibaren İstanbul’a yardım gönderilmesi ile ilgili hummalı bir çalışma yürüttükleri dikkate alındığında gerçeği yansıtmaz¹⁰⁶. Bununla birlikte bu kayıtlar, müdafilerin, devletlerinin yardım çağrısının herhangi bir karşılık bulmaması karşısında kendilerini yalnız hissederek durumu mantıkî bir

¹⁰² Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 37; PSRL XXII/ I, s. 449; PSRL XII, s. 87.

¹⁰³ *The Tale of Constantinople*, s. 49, 124/ 53. dn.

¹⁰⁴ XI. Konstantin’in 1453’te gönderdiği elçilerin listesi A. Andriopoulou tarafından yapılmıştır. Bk. S. Andriopoulou, *Diplomatic Communication between Byzantium and the West*, s. 307-308.

¹⁰⁵ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 31; PSRL XXII/ I, s. 447; PSRL XII, s. 85.

¹⁰⁶ Kuşatma sırasında Arnavutların durumu ile Venediklilerin İstanbul’u kurtarma tasarılarına ilişkin bk. *The Tale of Constantinople*, s. 114, 41/ 31. ve 40. dn. Kuşatmanın devam ettiği sırada ve öncesinde İstanbul’a ulaşan askerî yardım ve yardım tasarılarına ilişkin bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s.77-79, 90, 91-93; K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 109, 111; F. Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453*, Timaş yay., İstanbul 2014, s. 203-204, 209. Theodoros Spandunis ise Venediklilerin İstanbul’a yardım götürüp götürmemeyi uzun süre tartıştıklarını ve bundan ötürü de yardımın zamanında yetişmediğini ifade eder. Bk. Theodoros Spandunis, *Osmanlı Sultanları*, çev. N. Balta, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 61

takım hususiyetlerle izah yoluna giden kimselerin hissiyatını gösterir. Yazarın kaynakları, İmparatorun kardeşlerini aslında on yıl önce vuku bulan mücadeleleri gerekçe göstererek¹⁰⁷ suçlamamakta, ancak İtalyanların tutumunu bir ihanet olarak değerlendirmektedirler. Bu bakış açısının temelinde teolojik sorunlar yanında 1204'te İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinin hatırasının da olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte, yazarın bu beyandan hemen sonra "*Böylelikle hiç kimse yardıma gitmedi. Sadece Zustenî isimli bir Cenevizli prens yardım için iki gemi ve (her birinin içinde) seçme 600 kahramanın bulunduğu askeri ismi ile iki kadirga (kamepze) ile Çar'a geldi*" şeklinde sarf ettiği sözler¹⁰⁸, ve sonrasında Guistiniani'yi öven pek çok ifadeye bulunması¹⁰⁹, metin yazarının kaynaklarının Latinlere duyduğu öfkenin sadece kente yardıma gelmeyen kimselere yönelik olduğunu gösterir¹¹⁰. Z.V. Udal'tsova'nın dikkati çektiği üzere Sfrancis'in eserinde de bulunan¹¹¹ ve Kritovulos'un da paylaştığı anlaşılan¹¹² bu bakış açısı, metin yazarının ve bilgilerini aldığı tanıkların kesif bir Ortodoks

¹⁰⁷ Arnavutlarla Mora Despotları arasındaki mücadelelere ilişkin bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 61. Öyle görünüyor ki İmparatorun Mora'daki kardeşlerinin yardıma gelememeleri, Turhan Bey'in Mora sınırlarındaki varlığından ileri geliyordu. Turhan Bey ve oğullarının konumlanmasına dair bk. Laonici Chalcoconylae, "Historiarum Libri Decem", s. 381, 382; "Laonicus Chalcocondylas", s. 52; Francis, *Şehir Düştü*, s. 48, 49. Ayrıca bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 85.

¹⁰⁸ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 31; PSRL XXII/ I, s. 447; PSRL XII, s. 85.

¹⁰⁹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 31, 32, 33, 54, 55; PSRL XXII/I, s. 447, 448; PSRL XII, s. 85.

¹¹⁰ Metin yazarının İtalyanlara yönelik düşünceleri ile ilgili olarak ayrıca bk. G. Destunis, "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", s. 374-375; M.O. Skripil', "'İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora İskandera", s. 181.

¹¹¹ Z.V. Udal'tsova, "O Vnutrennih Priçinah Padeniya Vizantii v XV veke", s. 103. K.M Setton ise Francis ile ilgili olarak daha farklı bir kanaat taşır. Bk. K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 123.

¹¹² Kritovulos'un, Fatih Sultan Mehmet'in kenti ele geçirilmesinden önceki hitabını paylaştığı satırda Sultan'ın İtalyan askerlerini kastederek "ancak bana kalırsa son derece güvenilmezdirler" sözlerinin Sultan'dan çok yazarın kendisinin bakış açısını yansıttığı anlaşılmaktadır. İlgili kayıt için bk. *Kritovulos Tarihi*, s. 203. Bununla birlikte yazar, Latinlerin kente yardım gönderdikleri hususunda "Tsar'grad Hikâyesi" yazarından çok daha fazla malumata sahipti. Bk. *Kritovulos Tarihi*, s. 257.

savunucusu olduklarını göstermektedir. Diğer taraftan metin, kuşatma altında bulunan ahalinin Türkleri ve Fatih Sultan Mehmet'e bakış açılarını da yansıtır.

Metin satır satır incelendiğinde yazarın Türklerle ilgili ifadelerinde ciddi bir ölçülülük hâli dikkati çeker. Nitekim burada Türkler hiçbir surette aşağılanmadıkları gibi insan dışı birer varlık olarak da görülmezler. Aksine, anlatı seçici bir gözle okunduğunda metin yazarının tanıklarının Türkleri birer asker olarak takdir ettikleri de görülür. Mesela, metnin bazı noktalarında Türklerin çekildiklerine ilişkin bilgiler varsa da bunların hiçbirisinde Türkler korkarak kaçan düşmanlar olarak takdim edilmez. Aksine, onların cesaretleri, açık bir surette olmasa da, hayranlıkla karşılanır. Nitekim Murat adlı bir yeniçerinin Greklerin arasına karıştığı ve Guistiniani'yi öldürmeye teşebbüs ettiğine işaret eden ifadeler bu açıdan dikkat çekicidir¹¹³. Bu bakış açısı gerek 1204 işgali sırasında İstanbul'u yağmalayan Latin askerlerine yönelik Rus kronik yazarlarının ifadeleri¹¹⁴ ile gerekse 1453'te kentte olup bitenden bahseden kaynak yazarların ortaya koydukları Osmanlı askeri imajıyla¹¹⁵ karşılaştırıldığında, "Tsar'grad Hikâyesi"nin yazarlarının ve bilgilerine başvurduğu tanıklarının bunların hepsinden farklı bir noktada bulunduğu açık surette görülebilir. Buna karşın yazarın tanıklarının Fatih Sultan Mehmet imajı bundan çok farklıdır.

Daha önce M.N. Speranskiy ile G. Öksüz ve F. Yapıcı'nın da dikkati çektikleri üzere metinde Osmanlı Sultanı "Tanrısız", "hin", "aşağılık" ve

¹¹³ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.41; PSRL XXII/ I, s.451; PSRL XII, s. 88, 89.

¹¹⁴ A.T. Özcan, "Novgorod I Kroniğinde İstanbul'un Latinlerce İşgali ile İlgili Kayıtlar", s. 112-113.

¹¹⁵ Diğer kaynaklarda Osmanlı askeri imajına ilişkin bk. K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 130-134. Özellikle Kritovulos'un tarihî karşılaştırma ile hadiseleri açıklamaya girişmesi oldukça ilgi çekicidir. Bk. *Kritovulos Tarihi*, s. 247-257. Ayrıca bk. Laonici Chalcoconylae, "Historiarum Libri Decem", s. 397-398; "Laonicus Chalcocondylas", s. 62-63.

bunun gibi tabirlerle gösterilmesi¹¹⁶, tahta çıktığı ilk günlerden itibaren II. Mehmet'in Hıristiyanlık düşmanı olarak görülmesine uygun bir bakış açısının izlerini taşır¹¹⁷. Ancak metin yazarının II. Mehmet ile ilgili kayıtlarının çok daha ayrıntılı ve şahsi gözleme dayanır bir hâl aldığı¹¹⁸ Sultan'ın Ayasofya önlerine¹¹⁹ gelmesinden sonra bu bakış açısı ciddi bir değişimden geçer. Bu satırlar, metin yazarının bilgilerini edindiği kimselerin "II. Mehmet imajı"nın bu noktada yerini tebaasına karşı yumuşak bir muamele gösteren saygıdeğer bir hükümdar imajına terk ettiğine delalet eder¹²⁰:

"(...) Savaşta ele geçirilen ve paşaların esir aldığı boyarları ve komutanları çağırdı. Onlara teminat verdi. Hediyeler dağıttı. Onları, paşa ve sancak beyleriyle birlikte sokaklardaki, kulelerdeki şehirlilere Sultan'ın güvence veren

¹¹⁶ Bu imaja dair bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 148; G. Öksüz ve F. Yapıcı, "Nestor İskender ve İstanbul'un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi", s. 44.

¹¹⁷ Zorzi Dolfin'in değerlendirmesi, bu dönemde II. Mehmet imajı için simge değerdedir. Bk. "Zorzi Dolfin", 1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 153. Diğer kaynaklardaki II. Mehmet imajı için bk. S. Runciman, Konstantinopolis Düştü, s. 65-66.

¹¹⁸ İlgili satırlara dair S. Runciman'ın değerlendirmesine de bk. S. Runciman, Konstantinopolis Düştü, s. 156/9. dn.

¹¹⁹ B. Unbegaun, "Tsar'grad Hikâyesi" içerisinde kentten ele geçirilişi sırasındaki yağmadan bahsedilmemesine işaret ederek metin yazarının Türklerin kente girdiği sırada gemilere çekilerek İstanbul'dan kaçanlardan birisi olduğunu düşünmüştür. Bk. B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", s. 26. Bununla birlikte II. Mehmet'in Aya Sofya önündeki konuşmasıyla ilgili canlı tasvir ve bunun diğer kaynaklarla uyumu, B. Unbegaun'un değerlendirmesinin aksini gösterir. Öte yandan eğer yazar, Ceneviz gemileriyle birlikte İstanbul'u terk etmiş olsaydı, metinde hayranlıkla bahsettiği Guistiniani'nin Sakız adasında ölümünden de bahsetmesi beklenebilirdi. Oysaki metinde Ceneviz komutanının akıbeti hususunda hiçbir bilgi yoktur.

¹²⁰ G. Öksüz ve F. Yapıcı ise metin içerisindeki bu imaj değişimini daha önce tespit eden bilimadamlarının değerlendirmelerini -makalenin ilerleyen sayfalarında bu imaj değişikliğine işaret eden bilgilere yer vermelerine karşın- düşündürücü bulurlar. Bk. G. Öksüz ve F. Yapıcı, "Nestor İskender ve İstanbul'un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi", s. 44, 51.

sözlerini duyurmak için yolladı: ‘Şehirdekiler savaşı durdursun. Öldürülmekten ve esir düşmekten korkmasınlar. Eğer yok derseniz hepiniz, kadınlarını ve çocuklarını kılıçtan geçirileceksiniz’. Bundan sonra mukavemet durdu. Bunu duyan Sultan çok sevindi. Şehri, sokakları ve meydanları temizlemeleri için adam yolladı. Kendisi ise tüm seçkin komutanlarıyla birlikte, patrik, din adamları, kadın ve çocukların da olduğu kalabalık bir halk topluluğunun onu beklediği büyük kiliseye açılan Aziz Roman Kapısına yöneldi. Kilise meydanına geldiğinde atından indi, yere kapandı, bir avuç toprak alıp Tanrı’ya şükrederek başından aşağı döktü. Bu heybetli binaya bakıp çok şaşırıp ve şöyle dedi: ‘Gerçekten de bu insanlar vardı ve gittiler. Onlardan sonra onlara benzer kişiler gelmeyecek’. Kutsal sunağın boş olduğunu gördü ve buraya çıktı. Patrik, din adamları ve halk gözyaşları içinde bağırdılar ve onun önünde yere kapanıp yüz sürdüler. Sultan ise el işaretiyle onları kaldırdı ve şöyle seslendi: ‘Afanasi, sana ve senin çevrendeki tüm halka sesleniyorum. Bu günden itibaren ne benim öfkemden, ne ölümden ne de esir düşmekten korkmasınlar’. Sonra dönüp sancak beylerine ve paşalara, tüm askerlere ve seçkin komutanlarına, şehir halkına, kadın ve çocuklara ölümlerine, esaretle ya da başka herhangi bir kötülükle zulmetmemelerini yasaklamalarını emretti: ‘Eğer kim ki emrimizi çiğnerse ölümlerine cezalandırılacaktır. Herkesin evlerine dönmelerini emretti, zira kehanet gerçekleşsin diye kilisenin güzelliğini ve hazineyi görmek istedi¹²¹.

Bu satırlar, Lomellino’nun ifadeleri¹²², Galata’daki ahaliye tanınan serbesiyetle ilgili berat¹²³ ve Kritovulos’un sözleri¹²⁴ ile bir arada

¹²¹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.64, 65; PSRL XXII/ I, s.458-459; PSRL XII, s. 96-97.

¹²² “Angelo Giovanni Lomellino”, *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına

değerlendirildiğinde kentte ortaya çıkan havanın tesirinin ruhunu yansıtır bir mahiyet taşıdığı görülür. “Tsar’gad Hikâyesi” içerisinde halkın hissiyatıyla ilgili bir diğer husus, mücadeleler içerisinde bulunanların söylemleriyle kendisini gösterir. Bunlar genel olarak askerlerin, ölümlerini “Tanrı” adına bir “feda” olarak değerlendirdikleri yönündedir¹²⁵.

Sıraladığımız tüm bu örnekler, “Tsar’grad Hikâyesi”nin “İskender Notu”nda ifade edildiği şekilde İstanbul kuşatmasına şahit olan bir kişi tarafından değil de hadiseler hakkında kendisine aktarılanları kaleme almış bir kişi tarafından kaleme alındığına işaret etmektedir. Artık bu noktada, bu bilgilerin kimin tarafından yazılmış olduğu ile ilgili değerlendirmeye geçmemiz gerekmektedir.

IV

“Tsar’grad Hikâyesi” ile ilgili kıymetli incelemelerinde M.N. Speranskiy ve M.O. Skripil’, metnin bir Rus tarafından Rusça olarak kaleme alındığı fikrini savunmuşlardır¹²⁶. Bu tutumu belirli ölçüde anlamak mümkündür, zira “Tsar’grad Hikâyesi” Rus edebiyatının ikinci İgor bölümü destanı olarak görülebilecek derecede kıymetlidir. Metnin

hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 158-159. Bu kayıt için ayrıca bk. K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 135.

¹²³ Söz konusu düzenlemeye ilişkin M.H. Şakiroğlu, “Fatih Sultan Mehmet’in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.25/ 1981, s. 211-219; M. Ak, F. Başar, *İstanbul’un Fetih Günlüğü*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2015, s. 135-136; K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 135. Bu berat bugün British Library’de (MS. Egerton 2817) bulunur. İlgili belgeye ilişkin bk. K.M Setton, *The Papacy and the Levant*, s. 135/ 92. dn.

¹²⁴ *Kritovulos Tarihi*, s. 263, 265.

¹²⁵ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 34, 54, 61; PSRL XXII/ I, s. 448, 455, 457; PSRL XII, s. 86, 93, 95. İmparatorun komutanlarına bir hitabında da bu söylemin kendisine yer bulması, bu bakış açısının müharipleri etkileyen bir yöne sahip olduğuna işaret eder. Bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 43, 53; PSRL XXII/ I, s. 451, 455; PSRL XII, s. 89, 93.

¹²⁶ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 142-143, 148, 149, 151.; M.O. Skripil’, “İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 183.

içerisindeki ibarelerin sonraki Rus yazınına örnek olmasının¹²⁷ Rus edebiyatında kimi algıları değiştirecek mahiyette olmasını bir tarafa bırakacak olsak bile, anlatı, Rus edebiyatının ilk canlı savaş tasviri olarak özel bir öneme sahiptir. Ancak pek çok bilim adamının metne yaklaşımının Rus edebiyatını “kollamak” gayretinden uzak olduğu görülür.

Metnin orijinal dilinin ne olduğu meselesine değinen ilk bilim adamı olan A.N. Popov, metnin bir Grek tarafından Grekçe olarak kaleme alındığını ve bundan sonra Rusça’ya çevrildiğini ifade etmiştir¹²⁸. Leonid’in *Troitse-Sergieva yazmasını* neşretmesi münasebetiyle kaleme aldığı makalesinde G. Destunis ise anlatı içerisindeki Grek edebiyatı mahsullerinden hareketle, metnin bir Rus tarafından Grekçe olarak kaleme alındığını ve bundan sonra Rusçaya çevrildiğini varsaymıştır¹²⁹. Metin içerisindeki Grek edebiyatı üstünlüğüne vurgu yapsa da A.S. Orlov metnin bizzat Rusya’da Rusça olarak kaleme alındığını savunmuştur¹³⁰. M.N. Speranskiy ve M.O. Skripil’ de aynı kanaati

¹²⁷ Mesela Batu’nun Ryazan’ı ele geçirmesine ilişkin anlatı içerisindeki kimi ifadeler doğrudan doğruya “Tsar’grad Hikâyesi”ndeki beyanlardan kopya edilerek oluşturulmuştur. Bk. A.S. Orlov, *Ob Osobennostyah Formy Russkikh Voinских Povestey (Konçaya XVII v.)*, İzdanie İmperatorskago Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete, Moskva 1902, s. 2. Bununla birlikte bu etkileşim, “Ryazan’ın Mahvı Hikâyesi”nin tarihî bir doküman olarak değerini azaltmaz. Söz konusu anlatı ile ilgili olarak bk. A. Aykut, “Batu Han’ın Rusya Seferi ile İlgili Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIII/ S. 1–2, 1987, s. 1-13; N.K. Gudzy, *History of Early Russian Literature*, The Macmillan Company, New York 1949, s. 202-206; D.S. Lihaçev, “Povest’ o Razorenii Ryazani Batiem”, *Hudojetsvennaya Proza Kievskoy Rusi XI-XIII vekov*, Moskva 1957, s. 358-366. Benzer benzeşiklikler kimi Rusça metinler için de geçerlidir. A.S. Orlov’un verdiği örnekler yanında bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 137-138; M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami II”, s. 216, 225.

¹²⁸ N.A. Smirnov, “İstoriceskoe Znaçenie Russkoy ‘Povesti’ Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya”, s. 52-53, 56.

¹²⁹ G. Destunis, “Novoizdanniy Spisok’ Povesti o Tsar’grade”, s. 373-374.

¹³⁰ A.S. Orlov’un görüşleri için bk. M.O. Skripil’, “İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 168; G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 36.

paylaşmışlardır. Bununla birlikte M.N. Speranskiy, anlatı içerisindeki kimi ifadelerden yola çıkarak “metnin son halini kaleme alan kişi”nin Grekçe bildiği yargısında bulunmuştur¹³¹. A.N. Smirnov ise, metnin birkaç ayrı kısmın bir araya getirilmiş bir eser olduğunu savunmakla birlikte temel eserin yine Nestor İskender tarafından Rusça olarak kaleme alındığını ifade etmiştir¹³². B. Unbegaun ise metinde Guistiniani'nin adının “Zusteni” şeklinde anılmasının metnin Grekçe olarak hazırlanmadığı hususunda bir delil olduğunu ifade etmiş ve sonrasında Zusteni isminin Kuzey İtalya diyalektine benzerliğine işaretlerle metin yazarın İtalyanlarla yakın ilişkide bulunan bir kişi olduğunu ifade etmiş, ancak metnin hangi dilde kaleme alındığı hususunda açık bir görüş bildirmemiştir¹³³.

Daha önce fikir beyan edenlerden A.N. Popov, G. Destunis ve A.S. Orlov'un metinde ağır sayılabilecek bir Grek edebiyatı etkisine ilişkin değerlendirmelerinde epey haklı tarafların olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu Grek edebiyatı izlerinin önemli bir kısmının doğrudan ana metin ile ilgili değil de, aşağıda ifade edilecek olduğu üzere, ham metin içerisine sokulan edebiyat unsurları ile ilgili olduğunu vurgulamak zorundayız. Ancak bu hususu bir kenara koysak bile metinde doğrudan mücadelelerle ilgili bilgilerin içinde de ağır bir Grekçe tesiri kendisini hemen belli eder. Mesela 24 Mayıs¹³⁴ tarihlenerek aktarılan Aya Sofya'nın penceresinden ateşin çıktığına ilişkin anlatı¹³⁵ içerisinde yer alan “*Nöbetçiler bunu görünce Türklerin şehri ateşe verdiğini düşünerek neler olduğunu anlamak için koştular ve yüksek sesle bağıştılar*” sözlerinden görüldüğü gibi doğrudan doğruya Türklerin sayısız meşale yakarak etrafı gündüz gibi aydınlattığına ilişkin

¹³¹ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I”, s. 152/ 1. dn.

¹³² N.A. Smirnov, “İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy ‘Povesti’ Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya”, s. 56.

¹³³ B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s.26-27.

¹³⁴ Tarihleme ile ilgili olarak bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 46/ 59. dn.

¹³⁵ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.46; PSRL XXII/ I, s. 452-453; PSRL XII, s.90.

pek çok kaynakta zikredilen hadise¹³⁶ ile alakalı ise de yazarın meseleyi kehanetle ilişkilendirerek efsanevî bir olay olarak takdim etmeye gayret ettiği dikkat çeker. Daha önce, metindeki bu hususa temas eden M.N. Speranskiy ve ardından M.O. Skripil', bu bakış açısının "*Skazanie o postroenii tserkvi Sofi Tsaregradskoy*" (İstanbul Sofya Kilisesinin İnşa Edilmesi Anlatısı) başlıklı Rusçaya çevrilmiş bir metinde yer alan Aya Sofya Kilisesinin Tanrının evi olduğuna ilişkin değerlendirmeye uygunluğuna dikkati çekerek, yazarın ifadelerinin bu anlatıdan esinlendiğini ifade etmişlerdir¹³⁷. Onlar, metnin Rusça olarak kaleme alındığını kabul ettikleri için buradaki benzerliği Rus edebiyatıyla ilişkilendirebilirler¹³⁸. Kritovulos'un da söz konusu hadiseyi "Tsar'grad Hikâyesi" yazarından farklı bir tasvirle olsa da aynı surette değerlendirerek yaşananları Tanrı'nın İstanbul'u terk ettiği şeklinde yorumladığı görülür: "*Ertesi gün, tan vaktinden akşama kadar şehri yoğun bir sis kapladı Bu olay, Tanrının Polis'ten ayrılıp onu kendi haline bıraktığını, tamamen terk ederek ona sırtını döndüğünü gösteriyordu*"¹³⁹. Zihin yapısındaki bu ortaklık, "Tsar'grad Hikâyesi"nin ismi bilinmeyen yazarının Kritovulos ile Grekçe içerisindeki aynı edebî geleneğe mensup olduklarını ve aslında Türklerin yaktıkları ateş ile kendisini gösteren yansımayı bir kehanet olarak değerlendirdiklerini

¹³⁶ "Mihail Ducas", s.112; Nicolo Barbaro, *Konstantiniye'den İstanbul'a*, s. 178, 182; Münecçimbaşı, *Camiü'd Düvel*, hazırlayan A. Ağırakça, İnsan yay., İstanbul 1995, s. 243; "Ruhî Târihi", neşreden H.E. Cengiz, Yaşar Yücel, *Belgeler*, C.XIV/18, 1992, s. 449; Hoca Sâdeddin Efendi, *Tacü't Tevarih*, s. 281; 16. *Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, s.144; "Laonicus Chalcocondylas", s. 58. D. Nicol de hadiseyi Türklerin meşalelerini yakmaları ile izah etmiştir. Bk. D.M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 413.

¹³⁷ M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 150-151; M.O. Skripil', "'İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora İskandera", s. 180. Ayrıca bk. G. Öksüz ve F. Yapıcı, "Nestor İskender ve İstanbul'un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi", s. 50.

¹³⁸ Yazarların bu husustaki değerlendirmeleri için bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 142-143, 148-149, 151; M.O. Skripil', "'İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora İskandera", s. 183.

¹³⁹ *Kritovulos Tarihi*, s. 193.

göstermektedir¹⁴⁰. Bu Grekçe edebiyat tesirinden başka metinde unvanlarda da ağır bir Grekçe tesiri kendisini belli eder.

M.N. Speranskiy, “Tsar’grad Hikâyesi”nde kullanılan Grekçe unvanların kentin düşüşünden önceki yıllara ait Rusça metinlerde bulunduğunu ifade etmiştir¹⁴¹. Bununla birlikte anlatıda kimi unvanların “velmoj” gibi Rusça tercümesi ile verilmesine karşın pek çok unvanın olduğu gibi bırakıldığı ve metin içerisine Grekçe aslının Rusçalaştırılmış hâli ile girdiği görülmektedir. Mesela, metin içerisinde Bizans İmparatoru kimi yerlerde “Tsar” olarak gösterilirken pek çok yerde “Tsezar” unvanıyla tanımlanmasından başka yazar komutanlardan “stratig”¹⁴² ve üst düzey görevlilerden “magistra”¹⁴³ unvanlarıyla bahseder. Bir yerde “protostrator” unvanını kullanır¹⁴⁴ ve Dmitri Kentakuzen’in damadı Nicola Guidelli’den “vali” manasında “Nikolay Eparh”¹⁴⁵ olarak bahseder. John Kantakouzenos’tan bahsettiği satırlarda ise ondan, başında “büyük” manasında bir Rusça sıfatın yer aldığı “Velikiy Domestik”¹⁴⁶ unvanını kullanır. Notaras için ise bir yerde “Kir”¹⁴⁷ diğer bir yerde ise yine başında Rusça sıfatla “Velikiy Dukas”¹⁴⁸, muhtemelen Yorgios Sfrancis’i ifade etmek için ise “Logothetes”

¹⁴⁰ Buna karşın yazarın, bundan sonra ifade ettiği dinî içerikteki bilgilerin benzerlerinin ne Kritovulos’ta ne de diğer kaynaklarda geçmesi, söz konusu anlatıya yoğun bir dinî söylevin eklenmiş olduğunu düşündürmektedir.

¹⁴¹ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 149.

¹⁴² *The Tale of Constantinople*, s. 29, 55, 57, 71, 73, 77, 83, 85, 89, 91, 93. “Stratig” unvanının Grekçe kökenine ilişkin bk. M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 123.

¹⁴³ M.O. Skripil’, “‘İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 171.

¹⁴⁴ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s.126/ 77. dn. Ayrıca bk. G. Destunis, “Novoizdanniy Spisok’ Povesti o Tsar’grade”, s. 370.

¹⁴⁵ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s.121/ 60. dn.; *The Tale of Constantinople*, s. 59, 61.

¹⁴⁶ *The Tale of Constantinople*, s. 59, 93, 126, 135/ 69. ve 96. dn.; M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 130.

¹⁴⁷ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 121/ 59. dn.; *Tale of Constantinople*, s. 59, 126/ 67. dn.

¹⁴⁸ *Tale of Constantinople*, s. 93, 135/ 95. dn. Bu kullanım ile ilgili olarak ayrıca bk. M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 122.

kelimesinin Rusçalaştırılmış şekli olan “logofet” unvanını¹⁴⁹ kullanır. Yine adı belirsiz bir kişi için ise “anaktos” unvanını tercih eder ki bunun Grekçe “anaktos” unvanının Rusçalaşmış hali olduğu tespit edilmiştir¹⁵⁰. Öte yandan kent içerisindeki kimi alanlar da Latince-Grekçe formda aktarılır. Mesela *palat* ve *ipodrom* kelimeleri *palatium* ve *hippodromus* kelimelerinin Rusçalaştırılmış halidir¹⁵¹. Kimi aletlerin isimleriyle ilgili kullanımlarda da Grekçe baskınlığını korur. G. Destunis’in ifade ettiğine göre metin içerisinde bir çalgıyı ifade eden “tumban” kelimesi doğrudan doğruya Grekçe bir kelimedir¹⁵². Yine metinde geçen “Vorgan” ve “Nakr” kelimeleri de doğrudan Grekçeden alıntılanmıştır¹⁵³. Turba kelimesi ise İtalyanca menşelidir ve bu dilden Grekçeye geçmiştir¹⁵⁴. Metinde *burç* manasında kullanılan “başnya” kelimesi de İtalyanca *bastia* kelimesinden Rusçalaşmıştır¹⁵⁵. İmparatorun atını tanımlamak üzere kullandığı “faris” kelimesi de yine zamanında pahalı Arap atlarını tanımlamak üzere Grekçede kullanılan kelimelerden birisi olarak karşımıza çıkar¹⁵⁶.

Bu unvan ve terimlerin Grekçe kökenli olmasına karşın Rusçalaştırılarak ifade edilmesini, M. Philippides ve W. Hanak’ın

¹⁴⁹ “(...) *quae per Constantinum primum instat Romanae urbis implicata fatali quodam decreto sub ultimo Constantino devicta*” Bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 121/ 58. dn.; *The Tale of Constantinople*, s. 59, 126/ 70. dn. Yazarların daha sonraki görüşüne de bk. M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 130.

¹⁵⁰ Bk. *Tale of Constantinople*, s. 93/ 97. dn.

¹⁵¹ Söz konusu kelimelere ilişkin bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 105/ 13. dn.

¹⁵² İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 111/ 25. dn.; M.O. Skripil’, “İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 172.

¹⁵³ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 110/ 24. dn.

¹⁵⁴ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 111/ 25. dn.

¹⁵⁵ B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s.31.

¹⁵⁶ İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 124/ 70. dn.; *The Tale of Constantinople*, s. 72, 73. “Faris” kelimesiyle ilgili olarak bk. *The Tale of Constantinople*, s. 129/ 80. dn. Bu at öyle görünüyor ki bir Grekçe şiiire de yansıyacak derecede hayranlık uyandırmıştır. Bu hayranlık da metnin menşei üzerinde ayrı bir nokta olarak değerlendirilebilir. Söz konusu şiiire ilişkin bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 139/ 15. dn.

değerlendirdikleri şekilde metin yazarının bunları duymasıyla ilgili olabileceğini düşünmek¹⁵⁷ kuşkusuz ki mümkündür. Bununla birlikte daha önceki bir tarihte İstanbul'a gitmiş bir Rus din adamı olan Zosima'nın hipodromdan *podoroj'e* (подорожье) ve *ristanie konskoe* (рыстание конское) şeklinde bahsetmesine¹⁵⁸ bakacak olursak Rusça'yı bilen ve kente aşına olan bir kişinin bunları pekâlâ doğrudan Rusça olarak ifade etmesi daha mümkün görünebilirdi. Öte yandan, metnin bir Rus tarafından Rusça olarak kaleme alındığını kabul eden M.N. Speranskiy'in dikkati çektiği kimi kelimelerin Grekçe formunda verilmiş olması, yazarın metnin son halini veren kimsenin Grekçe bilmesinden çok, metnin Grekçe olarak kaleme alınmış olduğuna ilişkin daha ciddi bir öngörü sağlar¹⁵⁹. Diğer taraftan bazı Osmanlı görevlilerine ilişkin beyanlarda da Grekçe tesir kendisini gösterir¹⁶⁰. Bütün bu açılar bir arada değerlendirildiğinde, metin içerisindeki Grekçe terim ve tabirlerin varlığının kelime duyumundan çok ana metnin Grekçe olarak kaleme alınması ve Rusçaya tercümesi sırasında çevirmenin bu ibareleri olduğu gibi bırakmasıyla ilgili olduğunu kabul etmek daha yerli yerinde bir fikir olarak karşımıza çıkar.

Metin yazarının kimliği hususunda bir tahmin ortaya koyabilmek ise mümkün görünmemektedir. Buna karşın Z.V. Udal'tsova'nın dile getirdiği gibi¹⁶¹, metin yazarının Latinlere bakış açısının Francis'in değerlendirmesine benzerliği, yazarın, Ortodoks olduğuna, ancak bu

¹⁵⁷ Yazarların değerlendirmelerine bk. M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 124.

¹⁵⁸ Zosima'nın ifadesi için bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, s. 105/ 13. dn.

¹⁵⁹ M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 152/ 1. dn.

¹⁶⁰ Öte yandan metinde "всех чинахъ вратъ мухамеда" (Muhammed'in kapısındaki tüm görevliler) ibaresini zamanın Türkçesinde kapı manasına gelen "bab" kelimesinin Rusçaya aktarımı olarak görmek ve burada "Sultanın kapı hanesi"nin ifade edildiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte G. Destunis, Dukas'ın eserinde de Yıldırım Bayezid'in saray teşkilatını ifade etmek üzere "kapı" kelimesinin kullanıldığını belirtir. Bk. G. Destunis, "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", s.375-376. Öte yandan Osmanlı tarihi ile ilgili Latince eserlerde de Osmanlı sarayını ifade etmek üzere kapı manasına gelen "porta" kelimesi sıklıkla kullanılır. Bu durum ilgili ibarenin de yine Grekçe veya Latince tesiri ile metne girdiği hususunda bir fikir vermektedir.

¹⁶¹ Z.V. Udal'tsova, "O Vnutrennih Priçinah Padeniya Vizantii v XV veke", s. 103-104.

kişinin, B. Unbegaun'un da ifade ettiği gibi, Guistiniani'nin ismini Kuzey İtalya diyalektiğine göre vermiş olması, bu kişinin Venediklilerle ticaret ilişkisi içerisinde bir kimse olduğuna ilişkin bir izlenim vermektedir. Yine İmparatorun pek çok yerde övgü dolu ifadelerle tasvir edilmesi, zamanında ahalinin ona karşı diğer kaynaklara da geçmiş sevgisinin izleri olarak karşımıza çıkar¹⁶². Öte yandan metin içerisinde bulunan kimi Türkçe kelimeler, metin yazarının Türklerle de ilişki hâlinde bulunduğuna işaret eder. Mesela metinde "Paşa" yerine "Başu"¹⁶³ ve "Beylerbeyi" yerine "Bigilarbey"¹⁶⁴ gibi Türkçe kelimeleri kullanmıştır. Buna benzer şekilde bir yerde Sancakbeyi unvanını da Türkçe olarak göstermişse¹⁶⁵ de bu unvanı üç ayrı yerde Latince'den (*flamcum vexillum*) Grekçeye geçen bir kelime olan *Flaburar* unvanı ile karşılar¹⁶⁶. Öte yandan metinde "Yanıçan", "Yagma" ve "Gaurov" gibi Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimeler de bulunmaktadır¹⁶⁷. Ancak bunlar metnin ana kısmının yazarının Türkçeye hâkim olduğuna yönelik bir delil olarak ele alınamaz¹⁶⁸. Nitekim bu kelimelerin tamamı yabancıların gayet iyi bildikleri kelimeler olarak pek çok kaynağa girmiş durumda¹⁶⁹ olduğu gibi Yeniçeri yerine kullandığı "Yanıçan" örneğinde görüldüğü gibi

¹⁶² İstanbul ahalsinin XI. Konstantin'e bakışına ilişkin bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düşü*, s. 64.

¹⁶³ *Povest' o Tsar'grade*, s. 23, 38; PSRL XXII/ I, s. 452, 458, 459; PSRL XII, s. 90, 96-97.

¹⁶⁴ *Povest' o Tsar'grade*, s. 27, 35; PSRL XXII/ I, s. 454, 457; PSRL XII, s. 92, 95.

¹⁶⁵ *Povest' o Tsar'grade*, s. 23, 38-39; PSRL XXII/ I, s. 452, 458; PSRL XII, s. 90, 96-97.

¹⁶⁶ *Povest' o Tsar'grade*, s. 19, 31; PSRL XXII/ I, s. 455; PSRL XII, s. 89, 93. Kelime ile ilgili olarak bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, s. 119/ 52. dn.; G. Destunis, "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", s. 376; *The Tale of Constantinople*, s. 125/ 60. dn.

¹⁶⁷ *Povest' o Tsar'grade*, s. 19, 21, 23; PSRL XXII/ I, s. 451, 452; PSRL XII, s. 88, 90.

¹⁶⁸ M.N. Speranskiy ise aksi görüştedir. Bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 141, 149.

¹⁶⁹ *Yeniçeri* ve *Gevur* kelimelerinin bilinirliğini bir tarafa bırakacak olursak, yağma kelimesi 1422'de İstanbul'un II. Murat tarafından kuşatılmasıyla ilgili bilgi veren İohannes Cananus'un eserindeki ifadelerle bakılacak olunursa Türk kuşatmasında bulunan kimseler için en başlıca bilinen Türkçe kelimelerden biriydi. Bk. G. Destunis, "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", s. 379, 380. Kadırga kelimesinin yabancı dillerdeki kullanımı ile ilgili olarak bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, s. 112/ 31. dn.

kelimeleri aktarım gücü de oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte yine de metin yazarının Türkleri yakından takip eden bir kültür dairesine mensup olduğunu kabul etmek mümkündür.

Metin içerisindeki ifadelerle ilgili bütün unsurlar bir arada değerlendirildiğinde metnin bir Grek veya Grek edebiyatından ciddi bir şekilde etkilenmiş bir kişi tarafından Grekçe olarak kaleme alındığını varsaymak diğer ihtimallerden daha yerinde bir bakış açısı sunar. Grekçe veya Latince olarak herhangi bir versiyonunun bulunmadığı bu eserin Rusya'da ortaya çıkmasının nedeninin, Grek entelektüellerinden bazılarının İtalya'ya değil de Rusya'ya sığınmalarıyla bağlantısı kurulabilir¹⁷⁰. Nitekim çoğu İtalya'ya yerleşmiş olmakla birlikte Rusya'ya göçen Bizanslı sayısı hiç de azımsanacak bir sayıda değildi ve bunların geldikleri yeni yurttan başlarından geçenlerle ilgili bilgiler de verdikleri bilinmektedir. Nitekim Rusya Patriği İonna'nın bir evrakında Dmitri adlı bir kişinin İstanbul'dan geldiği bildirildikten sonra onun İstanbul'un ele geçirilişi hakkında pek çok hususu aktardığı ifade edilir¹⁷¹. 1464'te, İstanbul'dan Rusya'ya göçen kimselerin sayısının ciddi bir sayıya da ulaştığı görülmektedir. Bunlar arasında sanatçı ve tüccarların yanında oldukça iyi dinî eğitim almış olanlar da bulunuyordu¹⁷². Bu kimselerin geldikleri yeni yurttan çeviri faaliyetleri içerisine de girdikleri görülmektedir. John Eugenikos'un İstanbul'un düşüşü ile ilgili -ilerleyen yıllarda Rus merkezi devlet ideolojisinin bir parçası haline gelen¹⁷³- eseri 1460'larda Rusçaya çevrildiği bilinmektedir¹⁷⁴. "Tsar'grad

¹⁷⁰ M.N. Speranskiy, "Nestor İskender" tarafından yazıldığını kabul ettiği metnin Rusya'ya ulaşmasını Grek sığınmacılarla ilişkilendirilebileceğini ifade eder. Bk. M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I", s. 143/ 1. dn.

¹⁷¹ M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II", s. 190.

¹⁷² I. Sevcenko, "Byzantium and the Eastern Slavs after 1453", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol.2/ 1, 1978, s. 12; Z.V. Udal'tsova, "Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve", s. 22-23.

¹⁷³ B.L. Fonkiç, "Ioann Evgenik i ego 'Monodiya na Padenie Konstantinopolya'", *İssledovaniya Po Greçeskoj Paleografii i Kodikologii IV-XIX vv.*, Rukopisnie Pamyatniki Drevney Rusi, Moskva 2014, s. 493.

¹⁷⁴ N.A. Meşçerskiy, "Drevnerusskaya Povest' o Vzyatii Tsar'grada Fryagami v 1204 godu", s. 86; İ. Duyçev, "O Drevnerusskom Perevode 'Ridaniya' Ioanna Evgenika",

Hikâyesi”nin de benzer bir süreçte Grekçeden Rusçaya çevrildiğini kabul etmek, metnin ortaya çıkışıyla ilgili diğer değerlendirmelerle¹⁷⁵ kıyaslandığında daha makul bir yaklaşım olarak kendisini gösterir. Bununla birlikte bu ham metin içerisine Rusya’da bir ekleme sürecinin yaşandığına işaret eden hususlar vardır.

V

“Tsar’grad Hikâyesi”nin *Troitse-Sergieva yazmasının* neşri münasebetiyle kaleme aldığı makalesinde G. Destunis, metnin değişik versiyonları arasında karşılaştırma yapmış ve *Troitse-Sergieva yazmasında* bulunan kimi ifadelerin, anlatının diğer versiyonlarında yer almadığına işaret ederek bu yazmanın sonraki yıllarda eklemeler görmüş bir kopya olduğunu ifade etmişti¹⁷⁶. 1929’daki makalesinde B. Unbegaun da benzer bir kanaat ortaya koymuştur. Buna karşın yazara göre metindeki ortak ifadeler, orijinal yazmadaki ifadeleri yansıtmaktaydı¹⁷⁷. Metinde özellikle dinî içerikteki ifadelerde yoğunlaştığı dikkati çeken bu farklılaşmalara dair değerlendirmelerin teknik olarak doğru bir zemine sahip olduğu kuşku götürmez. Hakikaten *Troitse-Sergieva yazması* ile *Russkiy Hronograf 1512* ve *Nikon kronikleri* gibi “Tsar’grad Hikâyesi”nin diğer versiyonları satır satır karşılaştırıldığında bu farklılaşmaların ciddi bir boyuta ulaştığı

Vizantijskiy Vremennik, Tom XII/ 1957, s. 200; *The Tale of Constantinople*, s. 136, 137/ 103. dn.

¹⁷⁵ Mesela Z.V. Udâl’tsova, Nestor İskender’in eserini Hıristiyanlardan birisine verdiğini ve bu kimse sayesinde Rusya’ya ulaştığını ifade eder ve bu kişinin Türklerden kaçan bir Grek mi yoksa İstanbul’da bulunan bir Rus tüccarı mı olabileceğinin belirsiz olduğunu dile getirir. Bk. Z.V. Udâl’tsova, “Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve”, s. 24.

¹⁷⁶ G. Destunis, “Novoizdanniy Spisok’ Povesti o Tsar’grade”, s. 370.

¹⁷⁷ B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s. 18-19. M.N. Speranskiy ve G. Dell’Agata’nın değerlendirmeleri bundan farklıdır. Onlara göre *Troitse-Sergieva yazmasındaki* bazı hususlar, orijinal metine daha yakındır. Bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 153-358; G. Dell’Agata, “A Proposito della Povest’ o Vzyatii Car’grada”, s. 72.

görülmektedir. G. Destunis ve B. Unbegaun'un verdikleri kıymetli örnekleri bir kenara bırakacak olursak, şu iki örnek dikkat çekicidir¹⁷⁸:

Troitse-Sergieva yazması: На утриа же повеле цесарь собрати трупия и не обретоша людей вси бо бяху спяща утрудився и посла цесарь к патриарху да повелить священникомъ и дьякономъ собрати мертвыа и погresti я и абие собирающа множество священникъ и дьяконовъ и вьяша мертвыа и погребоша ихъ, бяху же число Грековъ...¹⁷⁹.

Ruskiy Hronograf 1512: Наутриа же царь повеле събрати трупия мертвых и погresti, бе же числомъ убьеныхъ славныхъ и знаемыхъ Грековъ...¹⁸⁰.

Nikon kroniği: Наутриа же царь повеле собрати трупия мертвых и погребьсти, бе же число убьеныхъ славныхъ и знаемыхъ Грековъ...¹⁸¹.

Burada görüldüğü gibi *Ruskiy Hronograf 1512* ve *Nikon kroniği*nde İmparator sadece cesetlerin gömülmesini emrederken, *Troitse-Sergieva yazması*nın içerisine patrik ve çeşitli rütbedeki din adamlarının da içine sokulduğu farklı bir kısım eklenmiştir. Buna benzer şekilde bir diğer yerde de İmparator'un Patrik'ten ricacı olduğuna ilişkin bir ekleme kendisini gösterir:

Troitse-Sergieva yazması: Въставшу же ему, рече патриарху и всемъ баляромъ да запретяь с клятвою онемъ людемъ, да не възгласяь сия народомъ яко да не отпадутъ въ отчаяние и ослабеють деламъ. Патриархъ же

¹⁷⁸ Yine benzer bir karşılaştırma için bk. G. Dell'Agata, "A Proposito della Povest' o Vzjatii Car'grada", s. 66-67.

¹⁷⁹ *Povest' o Tsar'grade*, s. 10.

¹⁸⁰ PSRL XXII/ I, s. 447.

¹⁸¹ PSRL XII, s. 84.

паки начать крепко увещавати цесаря да изыдетъ из града...¹⁸².

Russkiy Hronograf 1512: Воставшоу же ему, Патриархъ паки начать крепко оувещавати царя да изыдетъ из града...¹⁸³.

Nikon kroniği: Въставшу же ему, Патриархъ же паки начать крепко увещавати царя да изыдетъ из града...¹⁸⁴.

Metinde bu ve daha başka satırlarda patrik ile ilgili bilgiler bulunmasına karşın¹⁸⁵, İstanbul'un fethinin anlatıldığı güvenilir kaynakların hiçbirinde kentte bir Patriğin bulunduğu bahsedilmez¹⁸⁶. Aksine, elde bulunan kaynaklar, kentin son Patriğinin kuşatmadan birkaç yıl evvel İtalya'ya çekildiğini ve kuşatma sırasında kentte herhangi bir patriğin bulunmadığını gösterir¹⁸⁷. Bundan hareket

¹⁸² *Povest' o Tsar'grade*, s. 24-25.

¹⁸³ PSRL XXII/ I, s. 453.

¹⁸⁴ PSRL XII, s. 91.

¹⁸⁵ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 35, 36, 37, 39, 47, 48, 52, 57, 58, 61, 64, 65; PSRL XXII/ I, s. 453, 454, 456, 458, 459, ; PSRL XII, s. 91, 92, 94, 97.

¹⁸⁶ Bazı eserlerde İstanbul'da Patriğin bulunduğu ifade ediliyorsa da bunlar güvenilir değildir. Nitekim Dlogosz'un ifadeleri, yazarın meselelere çok uzakta olmasından ötürü, bir Ermeni kaynak yazarının beyanı da Patriği İmparator ile birlikte İtalya'ya kaçır göstermesinden ötürü dikkate değer değildir. Bk. "Dlugosz", A. Petrusi, İstanbul'un Fethi, C.3 (*İstanbul'un Fethine Dair Neşredilmemiş ve Az Bilinen Metinler*), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004, s. 168 (Bundan sonra "Dlugosz"); A.S. Anasyan, "Armyanskie Hronistı o Padenii Konstantinopolya", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom VII/ 1953, s. 449.

¹⁸⁷ Kentte patriğin bulunmamasıyla ilgili olarak bk. A. Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, C.I , s. 383/ 8. dn; D.M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 399, 405, 421; S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 64, 74. Daha önce konuyu ele alan Z.V. Udaltsova ile M. Philippides ve W. Hanak, metinde geçen Patrik'in Grek asıllı Rus metropoliti İsidor olabileceği üzerinde durmuşlardır. Bk. Z.V. Udaltsova, "O Vnutrennih Priçinah Padeniya Vizantii v XV veke", *Voprosı İstorii*, No7/1953, s. 117; *The Tale of Constantinople*, s. 116, 117, 131/ 33. ve 87. dn.; M. Philippides and W.K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople*, s. 130, 131; D.M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, s. 399. Bu iddia, kuşatma sırasında İsidor'un en yüksek resmî dinî önder olması ve kentin ele geçirilmesinden sonraki yıllarda İsidor'un Papa tarafından "Constantinopolis Patriği" unvanı ile taltif edilmiş olmasından ötürü dayanaksız değilse de, epey

eden Z.V. Udal'tsova, Patrik ile ilgili ifadelerin sonradan yapılan eklemelerle anlatı içerisine girmiş olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁸. Gerçekten de kuşatma sırasında kentte bir Patriğin bulunmaması, 12 Aralık 1452'den itibaren kentte Ortodoks geleneklere göre tatbik edilen bir dinî törenin var olmaması ve bu durumun kuşatma sırasında da bozulmaması¹⁸⁹, Z.V. Udal'tsova'nın değerlendirmesini haklı çıkaran bir durum yaratır. Bu ekleme Moskova'da yapılmış olamaz. Zira, Moskova Büyük Knezliği'nden Bizans İmparatorluğu'na gönderilen 1452 Temmuz ayında kaleme alınmış¹⁹⁰ bir nâme¹⁹¹, İstanbul'da Patriğin bulunmadığının Moskova'da daha bu tarihte biliniyor olduğunu göstermektedir. Yine Rusya'da yazılan pek çok eserde Bizans Patrikliğinin kiliseler arası birleşme kararı almasının sert sözlerle

müphemdir. Nitekim metinde Patrik'in adı Anastasi olarak kaydedilmiş olduğu gibi İsidor kuşatma sırasında kentte Katolikliğin en yüksek temsilcisi olarak bulunuyordu ve bu konumu, aşağıda da ifade edileceği üzere, Ortodoksluğa kesin olarak bağlı gözüken bir kişinin ondan Patrik olarak bahsetmesini imkânsız hale getirmektedir. Nitekim bazı kaynaklarda Lukas Notaras'a atfedilse de ahalinin bakış açısını yansıtan "*Kentte Kardinal şapkası görmektense Türk sarığı görmeyi yeğlerim*" sözü, kentte Katolikliğe bakış açısını son derece iyi şekilde yansıtmaktadır. İsidor'un kuşatma sırasında ve sonrasındaki konumu ile ahalinin Katolikliğe yaklaşımına dair bk. "Mihail Ducas", s. 100; G.G. Arnakis, "The Grek Church of Constantinople and the Ottoman Empire", *Journal of Modern History*, Vol.24/ 3, 1952, s. 236. Metinde Patriğin isminin Anastasi olarak geçtiği yerler için bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 58, 65; PSRL XXII/ I, s. 456, 459; PSRL XII, s. 94, 97. Russkiy Hronograf 1512 ve Nikon kroniğinde iki ayrı yerde daha Anastasi adı zikredilir, buna karşın bu ibareler *Troitse Sergieva yazmasında* bulunmaz. Bk. *Povest' o Tsar'grade*, s. 9, 24; PSRL XXII/ I, s. 446-447, 453; PSRL XII, s. 84, 90.

¹⁸⁸ Z.V. Udal'tsova, "Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve", s. 25.

¹⁸⁹ Kentte Ortodoks ayinlerinin kesilerek yerini Katolik törenlerinin almasına dair bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 81.

¹⁹⁰ Mektubun tarihine ilişkin bk. G. Alef, "Muscovy and the Council of Florence", *Slavic Review*, Vol. 20/ 3, 1961, s. 400.

¹⁹¹ İlgili kayıt için bk. *Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka*, Tom Şestoy, İzdavaemaya Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1880, s. 584. Buradaki kayıt ile ilgili olarak ayrıca bk. M. Cherniavsky, "The Reception of the Council of Florence in Moscow", s. 354; B. Unbegaun, "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", s. 28.

eleştirilmesi¹⁹² metinde çizilen “dindar” Patrik imajıyla çelişir. Buna karşın İstanbul’un ele geçirilmesi ile ilgili son derece kısa bir bilginin yer aldığı *Novgorod III kroniği*nde, kuşatma altında bulunduğu sırada İstanbul’da bir patriğin bulunduğu ifade edilir. Daha da şaşırtıcı olan, bu kaynakta da patriğin isminin tıpkı “Tsar’grad Hikâyesi”nde olduğu gibi Anastasi olarak zikredilmesidir¹⁹³. Bu durum, metine yapılmış bu eklemelerin Novgorod veya Tver gibi zamanın Moskova Büyük Knezliğine karşıt siyasî kutuplarından birisinin bakış açısı ile şekillendiğini düşündürür. Belki ileride bu farklılığa dayanılarak yapılabilecek bir çalışma, metindeki Patrik ile ilgili kısımların zamanın Rusyası’ndaki siyasî durum ile yakından ilişkili bir niyet ile metne sokulduğu hususunda daha net bir netice ortaya koyabilecektir. Bununla birlikte Patrik ile ilgili eklemenin tamamen bir kurgudan ibaret olmadığı, Dlugosz ve Ermeni yazarlarının kuşatma sırasında İstanbul’da bir patriğin bulunduğuyla ilişkin ifadelerinden¹⁹⁴ anlaşılmaktadır. Bu şayanın ortaya çıkmasında II. Mehmet’in Gennadios Scholarios’a bir berat vererek 6 Ocak 1454’te onu Ortodoks Patriği ilan etmesinin de payı olduğu hususu ayrıca üzerinde düşünülebilir bir durum yaratır¹⁹⁵. Belki de İstanbul’un düşmesinden hemen sonra Gennadios’un Patriklik makamına getirilmesi çeşitli yazarlar tarafından kuşatma sırasında da

¹⁹² A. Popov, *İstoriko Literaturniy Obzor Drevne Russkih Polomiçeskoj Soçineniy Protiv Latinyan XI-XV v.*, Moskva 1875, s. 371 vd. İlgili kayıt için ayrıca bk. J. Meyendorf, “Was there ever a Third Rome? Remarks on the Byzantine Legacy in Russia”, *Rome-Constantinople-Moscow Historical and Theological Studies*, St Vladimir Seminary Press, New York 2003, s. 135.

¹⁹³ İlgili kayıt için bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 108/ 20. dn.; B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s. 28.

¹⁹⁴ “Dlugosz”, s. 168; A.S. Anasyan, “Armyanskie Hronistı o Padenii Konstantinopolya”, s. 449-450.

¹⁹⁵ Nitekim metinde Sultan’ın Patriğe yönelik ifadeleri, söz konusu beratın mahiyetinden çok uzak bir görüntü sergilemez. Fatih Sultan Mehmet’in Gennadios Scholarios’a verdiği beratla ilişkin bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s.161, 162. Gennadios’un Patrikliğe atanmasıyla ilgili olarak ayrıca bk. G.G. Arnakis, “The Grek Church of Constantinople and the Ottoman Empire”, s.237. Söz konusu berat, bunun hukukî özelliği ve Patrikliğin bundan sonraki durumu ile ilgili olarak ayrıca bk. H. İnalçık, “The Status of the Grek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica*, Vol. 21–23/ 1991, s. 407-436.

kentte bir patriğin bulunduğu gibi bir yanılgıya da itmiş olabilir. Ancak bu düşüncelerin bir önemi yok. Zira Anastasi adının *Novgorod III. kroniğinde* İstanbul patriği olarak yer alması, “Tsar’grad Hikâyesi”ndeki Patrik ile ilgili kayıtların kaynağına işaret eder. Bu ekleme doğrudan Rusya’da yapılmış olmalıdır ve muhit de Novgorod ve çevresindeki alandır.

“Tsar’grad Hikâyesi”nin versiyonları arasındaki farklı kayıtları kuşatma ile ilgili kimi ifadelerde de görmek mümkünse de¹⁹⁶, Patrik ile ilgili ifadelerin, İstanbul’un fethi ile alakalı diğer kaynaklarda yer almayan özellikler gösteren bir ekleme ile anlatı içerisine girmesi, anlatı içerisindeki diğer dinî özellikteki kısımlarda da benzer bir metodun takip edilmiş olabileceği şüphesine neden olmaktadır. Bu, aynı zamanda söz konusu eklemenin zamanla metinle bütünleşerek diğer versiyonlarda da standart bir kayıt hâline gelmiş olabileceği ihtimali için de geçerlidir. Bu şüphenin kimi bilim adamlarını oldukça cüretkâr bir değerlendirme içerisine de ittiği görülür. Nitekim Z.V. Udal’tsova metin içerisinde yer alan dinî törenler ve buradaki sözler ile ilgili kayıtları,

¹⁹⁶ “Tsar’grad Hikâyesi” versiyonları arasında karşılaştırmalı bir okuma, pek çok hususta metinler arasında farklılaşmaların olduğu neticesini ortaya koymaktadır. Biz yaptığımız karşılaştırma sırasında 200’e yakın farklılık tespit ettik. Bunların önemli bir kısmı kelime tercihleri düzeyinde olsa da bazı yerlerde *Troitse-Sergieva yazmasının* diğerlerinde bulunmayan ifadeleri içerdiği ile karşılaştık. Yukarıda dinî metinlerle ilgili ifade edildiğine benzer farklılaşmalar, kuşatmanın genel seyri ile ilgili kayıtlarda da bulunmaktadır. Bununla birlikte bu ek kayıtların büyük oranda edebî bir mahiyet arz ettiği veya diğer kaynaklarla uyumsuz bir yönü olduğu anlaşılır. Mesela *Troitse-Sergieva yazmasında* surlarda Türklerle mücadele eden üç asker ile ilgili ifadelerde metinler ortak bir şekilde onlardan “братеники” yani kardeş olarak bahsedilmesine karşın, *Troitse-Sergieva yazması* birkaç satır sonra getirdiği bir eklemede bunların birisinin Grek, diğerinin Macar ve üçüncüsünün de Arnavut olduğunu belirtir. Bk. *Povest’ o Tsar’grade*, s. 31, 32; Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.56. Bu husus ve daha pek çokları, *Troitse-Sergieva yazmasındaki* ifadelerin diğer kaynaklarla karşılaştırılmalı bir surette tetkikini zarurî kılar. Bununla birlikte gerek XI. Konstantin’in Guistiniani’yi kaçırın Latin askerlerine sözleri gerekse Karacabey’in kentin ele geçirildiği günkü mücadeleleri ile ilgili bilgilerine dikkat edilecek olunursa, *Troitse-Sergieva yazmasını* diğerlerinden üste çıkaracak taraflar yok değildir. İlgili kayıtlar için bk. *Povest’ o Tsar’grade*, s. 32, 35; Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 57, 60. XI. Konstantin’in sözleri aşağıdaki dipnotlarda gösterilmiştir.

sonraki bir tarihte Rusya'da asıl metin içerisine eklendiğini ifade etmiştir¹⁹⁷. Gerek metin içerisinde aktarılan dua kısımlarının, kuşatma sırasındaki konuşma kısımlarından gözle görünür derecede uzun olması, gerekse bunların çarpışmalarla ilgili ifadeleri böler şekilde araya girer bir görünüm alması¹⁹⁸ ile de desteklenebilecek bu iddia, metinde yer alan kimi ifadelerin benzerlerinin Rus kroniklerinde bulunuyor olması ile de güçlenir. Mesela müdafilerin çan seslerini duymaları üzerine birbirlerine “*Bundan böyle Hıristiyan inancı için ölelim*” şeklinde söyledikleri sözün¹⁹⁹ bir benzeri Moğolların 1259'da Novgorod'ta çıkan isyanı bastırmaları öncesinde halkın sözlerini hatırlatır: “*Onurlu bir şekilde Aziz Sofia ve melekler evi için ölelim*”²⁰⁰. Bu ifade benzerliğinin ortak bir dinî psikoloji ile oluştuğu kabul edilebilecekse de, İstanbul'dan kaçma teklifinin yapılmasına karşılık İmparatorun: “*Eğer yüce Tanrımız böyle lütfediyorsa onun gazabından nereye saklanabiliriz ki*’. Ve şunları ekledi: *‘Benden önce gelen yüce ve şanlı kaç İmparator aynı şekilde acı çekti ve vatani için öldü. Yoksa ben son İmparator olarak böyle yapmayacak mıyım? Hayır, efendiler, hayır, burada sizlerle ölürüm daha iyi*”²⁰¹ sözleri, yine Moğolların 1238'de Vladimir önlerine gelerek

¹⁹⁷ Z.V. Udaltsova, “Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve”, s. 25.

¹⁹⁸ Bu konuda pek çok örnek verilebilecekse de metin sonlarında kentin düşüşünün an meselesi olduğu bir sırada XI. Konstantin'in mücadeleler içerisinde olduğundan bahsedildikten sonra birdenbire onun “Tanrı'nın sesini duyarak” Aya Sofya'ya gittiğini belirtir. Buradaki dua faslından sonra ise yeniden İmparatoru mücadelelerin içerisinde gösterir. Kiliseye gidış ve buradaki dua kısmı çıkarıldığında metin çok daha bütünlüklü bir metin haline gelir. Bu husus, metin içerisindeki dinî içerikteki diğer parçalarda da kendisini gösterir. Bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 61-62; PSRL XXII/ I, s. 457, 458; PSRL XII, s. 95-96.

¹⁹⁹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s.34; PSRL XXII/ I, s.448; PSRL XII, s. 86.

²⁰⁰ *Novgorodskaya Pervaya Letopis', Starşego i Mladşego İzvodov*, pod redaktsey A.N. Nasonov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1950, s. 82, 310. Benzer bir kayıt daha başka bir olay ile ilgili olarak *Simeonovskaya Letopis'te* de bulunur. Bk. PSRL XVIII, s. 56.

²⁰¹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 47-48; PSRL XXII/ I, s. 453; PSRL XII, s. 91. Daha önceki bir kayıta buna benzer ifadeler de vardır. Bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 36, 37; PSRL XXII/ I, s. 449; PSRL XII, s. 87.

kenti kuşattıklarında, kentin savunmasıyla görevli boyar Peter'in XVI. yüzyılın başlarında kaleme alınan –ve İstanbul'un ele geçirilmesi ile ilgili ancak sınırlı bilgiler sunan- *Simeon kroniği*nde yer alan ifadelerine benzer mahiyettedir: “*Kardeşler! Onların istediklerinden ise, Altın Kapı önünde Aziz Kilise ve Ortodoks Hıristiyan inancı için ölmek daha iyidir*’ *Voyvoda Petr ayrıca dedi ki ‘bunların hepsini Tanrı bizim günahlarımızdan ötürü getirdi, kâhinin dediği gibi, hiçbir bilge insan, hiçbir cesur kimse ve düşünce Tanrıya karşı gelemez*”²⁰². Yaroslavl’ yakınlarında Moğol saldırısını beklerken başkentinin Moğolların eline düşüp ailesinin öldürüldüğü haberini alan Yaroslav Vsevolodoviç’in sızlanması da yine benzer bir tondadır²⁰³. Aralarında zaman farklı bulunan olayların anlatımında kendisini gösteren bu ortaklıklar aslında Z.V. Udal’tsova’nın değerlendirmesini destekleyen tespitler olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte bu benzerlikler sadece dinî metinler için değil, aynı zamanda doğrudan mücadeleleri tasvir eden ifadelerin içerisinde de yerleşmiş durumda olduğu görülür. Mesela XIV. yüzyılda kaleme alınan *İpatiev kroniği* içerisindeki ifadelerin *Voskrosenskaya kroniğine* geçişi ile bunun “Tsar’grad Hikâyesi”ndeki hali dikkat çekici bir örnek sunar:

Troitse-Sergieva yazması: также и отъ плача и рыдания градцкихъ людей и женъ и детей мнящесь небу и земли совокупитись и обоим колебаться и **не бе слышати другъ друга что глаголетъ совокупиша со ся вопли и крычания и плачь** , рыдания людей и стукъ дельными и звонъ клаколными в единъ зукъ и бысть²⁰⁴.

²⁰² PSRL XVIII, s. 56. *Nikon kroniği*nde bu ifadeler daha başkaları eklenmiştir. Bk. PSRL X, s. 107.

²⁰³ PSRL I, s. 464-465; PSRL XVIII, s. 57; PSRL X, s. 109.

²⁰⁴ *Povest’ o Tsar’grade*, s. 9-10.

İpatievskaya letopis': и бе батый у города , отроция его
обседаху градъ и не бе слышати от гласа кртипания
телегъ его²⁰⁵.

Voskrosenskaya letopis': и бысть град во обдръжании
велице не бе бо слышати во град другъ ко другу
глаголюща во скрипении телегъ его²⁰⁶.

Bu örnek ve daha başkaları²⁰⁷, “Tsar’grad Hikâyesi” içerisindeki kimi unsurların sadece dinî olarak değil, aynı zamanda edebî olarak da eski Rus edebiyatından beslendiği hususunda ciddi bir delil sunar. Bununla birlikte metin içerisindeki kimi hususlar, anlatının uluslararası edebiyat ile de yakından ilişkili olduğunu gösterir.

“Tsar’grad Hikâyesi”nin başında “Constantinopolis’in kuruluşu” başlıklı doğrudan doğruya Homer’in İlyada adlı eserinden veya buradaki bilgileri kullanan başka bir eserden alıntılanarak metnin içerisine giren²⁰⁸ bir metin bulunur. Orijinalinde farklı bir konsept içerisinde olsa da, metinde kartal ile yılan arasındaki mücadele zamanın ruhuna uygun bir hale getirilerek Hıristiyanlık-İslam mücadelesi formunda aktarılmıştır²⁰⁹. Buna göre yılanlara teslim olmuş vaziyette ölümü bekleyen kartalın yardımına insanlar koşar ve yılanı öldürürler. Burada anlatılmak istenen İstanbul’un İslama teslim olmasına karşın Hıristiyanlar tarafından yeniden kurtarılacağıdır²¹⁰. Bu açıdan bakıldığında kartalın yılanların eline geçmesi ile kastedilen İstanbul’un

²⁰⁵ *İpatievskaya Letopis'*, PSRL, Tom II, İzdannoe Arheografiçeskoyu Komissieyu, Sanktpeterburg 1843, s. 177.

²⁰⁶ PSRL VII, s. 145.

²⁰⁷ Bu konuda A.S. Orlov’un verdiği örneklere bk. A.S. Orlov, *Ob Osobennostyah Formı Russkih Voinskih Povestey*, s. 1-50.

²⁰⁸ Bk. Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 19-25; PSRL XXII/ I, s. 443-445; PSRL XII, s. 78-81. Bu kısım ile ilgili olarak ayrıca bk. *The Tale of Constantinople*, s. 108, 109 / 15. dn.

²⁰⁹ Bu hususa G. Öksüz ve F. Yapıcı da dikkati çekmişlerdir. Bk. G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 38-39.

²¹⁰ N.K. Gudzy, *History of Early Russian Literature*, s. 259; M.O. Skripil’, “İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 179; Z.V. Udal’tsova, “Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve”, s. 25.

Türklerin eline geçmesidir; ancak kent, sonrasında yine insanlar tarafından kurtarılacaktır. Metnin sonunda yer alan kehanet ise hikâyeyi tamamlar ve İstanbul'u kimin kurtaracağını açıklar:

“Bizim günahlarımızdan ötürü kanunsuz Mekmet güneşin altındaki her şeyden daha asil olan, evrenin her iki kısmını da idare eden, kibirli fatih Artakserks'i yenen, orduları sadece denizde değil karaların tümünde olan, muhteşem muzaffer Troya'yı yenen, 74 hükümdarın koruyucu Çarın tahtına oturdu. Uğursuz ile ilgili ortaya çıkan her şeyi bilen Partalı Mefodi ve Bilge Lvo'nun daha önce söyledikleri ve kentle ilgili işaretler ilerde etkisini kaybetmeyecek. Onların yazdıkları gibi: Rus soyu ilk önce tüm İsmailileri yenecek ve yedi tepeli kenti (=İstanbul) eski kanununa göre düzenleyecek, (ardından da) onların tahtına oturacak”²¹¹.

Karşılaştırmalı edebiyat incelemeleri bu kısmın Bilge Leo'nun kehanetlerinden esinlenilerek ortaya çıktığını göstermiştir²¹². Bu metnin doğrudan Grekçeden mi çevrildiği yoksa daha önce Rus edebiyatına girmiş bilgilerle²¹³ mi oluşturulduğu hususunu bir kenara koyacak olursak bu noktada bizim için önemli olan husus, kehanetin orijinalinde İstanbul'a hâkim olacak olan milletin “Sarı saçlı ırk” olarak gösterilmesine²¹⁴ karşın, metin yazarının “Sarı Saçlı ırk” tabirini silerek

²¹¹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 66; PSRL XXII/ I, s. 459-460; PSRL XII, s. 97.

²¹² M. Woltner, “Die altrussische Literatur im Spiegelbild der Forschung Teil V”, *Zeitschrift für Slavische Philologie*, Vol.28/1, 1959, s. 201; M. de Dobbeleer and E. Russell, “Prophesying the Future, Reploetting the Past: The ‘Blonds’ the Last Constantine, and the Revision of the Fall of Constantinople in Russia and Greece”, *Geschichtstransformationen: Medien, Verhafren und Funktionalisierungen historischer Rezeption*, eds. S. Georgi et al., Bielefeld 2015, s. 474

²¹³ Pataralı Mefodi ve Bilge Leo'nun eserlerinin Ortaçağ Rusyası'nda bilinirliğine ilişkin bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami I”, s. 149-150.

²¹⁴ M. de Dobbeleer and E. Russell, “Prophesying the Future, Reploetting the Past”, s.469, 470. Bu kehanetin Osmanlı edebiyatına yansımaları ile ilgili olarak bk. K. Şahin, “Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour”, *Journal of Early Modern History*, Vol. 14/ 2010, s. 317-354.

yerine “Rus ırkı” tabirini eklemesidir²¹⁵. Daha önce N.K Gudzyi ve son zamanlarda M. de Dobbeleer bu tashihi III. Roma fikrinin bir ürünü olduğunu ifade etmiş ve “Tsar’grad Hikâyesi”ni Moskova’nın yarı resmi ideolojisini yansıttığını değerlendirmişlerdir²¹⁶. “Tsar’grad Hikâyesi”nin sonraki yıllarda III. Roma fikrinin temel kaynaklarından birisi hâline geldiği hususu açıklığa kavuşturulmuşsa²¹⁷ da metin içerisinde Moskova’nın III. Roma olduğuna işaret eden veya bunu sezinleten hiçbir tarafın bulunmaması, aksine Moskova yanlısı bakış açısının da hiçbir surette kendisini göstermemesi, anlatının doğrudan doğruya III. Roma perspektifinin eseri olduğuna ilişkin değerlendirmelere şüpheyle yaklaşılmasını gerektirir. Bunun aksine, metnin sonunda yer alan ifadeler, ilgili eklemeyi yapan kimsenin “Rus kimliği”ni yüceltir bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Metnin “Moskova ideali” ile bağlantısı sorununu ayrı bir incelemeye bırakıp yeniden temel meseleye dönecek olursak, “Constantinopolis’in kuruluşu” ve “Bilge Leo’nun kehaneti”nden esinlenerek ortaya çıkan bu kısımlar kadar uzun bir tercümenin metinde bulunmaması, her iki kısmın ana metinden ayrı bir uğraş ile anlatıya dâhil edildiği hususunu akla getirir. Metnin tamamının yer aldığı kaynaklardan *Nikon kroniği*nde anlatının içerisine, diğer versiyonlarda yer almayan bir

²¹⁵ M. de Dobbeleer and E. Russell, “Prophesying the Future, Reploetting the Past”, s. 472, 465.

²¹⁶ N.K. Gudzy, *History of Early Russian Literature*, s. 259, 261; M. de Dobbeleer and E. Russell, “Prophesying the Future, Reploetting the Past”, s. 464-465, 469, 470, 471, 472. Bu değerlendirme ile ilgili olarak ayrıca bk. M.O. Skripil, “‘İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 178. “Tsar’grad Hikayesi” ile III. Roma fikri arasındaki bağ ile ilgili daha başka değerlendirmeler için bk. N.N. Maslennikova, “İdeologičeskaya Bor’ba v Pskovskoy Literature v Period Obrazovaniya Russkogo Tsentralizovannogo Gosudarstva”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom VIII/ 1951, s. 200-202; K.K. Mamaev, “‘Videnie Tsar’gradskoe’ v ‘Povesti o Tsar’grade’ Nestora İskandera i ego interpretatsiya v Nekotorih Pamyatnikah Prikladnogo İskusstva”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom 22/ 1966, s. 342-343, 350-352; G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 34, 43-44.

²¹⁷ Metinde geçen kimi ifadelerin III. Roma fikrini savunan İvan Presvetov’un yazılarına etkisine dair bk. B. Unbegaun, “Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople”, s. 29; G. Dell’Agata, “A Proposito della Povest’ o Vzyatii Car’grada”, s. 64, 68.

“İmparatorlar listesi”nin eklenmiş olması²¹⁸ metne yapılan ekleme sürecinin XVI. yüzyıl ortalarına değin uzandığı²¹⁹ hususunu akla getirir²²⁰.

Öte yandan bu Grekçe edebiyat tesirinin sadece metnin başı ve sonunda değil, aynı zamanda metin içerisindeki değişik yerlerde de kendisini gösterdiği görülür. Öte yandan buna benzer bir diğer kısımda dolu yağışının “mandagözü”ne benzetilmesinin²²¹ İlyada’daki kimi satırlardaki benzer olduğunu E. İnanır dile getirmiştir²²². Kritovolos’un bu hadiseyi sadece bir sel olayı olarak değerlendirmesine²²³ karşın, metin yazarının yaşananları anlatırken bir yandan İlyada’daki edebî unsuru kullanması, “kent’in üzerine karanlık çöktüğü”nü ifadeyle kent’in akıbetine ilişkin ikinci bir kehanet daha ortaya koyması, “Tsar’grad Hikâyesi” yazarının Grek edebiyatına hâkimiyetinin epey ciddi seviyede olduğunu gösterir. Diğer taraftan metin içerisindeki kimi ifadelerin Grek edebiyatı ile ilişki içerisinde bulunduğu ve dahası kimi ifadelerde Grek edebiyatının klişelerinin kullanıldığı görülür²²⁴.

²¹⁸ PSRL XII, s. 81-83.

²¹⁹ M.D. Speranskiy’e göre metnin *Russkiy Hronograf 1512*’nin içine girmesi 1533’te gerçekleşmiştir. Bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 144, 151.

²²⁰ Bu husus, M.N. Speranskiy’in dikkati çektiği *Russkiy Hronograf* içerisinde yer alan metinler arasındaki geçişkenlik için de geçerlidir. Bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami II”, s. 203.

²²¹ Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi*, s. 58; PSRL XXII/I, s. 456; PSRL XII, s. 94.

²²² E. İnanır, *Rusların Gözüyle İstanbul*, Kitabevi yay., İstanbul 2013, s. 86.

²²³ *Kritovulos Tarihi*, s. 191, 193.

²²⁴ Mesela metin içerisinde İstanbul ile ilgili olarak “Konstantin zamanında kuruldu ve Konstantin zamanında yok oldu” tabirinin Kritovulos’un eserinde bulunması, ilgili tabirin Grekçe edebiyatının bir klişesi olduğunu gösterir. *Kritovulos Tarihi*, s. 257. Bu cümlelerin daha sonraki yıllarda Aeneas Sylvius Piccolomini’nin mektuplarından birinde de geçmesi, zamanında yaygınlık kazanmış bir söz olduğunu gösterir. İlgili mektuptaki ibare için bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest’ o Tsaregrade*, s. 130/ 86. dn.; G. Destunis, “Novoizdanniy Spisok’ Povesti o Tsar’grade”, s. 373. Ayrıca bk. *The Tale of Constantinople*, s. 22, 107/ 2 dn. M.N. Speranskiy, söz konusu ifadelerin daha başka Rus kaynaklarında da bulunduğunu ifade ediyorsa da buradaki bilgilerin “Tsar’grad Hikâyesi”ndeki ifadelerden etkilenmiş olması daha kuvvetli bir ihtimal olarak karşımıza

Gerek “Tsar’grad Hikâyesi” anlatısının değişik versiyonlarında dinî içerikteki ifadeler arasındaki farklılıklar, gerekse ilgili kısımlardan kimilerinin Rus edebiyatındaki ifadelerle benzerliği, gerekse bu bilgilerin İstanbul’un fethi ile ilgili diğer kaynaklarda bulunmaması, söz konusu kısımların sonraki yıllardaki bir ekleme ile ham metne girdiği izlenimini vermektedir²²⁵. Metnin içeriğindeki kuvvetli dinî tona dikkati çeken G. Öksüz ve F. Yapıcı, bu ifadeleri “*eserin amacının Hıristiyanlara Tanrının doğru yolundan sapmamalarını, aksi takdirde başlarına felaketlerin gelebileceğini göstermek*” ile ilgili olabileceğini ifade etmişlerdir²²⁶. Bu yargı belirli açıdan geçerli olabileceksin de, yazarın tutumunun bu noktada toplumsal bir ders vermektin çok siyasî maksatlı olduğu görölür. Yazar açık bir şekilde, uğranılan kaybı günahlarla ilişkilendirmekte ve yenilgiyi Tanrı’nın insanların üzerine verdiği bir ceza olarak görmektir²²⁷. Bu dinî-siyasî maksadın kendisini İmparator

çıkır. Yazarın ifadesi için bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 150/ 4. dn.

²²⁵ A.S. Orlov, temelde Nestor İskender tarafından yazılan bir metnin olduğunu, fakat bunun daha sonraki yıllarda dinî-siyasî bir tashih görmüş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. A.S. Orlov’un görüşü için bk. M.O. Skripil’, “‘İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 168; G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 36. Bu görüş daha sonra G.P. Bel’çenko tarafından kaleme alınan (“K Voprosu sostave istoričeskoy povesti o vzyatii Tsar’grada”, *Sbornik Statey k Sorokaletiyu uçenoy deyatel’nosti akademik A.S. Orlova*, Leningrad 1934. Bu çalışmaya ulaşmak mümkün olmadı) makalede daha da geliştirilmiş ve sonraki bazı bilim adamları tarafından da kabul görmüştür. Bk. K.N. Grigor’yan, “İz İstorii Russko-Armyanskih Kul’turnih Svyazey X-XVII vekov”, *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, IX/ 1953, s. 332; N.A. Smirnov, “İstoričeskoe Znaçenie Russkoy ‘Povesti’ Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya”, s. 57-58; Z.V. Udal’tsova, “Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve”, s. 25; G. Dell’Agata, “A Proposito della Povest’ o Vzyatii Car’grada”, s. 63-64. Diğer yazarların bakış açılarının temelinde de bu vardır. Bk. M.O. Skripil’, “‘İstoriya’ o Vzyatii Tsar’grada Turkami Nestora İskandera”, s. 168, 177, 183; M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 142-143.

²²⁶ G. Öksüz ve F. Yapıcı, “Nestor İskender ve İstanbul’un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi”, s. 41.

²²⁷ Metin içerisinde İstanbul’un Türklerin eline geçmesi ile günahlar arasında bağ kurulmasına ilişkin satırlar M.N. Speranskiy tarafından bir araya getirilerek

ile ilgili ifadelerde de göstermiş olabileceği üzerinde durulabilir. Nitekim “Tsar’grad Hikâyesi” içerisinde İmparatorun ağzından aktarılan ve diğer kaynaklarda bulunmayan pek çok ifade, vatanperver ve vatani için hayatını feda etmekten çekinmeyecek bir İmparator imajı sunar²²⁸. Bu ifadeler, XI. Konstantin’in tebası tarafından sevilen bir kişi olması ile uyum gösterir ve bu uyum, metin içerisindeki kayıtların bazılarının metnin orijinalinde de bulunduğuna ilişkin bir öngörü sağlar. Bununla birlikte M.N. Speranskiy’in dikkati çektiği üzere, metinde ortaya konan bu perspektifin XV. yüzyıl Rus savaş anlatılarında kişilerin öne çıkmasına ilişkin misallere²²⁹ de uygunluk arz etmesi, metin içerisinde İmparator ile ilişkili konuşma kısımlarının da Rus edebiyatının bir ürünü olarak anlatıya sonradan yapılan eklemelerle ortaya çıktığını düşündürür. Diğer taraftan, uzun dua alıntılarının XVI. yüzyıl savaş anlatılarında bir gelenek haline gelmiş olmasına ve metin içerisindeki Ortodoksluk için mücadele etmek vurgusunun diğer Rus anlatılarına benzerliğine dikkat edilecek olunursa²³⁰, metindeki bu Rus edebiyatı ile ilişkili eklemelerin sadece Patrik ile ilgili kayıtlar ile İmparator’un içinde bulunduğu uzun diyalogları değil, aynı zamanda dinî hususları da kapsadığı neticesi çıkar. Bu açıdan bakıldığında M.N. Speranskiy’in işaret ettiği bir kaydın, daha önceki yıllarda Rusça’ya tercüme edilmiş Ellinskiy Letopisets’de bulunuyor olması²³¹, pek şaşırtıcı bir durum arz etmez.

Rus edebiyatına yetkin bir kimsenin tashihi neticesinde metin içerisine girdiği anlaşılan bu ekleme bilgilerin genel olarak siyasî bir yön taşıdığı görülmektedir. Metnin başında yer alan “İstanbul’un kuruluşu” kısmı ile “Bilge Leo”nun kehanetlerinin metin içerisine eklenmesinin ise üçüncü bir aşamada ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

değerlendirilmiştir. Bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 145-146.

²²⁸ M.N. Speranskiy’in değerlendirmesine de bk. M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 146.

²²⁹ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 144; M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami II”, s. 224-225.

²³⁰ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami I”, s. 146.

²³¹ M.N. Speranskiy, “Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar’grada Turkami II”, s. 204.

Bu üçüncü revizyonu yapan kişinin ilgili kısımlarda yer alan kimi Grekçe tabirlere dokunmaması²³², kimi yerlerde de terimleri Rusçalaştırması²³³, bu kişinin Grekçeye yetkin bir kimse olduğunu gösterir. O, metin içerisinde İstanbul'a yardım gönderebilecek topluluklar arasında Rusların hiçbir şekilde zikredilmemesine²³⁴ veya en azından Rusların herhangi bir yardımlarının olmamasını meşru gösterebilecek bir savunuya girişilmemesine karşın, gerek anlatının başında yer alan "Constantinopolis'in kuruluşu" gerekse "Bilge Leo"nun kehanetleri kısmında Rus kimliğini öne çıkarır. *Nikon kroniği*nde eklenen Bizans İmparatorları listesi ise bu revizyonun dördüncü kuşağını temsil etmektedir. Bunu, metnin ilerleyen yıllarda şeklinin değişmesi aşaması takip eder ki çalışmamızı alakadar etmeyen bu husus M.N. Speranskiy tarafından son derece yetkin bir şekilde incelenmiş ve sonuçları ile birlikte ortaya konmuştur²³⁵.

Sonuç

²³² Mesela Asya ve Afrika yerine yazar *Asiyu i v Liviyu* der ki buradaki Libya tabiri Grek coğrafi literatüründe Afrika'yı karşılamak üzere kullanılıyordu. *The Tale of Constantinople*, s. 22, 108/ 5 dn. Öte yandan Heliopolis kent ismini ise Güneş şehri şeklinde karşılar ki bunun doğrudan Grekçeden tercüme edildiği açıktır. Bk. *The Tale of Constantinople*, s. 28/ 22 dn. G. Destunis ise Mora'yı ifade etmek üzere kullanılan "Amorey" tabirine dikkati çeker ki bu kelimenin doğrudan Grekçeden (ο Μωρεαζ) alındığı görülmektedir. Bk. G. Destunis, "Novoizdaniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", s. 373.

²³³ Kaydın alıntılındığı metinlerde Truvalılar ile Frigler arasındaki mücadeleler anlatılıyorsa da "Tsar'grad Hikâyesi"nde Frigler yerine "Latinler" manasına gelen "Fryagi" tabiri kullanılmıştır. Bu basit bir imla hatası olarak değerlendirilebilecekse de yanlışlık, metnin bir kişinin bilgilerine dayanmaktan çok belirli bir metinden çevrildiğine işaret eder. Bk. İ.İ. Sreznevskiy, *Povest' o Tsaregrade*, s. 103/ 9. dn.; *The Tale of Constantinople*, s. 22, 108/ 6. dn. İlerleyen satırlarda yazarın benzer bir hataya düşmemiş olması da dikkate değerdir. Bk. *The Tale of Constantinople*, s. 26, 108/ 22 dn.

²³⁴ Oysaki Bizans İmparatorluğundan dış dünyaya gönderilen yardım çağrılarının hedeflerinden birisi de Rusya idi. Bk. S. Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, s. 91-92.

²³⁵ M.N. Speranskiy, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami II", s. 188-225.

“Tsar'grad Hikâyesi” okunduğunda ilk değerlendirmede yekpare bir metin izlenimi verse de detaylı incelemeler ve dikkatli bir okuma süreci, anlatının birkaç parçanın “ustaca” birleştirilmesi ile oluştuğunu göstermektedir. Metin içerisinde hiçbir zaman, anlatan kişinin kendisini mücadelelerle ilişkilendirmemesi, esas itibari ile metnin orijinal halinin duymalara dayandığı konusunda ciddi bir izlenim uyandırır. Bununla birlikte metin içerisindeki bilgiler, bu duymaların da çeşitli olduğuna işaret etmektedir. Mesela Mesoteikhon'da gerçekleşen mücadelelerin canlı anlatımının diğer kaynaklarla uyumu, metnin orijinal hâlinin burada bulunmuş kimselerin aktardıklarını içerdiğine işaret eder. Buna mukabil bir de kuşatma içerisinde kentte bulunmadığı bilinen İmparatoriçe ve Patrik'in varlığından bahsedilmesi, bunlardan bahsedilen diğer kaynaklarda olduğu gibi, “Tsar'grad Hikâyesi”nin kaynaklarının her zaman görgü tanıklarına dayanmadığını, halk söylencelerinin de esere dâhil edildiğine işaret eder. Bunun yanında bir de ilerleyen yıllarda bizzat Rusya'da yapıldığı anlaşılan bir diğer eklemenin varlığı da gözlemlenmektedir. Bu eklemeler elbette Rusya'nın kabuk değiştirmesinden bağımsız değildir. XV. yüzyılın ortalarından beri dışa açılma süreci içerisine girmiş olan Rusya XVI. yüzyıl ile birlikte uluslar arası bir kimliğe adım atarken bu aynı zamanda onu geçmiş yılları da daha farklı bir şekilde değerlendireceği bir sürece doğru itiyordu. Daha önceki yıllarda Constantinopolis'in düşüşünü cılız bir takım haberlerle geçiren yeni yazarlar artık Bizans'ın başkentinin düşüşüne siyasî bir takım yükler de yüklüyor ve onu kendi siyasî kurgularının içerisinde bir yere oturtuyorlardı. Bu kurgu içerisinde Türkler ve onların devleti Ortodoksluğun başkenti olan İstanbul'u zapt eden bir devlet olarak beliriyor ve Sultanları Mehmet de çeşitli olumsuz sıfatlar içerisinde bir kimlikle beliriyordu. Tüm bu hususları bir arada değerlendirecek olursak “Tsar'grad Hikâyesi”nin değişik zaman aralıkları içerisinde farklı eklemeler gördüğünü şu şekilde bir süreç ile izah etmek mümkündür:

I. İstanbul'un Türkler tarafından kuşatıldığı sırada kentte bulunan bir kısım insanların tanıklıkları ile kentte bulunmayıp yaşananlarla ilgili duymalara sahip kimselerin anlattıklarına dayanan muhtemelen

Ortodoks asıllı bir kişi tarafından XV. yüzyılın sonlarında Grekçe olarak kaleme alınan ve ardından 1500'lerin başında Rusçaya tercüme edilen ham "Tsar'grad Hikâyesi"

II. Ham metin içerisinde, muhtemelen Novgorod ve çevresindeki sahada yaşayıp Rus dinî edebiyatına kusursuz derecede hâkim bir kişi tarafından Rus edebiyatının dinî ve edebî parçalarının eklenmesi süreci

III. Grekçeden Rusça'ya çevrilerek metne eklenmiş "Constantinopolis'in kuruluşu" ve "Kehanet" kısımları ile sadece Troitse-Sergieva manastırındaki yazmaya özgü, mürekkep analizi ile kronolojik bir yere sabitlendirilemeyen bir zamanda yapılmış ekleme.

"Tsar'grad Hikâyesi"nin tabakalanma sistemini en iyi şekilde gösterdiğini düşündüğümüz üç aşama, metnin zaman içerisinde bir tarihî vesikadan edebî bir esere dönüşümüne de işaret eder. Bu açıdan bakıldığında, "Tsar'grad Hikâyesi"nin okunmasında sadece kuşatma ile ilgili somut bilgilerinin dikkate alınmasının anlatının orijinaline en yakın bir okumayı beraberinde getireceği anlaşılmaktadır. Belki ileride, daha önce N.A. Smirnov'un teşebbüs ettiğine²³⁶ benzer bir metnin *restitüsyonu* denemesi, gerek *Troitse-Sergieva yazması* gerekse *Russkiy Hronograf 1512, Voskrosenskiy ve Nikon kroniklerindeki* metinler arası bir karşılaştırma ile yeniden ele alınabilirse metnin orijinaline yakın hâli yeniden kurgulanabilecektir.

Kaynakça

Kaynaklar

16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi, hazırlayan Ş. Baştav, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1973.

"Angelo Giovanni Lomellino", 1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 157-162.

²³⁶ N.A. Smirnov, "İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy 'Povesti' Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya", s. 62-66.

Bir Yeniçeri'nin Hatıratı, çeviren ve yayıma hazırlayan K. Beydilli, Tataav yay., İstanbul, 2003

“Dlugosz”, A. Petrusi, İstanbul'un Fethi, C.3 (*İstanbul'un Fethine Dair Neşredilmemiş ve Az Bilinen Metinler*), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004, s. 164-171.

“Dotti”, A. Pertusi, İstanbul'un Fethi, C.2, (*İstanbul'un Fethi Dünyadaki Yankısı*), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004, s.1-3.

Ducae, “Historia Byzantina”, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1834.

Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul 1956.

Francis, *Şehir Düştü! Bizanslı tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi*, çev. K. Dinçmen, İletişim yay., İstanbul, 1992.

“Giovan Maria Angioiello”, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor Fatih Sultan Mehmet*, çev. P. Gökbar, Profil yay., İstanbul 2011.

Hoca Sâdeddin Efendi, *Tacüt Tevarih*, C.2, hazırlayan İ. Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992.

Holmogorskaya Letopis', Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom. XXXIII, Akademiya Nauk SSSR, İzdatel'stvo Nauka, Leningrad 1977.

İpatievskaya Letopis', Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom II, İzdanoe Arheografiçeskoyu Komissieyu, Sanktpeterburg 1843

İzbornik Slavyanskih i Russkih Soçineniy i Statey Vnesennih v Hronografi Russkoy Redektsii, sobral i İzdal A. Popov, Tipografii A.İ. Mamontova, Moskva 1869.

Kemal, *Selâtin-nâme*, Haz. Necdet Öztürk, TTK yay., Ankara 2001.

Kritovulos Tarihi 1451–1467, çev. A. Çokana, Heyamola yay., İstanbul 2013.

Laonici Chalcocondylae, “Historiarum Libri Decem”, *Corpus Scriptorum Historiae*, Bonnae 1843.

“Laonicus Chalcocondylas”, *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 51-68.

Lavrent'evskaya Letopis', Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom I, İzdannoe Arheografiçeskoyu Komissieyu Akademii Nauk SSSR, Leningrad 1927.

Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopis'yu, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom X, İzdannoe Po Visoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1885.

Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopis'yu, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom XI, İzdannoe po Visoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1897.

Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopis'yu, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom XII, İzdannoe po Visoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1901.

“Mihail Ducas”, *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 69-140.

Müneccîmbaşı, *Camiü'd Düvel*, hazırlayan A. Ağırakça, İnsan yay., İstanbul 1995.

Nestor-İskender, *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi (Şehrın Kuruluşu ve 1453 Yılında Türkler Tarafından Alınışı)*, çev. G. Öksüz ve F. Yapıcı, Heyamola yay., İstanbul 2014.

Nicolo Barbaro, *Konstantiniye'den İstanbul'a*, çev. M. Tan, Moralite yay., İstanbul 2007.

Novgorodskaya Pervaya Letopis', *Starşego i Mladşego İzvodov*, pod redaktsey A.N. Nasonov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad 1950.

Pius, *Cosmographia seu Asiae Europaeque Descripto*, Parhisii 1509.

Prodoljenje Letopisi po Voskresenskomu Spisku, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom VIII, İzdannoe po Visoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1859.

“Ruhî Târihi”, neşreden H.E. Cengiz, Yaşar Yücel, *Belgeler*, C.XIV/18, 1992, s. 359-472.

Russkiy Hronograf Çast Pervaya: Hronograf Redaktsii 1512 goda, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom XXII, İzdnannoe po Visoçaşşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1911.

Russkiy Hronograf Çast Vtoroya: Hronograf Zapadno-Russkoy Redaktsii, Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom XXII/II, İzdnannoe po Visoçaşşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1914.

“Sakızlı Leonado”, *İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s. 13-50.

Simeonovskaya Letopis', Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, Tom Vosemnadtsatıy, İzdnannoe Po Visoçaşşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1918.

Sofiyskiya Letopisi, PSRL, Tom VI, İzdnannoe po Visoçaşşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Sanktpeterburg 1853.

“Tâci Beg-zâde Cafer Çelebi”, A. Pertusi, *İstanbul'un Fethi*, C.2, (İstanbul'un Fethi Dünyadaki Yankısı), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004, s. 133-144.

Theodoros Spandunis, *Osmanlı Sultanları*, Çev.Necdet Balta, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.

The Tale of Constantinople (Of It's Origin and Capture by the Turks in the Year 1453 by Nestor-Iskander), translated and Annotated by W.K. Hanak and M. Philippides, Aristide D. Caratzas Publisher, New Rochelle 1998.

Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini, Translated from Italian by W. Thomas, Hakluyt Society, London 1890.

Tursun Bey, *Fetih Babası Fatih'in Tarihi*, haz. M. Tulum, Kapı yay., İstanbul 2013.

“Zorzi Dolfin”, *1453 İstanbul Kuşatması: Yedi Çağdaş Rivayet*, derleyen ve İngilizceye çeviren J.R. Melville Jones, Türkçeye çeviren C. Tomar, Yayına hazırlayan M. Daş, Yeditepe yay., İstanbul 2008, s.151-156.

Araştırmalar

ACAR, S., "Rus Nokta-i Nazarından İdeal bir Hükümdar Örneği Olarak Fatih Sultan Mehmed", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 4/ S. 2, 2019, s. 1-22.

AK, M. BAŞAR, F., *İstanbul'un Fetih Günlüğü*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2015.

AYKUT, A., "İvan Perevetov ve Sultan Mehmed Menkıbesi", *Belleten*, C. 46/ 184, 1982, s.861-882

ALEF, G., "Muscovy and the Council of Florence", *Slavic Review*, Vol.20/ 3, 1961, s. 389-401.

ANASYAN, A.S., "Armyanskie Hronisti o Padenii Konstantinopolya", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom VII/ 1953, s. 444-446.

ANDRIOPOULOU, S., *Diplomatic Communication between Byzantium and the West under the Late Palaiologoi (1354-1453)*, Unpublished Ph.D. thesis, The University of Birmingham, 2010.

ARNAKİS, G.G., "The Grek Church of Constantinople and the Ottoman Empire", *Journal of Modern History*, Vol.24/ 3, 1952, s. 235-250.

Arranz del Riego, I., *Estudio y Edición Interlineal del 'Relato sobre la toma de Constantinopla a partir de los manuscritos HM. 281, HM. 280 y H.M. 282*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid 2014.

Arşimandrit Leonid, "Önsöz yerine", *İstanbul Çar Şehrinin Hikâyesi (Şehrin Kuruluşu ve 1453 Yılında Türkler Tarafından Alınışı)*, çev. G. Öksüz ve F. Yapıcı, Heyamola yay., İstanbul 2014, s. 11-15.

AYKUT, A., "Batu Han'ın Rusya Seferi ile İlgili Ryazan'ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XIII/S.1-2, 1987, s. 1-13;

AZBELEV, S.N., "K Dativovke Russkoy Povesti o Vzyatii Tsar'grada Turkami", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom X/ 1961, s. 334-337.

BEGUNOV, Yu.K., "Drevnerusskoe Opisanie Derbenta i Şirvana", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom 21/ 1965, s. 126-131.

Cherniavsky, M., "The Reception of the Council of Florence in Moscow", *Church History*, Vol.24/ 4, 1955, s. 347-359.

de Dobbeleer, M. and Russell, E., "Propheying the Future, Reploetting the Past: The 'Blonds' the Last Constantine, and the Revision of the Fall of

Constantinople in Russia and Greece", *Geschichtstransformationen: Medien, Verhafren und Funktionalisierungen historischer Rezeption*, eds. S. Georgi et al., Bielefeld 2015, s. 461-479.

Dell'Agata, G., "A Proposito della Povest' o Vztatii Car'grada", *Europa Orientalis*, Vol.9/1990, s. 59-79.

DESTUNİS, G., "Novoizdanniy Spisok' Povesti o Tsar'grade", *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya*, Çast CCXLIX/ 1887, s. 366-383.

DUYÇEV, İ., "O Drevnerusskom Perevode 'Rıdaniya' Ioanna Evgenika", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom XII/ 1957, s. 198-202.

EMECEN, F.M., *Fetih ve Kıyamet 1453*, Timaş yay., İstanbul 2014.

FONKİÇ, B.L., "Ioann Evgenik i ego 'Monodiya na Padenie Konstantinopolya'", *İssledovaniya Po Greçeskoj Paleografi i KodikologiiIV-XIX vv.*, Rukopisnie Pamyatniki Drevney Rusi, Moskva 2014, s. 491-511.

GRİGOR'YAN, K.N., "İz İstorii Russko-Armyanskih Kul'turnih Svyazey X-XVII vekov", *Trudi Otdela Drevnerusskoj Literaturı*, Tom IX/ 1953, s. 323-336.

GUDZY, N.K., *History of Early Russian Literature*, The Macmillan Company, New York 1949.

HANAK, W.K. and Philippides, M., "Introduction", *The Tale of Constantinople (Of It's Origin and Capture by the Turks in the Year 1453 by Nestor-Iskander)*, translated and Annotated by W.K. Hanak and M. Philippides, Aristide D. Caratzas Publisher, New Rochelle 1998, s. 1-20.

ISOAHO, M., *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia: Warrior and Saint*, Brill Publishing, Leiden-London 2006.

İNALCIK, H., "The Status of the Grek Orthodox Patriarch under the Ottomans", *Turcica*, Vol. 21-23/ 1991, s. 407-436.

İNANIR, E., *Rusların Gözüyle İstanbul*, Kitabevi yay., İstanbul 2013.

KAPICI, Ö., "Tsargrad'ın Düşüşü, Moskova'nın Yükselişi: Çarlık Dönemi Rus Tarihyazımında 1453 Üzerine Apokaliptik Anlatılar, Mesihanik Söylemler ve Oryantalistik Betimlemeler", *Halil İnalçık Armağanı III*, ed. A. Özcan, Doğu Batı yay., İstanbul İstanbul 2017, s.23-61

KUÇKİN, V.A., "Russkiy Puteşestvennik v Azerbaydjane v Pervoy Polovine XV veka", *Voprosı İstorii*, No. 3/ 1965, s. 204-205.

LİHAÇEV, D.S., "Povest' o Razorenii Ryazani Batiem", *Hudojetsvennaya Proza Kievskoy Rusi XI-XIII vekov*, Moskva 1957, s. 358-366.

_____, "Povesti Russkih Poslov kak Pamyatnik Literaturi", *Puteşestviya Russkih Poslov XVI-XVII vv.*, red. D.S. Lihaçev, Rossiyskaya Akademii Nauk i izdatel'stvo Nauka, Sanktpeterburg 2008, s. 319-346.

_____, *Stanovlenie Russkoy Literaturı XI-XVII vekov*, izdatel'stvo Sovremennik, Moskva 1987.

MAJESKA, G., "Russian Pilgrims in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 56/ 2002, s. 93-108.

_____, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks Publication, Washington 1984.

MAMAEV, K.K., "'Videnie Tsar'gradskoe' v 'Povesti o Tsar'grade' Nestora İskandera i ego İnterpretatsiya v Nekotorih Pamyatnikah Prikladnogo İskusstva", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, Tom 22/ 1966, s. 342-352.

MASLENNİKOVA, N.N., "İdeologiçeskaya Bor'ba v Pskovskoy Literature v Period Obrazovaniya Russkogo Tsentralizovannogo Gosudarstva", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, Tom VIII/ 1951, s. 187-217.

MCCRONE, W.C. and MCCRONE, L.B., "The Vinland Map Ink", *The Geographical Journal*, Vol. 140/ 2, 1974, s. 212-214.

MEŞÇERSKİY, N.A., "Drevnerusskaya Povest' o Vzyatii Tsar'grada Fryagami v 1204 godu", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, Tom X/ 1961, s. 120-135.

MEYENDORF, J., "Was there ever a Third Rome? Remarks on the Byzantine Legacy in Russia", *Rome-Constantinople-Moscow Historical and Theological Studies*, St Vladimir Seminary Press, New York 2003, s. 131-149.

MİJATOVİCH, C., *Constantine The Last Emperor of the Greeks or the Conquest of Constantinople by the Turks (A.D. 1453)*, London 1892.

NİCOL, D.M., *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261–1453*, çev. B. Umar, İstanbul 2003.

ORLOV, A.S., *Ob Osobennostyah Formı Russkih Voinskih Povestey (Konçaya XVII v.)*, izdanie İmperatorskago Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete, Moskva 1902.

ÖKSÜZ, G. ve YAPICI, F., "Nestor İskender ve İstanbul'un Türkler Tarafından Alınış Hikâyesi", *Bilig*, S.76/2016, s. 33-57.

ÖKSÜZ, G., "XVI. Yüzyıl Rus Edebiyatında 'Fatih Sultan Mehmet Menkıbesi", *Gazi Akademik Bakış*, C.6/ S.12, 2013, s. 333-346.

ÖZCAN, A.T., "Novgorod I Kroniğinde İstanbul'un Latinlerce İşgali ile İlgili Kayıtlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV/ I, 2009, s. 101-116.

_____, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV/ 2, 2009, s. 69-84.

PAINTER, G.D., "The Matter of Authenticity", *The Geographical Journal*, Vol. 140/ 2, 1974, s. 191-194.

Pamir-Dietrich, A., "13th-15th Century Russian Accounts of Constantinople and their Value as Historical Sources", *Russian Literature*, Vol. LX/ II, 2006, s. 227-239.

PERTUSİ, A., *İstanbul'un Fethi*, C.I (Çağdaşlarının Tanıklığı), tercüme eden ve tamamlayıcı bilgileri ekleyen M.H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti yay., İstanbul 2004.

PHİLİPPİDES, M. and HANAK, W.K., *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453 Historiography, Topography and Military Studies*, Ashgate Publishing 2011.

POPOV, A., *İstoriko Literaturniy Obzor Drevne Russkih Polomiçesкой Soçineniy Protiv Latinyan XI-XV v.*, Moskva 1875.

RUDAKOV, V.N., *Mongolo-Tatarı Glazami Drevnerusskih Knijnikov Seredinı XIII-XV vv.*, İzdatel'stvo Kvadriga, Moskva 2009.

RUNCİMAN, S., *Konstantinopolis Düştü 29 Mayıs 1453*, çev. D. Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul 2011.

SETTON, K.M., *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, Vol. II, The American Philosophical Society, Philadelphia 1987.

SEVCENKO, I., "Byzantium and the Eastern Slavs after 1453", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 2/ 1, 1978, s. 5-25.

SKRİPİL', M.O., "'İstoriya' o Vzyatii Tsar'grada Turkami Nestora İskandera", *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturı*, Tom X/ 1954, s. 166-184.

SMİRNOV, N.A., "İstoriçeskoe Znaçenie Russkoy 'Povesti' Nestora İskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya v 1453 g.", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom VII/ 1953, s. 50-71.

SOBOLEVSKIY, A.İ., *Perevodnaya Literatura Moskovskoy Rusi XIV-XVII vekov*, izvestiya Otdeleniya Russkogo Yazıka i Slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1903.

_____, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami (1453) v Russkoy Pis'mennosti XVI-XVII vekov" *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom X/ 1954, s. 136-165.

_____, "Povesti i Skazaniya o Vzyatii Tsar'grada Turkami (1453) v Russkoy Pis'mennosti XVI-XVII vekov" *Trudi Otdela Drevnerusskoy Literaturi*, Tom XII/ 1956, s. 188-225.

SREZNEVSKIY, İ.İ., "Povest' o Tsaregrade", *Uçenie Zapiski Vtorogo Otdeleniya İmperatorskoy Akademii Nauk*, Kniga I/III, 1854, s.99-137.

ŞAHİN, K., "Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour", *Journal of Early Modern History*, Vol. 14/ 2010, s. 317-354.

ŞAKİROĞLU, M.H., "Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.25/1981, s. 211-219.

UDAL'SOVA, Z.V., "Kiev and Constantinople: Cultural Relations before the Thirteenth Century", *The 17th International Byzantine Congress*, New York 1986, s. 399-419.

_____, "O Vnutrennih Priçinah Padeniya Vizantii v XV veke", *Voprosı İstorii*, No. 7/ 1953, s. 102-120.

_____, "Otkliki na Zavoevanie Konstantinopolya Turkami v Russkom Gosudarstve", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom 38/ 1977, s. 19-29.

UNBEGAUN, B., "Les Relations Vieux-Russes de la Prise de Constantinople", *Revue des etudes slaves*, Vol. 9/ 1-2, 1929, s. 13-38.

WOLTNER, M., "Die altrussische Literatur im Spiegelbild der Forschung, Teil V", *Zeitschrift für Slavische Philologie*, Vol.28/ 1, 1959, s. 190-211.

**Ortaçağ Anadolu Devletlerine-Beyliklerine Ait Yeni Bulunan
Numizmatik Materyaller**

Mustafa KALKAN*

Özet

Anadolu, birçok coğrafyanın geçiş güzergâhı olması sebebiyle tarihin farklı dönemlerinde uzak ülkelerden gelen kavimlere ev sahipliği yapmış, topraklarında yaşayan halkları asırlarca doyurmuştur. İlkçağlardan itibaren yoğun yerleşim alanı olan Anadolu, Ortaçağ devletleri döneminde de bütün canlılığı ile ticari ilişkilerin devam ettirdiği sürece ev sahipliği yapmıştır. Anadolu, bu ticari canlılıktan nasibini almış, tacirlerin, tarımla uğraşan halkın, hayvancılıkla uğraşan çobanların, zenginlikten her zaman payını alan yerel yöneticilerin, farklı metal türleriyle varlıklarına zenginlik kattıkları bir coğrafya olmuştur.

Zenginlik sikkelere yansımış, aynı dönemde hüküm süren onlarca devletin parası kervanlarla gelen tüccarlarla birlikte Anadolu'da kullanılmıştır. Farklı tip ve metallere oluşan olağanüstü bir çeşitlilik yakalanmış, son zamanlarda bulunan yeni sikkelerin ışığında dönemini aydınlatan, tarihi meselelere ışık tutan örneklerle karşılaşmıştır. Osman Bey-Orhan Bey dönemine ait yeni sikkeler, farklı vassallık ilişkilerini ortaya koyarken, Emir Timur'a ait ilk kez karşılaşılan örnekler, Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Timur'un askeri hareketleri, beyliklerle olan ilişkileri ve dönemin ekonomik hayatı hakkında daha sağlıklı bilgileri edinmeyi mümkün kılmıştır.

Numizmatik literatüründe bugüne kadar yayınlanmamış örneklerin yanı sıra, bilinen ama farklı tip ve ağırlıklarla diğer örneklerden ayrılan sikkeler incelenerek, dönemleri açısından ifade ettikleri önem üzerinde durulmuştur. İlk kez yayınlanan sikkeler, şekil, tip, ağırlık ve

* Doç. Dr. Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, kalkan12@hotmail.com. (Makale gönderim tarihi: 21.03.2020; Makale kabul tarihi: 16.05.2020)

üzerlerindeki tasvirlerle birlikte tanımlanarak, bağlı buldukları kültür çevresinin özellikleri açısından da ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Anadolu mangırları, Saltuklular, Artukoğulları, Anadolu Selçukluları, İlkhanlar.*

Newly Found Numismatic Materials of Medieval Anotolian States-Principalites

Abstract

Due to the fact that Anatolia is a transit route for many geographies, Anatolia has hosted tribes coming from distant countries in different periods of history, and has fed the peoples remaining on its territory for centuries. Anatolia, which has been intense settlement since ancient times, hosted as long as trade relations with all its vitality were maintained during the Middle Ages. Anatolia has been the geography where traders, agricultural people, shepherds, livestock dealers, and local administrators, who always get their share of wealth, add wealth to their assets with different metal types.

The reflection of wealth on coins, the money of tens of governments that ruled in the same period entered Anatolia with traders coming with caravans. In the light of the new coins found recently, an extraordinary variety of different types and metals have been caught, and examples have shed light on historical issues with the discovery of new coins illuminating the period. While the new coins belonging to the period of Osman Bey-Orhan Bey reveal different vassality relations, the examples encountered for the first time by Emir Timur, the military movements of Timur in Anatolia after the Ankara War, their relations with the principalities and the healthier life of the period. made it possible to obtain information.

Besides the examples that have not been published in the numismatic literature, the coins that are known but different from

other samples with different types and weights are examined and the importance they express in terms of their periods is emphasized. The coins, which were published for the first time, were defined together with the shape, type, weight and depictions on them, and were also discussed in terms of the characteristics of the culture environment they are connected to.

Key Words: *Anatolian coins, Salduqid, Artuqid, Seljuq of Rum, Ilkhans.*

Giriş

Ortaçağ, insanlığın savaşlarla geçirdiği, birçok devletin yok olduğu, parçalanmış etnik grupların farklı ya da yakın coğrafi çevrelerde yeni devletler ve beylikler kurduğu bir zaman dilimi olarak kabul edilir. Aynı zamanda nüfusun artışıyla birlikte, köle ticareti dâhil olmak üzere, yüksek kâr oranlarıyla uzak pazarlarda yüzlerce farklı tür eşya ve malın el değiştirdiği bir kronolojik süreç şeklinde de tanımlanmıştır. Ticaretin binlerce kilometrelik mesafelerde yüksek kâr oranları ve ağır vergilere rağmen yapılabildiği bir dönemde, ticaret yolları üzerinde görülen salgın hastalıklar gibi olumsuzluklar da hareketliliğin önünü alamamıştır. Üretim fazlasını satarak, ihtiyaçlarını karşılayıp varlığını sürdüren ve bunun dışında başka bir yolu olmayan yerleşik dünya, bütün zorluklara rağmen geri adım atmayacak, ticareti devam ettirecektir. Feodal ilişkilerin Avrupa'yı kasıp kavurduğu, kilisenin güç toplama mücadelesine giriştiği batı dünyasında, ekonomik hayat çok daha ağır şartlar altında devam ederken Asya refah seviyesi itibarıyla en iyi dönemini yaşamaktadır.

Ticaretten elde edilen yüksek gelir, zenginleşen halklar, uzak mesafelere götürülen değerli emtia, lüks tüketim malzemeleri ve farklı metal türleri, bu dönemde Ortaçağ Asya'sını tanımlamaktadır. Ekonomiler zamanla gelişip güçlendiği için alışverişlerde kullanılan dinar, dirhem ve felse standart hale getirilmiş, her ülke değişim değeri ve metal üzerinden diğer ülkelerin sikkelerini dönemin borsalarında belirlenen normlara göre almış ve satmışlardır. Ortaçağ halkları, zenginleştikleri için ilimde sanatta mimaride musikide çığır açan

yeniliklere imza atmaya başlamış, teknolojik değişimi yakalayarak dönemin büyük güçleri arasındaki yerlerini almışlardır.

İslam dünyası, her ne kadar mücadelelerle dolu bir tarihi seyri yaşamaya devam etse de bu mücadeleler kazanımlarını ortadan kaldırmamış, sosyal hayat her ülkede belirlenen kurallara ve ticari ilişki ağlarına göre sürdürüle gelmiştir. Büyük Selçuklularla Karahanlıların, Gaznelilerin, İdil ve Tuna Bulgarlarının ve Harzemşahların ticari, askeri ve kültürel ilişkileri devam etmiştir. Devletlerin sona ermesiyle birlikte sınırları içinde kalan ya da daha uzak bölgelere yönelerek buraları ele geçiren kolları, farklı coğrafyalarda yeni devletler kurmaya başlamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra Anadolu'da kurulan büyük beylikler, bölgede yerleşecek ve yerli ahali ile karışıp kaynaşarak zamanla yeni yurtlarına her yönüyle hâkim olmaya başlayacaklardır. İlk Dönem ya da Büyük Beylikler bir diğer adıyla Anadolu Devletleri şeklinde tanımlanan beyliklerin darbettirdikleri paralar dikkat çekicidir. Bazı beyliklerin yerleşim alanları, ağırlıklı olarak belirli etnik gruplardan oluştuğu için eski Asya geleneğine dayalı ticari hareketlilik yaşanmış, darbedilen sikkeler de bile Orta Asya sikke geleneği devam ettirilmiştir. Bazı bölgelerde ise, Hıristiyan, Süryani, Rum ve Musevi olan yerli ahalinin demografik üstünlüğe sahip olması sebebiyle sikkelerin üzerinde Roma-Bizans dönemine ait figür ve ağırlık ölçüleri kullanılmış, diğer yüzde hâkim olan sınıfın dili olan Arapça tercih edilmiştir. Uyumlu bir yaşam biçimi zamanla oluşmuş, annesi Hıristiyan ya da Süryani olan genç Türkler, farklı medeniyet daireleri içinde yer almanın avantajları ile büyümüşlerdir. Ticareti, mimariyi, sanatı, musikiyi, Anadolu'nun yerli ahali olan Rumlar'dan Museviler'den ve Süryaniler'den öğrenen konargöçer topluluklar, zamanla şehir hayatının detaylarına malik olacak ve kısa sürede aradaki mesafeyi kapatmaya başlayacaklardır.

Zamanla şehirlileşen konargöçerlerin diğer toplumlardan fazla farkları kalmayacak, ticareti de onlar kadar öğrenecek ve yerleşiklerle varlık mücadelesine girişeceklerdir. Bu dönemde tedavülde olan özel örnekler ele alınarak incelenip, her sikkenin stilistik değerlendirmesi, kullanılan damgaların anlamları ve kime ait oldukları, metal alaşımları ve

özellikleri analiz edilerek dönemleri açısından ifade ettikleri anlamlar üzerinde durulmuştur. Sikkelerin altında yer alan açıklamalar ve üzerlerindeki Arapça, Farsça, Osmanlıca yazılar okunarak değerlendirilmiştir, dönemleri ve sultanları hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Sikkelerin dünya literatüründeki karşılıkları ve kısaltmalar ise kaynakçadan sonra verilerek alan uzmanları tarafından kullanılması sağlanmaya çalışılacaktır.

Anadolu Devletleri: Saltukoğulları, Mengücekler, Artukoğulları ve Zengiler.

Saltukoğulları (1102-1202)

Büyük Selçuklunun yıkılma süreci öncesinde Anadolu'nun keşfi için gerek 1018 yılında düzenlenen saldırılar, gerekse daha sonra yerleşmeye matuf olarak yapılan hareketler ve akabinde tasarlanan iskân faaliyetleri sebebiyle Bizans kaleleri ve askeri garnizonları hedef alınmıştır. Bizans'ın içinde bulunduğu durum, mali bunalımlar, isyan hareketleri, ağır vergiler, bölge halkını taraf belirlemeye zorladığı için zamanla Anadolu'ya yerleşen halk benimsenecek ve adil yönetim anlayışı, yerli halkın beyliklerle hızlı bir şekilde kaynaşmasını sağlayacaktır.

İlk (Erken) Beylikler olarak da bilinen bu devletler, İslam medeniyeti dairesi içinde yer alıyor olmaları sebebiyle örfi hukuklarını uygularken, şeri hukukun hükümlerine riayet ederek, iyi birer Müslüman olarak yerine getirilmesi gereken dini vecibelerini harfiyen ifa etmişlerdir. Müslüman olmalarına rağmen yaşam şekilleri ve devlet anlayışlarını darbettirdikleri sikkelerde de göstererek, İslami sikke geleneği dışına çıkıp, dinar, dirhem ve felslerinde hayvan resimleri ve insan figürleri kullanmaya devam etmişlerdir. Bu geleneklerin terk edilmesi ve eski ananelerden kopma süreci birkaç yüz yıl daha varlığını devam ettirecek, Osmanlı Devleti'nin sonuna doğru konargöçer yaşam biçimine ait izler silinerek unutulacaktır.

Aşağıda seçilerek bazı örnekleri verilen felsler, Erzurum ve çevre illerde (Erzincan-Kars) darbedilen tiplerdir. Diğer beyliklerle mukayese

edildiğinde daha yalın-basit kalan bu sikkeler de Roma-Bizans sikke geleneğinin izlerini taşımaktadır. Orta Asya geleneğinden getirilen geometrik şekiller ve sikkelerin değerini üzerindeki noktalarla belirleme anlayışı, Göktürklerden sonraki dönemde kullanılan sikkelerden süregelen bir değer biçme yaklaşımını taşımaktadır. Gerek şekiller, gerekse metal kalitesi, sikkelerin yerel ustalar tarafından kesildiğini açıkça göstermektedir. Üzerlerindeki Arapça yazılar da istenilen güzel hat özellikleri taşımamakta, sikkenin yüzeyinde yalın kalmaktadır.

١ عزالدین عزالدین ٢ عزالدین عزالدین

Sikke Nu 1:Ç.:17X14.5 mm, A.:1.075 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 2*:Ç.:15X13.8 mm, A.:1.386 gr. AE. RRRR. Fels. *Sikke Nu 3*:Ç.:20X19.5 mm, A.:3.703 gr. AE. RRRRR. Fels. *Sikke Nu 4*:Ç.:18.5X17 mm, A.:1.947 gr. AE. RRRRR. Fels.

[Zeno:172420/Zeno:223117/KEK:Env.6259/Zeno:?](#)

Sikke Nu 1: Ön yüzünde "izzeddin" yazısı, arka yüzünde ise ortası noktalı olarak çerçevelenmiş büyük haç resmi mevcuttur. Anadolu'ya düzenlenen Haçlı Seferleri döneminde darbedilmiş olabilir. www.zeno.ru benzeri bir sikkeyi, Christian East-Hıristiyan Doğu sikkeleri arasında tasnif etmiştir. Sikkenin benzerliği sebebiyle Saltuklulara ait bilinmeyen bir başka sikke olabileceği de düşünülmektedir. İzzeddin Saltuk ibn Ali, H.523-563/M.1129-1168 yılları arasında tahtta kalmıştır. *Sikke Nu 2*: Ön yüzünde çember içerisinde altı noktalı çiçek motifi, arka yüzünde iki çemberin sekiz formu çizerek yan yana tasvir

edildiği bir figür vardır. Saltuklu sikkelerinde görülen figüre benzemektedir. Aşağıda yer alan tanımlanamamış Saltuklu sikkesi ile ön yüzde aynı figüre sahiptir. *Sikke Nu 3*: Ön yüzünde geometrik şekil, üstünde Nasr ?, arka yüzünde çember içinde altı yapraklı çiçek formu vardır. Benzer bir örnek, Anadolu Selçuklu Sultanı III. Keyhüsrev'e aittir. Darb yeri ve tarihi yoktur. Bilinmeyen ve literatüre geçmemiş bir Saltuklu sikkesi olabileceği üzerinde de durulmaktadır. *Sikke Nu 4*:Ön yüzünde "izz", arka yüzünde ise "eddin" yazısı yer alır, ortası noktalı olarak çerçevesiyle büyük bir haç resmi mevcuttur.

٥ عزالدنيا و الدين ٦ نصير الدين كيزيل ارسلان محمد بن صديق السلطان

المعظم ميكانيل بن ارسلان ٧ عزالدنيا و الدين

Sikke Nu 5:Ç.:12X11 mm, A.:0.737 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 6*:Ç.:24.5X 21.5 mm, A.:5.573 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 7*:Ç.:22.5X21.5 mm, A.:4.930 gr. AE.

RRRRR. Fels. KEK:Env.5075/ŞBK:Env.1341/1561 Zeno:180844/Zeno: ?

Sikke Nu 5:Ön tarafında sağ elinde labarum tutan imparator tasviri cepheden verilmiştir, arka tarafında izzed'dünya ved'din yazılıdır. Alan otoritelerinden Kamil Eron, sikkeyi Anonim Selçuklusu olarak değerlendirmektedir. İzzeddin Saltuk ibn Ali (H.523-563/M.1129-1168) yılları arasında tahtta kalmıştır. *Sikke Nu 6*:Ön yüzde ortada Nasreddin Muhammed ibni Saltuk, etrafında el sultanu'l muazzam Tuğrul bin Aslan yazılıdır, arka tarafında atlı süvari tasviri sola doğrudur, süvari geriye doğru ok atmaktadır, sağda karaca figürü vardır,

Erzurum darplı olduğu bilinmektedir ve H.575/M.1179-80 tarihlidir.¹ Nasreddin Muhammed ibni Saltuk (H.563-587/M.1168-1191) yılları arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 7*:Ön tarafında izzed'dünya, arka tarafında ise tam olarak anlaşılamayan bir sultan portresinin yanında ved'din yazısı mevcuttur. Örneği tespit edilememiştir. Saltukoğullarına ait olduğu düşünülmektedir.

Mengücekler (1080-1228)

Anadolu'ya ilk olarak gelen beylikler arasındadır ve Erzincan bölgesine yerleşmişlerdir. Daha sonra yayılarak Tunceli, Elazığ, Divriği ve Şebinkarahisar taraflarına doğru yönelmeye başlamışlardır. Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nı kazanmasında büyük katkıları olan komutanları arasındadır. Bu fetih hareketleri sırasında şehit düşmüştür, daha sonra yerine oğlu İshak geçmiş ama beyliğin siyasi olarak büyümesini sağlayamamış, aksine beylik parçalanarak iki kola ayrılmıştır. Erzincan Kolu, Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad tarafından ele geçirilmiş, Divriği Kolu ise daha sonra kendi istekleri ile Selçuklu topraklarına dâhil olmuşlardır. Mengüceklerin bir diğer şanssızlığı ise, Saltuklular gibi büyük bir beyliğe yakın bölgede genişlemeye çalışmış olmalarıdır. Diğer taraftan sınır komşuları olan Artuklular daha güçlü bir beyliktir ve sınırlarını çevreleyen bölgelerde hâkim oldukları için, sıkıştıkları bölgelerden ileriye doğru hareket etmeleri imkânsız hale gelmiştir.

Aşağıda az sayıda olan örnekleri arasından seçilerek verilen felsler, Saltuklu sikkelerine göre daha ince bir işçiliğe ve metal ağırlığına sahiptir. Saltuklu sikkelerinde Hıristiyanlık geleneği üzerine darbedilen figür ve tipler çok sayıdadır. Sikkelerin üzerlerindeki yazı stilleri ve

*Araştırmamızda yer alan bütün sikkeler, ilk kez bu araştırmada yayınlanmıştır. Daha önce herhangi bir yerde (birkaç örnek hariç) kullanılmamış ve neşredilmemiştir. Makalede yer alan sikkelerin tamamı, koleksiyonerlere ait neşredilmemiş, fels ve dirhemlerden oluşmaktadır.

¹ Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu, Türkistan Hakanları, el Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukileri, Beni Salduk, Beni Mengüç, Danişmendliler, Rum Selçukileri, Karaman, Aydın, Saruhan, Mıntıkâ-i Germiyan ve İsfendiyaroğulları, Beni Eratna, Karakoyunlu, Akkoyunlu Meskûkâtı*, Kostantiniye, 1321, s. 521.

çapları, Saltuklu sikke geleneği dışında bir gelişim seyrine sahip olduklarını göstermektedir.

٨ سيف الدين شاهنشاه بن سليمان بن اسحق حسام اميرالمومنين

سلطان المعظم عزالدنيا والدين ابو الفتح قلج ارسلان بن مسعود ناصر اميرالمومنين

٩ تعالى العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله فخرالدين بهرامشاه بن داود ضرب ارزنجان

Sikke Nu 8:Ç.:26.5X22 mm, A.:8.378 gr. AE.RRRR. Dirhem. *Sikke Nu 9*:Ç.:27X26 mm, A.:8.256 gr. AE. RRR. Dirhem.

[KEK:Env.5659/Zeno:155006/54030/KEK:Env.3283/Zeno:212443.](#)

Sikke Nu 8:Ön yüzünde fahrü'l ümera Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman bin İshak Hüsam emirü'l müminin, diğer yüzünde sultanu'l muazzam izzed'dünya ved'din Ebu'l feth Kılıç Arslan bin Mesud, Nasr emirü'l müminin yazılıdır.² Mengücekoğullarının Divriği Kolu'na mensup olan Seyfeddin Şahinşah'a aittir ve H.573/M.1177 tarihlidir. Bu beylik, Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'a tabidir. Seyfeddin Şahinşah bin Süleyman bin İshak Hüsam'ın H.573/M.1177-8 tarihlerinde hüküm sürdüğü bilinmektedir. *Sikke Nu 9*:Ön yüzünde ortada teala, etrafında el abdüz'zaif el muhtaç ila rahmetullah diğer yüzünde Behramşah bin Davud yazısı, etrafında ise H.616/M.1219-20 tarihi vardır. Behramşah bin Davud (H.563-622/M.1167-1226) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Artukoğulları (1102-1409)³

Artukoğulları, Mardin, Hısnkeyf, Amid (Diyarbakır) ve Harput şehirlerinde kurulan bir beyliktir. Artuk, Türkmen dilinde fazlalık, ortak anlamlarında kullanılmıştır. Artuklular, Selçuklu boyları içinde en büyük bod birliğine sahip olan boylar arasında sayılır. Alparslan'ın hizmetinde

² Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu...*, s. 522.

³ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 2011, s. 46-50.

Malazgirt Savaşı'nda yer alan komutanların listesinde adı zikredilmektedir. Son araştırmalar, Döğer Boyu'na mensubiyetini, Kayı Boyu'na bağlılıklarının idari olduğunu ortaya koymaktadır. Artuk Bey, Karmati İşyanlarını bastırması için Melikşah tarafından Laristan bölgesine gönderilmiştir. Artuk Bey'in Irak'a gönderilmesinin sebebi olarak Kutalmış'ın oğlu Süleyman ile arasındaki rekabet gösterilir. Daha sonra Amid kalesinin ele geçirilmesi sırasında Melikşah ile ters düştü ve Suriye Meliki Tacüddeve Tutuş'a sığındı o da daha sonra Artuk Bey'i Kudüs'e vali olarak atadı. 1091 yılında Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları arasında beylik kollara ayrıldı. Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgazi ülke yönetimini ele aldılar. Bu taksimat, Sökmaniye (Hıskeyf Kolu), İlgaziye Kolu (Mardin) ve Harput Kolu olarak isimlendirildi. Kollardan en uzun süre hüküm süren Mardin Kolu olmuş, Akkoyunlularla başa çıkamayacaklarını anlayınca Mardin'i Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a teslim etmişlerdir, böylece Artuklu Devleti tarihin derinliklerindeki yerini almıştır.

Bir kültür, sanat merkezi olan Mardin'in yanı sıra Hıskeyf ve Diyarbakır farklı medeniyetlerin kaynaşma mekânıdır. Süryanilerin, Yahudilerin, Arapların, Perslerin ve Türklerin yaşam alanı olan bu şehirler, binlerce yıllık ticaret ve kültür merkezleri haline dönüşerek çekim alanları oluşturmuşlardır. Ortadoğu'ya Arap ve Pers dünyasına açılan sınır bölgelerinde bulunuyor olması sebebiyle sürekli olarak zenginleşmiş bu da büyük güçlerin bölgeye yönelerek mevcut kaynakları ele geçirme isteğine dönüşmüştür. Birçok büyük hükümdar ve kral bu şehirleri ele geçirmek için amansız mücadele vermiştir. Akkoyunlular, Karakoyunlular, İlhanlılar, Memluklular, Eyyübiler, Timurlular ve Osmanlılar gözlerini bu şehirlere dikmişlerdir.

Zenginliği dillere destan olan şehirlerin, sanat ve mimarideki eşsizliği de dönemin kaynaklarına yansımıştır. Bu eserler günümüze kadar ulaşmıştır, el zanaatlarından gümüş işlemeciliği, değerli taç ustalığı, ahşap oyma ve kakma işçiliği, deri işleme ve bakır işçiliği şaheserlerle ortaya konmuş, birçok ülkenin müzelerini eşsiz örnekleriyle süslemiştir. Artuklu sikkeleri de diğer zanaat alanlarından geri kalmamış, tarihte

bilinen Lidya, Grek ve Roma sikkelerindeki ihtişamlı kabartma teknikli örneklerden sonra numizmatik litaretüründeki yerini almıştır. Dünyada en çok aranan sikkeler arasında yer almalarının sebebi metal kalitesi, büyüklük, işçilik kalitesi, kalıp özellikleri ve kabartma tekniğidir. Bu şaheserlere aşağıda farklı dönemlerden seçilen az sayıda örnekle yer verilmiştir. Her kol için elimizde yüzlerce örnek mevcuttur fakat sayfa sınırlaması sebebiyle sınırlı sayıda örnekle yetinilmiştir.

۱۰ الامام الملك ال مسعود قطب الدين سكرمان بن محمد بن قرا ارسلان النصر امير المو
منين سنة ۵۹۴

۱۱ الملك الكامل ناصر الدين الملك الاشراف مظفر الديت موسى ابى بكر ضرب بامد سنة
۶۲۴ الامام المستنصر امير المومنين الملك المسعود ركنالدين مودود بن محمود بن محمد
بن قارا ارسلان

۱۲ الملك العالم العادل نجم الدين ملك دياربكر ابوالمظفر البهى بن تمر تاش بن ايل غازى بن
ارتق سنة ۵۵۸

Sikke Nu 10:Ç.:26X24.5 mm, A.:8.795 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 11*:Ç.:20X19.5 mm, A.:3.556 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 12*:Ç.:30X29.5 mm, A.:9.370 gr. AE. RR. Dirhem. [KEK:Env.1683/Zeno:239194/](https://www.kem.gov.tr/Env/1683/Zeno/239194/) [KEK:Env.6718/Zeno:67847.](https://www.kem.gov.tr/Env/6718/Zeno/67847/)

Sikke Nu 10:Ön yüzünde el İmam el Melik el Mesud Kutbeddin Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan, etrafında el İmam el Nasr emirü'l müminin, arka yüzünde sağ elinde asa tutan hükümdar tasviri, çevresinde sene

H.594/M.1197-8 yazılıdır.⁴ el Melik el Mesud Kutbeddin Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan, H.581-597/M.1185-1201 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 11*:Ön yüzünde el Melik el Kamil Nasreddin el Melik el Eşref Muzaffereddin Musa bin Ebubekir, etrafında duribe bi Amid, H.624/M.1226-7, el İmam el Mustansır emirü'l müminin, el Melik el Mesud Rükneddin Mevdud bin Mehmed, etrafında bin Kara Arslan bin Artuk yazılıdır. Rükneddin Mevdud, H.619-629/M.1222-1232 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 12*:Ön yüzünde el melikü'l âlim el adil Necmeddin meliki Diyarbekir, arka yüzünde Ebu'l Muzaffer Alp bin Timurtaş bin İlgazi bin Artuk, sene H.558/M.1163-4 yazılıdır. Her iki yüzde de başı taçlı ve diademli hükümdar tasviri vardır. İran sikke tipi ve Roma sikke tipi bir arada tasvir edilmiştir. Necmeddin Alp+Ebul Muzaffer, H.547-572/M.1152-1176 yılları arasında hüküm sürmüştür, Halife Müstencid, H.560-566/M.1164-1170 dönemine denk gelmektedir.⁵

۱۳ هولاءو المعظم الملك المظفر قارا ارسلان

۱۴ لاله الا الله محمد الامير رسول الله السلطان العادل الملك الظاهر خلدالله ملكه ضرب امد

۱۵ ايل غازی لمو لاتا المالك العالم العادل قطب الدين ملك الامراشاه دياربکر بن الپی بن ایل غازی تمر تاش بن ارتق

Sikke Nu 13:Ç.:22X21.5 mm, A.:3.199 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 14*:Ç.:15X14.5

⁴ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.1, İstanbul 1974, s. 394.

⁵ Ramazan Uykur, *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Ankara 2017, s. 75.

mm, A.:1.227 gr. AR. RR. Dirhem. *Sikke Nu 15*:Ç.:32.5X31 mm, A.:11.888 gr.
 AE. R. Dirhem. [Zeno:183585/KEK:Env.6523/ Zeno:81331/Zeno:147984](#).

Sikke Nu 13:Ön tarafında Hülagü el muazzam, arka tarafında ise el melik el muzaffer Kara Arslan yazılıdır. Sikke, İlhanlı hâkimiyeti altında vassal statüsüyle darbedilmiştir. Muzaffer Fahreddin Kara Arslan, H.659-693/ M.1260/1-1293-4 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 14:Ön yüzünde kelime-i tevhid, Muhammed el emir resulallah, arka yüzünde el sultanu'l adil el Melik Zahir halledallahu mülkehu duribe Amid yazılıdır, darp tarihi okunamamıştır.⁶ 2 dirhem değerindedir. Zahir İsa bin Davud, H.778-809/ M.1376-1407 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 15:Ön yüzünde İlgazi li mevlana el malikü'l alimü'l adil Kutbeddin melikü'l ümera şah-ı Diyarbekir, arka yüzünde İlgazi bin Alp bin Timurtaş bin Artuk yazılıdır.⁷ Sikkenin darp yeri Mardin'dir ama darp tarihi ve yeri yazılmamıştır. II. Kutbeddin Gazi (H.572-580/M.1176-1185) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Zengiler (1127-1259)

Musul Atabeyiği adıyla da bilinen ve İmadüddin Zengi'nin temellerini attığı, Urfa Haçlı Kontluğuna son vererek sınırlarını Dimaşk ve Urfa bölgesine kadar genişleten bir beyliktir-devlettir.⁸ Caber kuşatması sırasında bir kölesi tarafından öldürülmüştür. Yerine geçen iki oğlundan Nureddin Mahmud Zengi dikkat çekecektir.

Haçlılarla mücadele ederek Urfa'nın muhafazasını sağladığı gibi gelen bütün Haçlı saldırılarını akıllıca keserek, kontrol altında tutmayı başarmıştır. II. Haçlı Seferi'ndeki zaferleri Nureddin Zengi'nin itibarını artırdı, 1154 yılında Dimaşk'ı alan sultan dönemin en büyük devletlerinden birine sahip oldu.

Selçuklularla ve Abbasi Halifeliği ile ilişkilerini akıllıca yürüten Mahmud, daha sonra Harran bölgesine saldırarak buraları ele geçirdi. Mahmud'un hastalığı sırasında tekrar saldırıya geçen Haçlı kuvvetlerine

⁶ İbrahim Artuk, *Cevriye Artuk, Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993, s. 127.

⁷ Uykur, *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, s. 85.

⁸ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu)*, Ankara 2013, s. 78.

karşı yardım istedi Musul Atabeyliği yardımda bulundu ve vuku bulan çarpışmaları tekrar kazandılar. Mahmut'un ölümü üzerine hanedanlık mensupları arasında mücadele başladı, yerine geçen oğlunu tanımayanlar Musul Atabeyliği ile birlikte hareket ettiler, bu arada Selahaddin Eyyübi bölgeye saldırı düzenledi, yaşanan çarpışmalarda Selahaddin birçok yeri ele geçirdi. Haçlı Seferlerinin başlamasıyla birlikte tekrar ittifak yapıldı ve başarılı mücadeleler verildi. 1193 yılında Selahaddin'in ölümüyle birlikte tekrar kendi içişlerinde mücadelelere başladılar, Artuklularla toprak mücadelesine giriştiler.

Moğol saldırılarından kaçan Celaleddin Harzemşah'ın bölgeye gelmesiyle birlikte ona yardım kararı alan Kökböri, çeşitli çarpışmalara katıldı. Lülü'nün Zengi sultanını öldürmesiyle ana kolun hâkimiyeti sona erdi ama diğer kollar varlığını sürdürmeye devam etti. Lülü'nün 1259 tarihinde ölümüne kadar Musul bölgesi hâkimiyeti altında kaldı.

Musul, Halep, Sincar ve Şehrizer kolları dağınık olarak varlıklarını devam ettirdiler. Zengiler, İslam dünyasını Selahaddin Eyyübi ile birlikte koruyan ve Haçlıların büyük katliamlar yapmasının önünü önemli ölçüde kesen devlet olarak bilinir. Aynı zamanda Zengi sikkeleri, Artuklu sikke geleneğine benzer özellikler taşımakta, iri, gösterişli ve kabartma tekniği ile darbedilen örneklerle dikkat çekmektedir. Sınırlı sayıda sikke çeşidi ile bilinen bu dönem paraları, üzerlerindeki figürlerle Roma-Bizans darp geleneğinin izlerini taşımaktadır.

١٦ الملك العدل العالم ملك امراء الشرق و الغرب طغرل تكين ايباك مودود بن اقسنقر بن
زكي سنة ٥٥٦ ١٧ الملك المظفرسنجرشاه بن غازي الناصرلدين الله امير المؤمنين الملك
الناصر يوسف بن ايوب سنة ٥٨٤

١٨ الامام الناصر لدين الله الملك المنصور قطب الدينيا والدين ضرب بسنجر سنة ٥٩٦

Sikke Nu 16:Ç.:29.5X27.8 mm, A.:11.057 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 17*:Ç.:29.5X28.5 mm, A.:10.149 gr. AE. R. Dirhem. *Sikke Nu 18*:Ç.:23.6X23.5 mm, A.:12.124 gr. AE. R. Dirhem. [Zeno:143070/KEK:Env.5219/](http://zeno.143070/KEK:Env.5219/)
[Zeno:44024/KEK:Env.1495/Zeno:212532/KEK:Env.3667.](http://zeno.44024/KEK:Env.1495/Zeno:212532/KEK:Env.3667.)

Sikke Nu 16:Ön yüzünde el melikü'l adil el âlim melikü'l ümera eş'şark ve'l ğarb Tuğrul Tegin Atabek, etrafında Mevdud bin Aksungur bin Zengi, arka yüzünde ise cepheden hükümdar portresi, üstte iki melek figürü, sağ yanda ve sol yanda H.556/1161 tarihi yazılıdır.⁹ Güzel kufi bir hat kullanılmıştır. Musul Zengilerine aittir, Kutbeddin Mevdud, H.544-564/M.1149-1169 yılları arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 17*:Ön yüzünde el Nasr lidinillah emirü'l müminin el melik el Nasr Yusuf bin Eyüb, etrafında sene H.584/M.1188-9 tarihi vardır ve darp yeri yoktur. Arka yüzünde cepheden hükümdar portresi, etrafında el melik el Muzaffer Sencer Şah bin Gazi yazılıdır.¹⁰ Muizzeddin Sancar Şah bin Gazi (H.576-605/M.1180-1208) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Sikkenin üzerinde Eyyübi Sultanı Yusuf bin Eyüb ve Halife el Nasır'ın adı zikredilmiştir. Cezire Zengileri'ne ait bir sikkedir.¹¹ *Sikke Nu 18*:Ön yüzünde el imam el Nasr lidinillah el melik el Mansur kutbed'dünya ved'din, etrafında Muhammed bin Mevdud bin Zengi, arka yüzünde elinde şeşper tutan hükümdar portresi sola doğru resmedilmiştir, etrafında duribe Sincar sene H.596/M.1199-20 tarihi yazılıdır.¹² Kutbeddin Muhammed, H.593-616/M.1197-1219 tarihleri arasında hüküm

⁹ http://medievalcoins.ancients.info/cgi-bin/webdata_coinbase.pl?fid=1134082145.019&query=%26Ruler%3DQutb%2BaDin%2BMawdud%2Bbin%2BZangi%26pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form

¹⁰ https://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=1&sale=17&lot=619&lang=1

¹¹ Ramazan Uykur, El Cezire (Cizre) Zengi Atabeglerinin Sikkeleri", *TOD*, Mart 2018, Yıl:11, S.XXXIII, s. 28-29.

¹² http://medievalcoins.ancients.info/cgi-bin/webdata_coinbase.pl?fid=1134082145.04&query=%26Ruler%3DQutb%2BaDin%2BMuhammad%2Bbin%2BZangi%2BII%26pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form

sürmüştür.

Eski Roma sikke geleneğindeki alımlı-gösterişli kompozisyonlar, bu sikkeleri çekim merkezine oturtturmuştur. Sikkelerin üzerindeki kral resimleri, komutan perspektifleri, gündelik hayata ait manzaralar, hayvan kompozisyonları, hayranlık uyandıracak kadar güzel sahneler barındırmaktadır. Bu da Artuklu ve Zengi sikkelerine duyulan ilgiyi artırmakta, üzerinde en çok çalışılan ve her geçen gün detaylarının araştırıldığı özel bir alan haline getirmektedir.

Anadolu Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Şeddadiler.

Anadolu Selçukluları (1075-1308)

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından önce Anadolu'ya, Suriye'ye ve Kirman (İran) sahasına gelen Selçuklu komutanları-beyleri arasında bölgede kalan ve askeri birlikleri ile güç teşkil etmeye başlayanlar önce beylik daha sonra ise devlet kurmaya başlamışlardır.

Kutalmışoğlu Süleyman Bey'in Anadolu'da, Suriye'de Tacü'ddevle Tutuş'un, Kirman'da Kara Arslan Kavurt'un (Çağrı Bey'in oğludur) kurduğu beylikler ve devletler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra adlarına sikke kestirmişlerdir. Bunlardan sadece Kirman Selçuklularına ait sikkeler elimizde mevcut değildir.¹³

İlk dönemlerde darbedilen Anadolu Selçuklu sikkelerinde, Roma-Bizans stilli follislerin belirgin bir etkisinin bulunması, bu tesirin gerek ticari, gerek kültürel nedenlere dayandığı, gerekse darp işlemlerini yapan ustaların Rum olmasından kaynaklanabileceğini göstermektedir. İlk Anadolu Selçuklu sultanından son sultana kadar olan gelişim seyri gözler önüne serilerek, darp tekniğinin zamanla nasıl bir değişim seyrine sahip olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Örnek sınırlamasına gidilmiştir.

١٩ السلطان المعظم مسعود بن قلع ارسلان ٢٠ السلطان المعظم قلع ارسلان بن مسعود
٢١ مسعود بن قلع ارسلان بن مسعود العبد الضيف المحتاج الى رحمت الله ضرب هذا

¹³ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 7.

الدرهم انكوريه¹⁴

Sikke Nu 19:Ç.:23.1X19.5 mm, A.:4.546 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 20*:Ç.: 18X16 mm, A.:2.055 gr. AE. Fels. *Sikke Nu 21*:Ç.:29.5X28.5 mm, A.:6.264 gr. AE. RRR. Fels. KEK:Env.6905/Zeno:205497/ Zeno:10906/Zeno:55192/ KEK:Env.3337.

Sikke Nu 19:Ön yüzünde el sultanu'l muazzam Mesud bin Kılıç Arslan yazılıdır. Arka yüzünde ise, sağ elinde haçlı globus, sol elinde labarum tutan Bizans kralının figürü vardır. I. Rükneddin Mesud bin Kılıç Arslan (H.509-10-550-1/M.1116-1156) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.¹⁵

Sikke Nu 20:Ön yüzünde el sultanu'l muazzam Kılıç Arslan bin Mesud yazılıdır, arka yüzünde ise atın üzerinde sağa doğru elinde mızrak tutan bir süvari vardır.¹⁶ II. İzzeddin Kılıç Arslan bin Mesud (H.551-588/M.1155-1192) yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁷

Sikke Nu 21:Ön yüzünde Mesud bin Kılıç Arslan bin Mesud (ortak hâkimiyet dönemi), arka tarafında el abdüz'zaif el muhtaç ila rahmetullah, etrafında hazel fülus bi Ankara yazılıdır ve H.587-9/M.1191/1192-1193 tarihlidir.¹⁸ Mesud bin

¹⁴ Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, İstanbul 2010, s. 61.

¹⁵ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 41.

¹⁶ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 51.

¹⁷ Şevki Nezih Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri, C.I, I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220)*, İstanbul 2000, s. 222.

¹⁸ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 353; Şennur Aydın vd., *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri, C.II*, İstanbul 1994, s. 25.

Kılıç Arslan bin Mesud, Engürü-Ankara Meliki'dir.¹⁹ Bölünmüş ya da paylaşılmış sultanlık dönemi olarak da bilinen bir hükümranlıktır.

٢٢ ابو الفتح ملكته بن قلع ارسلان ٢٣ مغيث الدنيا والدين طغرل بن قلع ارسلان
٢٤ ركن الدنيا والدين الفتح جهان بن طغرل ابو الفتح

Sikke Nu 22:Ç.:18X16.5 mm, A.:2.721 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 23*:Ç.:27.8X23 mm, A.:4.470 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 24*:Ç.:22X21.5 mm, A.:2.827 gr. AE. RR. Fels. [Zeno:131889/KEK:Env.127/](http://zeno:131889/KEK:Env.127/)
[Zeno:165636/KEK:Env.625/Zeno:178165/KEK:Env.6013.](http://zeno:165636/KEK:Env.625/Zeno:178165/KEK:Env.6013.)

Sikke Nu 22:Ön yüzünde ebu'l feth Melikşah bin Kılıç Arslan yazısı, arka yüzünde ise sağa doğru süvarinin arkasında atın terkinde insan formunda bir melek vardır. II. Melikşah bin Kılıç Arslan (H.593/4-595/M.1197-1198) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 23:Ön yüzünde muğised'dünya ved'din ebu'l feth Tuğrul bin Kılıç Arslan yazılıdır, arka yüzünde ise atın üzerinde sağa doğru elinde tuğ tutan bir süvari vardır. Erzurum darplı ve örnekleri tarihsizdir. Tuğrulşah, H.599-622/M.1225-1230 yılları arasında Elbistan ve Erzurum şehirlerinin hâkimi olarak hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 24:Ön tarafında rükned'dünya ved'din ebu'l feth Cihan bin Tuğrul, arka tarafında ise bağdaş kurarak oturan bir Türk hükümdarı tasviri vardır.

¹⁹http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=20&lot=392&lang=1

Erzurum darplıdır ve H.628/M.1230-1 ? yılına tarihlenen bir sikkedir. Cihanşah (H.622-628/M.1225-1230) tarihleri arasında Melik olarak Erzurum'da hüküm sürmüştür.

٢٥ السلطان المعظم كيخسرو بن قلج ارسلان ٢٦ الملك القاهر سليمان شاه بن قلج ارسلان
ضرب في سنة ٥٩٨

٢٧ السلطان القهر سليمان شاه بن قلج ارسلان ضرب في سنة ٥٩٨

Sikke Nu 25:Ç.:20.5X20 mm, A.:3.207 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 26*:Ç.:29X28.5 mm, A.:7.309 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 27*:Ç.:26X25.5 mm, A.:7.082 gr. AE. RR. Fels. [KEK:Env.6906/Zeno:165792/55155/](#)
[Zeno:165792/KEK:Env.2857/EOK:Env.721/Zeno:212964.](#)

Sikke Nu 25:Ön tarafında el sultanu'l muazzam Keyhüsrev bin Kılıç Arslan yazılıdır. Sikkenin arka tarafına imparator büstü (X. Konstantin ya da VII. Mihail tipi) işlenmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.588/592/M.1192-1196/H.601-606/M.1205-1211) yılları arasında tahtta kalmıştır.²⁰ İlk saltanat dönemine aittir. *Sikke Nu 26*:Ön yüzünde duribe el melikü'l kahhar Süleymanşah bin Kılıç Arslan yazılıdır. H.598/M.1201-2 tarihlidir. Arka yüzünde atın üzerinde süvari elinde trident (üç dişli) formlu mızrak-teber tutmaktadır.²¹ Tokat Meliki iken darbettirmiştir. II. Rükneddin Süleymanşah bin Kılıç Arslan, H.595-600/M.1198-1203 yılları arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 27*:Ön yüzünde duribe el sultanu'l kahhar Süleymanşah bin Kılıç Arslan yazılıdır.

²⁰ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 95.

²¹ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 83.

H.598/M.1201-2 tarihli dir. Arka yüzünde atın üzerinde süvari elinde trident (üç dişli) formlu mızrak tutmaktadır.²² II. Rükneddin Süleymanşah bin Kılıç Arslan (H.595-600/M.1198-1203) yılları arasında hüküm sürmüştür.

- ٢٨ المنة الله السلطان المعظم كيخسرو بن قلج ارسلان غياث الدين ضرب مالطيه
 ٢٩ الامام الناصر لدين الله امير المومنين السلطان الغالب كيكافوس بن كيخسرو
 ٣٠ الامام الناصر لدين الله امير المومنين السلطان المعظم كيقباد بن كيخسرو

Sikke Nu 28:Ç.:18.5X17.5 mm, A.:3.652 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 29*:Ç.:28X27.9 mm, A.:5.833 gr. AE. Fels. *Sikke Nu 30*:Ç.:21.5X21 mm, A.:4.017 gr. AE. Fels. [KEK:Env.1002/Zeno:64469/ Zeno:172811/69280/Zeno:38920/36446/109864.](https://www.biddr.ch/auctions/numismatikaumann/browse?a=211&l=198053)

Sikke Nu 28:Darp tarihi olmayan sikkenin ön yüzünde el minnetü lillah el sultanu'l muazzam Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, arka yüzünde Gıyaseddin'in altında sağa doğru süvari atın üzerinde sağ elinde kılıç tutar şekilde resmedilmiştir, altında ise Malatya yazılıdır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.588/593/M.1192-1197/H.601-606/M.1205-1211) yılları arasında tahtta kalmıştır.²³ *Sikke Nu 29*:Ön yüzünde el imam el Nasr lidinillah emirü'l müminin, arka yüzünde el sultanu'l galib Keykavus bin Keyhüsrev yazılıdır.²⁴ Sikkenin darp tarihi ve kesildiği yer mevcut değildir.²⁵ I. İzzeddin Keykavus bin

²² İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 83.

²³ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 95.

²⁴ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 107.

²⁵ <https://www.biddr.ch/auctions/numismatikaumann/browse?a=211&l=198053>

Keyhüsrev (H.607-616/M.1211-1220) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁶ Hâkimiyet yılları, Halife el Nasr lidinillah (H.575-622/M.1179/1180-1225/ 1226) dönemine tekabül etmektedir.²⁷ *Sikke Nu 30*:Ön tarafında el imam el Nasr lidinillah emirü'l müminin, arka tarafında el sultanu'l muazzam Keykubad bin Keyhüsrev yazısı mevcuttur. Sikke, H.616-622/M.1219/1220 yılları arasında kesilmiştir, darp yeri belli değildir. I. Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev (H.616-634/M.1220-1237) yılları arasında hüküm sürmüştür.²⁸ el Nasr li dinillah'ın hilafet (H.623-640/M.1226-1243) dönemine tekabül etmektedir.

٣١ لاله الا الله و حده لا شريك له الامام النصر لدين الله امير المومنين ضرب هذا الدرهم بقونيه محمد رسول الله السلطان العظم كيوخسرو بن قلعج ارسلان سنة ٥٩٠

٣٢ الامام الناصر لدين الله امير المومنين السلطان المعظم علاالدنيا والدين كيقباد بن كيوخسرو ضرب هذا سنة ٦١٧

٣٣ الامام المستنصر بالله امير المومنين السلطان المعظم كيوخسرو بن كيقباد ضرب هذا الدرهم بقونيه سنة ٦٣١

Sikke Nu 31:Ç.:22.5X22 mm, A.:2.541 gr. AR. RR. Dirhem. *Sikke Nu 32*:Ç.:22.1X22 mm, A.:2.968 gr. AR. Dirhem. *Sikke Nu 33*:Ç.:22.5X22.1 mm, A.:2.950 gr.AR. Dirhem. [Zeno:? KEK:Env.4053/ Zeno:194700/Zeno:176984](#).

Sikke Nu 31:Ön tarafında el imam la ilahe illallah vahdehu la şerikelehu el Nasr

²⁶ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 107.

²⁷ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 357.

²⁸ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 159.

ed'dinillah emirü'l müminin duribe hazel dirhem bi Konya, arka tarafında el sultanu'l azam Keyhüsrev bin Kılıç Arslan, H.59X/M.119X²⁹ tarihi yazılıdır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.588/592/M.1192-1196/H.601-606/M.1205-1211) yılları arasında tahtta kalmıştır.

*Sikke Nu 32:*Ön yüzünde el imam el Nasr lidinillah emirü'l müminin etrafında H.617/M.1220-1 yılı, arka tarafında el sultanu'l muazzam alad'dünya ved'din Keykubad bin Keyhüsrev etrafında duribe hazel dirhem bi Kayseriye yazılıdır.³⁰ I. Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev (H.616-634/M.1220-1237) yılları arasında hüküm sürmüştür.³¹

*Sikke Nu 33:*Ön yüzünde el imam el Mustansır billah emirü'l müminin, arka yüzünde el sultanu'l muazzam Keyhüsrev bin Keykubad duribe hazel dirhem bi Konya sene H.631?/M.1233/1234 yazılıdır.³² II. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad (H.634-644/M.1237-1246) yılları arasında hüküm sürmüştür.³³

٣٤ بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستنصر بالله امير
المومنين سنة

السلطان المعظم كيخسرو بن كيقيباد امير المومنين ضرب هذا الدرهم سيواس ٦٤٢

٣٥ بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستنصر بالله امير
المومنين في سنة ٦٤٦

السلطان الا عظم ظل الله في العالم عز الدنيا و الدين كيكاوس بن كيخسرو ضرب هذا الدرهم
قونيه

٣٦ لا اله الا الله محمد رسول الله الامام المستنصر بالله امير المومنين ضرب سيواس سنة
٦٤٧ السلطان الا عظم

عز الدنيا و الدين كيكاوس ركنالدنيا والدين قلعج ارسلان علاالدنيا والدين كيقيباد بن كيخسرو
براهين امير المومنين

²⁹ Şevki Nezihi Aykut, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri*, C.I, I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220), İstanbul 2000, s. 277.

³⁰ [³¹ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 159.](http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=27&lot=623&lang=1;Yılma z; İzmirlier, Anadolu Selçuklu Paraları, s. -2.</p>
</div>
<div data-bbox=)

³² İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 211.

³³ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri...*, s. 367.

Sikke Nu 34:Ç.:22X21.5 mm, A.:2.656 gr. AR. Dirhem. *Sikke Nu 35*:Ç.:22.5X22 mm, A.:2.822 gr. AR. Dirhem. *Sikke Nu 36*:Ç.:21.5X21 mm, A.:2.894 gr. AR. RR. Dirhem. [Zeno:187024/ 121309/KEK:Env. 2762/Zeno:52511/KEK:Env.2820/Zeno: 125036.](#)

Sikke Nu 34:el melikü'l muazzam Keyhüsrev ve el melik el rehin el imam el Mustansır billah el sultan el muazzam Keyhüsrev bin Keykubad duribe Medinetü'l Sivas hazel dirhem sene H.642/M.1244/1245 ? yazılıdır.³⁴ II. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Keykubad (H.633-644/M.1237-1246) yılları arasında hüküm sürmüştür.*Sikke Nu 35*:Ön yüzünde bismillahirrahmanirrahim, kelime-i tevhid, el imam el Mustasım billah emirü'l müminin fi sene H.646/M.1248-9, arka yüzünde el sultanu'l azam zilullah fi'l âlemin izzed'dünya ved'din Keykavus bin Keyhüsrev duribe hazel dirhem bi Konya yazılıdır.³⁵ II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev (H.644-667/655-660/M.1257-1262) tarihleri arasında iki kez tahta çıkmıştır. Halife Mustasım billah (H.640-656/M.1242/1243-1258) dönemine tekabül etmektedir. *Sikke Nu 36*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, el imam el Mustasım billah emirü'l müminin duribe fi sene H.647/M.1240-50 bi Sivas, arka yüzünde el sultanu'l azam izzed'dünya ved'din Keykavus rükned'dünya ved'din Kılıç Arslan ve alaad'dünya ved'din Keykubad beni Keyhüsrev berahin emirü'l müminin yazılıdır. Sivas darplı olup, H.647/M.1240-50 tarihlidir.³⁶ Üç Kardeş Dönemi,³⁷ II. Keyhüsrev'in oğulları, II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç

³⁴ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 204.

³⁵<https://www.biddr.ch/auctions/leu/browse?a=304&l=282084>

³⁶<https://www.biddr.ch/auctions/leu/browse?a=304&l=282093>

³⁷<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=3623&category=83270&lot=2987956>

Arslan ve II. Alaaddin Keykubat'ın tahtta olduğu müşterek dönemdir.³⁸

٣٧ السلطان الا عظم عز الدنيا والدين ٣٨ السلطان الا عظم عز الدنيا والدين
٣٩ الامام المستصم بالله اميرالمومنين السلطان الا عظم عز الدنيا و الدين

Sikke Nu 37:Ç.:18X17 mm, A.:2.093 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 38*:Ç.:20X18 mm, A.:2.820 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 39*:Ç.:20.5X20 mm, A.:2.643 gr. AE. Fels. [Zeno:5510/KEK:Env.6581/Zeno:21032/Zeno:143359/KEK:Env.1413](http://zeno.5510/KEK:Env.6581/Zeno:21032/Zeno:143359/KEK:Env.1413).

Sikke Nu 37:Ön tarafında el sultanu'l azam izzed'dünya ved'din yazılıdır.³⁹ Arka tarafında ise tahtta oturan bir hükümdar vardır. Konya darplı olduğu düşünülmektedir. II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev (H.644-667/655-660/M.1257-1262) yılları arasında hüküm sürmüştür, H. 644?/M.1246/1247 tarihlidir, iki kez tahta çıkmıştır. Halife Mustasım billah dönemine (H.640-656/M.1242-1258) tekabül etmektedir.⁴⁰ *Sikke Nu 38*:Ön yüzünde el sultanu'l azam izzed'dünya ved'din, arka yüzünde elleri belinde tahtta bağdaş kurup oturan bir hükümdar tasviri vardır. II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev (H.644-667/655-660/M.1257-1262) tarihlerinde iki kez tahta çıkmıştır, sikke H.644?/M.1246/1247 tarihli olabilir. Halife Mustasım billah (H.640-656/M.1242/1243-1258) dönemine tekabül etmektedir. *Sikke Nu 39*:Ön yüzünde el imam el Mustasım billah emirü'l müminin, arka yüzünde el sultanu'l azam

³⁸ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 232.

³⁹ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 255.

⁴⁰ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 369.

izzed'dünya ved'din yazılıdır. II. İzzeddin Keykavus bin Keyhüsrev (H.644-667/655-660/M.1257-1262) tarihleri arasında iki kez tahta çıkmıştır. Halife Mustasım billah (H.640-656/M.1242/1243-1258) dönemine tekabül etmektedir.⁴¹

٤٠ المنة الله ضرب بمدينه بلولوه فى سنة ٦٦٣ السلطان المعظم ركن الدنيا والدين قلج ارسلان بن كيخسرو

٤١ لا اله الا الله محمد رسول الله يازار سنه ٦٦٥ المنة الله السلطان المعظم ركن الدنيا والدين قلج ارسلان بن كيخسرو ضرب كمش

٤٢ الملك الله ضرب بسيواس فى سنة ٦٧٢ السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين ابولفتح كيخسروبين قلج ارسلان

Sikke Nu 40:Ç.:22.5X22.2 mm, A.:3.048 gr. AR. Dirhem. *Sikke Nu 41*:Ç.:21.5X21 mm, A.:2.800 gr. AR. RRR. Dirhem. *Sikke Nu 42*:Ç.:23X22.5 mm, A.:2.894 gr. AR. Dirhem. [Zeno:~/KEK:Env.2617/KEK:Env.3211/Zeno:? KEK:Env.548.](#)

Sikke Nu 40:Ön yüzünde el minnetü lillah duribe bi medine-i Lulu fi sene H.663/M.1264-5, arka yüzünde el sultanu'l muazzam rükned'dünya ved'din Kılıç Arslan bin Keyhüsrev yazılıdır.⁴² IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev (H.646-647/M.1248-1249/H.660-664/M.1261-1266) yılları arasında iki kez tahta çıkarak hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 41*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, Bazar

⁴¹ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 360.

⁴² İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 290.

sene H.665, arka yüzünde el minnetü lillah el sultanu'l azam rükned'dünya ved'din Kılıç Arslan bin Keyhüsrev duribe Gümüş yazılıdır.⁴³ Saha otoritelerinden Kamil Eron'a göre III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan döneminde Kılıç Arslan adına darbettirilmiştir. IV. Rükneddin Kılıç Arslan bin Keyhüsrev (H.646-647/M.1248-1249/H.660-664/M.1261-1266) yılları arasında iki kez tahta çıkarak hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 42*:Ön yüzünde ortada el mülki lillah, etrafında duribe Sivas sene H.672/M.1273-4, arka yüzünde el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din Keyhüsrev bin Kılıç Arslan yazılıdır. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/M.1266-1284) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

٤٣ السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين ٤ ٤ المنة الله السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين
٤٥ الملك الله السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين

Sikke Nu 43:Ç.:18X17.5 mm, A.:2.075 gr. AE. Fels. *Sikke Nu 44*:Ç.:19X15.8 mm, A.:2.436 gr. AE. Fels. *Sikke Nu 45*:Ç.:14.2X13 mm, A.:2.044 gr. AE. Fels. KEK:Env.4069/Zeno: ? KEK:Env.3953/ Zeno:143360/KEK:Env.1418/Zeno: ?

Sikke Nu 43:Ön yüzünde el sultanu'l azam, arka yüzünde ortada altı uçlu çiçek, etrafında gıyased'dünya ved'din yazılıdır. Darp yeri ve tarihi yoktur. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/M.1266-1284) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁴⁴ *Sikke Nu 44*:Ön yüzünde ortada el mülkilillah, arka yüzünde el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din yazılıdır. Darp yeri ve

⁴³ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 278.

⁴⁴ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 397.

tarihi yoktur. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/ M.1266-1284) yılları arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 45*:Ön yüzünde el mülkü lillah, üstte duribe, arka yüzünde el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din yazılıdır. Darp yeri ve tarihi yoktur. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H. 664-682/M.1266-1284) yılları arasında hüküm sürmüştür.⁴⁵

٦٧٧ سنة الملك الله السلطان الاعظم غياث الدنياوالدين سيواس

٤٧ السلطان الاعظم غياث الدنياوالدين ٨ السلطان الاعظم غياث الدين مسعود

Sikke Nu 46:Ç.: 18.5X17 mm, A.: 2.506 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 47*:Ç.:18.8X17 mm, A.:1.941 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 48*:Ç.:16.5X13.5 mm, A.:1.670 gr. AE. RRR. Fels. [KEK:Env.1594/Zeno:41725/](#)
[KEK:Env.1479/Zeno:13012/18503/KEK:Env.6039/Zeno:52994/11682.](#)

Sikke Nu 46:Ön yüzünde el mülkü lillah, etrafında el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din, arka yüzünde sekiz yapraklı yıldız, etrafında Sivas sene H.677/M.1278-9 ? yazılıdır.⁴⁶ III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/M.1266-1284) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 47*:Ön tarafta el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din yazılıdır, arka tarafta ise sağa doğru ok atan bir süvari vardır. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/682-695/M.1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir. *Sikke Nu 48*:Ön yüzünde el sultanu'l azam Gıyaseddin Mesud, arka yüzünde cepheden çift başlı kartal figürü vardır.

⁴⁵ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 397.

⁴⁶ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 397.

II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/682-695/ M.1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir.

٩٠٠ السلطان الاعظم غياث الدين مسعود سنة ٥٠٠ السلطان الاعظم ٥١ السلطان
الاعظم غياث الدين

Sikke Nu 49:Ç.:21X19.5 mm, A.:2.335 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 50*:Ç.:19.7X16.5 mm, A.:2.490 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 51*:Ç.:17.2X16 mm, A.:1.259 gr. AE. RR. Fels. [KEK:Env.6732/Zeno: ?](#)
[KEK:Env.4436/Zeno:113718/Zeno:76844/85991/KEK:Env. 6900.](#)

Sikke Nu 49:Ön yüzünde el sultanu'l azam gıyased'dünya Mesud, arka yüzünde sekizli rozet vardır.⁴⁷ Tarihi ve darp yeri okunamamıştır ama diğer örnekler H.682/M.1283-4 tarihlidir. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/ 682-695/M. 1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir. *Sikke Nu 50*:Ön yüzünde el sultan, arka yüzünde ise el azam kelimesi vardır. Darp yeri ve tarihi mevcut değildir. Korku dönemi olduğu için sikkelerin üzerine sultan ismi zikredilmemiştir. Alan otoriteleri, II. Gıyaseddin Mesud (H.1280-1296/M.1300-1308) dönemine ait olabileceği üzerinde tartışmaktadır. *Sikke Nu 51*:Ön yüzünde el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din, arka tarafında aslan-güneş tasviri sola doğru resmedilmiştir. II. Gıyaseddin Mesud bin Keykavus (H.679-682/682-695/M.

⁴⁷ İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, s. 465.

1280-1284/1284-1296) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. İki kez tahta çıkmıştır, ilk saltanat dönemine aittir.

Anadolu Selçuklu Devleti'ne ait dirhem ve felsler, zaman içinde stilistik olarak kültürel niteliğe bürünmeye ve sikkelerin üzerinde Selçuklu yaşamına dair kesitler taşımaya başlamıştır. Darbedilen dirhemler, gümüş kalitesi ile yüksek ayara sahip olmalarının yanı sıra özellikle Konya, Kayseri ve Sivas şehirlerindeki örnekler, adeta sanat eseri niteliği taşımaktadır. Nadir de olsa Erzurum ve Antalya'da darbedilen dirhemlerin üzerinde çok farklı yazı hatları kullanılmış ve mükemmel kompozisyonlar oluşturulmuştur.

Nadir olan darp yerleri ve bazı küçük şehirlerde az sayıda sikke basıldığı için ya da sonradan diğer sultanların sikke darbı için gümüş tedarik etme amacıyla eski dirhemleri toplatıp eritmeleri sebebiyle, günümüze çok az sayıda sikke ulaşmıştır. Bu da mevcut şehirlerin dirhemlerinin nadirlik derecelerini artırmış ve aranır dirhemler haline getirmiştir. Sikkelerin üzerlerinde yer alan tavşan, kurt, aslan, kartal gibi hayvanlar, yerleşik hayata geçmeye başlamalarına rağmen halen daha eski yaşam biçiminde kutsal olarak gördükleri hayvanları (ongunları) paralarına darbetme geleneğini sürdürmeye istekli olduklarını da gösterir.

Özellikle ok çeken süvarinin resmedilişi, dragona mızrakla saldıran süvari, elinde mızrakla öne doğru hamle yapan atlı, atın üzerinde elinde kartalla (bürküt) ava giden asker tasviri, elinde teberle atın üzerinde hareket halinde resmedilmiş sikkeler, sosyal yaşama dair detayları ortaya koymaktadır.

Dönem sahtelerinin de yer aldığı bazı sikke örnekleri de olsa Selçuklu sikkeleri darp kalitesi ve ayarı itibarıyla uzun süre mükemmel bir şekilde darbedilmiş, son dönemlere doğru gerek felslerde gerekse dirhemlerde önemli bir kalite ve ayar kaybı yaşanmıştır. Aşağıda örnek olarak verilen iki sahte Selçuklu sikkesi, sahtelerinde bile bir kalite standartının yakalandığını göstermesi açısından önemlidir.

٥٢ الملك الله ضرب لولو في سنة غياث الدنياوالدين ابولفتح كيوخسروبن قلج ارسلان

٥٣ الملك الله السلطان الاعظم غياث الدين

Sikke Nu 52:Ç.:23X22.5 mm, A.:2.527 gr. AR. R. Dirhem. *Sikke Nu 53*:Ç.:23X22.8 mm, A.:2.604 gr. AR. R. Dirhem. [Zeno: ?](#) [Zeno:45045](#).

Sikke Nu 52:Ön yüzünde ortada el mülki lillah, etrafında duribe Lulu sene ?, arka yüzünde gıyased'dünya ved'din Keyhüsrev bin Kılıç Arslan yazılıdır. Dönem sahtesi olarak kullanılmıştır. Yerel bir hâkim-vali ya da askeri bir yönetici tarafından gümüş üzerine çok kötü bir kalıpla darbettirilmiştir. Gerçek boyutlarda ve diğer sikkelerde görülen ağırlıklara yakın bir ölçüyle kestirilmiştir. III. Gıyaseddin Keyhüsrev bin Kılıç Arslan (H.664-682/ M.1266-1284) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 53*:Ön yüzünde el mülkü lillah, arka yüzünde el sultanu'l azam gıyased'dünya ved'din yazılıdır. Anadolu Selçuklu sikkeleri içinde de diğer devletlerde olduğu gibi dönem sahtesi dirhemler darbedilmiştir. Gümüş olan bu sikke, gerek çapı gerekse ağırlığı itibariyle gerçek Selçuklu sikkelerine yakın ölçülerde darbedilmiştir. Ya da öngörülerimiz dışında dönemin sultanının izniyle bir vali veya şehir yöneticisine sikke darbettirme izni verilmesi nedeniyle kestirilen sikkelerden biridir.

Suriye Selçukluları (1092-1117)

Anadolu Selçukluları ile aynı dönemlerde tarih sahnesindeki yerini alan Suriye Selçukluları, hâkimiyet bölgelerinde boyları adına sikkeler darbettirmiş ve bölgenin geleneklerine uygun çeşitli mangırları-felsleri kestirmeyi önemsemişlerdir. Bu felsler, Selçuklu geleneği dışında darbedilen sikke örneklerinden meydana gelmektedir. Bölgede yaşayan sikke ustalarının eski Bizans ve Pers sikke geleneğine uygun stillerde darp işlemlerini yürüttükleri görülecektir.⁴⁸ Ticari hayat açısından kullanılabilir olması ve farklı etnik gruplardan oluşan yerli halkın ortak

⁴⁸ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 270.

ekonomik yaşamı değişim değeri açısından zorluklarla karşılaşmadan devam ettirilebilmesi için bu yolun tercih edildiği düşünülmektedir.⁴⁹

٥٤ السلطان شاه ٥٥ لا اله الا الله محمد رسول الله

لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب انطاقيه

Sikke Nu 54:Ç.:23X21 mm, A.:1.632 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 55*:Ç.:21X20 mm, A.:2.623 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 56*:Ç.:23X22 mm, A.:3.877 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 57*:Ç.:16.5X15.5 mm, A.:1.485 gr. RRRR. Fels. [Zeno:187707/Zeno:213346/Zeno:187706/Zeno:?](#)

Sikke Nu 54:Suriye Selçuklularına ait olan felsin ön yüzünde Sultan Şah yazısı arka yüzünde aslan resmi şeklinde stilize edilmiş fil, üzerinde ise hilal içinde insan başı resmedilmiştir. Üst kısımda ay resminin içinde bir yüz ya da yıldız resmi mevcuttur. *Sikke Nu 55*:Suriye Selçuklularına ait olan felsin ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah yazısı, arka yüzünde ise Allah yazısının altında aslan resmi mevcuttur. *Sikke*, Antakya darplıdır. *Sikke Nu 56*:Suriye Selçuklularına ait olan felsin ön yüzünde aslan resmi, arka yüzünde ise stilize edilmiş fil vardır. *Sikke Nu 57*:Suriye Selçuklularının ait olan felsin ön yüzünde bir aslan yer almaktadır, hayvan tasvirinin önünde yıldız bulunmaktadır, arka yüzünde ise yine bir aslan resminin altında azze yazısı okunmaktadır.

Sikkelerde görülen aslan ve fil figürleri, Mezopotamya sahasında yaşayan halklar arasında sikke darbı sırasında sıkça tercih edilen hayvan

⁴⁹ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, s. 137-160.

figürleri olarak bilinirler. Gücün, kuvvetin ve zenginliğin sembolü olan bu hayvanlar, bazı boylar tarafından da kutsal olarak kabul edilmektedirler.

Anadolu Selçuklularının yıkılmasının akabinde başlayan kargaşa ve farklı boyların birbirinden uzak merkezlerde bu devlet geleneğini sürdürmesiyle, kurulu olan düzen kesintiye uğrasa da bir süre daha devam ettirilmiştir.⁵⁰ Anadolu Beylikleri (Geç Anadolu Beylikleri) eski Türk geleneğine dair geleneksel yaşam biçimlerini sürdürürken, kendilerine ait damgaları ve işaretleri, adlarına darbettirdikleri sikkelerde de kullanmaya başlamışlardır. Sikkelerin birçoğunda çeşitli damgalar, işaretler, hayvan resimleri ve geleneksel süslemeler görülür. Osmanlı Devleti'nin kurulmasına kadar devam eden süreçte, bu gelenek sürdürülecek, sikkeler geleneksel işaretler ve damgalarla kestirilecektir. Hatta Osmanlı'nın ilk dönemlerinde darbedilen mangırlarda bir süre daha Kayı boyuna ait damgalar görülmeye devam edecektir.

Şeddadiler (951-1174)

Ermenistan ve Arran (Azerbaycan) sahasında, Kura ile Aras nehirleri arasında hüküm süren hanedanlıktır, Büyük Selçuklulara vassal olarak bağlı kalmış ve tabiiyet statüsüyle sikke kestirmişlerdir. Selçuklu Devletine önemli yararlılıklar gösterdikleri için 1174 yılında Ani ve Tiflis şehirleri kendilerine sultan tarafından hediye edilmiştir. Selçuklular gücünü kaybedene kadar bağlı devlet statüsüyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Gerek Selçuklu tarihi açısından gerekse Şeddadi tarihi açısından değerli olan bu sikke oldukça nadir bir örnektir, bu sebebe binaen yayınlama gereği duyulmuştur.

Sikkenin bir yüzünde Şeddadi hâkiminin adı, diğer tarafında Melikşah'ın adı zikredilmiştir. Aynı zamanda bu hanedanlık, Ermeni Krallığı'ndan Bagrutini Hanedanı ile evlilik bağı kurarak bölgede etkili olmaya çalışmıştır. Bölgede güçlerini hissettirdikleri dönem Şavur'un hâkimiyet yıllarıdır. Azerbaycan, Ermenistan ve Kafkaslar her zamanki

⁵⁰ M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004, s. 209.

gibi üstünlük seyrini elde tutması çok zor bir saha olduğundan bölgedeki hükümler uzun sürmeyecek, yerli halklar tarafından devletlerine son verilecektir. Ermeni ve Gürcü Krallıkları asırlarca Roma İmparatorluğu ile mücadele etmiş ve her türlü badireye rağmen varlıklarını korumayı başarmışlardır. Daha sonra da bölgede kurulan Türk devletleri, bu krallıkları yönetimi altına almış ama kesin olarak topraklarına dâhil etmeyi maalesef başaramamışlardır.⁵¹

۵۸ ملك شاه منو جهر

Sikke Nu 58:Ç.:16.5X15.5 mm, A.:3.184 gr. AE. RRR. Fels.

[Zeno:31793/237637/207790.](https://zeno.uz/31793/237637/207790)

Sikke Nu 58:Ön yüzünde Manucehr-Manuçehr yazısı yer alır, arka yüzünde Melikşah yazılıdır. Şeddadilere aittir.⁵² Ani darplıdır, darp tarihi bulunmamaktadır.⁵³ Manuçehr bin Şavur, H.465-512/M.1072-1119 yılları arasında hüküm sürmüştür. Yukarıda yer alan sarı renkteki büyük sikkedir, altta

⁵¹ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2002, s. 1-36.

⁵² K. D. Kouymjian, "The Unique Coin of the Shirvanshah Minuchihr II Dated A.H.555/1160 A.D.", *Studies in Honor of George C. Miles*, Beirut, 1974, pp. 339-346, p. 346.

⁵³ K. D. Kouymjian, "A Numismatic History of Southeastern Caucasia and Adharbayjan Based on Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries", *Ph. D. Diss.*, Columbia Univ., 1969, p. 160-163.

yer alan örnek ise www.zeno.ru'dan alınmıştır. ⁵⁴

İlhanlar (1256-1357)

Cengiz Han'ın torunu Hülagü tarafından İran'da kurulan devlet, tamamen Moğol kimliği taşır. Moğolistan'daki Büyük Moğol Hanlığına tabi olan bu devlet, bazen iç bazen dışişlerinde bağımsız hareket etmiş, merkezi tanımamıştır. Merkezden uzaklığı, ekonomik gücü, hâkimiyet alanı içindeki toprakların zenginliği, İlhanlı Devleti'nin büyümesini ve büyük bir askeri güce kavuşmasını sağlamıştır. Bağdat'ı, Azerbaycan topraklarının yanı sıra Anadolu'yu ele geçirecek, güneye doğru ilerlerken Memluklu Devleti ile karşılaşacak ve ağır bir yenilgiye uğrayacaktır. Anadolu'da yaptıkları zulümlerle anılan İlhanlı Noyanları, uzun süre ekonominin bir daha toparlanamamasına, sosyal hayatın sekteye uğramasına ve uluslararası ticaretin yüzyıla yakın bir süre aksamasına neden olmuşlardır.⁵⁵

Halktan aldıkları ağır vergiler ve yağmaladıkları zenginlikler sebebiyle en gösterişli dönemlerini yaşamışlar, bu zenginliği âdeta birer sanat eserine dönüştürdükleri sikkelere de harcamışlardır. İlhanlı sikkeleri gerek metal kalitesi gerekse ağırlık itibarıyla darbedilen en ağır ve değerli sikkelerden oluşmaktadır. Altın dinar ve gümüş dirhemlerin gerek sayısının fazlalığı gerekse 8 grama varan altın dinar, 12-13 grama varan gümüş dirhem oranlarıyla tonlarca altının nerelere harcadığı anlaşılabilir. İlhanlıların çok geniş bir coğrafyada yayıldığı düşünüldüğünde, sikke darlığı sebebiyle yüzlerce tona yakın altın ve binlerce tona varan gümüşü piyasadan çektikleri de görülecektir.⁵⁶ Böyle bir zenginliğin geniş coğrafyada ticaret yollarından, halktan toplanan vergiler, yağma saldırılarından elde edilen zenginlikler olarak sınıflandırması yapılabilir. Dikkat çeken bir diğer noktada İslam

⁵⁴<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=4250888&AucID=4456&Lot=2078&Val=610566181e9d12e18875e3999c426816>

⁵⁵ V. A. Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, Terc. A. İnan, Yay. Haz. T. Omorov, Ankara 2019, s. 47.

⁵⁶ M. A. Seyfeddini, *Manetü İlhanov XV Veka*, Baku 1968, s. 201-217.

medeniyetinin en iyi ustalarına bu paraları darbettirmiş olmalarıdır. Yerel darplar hariç, bütün İlhanlı sikkeleri birer sanat eseri niteliği taşır. Koleksiyonerlerimizde sadece dirhem ve fels örnekleri olduğu için dinar resimleri paylaşılammıştır. Örnek sınırlamasına gidilmiştir.

٥٩ لا اله الا الله الا محمد رسول الله قان ارغون ضرب ميافرقين

٦٠ لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب ارزنجان المنةالله غازان قان محمود

٦١ المنةالله غازان قان محمود ضرب سيواس

Sikke Nu 59:Ç.:19.5X18 mm, A.:2.653 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 60*:Ç.:20X19.5 mm, A.:2.092 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 61*:Ç.:21.5X21 mm, A.:2.060 gr. AE. Fels. [Zeno:174103/KEK:Env.4246/KEK:Env.3076/Zeno:?](http://zeno.174103/KEK:Env.4246/KEK:Env.3076/Zeno:)

Sikke Nu 59:Ön yüzünde kelime-i tevhid, duribe Meyyafarikin, arka yüzünde Kağan (Uygurca yazıyla Hakanu Ariba Argunun Deledkegülüg Sen) Argun yazılıdır.⁵⁷ Argun Han, H.683-690/M.1284-1291 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁵⁸ *Sikke Nu 60*:Ön tarafında el minneti lillah Gazan Kağan Mahmud duribe Erzincan, arka tarafında la ilaha illallah Muhammed Resulallah, duribe Erzincan yazılıdır. Sultan Gazan Han, H.694-703/M.1294-1304 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁵⁹ Sikke dönem sahtesi ya da mahallî darp olmalıdır. *Sikke Nu*

⁵⁷http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1252747233&query=pagenum%3D6%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DArgun&cgifunction=form

⁵⁸ Ömer Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, İstanbul 2006, s.302.

⁵⁹ Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, s.362

61:Ön yüzünde el minneti lillah Gazan Kaan Mahmud, arka tarafında ise Mühr-ü Süleyman'ın içinde yıldız vardır, duribe Sivas yazılıdır.⁶⁰ İlhanlı Sultanı Gazan Mahmud, H.694-703/M.1294-1304 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁶¹

٦٢ پادشاه جهان غازان خان ٦٣ لا اله الا الله محمد رسول الله المنة الله غازان قان محمود
ضرب سيواس

٦٤ الساطان الاعظم خداوند محمد ابوبكر عمر عثمان على لا اله الا الله وحده لا شريك له
محمد رسول الله ضرب الجزيره

Sikke Nu 62:Ç.:18X17.5 mm, A.:1.225 gr. AE. R. Fels. *Sikke Nu 63*:Ç.:20.5X20.4 mm, A.:2.024 gr. AE. Fels. *Sikke Nu 64*:Ç.:18.1X18 mm, A.:1.997 gr. AE. R. Fels.
KEK:Env.6579/KEK:Env.1590/ KEK:Env.4692/Zeno:215972.

Sikke Nu 62:Ön yüzünde padişah-ı cihan Gazan Han, arka yüzünde cepheden çift başlı kartal figürü vardır. İlhanlılara ait bir sikkedir, darp yeri ve tarihi belli değildir. *Sikke Nu 63*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, el minneti lillah Gazan Kaan Mahmud, arka tarafında ise Mühr-ü Süleyman'ın içinde duribe Sivas yazılıdır.⁶² İlhanlı Sultanı Gazan Mahmud, H.694-703/M.1294-1304 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 64*:Ön tarafında el sultanu'l azam Hudabende Muhammed, etrafında Dört Halife'nin adı, arka tarafında ise kare içinde insan

⁶⁰http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1359385320&query=pagenum%3D4%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DGhazan&cgifunction=form

⁶¹Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, s. 362

⁶²Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, s.362

yüzlü güneş tasviri, etrafında la ilahe illallah vahdehu la şerike leh Muhammed Resulallah yazılıdır. Darp yeri el Cezire'dir ve tarihi bulunmamaktadır.⁶³ İlhanlı Sultanı Olcaytu Hudabende Muhammed (H.703-716/M.1304-1316) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

٦٥ الله لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على سلطان العالم ابو سعيد بهادر خان ضرب قيرشهر خلد الله ملكه ٦٦ سلطان الاعظم ابو سعيد خلد الله ملكه ضرب بماردين ٦٧ السلطان ابو سعيد خلد الله ملكه ارزروم

Sikke Nu 65:Ç.:20X20 mm, A.:2.876 gr. AR. R. 2 Dirhem. *Sikke Nu 66*:Ç.:22.5X21.5 mm, A.:3.668 gr. *Sikke Nu 67*:Ç.:20.5X17.5 mm, A.:1.722 gr. AE. RRR. Fels. [YAK:ID 252/Zeno:124760/Zeno:38368/184320/KEK:Env.6714/Zeno:36424.](#)

Sikke Nu 65:Ön yüzünde kelime-i tevhid, farklı yönlerde Dört Halife'nin adı, arka yüzünde el sultan el âlim (el adil) Ebu Said Bahadır Han, duribe Kırşehir hullide mülkehu yazılıdır.⁶⁴ Darp tarihi H.734-5/M.1333-5 yılıdır. Ebu Said Bahadır Han, H.716-736/M.1316-1336 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 66*:Ön yüzünde el sultanu'l azam Ebu Said halladallahu mülkehu, duribe Mardin, arka yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah yazılıdır. Ebu Said Bahadır Han, H.716-736/M.1316-1336 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁶⁵ *Sikke Nu 67*:Ön yüzünde el sultan Ebu Said Han halledallahu

⁶³ Diler, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, s. 410.

⁶⁴ Diler, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, s. 464.

⁶⁵ Diler, *İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri*, s. 495.

mülkehu, arka yüzünde sekiz kollu yıldız, çerçeve içinde ortada Erzurum yazılıdır.⁶⁶

٦٨ السلطان الاعظم اولجايتو محمد خدابند

٦٩ لا اله الا الله محمد رسول الله السلطان الاعظم اولجايتو محمد خدابند ضرب اخلاط

٧٠ لا اله الا الله محمد رسول الله سلطان الاعظم ابو سعيد خلد الله ملك ضرب تبريز

Sikke Nu 68:Ç.:21.8X21 mm, A.:2.513 gr. AE. RRR. Fels. *Sikke Nu 69*:Ç.:19.5X19 mm, A.:1.460 gr. AR. R. Dirhem. *Sikke Nu 70*:Ç.:27.5X27.4 mm, A.:8.365 gr. AE. Fels. Zeno: ? Zeno: ? Zeno:18528/KEK:Env.5092.

Sikke Nu 68:Ön yüzünde el sultanu'l azam....yazısı, arka yüzünde ise sola doğru hareket halinde bir aslan tasviri vardır. Alan uzmanları, İlhanlı ya da Memluklu olabileceğini özellikle vurgulamışlardır. İlhanlı uzmanlarının ittifakı ile İlhanlı Olcaytu Muhammed Hudabende olarak tanımlanmıştır. Olcaytu Han (H.703-716/M.1304-1316) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 69*:Ön tarafında kelime-i tevhid, arka tarafında ise el sultanu'l azam Olcaytu Muhammed Hudabende, duribe Ahlat yazılıdır. Dönemin Anadolu imitasyonu olabileceği alan uzmanlarından Dr. Yiğit Altay tarafından belirtilmiştir. İlhanlı Sultanı Olcaytu Hudabende Muhammed (H.703-716/M.1304-1316) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 70*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka

⁶⁶http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1176233422&query=pagenum%3D8%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DAbu%2520Sa%2527id&cgifunction=form

yüzünde el sultanu'l azam Ebu Said halledallahu mülkehu duribe Tebriz yazılıdır ve tarihi yoktur.⁶⁷ 8 birimlik fels olarak kullanılmıştır ve diğer örnekleri H.720/M.1320-1 tarihlidirler.⁶⁸ Değerlendirme İlhanlı sikkeleri uzmanı Dr. Yiğit Altay'a aittir. Ebu Said Bahadır Han, (H.716-736/M.1316-1336) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

٧١ لا اله الا الله رسول الله ابوبكر عمر عثمان على ضرب سيواس السلطان العادل
طغائتيمر خلد ملكه سنة ٧٣٩

٧٢ لا اله الا الله رسول الله ابوبكر عمر عثمان على

السلطان لا عظم جهان تيمور خان خلد الله ملكه ضرب ارزجان في سنة ٧٤١

٧٣ لا اله الا الله رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان سليمان خان خلد الله
ملكه ضرب ارزروم في سنة ٧٤٣

Sikke Nu 71:Ç.:17.8X16.2 mm, A.:2.057 gr. AR. RR. Dirhem. *Sikke Nu 72*:Ç.:
16.5X16.4 mm, A.:1.768 gr. AR. S. Dirhem. *Sikke Nu 73*:Ç.:14X13.5 mm,
A.:1.405 gr. AR. RR. Dirhem. [Zeno:? YAK:Env.ICD#324/](#)
[KEK:Env.786/KEK:Env.2136.](#)

Sikke Nu 71:Ön tarafında kelime-i tevhid ve Dört Halife'nin adı duribe Sivas, arka tarafında el sultanu'l adil Tağay Timur hullide mülkehu sene

⁶⁷http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1128348388&query=pagenum%3D19%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DAbu%2520Sa%2527id&cgifunction=form

⁶⁸ Diler, İlhanlar. İran Moğollarının Sikkeleri, s. 487.

H.739/M.1338-9 yazılıdır.⁶⁹ Tağay Timur, H.737-754/M.1336-1354 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁷⁰ *Sikke Nu 72*:Ön yüzünde kelime-i tevhid etrafında Dört Halife'nin adı, arka yüzünde el sultanu'l azam Cihan Timur halledallahu mülkehu duribe Erzincan fi sene H.741/M.1341 ? yazılıdır.⁷¹ Cihan Timur, H.740-741/M.1340-1341 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 73*:Ön yüzünde kelime-i tevhid etrafında Dört Halife'nin adı, arka yüzünde el sultan (Uygurca) Süleyman halledallahu mülkehu duribe Erzurum fi sene H.743/M.1342-3 yazılıdır. 2 dirhemdir.⁷² İlhanlı Sultanı Süleyman, H.739-746/M.1338-1346 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

٧٤ لا اله الا محمد رسول الله ٧٥ لا اله الا محمد رسول الله

Sikke Nu 74:Ç.:16X14.5 mm, A.:1.151 gr. AE. RRRR. Fels. *Sikke Nu 75*:Ç.:14.5X13 mm, A.:1.002 gr. AE. RRRR. Fels. **Zeno?: Zeno?:**

Sikke Nu 74:Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka yüzünde kuş ya da kaplumbağa olduğu düşünülen bir hayvan tasviri vardır. *Sikke Nu 75*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka yüzünde kuş ya da kaplumbağa olduğu düşünülen bir hayvan tasviri vardır. Her iki sikke de aynıdır fakat şu ana kadar kimliği tespit edilememiştir, diğer sikkelerden hareketle İlhanlı sikkesi olabileceği, alan uzmanları tarafından ileri sürülmüştür.

Yüz yılı aşkın bir süre Anadolu ve diğer topraklarda hükümler kurarak zamanla Müslümanlaşan bu devlet, sikkelerinde iki dil kullanmış hem hâkimiyeti altındaki halklara hitap etmiş hem de hükümlerliğini kendi yazısıyla dile getirmiştir. İlhanlı sikkeleri çok geniş bir alana

⁶⁹http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1112961882&query=pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DTaghay%2520Timur&cgifunction=form

⁷⁰-Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, s. 550.

⁷¹-Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, s. 565.

⁷²-Diler, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, s. 578.

yayıldığı için bugün bile yeni türler tespit edilebilmekte ve sikke çeşitliliği açısından en zengin devlet olarak kabul edilmektedir. Sultanların, vassal beylerin, generallerin, vezirlerin dahi adlarına sikke darbettirdikleri örneklerle karşılaşmıştır, izinsiz sikke kestirdikleri için kellesi vurulanlar, gizlice adını ya da kendine has damgaları sikkelere nakşettirdikleri için öldürülen yöneticiler (valiler) de vardır.

Ölçü birimleri, gümüş avarı, kalite ve ağırlıkları yönüyle İhanlı sikkeleri buldukları coğrafyada şahane denilebilecek örneklere sahiptir.⁷³ Tedavülde olan ve birçok ülkede genel geçerliliği bulunan dinar ve dirhemlerin yanı sıra felsleri de çok güzel darbedilmiş, kuş, kartal, aslan, kurt, tavşan, balık gibi hayvanların ve çok güzel süslemelerinde üzerinde yer aldığı nadir paralar olarak kabul edilmektedir. İhanlı sikkelerinin çok sayıda kesilmiş olması sayesinde bugün bile farklı tip ve özellikte olan örnekleri bulunabilmektedir. İhanlı sikkelerinin çağı içinde en fazla darp yerine sahip olan devlet sikkeleri olma özelliğini halen daha koruduğu görülmektedir.

Anadolu Beylikleri (Geç Anadolu Beylikleri)

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından gelen Moğol zulmü ekonomik olarak Anadolu'nun ağır zararlar görmesine neden olacak, uzun bir süre İhanlılar, Anadolu'da valileri ve noyanları vasıtasıyla katliam yapmaya devam edeceklerdir. Beylikler dönemine ait olan sikkelerin birçoğunda İhanlı sikke geleneği görülür. Bazen sultan adları vassal statüsüyle dile getirilirken bazen de 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'a tabiiyet arz eden beyliklerin tabiiyet arzlarını sikkelerde dile getirdikleri görülecektir. İhanlı sultanlarının ve Timur'un adının dile getirildiği dirhem ve felsler oldukça nadir ve değerlidir. Bu sikkeler, Anadolu Beyliklerinin önemini daha da artırmakta az sayıda olması sebebiyle unique (tek örnektir) ya da çok nadir (RRRRR) yani 3-5 örneği bulunan tiplerle de karşılaşmaktadır.

Aydınogulları (1308-1426)

⁷³ Sheila S. Blair, "The Coins of the Later İlkhānids, A Typological Analysis", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 26, No 3, 1983, pp. 295-317.

Aydinoğlu Mehmet Bey tarafından kurulan Aydinoğulları Beyliği'nin beylik merkezi Birgi, Tire ve (Selçuk) Ayasuluk'tur. Daha sonra Sultanhisarı ve Ödemiş'i de ele geçirmeyi başaracaktır.⁷⁴ Darbettirilen fels ve dirhemler, stilistik olarak Selçuklu sikke darp geleneğinin devamı niteliğindedir.

٧٦ المنة الله ضرب يكشهر ٧٧ المنة الله ضرب يكشهر ٧٨ حلد ملكه ضرب تره

Sikke Nu 76:Ç.:19.5X17 mm, A.:1.776 gr. AE. RR. Mangır. *Sikke Nu 77*:Ç.:25X21.5 mm, A.:1.707 gr. AE. RR. Mangır. *Sikke Nu 78*:Ç.:13.5X13 mm, A.:1.152 gr. AE. Mangır. [KEK:Env.6499/Zeno:40681/KEK:Env.5698/ŞBK.Env.1777/ŞBK:Env.1413.](#)

Sikke Nu 76:Ön yüzünde el minneti lillah, arka yüzünde duribe Yenişehir yazılıdır. Aydinoğulları Beyliği mangırları arasındadır.⁷⁵ Aydinoğlu Mübarizeddin-Gazi Mehmed Bey'in H.705-735/M.1305/6-1334/5 tarihlerinde hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. *Sikke Nu 77*:Ön tarafında el minneti lillah, arka tarafında kanatları açık kuş sağa doğru hareket halinde tasvir edilmiştir. Aydinoğlu Mübarizeddin Mehmed Bey'e aittir. Aydinoğlu Mübarizeddin-Gazi Mehmed Bey'in H.705-735/M.1305/6-1334/5 tarihlerinde hüküm sürdüğü

⁷⁴ Betül Teoman, "Aydinoğulları Beyliği Darphanelerinde Basılan Sikkeler", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.I, Mayıs, 2018, ss.119-135.

⁷⁵ Teoman, "Aydinoğulları Darphanelerinde Basılan Sikkeler", s. 131.

anlaşılmaktadır. *Sikke Nu 78*:Ön yüzünde hullide mülkehu duribe Tire, arka yüzünde çift başlı kartal figürü vardır. Cüneyd bin İbrahim'e ait mangırdır. Cüneyd bin İbrahim (önce H.808-813-816/M.1410/1411-1413/1414 tarihinde daha sonra H.825-829/M.1421/1422-1425/1426) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.⁷⁶

٧٩ محمد بك ضرب اباتلق ٨٠ جنيد بن ابراهيم خلد ملکه ٨١ امور بن محمد خلد الله ملکه
٨٢٥

Sikke Nu 79:Ç.:16.5X14.5 mm, A.:2.824 gr. AE. R. Mangır. *Sikke Nu 80*:Ç.:15X14.5 mm, A.:0.702 gr. AR. Akçe. *Sikke Nu 81*:Ç.:14X13.8 mm, A.:0.727 gr. AR. RR. Dirhem. [ŞBK:Env.1415/KEK:Env.1386/KEK:Env.3922/Zeno:122681/37266/ŞBK:Env.1254/Zeno:40692.](#)

Sikke Nu 79:Ön tarafında sekiz kollu yıldız, içinde Mehmed Bek-Bey, arka tarafında ise duribe Ayasuluk yazılıdır.⁷⁷ Aydınoğlu Mübarizeddin-Gazi Mehmed Bey'in H.705-735/M.1305/6-1334/5 tarihlerinde hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. *Sikke Nu 80*:Ön yüzde yer alan tuğrada Cüneyd bin İbrahim, arka yüzde hullide mülkehu H.825/M.1421/1422 tarihi yazılıdır. Cüneyd bin İbrahim (önce H.808-813-816/M.1410/1411-1413/1414 tarihinde daha sonra H.825-829/M.1421/1422-1425/1426) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Üçüncü saltanat dönemine aittir. *Sikke Nu 81*:Ön yüzünde Umur bin Mehmed,

⁷⁶ Teoman, "Aydınoğulları Darphanelerinde Basılan Sikkeler", s. 130.

⁷⁷ Celil Ender, *Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylikleri Paraları*, İstanbul 2000, s. 136.

arka yüzünde halledallahu mülkehu yazılıdır.⁷⁸ Aydınoğulları beylerinden olan II. Umur Bey, H.806-820/M.1403-1418 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Uzun süre Osmanlı Devleti ile iyi ilişkileri olan beyliğin askeri seferlere iştirak ettikleri, düğün, ölüm ve sünnet törenlerinde diğer beyliklerle birlikte devlet törenlerinde yer aldıkları bilinmektedir. Yıldırım Bayezid, İsa Bey'in kızı ile evlenmiştir. Ankara Savaşı'nda alınan ağır yenilgiden sonra Timur'a tabiiyet arz eden beyler arasında yer alan Aydınoğulları Beyliği eski topraklarına sahip olarak bir süre daha varlığını sürdürecektir. Aydınoğlu Cüneyd Bey'in Osmanlı hâkimiyetini tanımaması, etrafındaki beyliklerle ittifak hareketlerine yönelmesi üzerine II. Murat tarafından düzenlenen seferle yenilgiye uğratılmış ve idam edilmiştir, bu suretle beylik toprakları Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

Selçuklu dirhem ve felsleri ile karşılaştırıldığında gerek ayar kalitesi gerekse stilistik özellikler itibarıyla Aydınoğulları Beyliği sikkeleri daha sade ve klasik kompozisyona sahip olarak görülmektedir. Bazı dirhem ve felsler, gerek beylerinin tahtta kısa süreli hâkimiyet sürmeleri gerekse az sayıda darbettirilmiş olması sebebiyle oldukça nadirdir ve değerlidir. Gümüş ayarında yakalanan kalite, beyliğin mali durumunun iyi olduğunu göstermektedir, aynı zamanda sikke darbettirme geleneğini yerli ustalar vasıtasıyla sürdürülmeleri de dönemin şartları göz önünde tutulduğunda dikkat çekicidir.⁷⁹

Candarogulları (1292-1461)

Kastamonu ve Sinop çevresinde kurulan Türk beyliği, önde gelen Türkmen boyları tarafından kurulmuştur. Beyliğin kurucu beyi Şemseddin Yaman Candar'dır. İlk zamanlarda Moğollarla ve Anadolu Selçuklu Devleti ile üstünlük mücadelesine girişmiş, Pervaneoğullarının elinden Sinop'u almış ve genişlemiştir. Uzun bir hâkimiyet sürecine ve geniş sahalara ulaşmayı başaran beyliğin sınırları, genişleyen Osmanlı

⁷⁸ Ender, *Karesi, Saruhan, Aydın....*, s. 122.

⁷⁹ Yılmaz İzmirlier, *Aydınoğulları Beyliği Paraları*, İstanbul 2005.

Devleti ile kesişince ilerleme durmuş Yıldırım Beyazıt'ın düzenlediği saldırı ile ele geçirilmiş, İsfendiyar Bey'in tabiiyet isteği Osmanlı sultanı tarafından kabul edilince İsfendiyaroğulları adı altında devam etmiş, Çankırı, Kalecik ve Tosya'da bu beyliğe verilmiştir. Dirhemleri oldukça yüksek ayar ihtiva etmekle birlikte, gerek İlhanlı tabiiyeti altındaki dönemde gerekse Timur'un Anadolu'yu işgali ile birlikte zor zamanlar yaşanmış, felserde aynı kalite muhafaza edilememiştir. Stilistik özellikleri, paraların üzerindeki yazı hatları oldukça güzel ve dikkate şayan özellikler taşır. Aynı zamanda felserde görülen süslemeler ve hayvan resimleri (kurt, balık, aslan) eski Türkmen geleneğine ait izlerin güçlü bir şekilde sürdürüldüğünü göstermektedir.

۸۲ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان العدل ابو سعيد خلد الله
 ملكه ۸۳ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على امير كبير سليمان خلد الله
 ملكه ۸۵ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان الاعظم تمور خان
 خلد الله ملكه ضرب قسطنطينيه ۸۶ ابراهيم بن اسفنديار خلد ملكه ضرب قسطنطينيه ۸۷
 لا اله الا الله محمد رسول الله ضرب سنوب

Sikke Nu 82:Ç.:18.5X18 mm, A.:0.972 gr. AR. R. ½Dirhem. Sikke Nu

83:Ç.:13.5X12 mm, A.:0.969 gr. AR. Dirhem. *Sikke Nu 84*:Ç.:16 mm, A.:0.681 gr. AE. RRRR. Fels. *Sikke Nu 85*:Ç.:14X13.8 mm, A.:1.266 gr. AR. RR. Dirhem.

Sikke Nu 86:Ç.:13.5X12 mm, A.:1.098 gr. AR. RR+. Dirhem. *Sikke Nu 87*:Ç.:17x16 mm, A.:1.089 gr. AE. RRR. Fels. [ŞBK:Env.1332/KEK:Env.1906/Zeno: 44490/4218/ KEK:Env.3986/ Zeno:73872/ Zeno:147892/Zeno:235315.](#)

Sikke Nu 82:Ön tarafında kelime-i tevhid, arka tarafında el sultanu'l adil Ebu Said halledallahu mülkehu yazılıdır.⁸⁰ İlhanlı Sultanı Ebu Said'e tabi olarak sikke darbettirmiştir. Candaroğlu I. Süleyman Bey (H.709/742-M.1309/10-1341/ 42) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 83:Ön yüzünde kelime-i tevhid ve Dört Halife'nin adı, arka yüzünde Emir-i Kebir Süleyman halledallahu mülkehu yazılıdır.⁸¹ Candaroğlu II. Süleyman Bey (H.781/787-792/ 794/M.1379/1380-1389/1390) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 84:Sağda yer alan yuvarlak çember, www.zeno.ru'da yer alan örnekten farklıdır. Arka yüzünde stilize edilmiş olan kurt şekli ise birebir aynıdır. Candaroğulları Beyliğine ait olduğu düşünülmektedir. Şevkullah Bal, Anonim Beylik olarak tanımlamıştır.

Sikke Nu 85:Ön yüzünde lailahe illallah Muhammed Resulallah, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, arka yüzünde el sultanu'l azam Timur Han, halledallahu mülkehu duribe Kastamoniya yazılıdır.⁸² Sikkenin diğer örnekleri, H.807/M.1404-5 tarihlidir. İsfendiyar Bey (H.792-843/M.1389/90-1439/40) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 86:Ön tarafında İbrahim bin İsfendiyar, arka tarafında hullide mülkehu duribe Kastamoniya yazılıdır.⁸³ Candaroğlu İbrahim bin İsfendiyar Bey'e ait olan dirhem, H.834/M.1430/1 tarihlidir.⁸⁴ Osmanlı Sultanı II. Murad'a ait olan sikke tarzıyla darbedilmiştir. Candaroğlu II. İbrahim bin İsfendiyar Bey (H.843-847/M.1439-1443) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 87:Ön yüzünde lailahe illallah Muhammed Resulallah yazısı, arka

⁸⁰ Haluk Perk, Hüsnü Öztürk, *Candaroğulları Beyliği Sikke Definesi*, İstanbul, 2003, s. 31.

⁸¹ Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu...*, s. 401.

⁸² Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu...*, s. 405.

⁸³ Ender, *Karesi, Saruhan, Aydın...*, s. 209.

⁸⁴ Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu...*, s. 420.

tarafında ise sola doğru hareket eden bir aslan figürü vardır. Sinop darplı anonim Candaroğlu sikkesidir.

Uzun bir süre Osmanlılarla iyi ilişki içinde varlığını sürdürmeye çalışan İsfendiyar Bey, Osmanlı Devleti ile bağlarını güçlendirmek için torununu II. Murat'a gelin olarak vermiştir. Sinop limanı vasıtasıyla uzak bölgelerle Cenevizli tüccarlar vasıtasıyla bağ kurmuş olan bu beylik, zenginleşmiş ve refah içinde bir dönem yaşamıştır.

Son beyleri Kızıl Ahmet'in Fatih Sultan Mehmet ile olan ilişkilerinde yanlış siyasi ittifaklar arayışına girmesiyle birlikte de önce Karamanoğullarına sonra Akkoyunlu Devleti'ne sığınmış ve itibarını kaybetmiştir. Daha sonra bu beylik, Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmiştir.

Eratna Devleti (1335-1381)

Sivas merkezli, önceleri Moğollara daha sonra onların kolu İlhanlılara tabi olan ve Uygur Türkü menşesine sahip olduğu kesin kayıtlarla bilinen Alaaddin Eratna (1344-1352) tarafından kurulmuştur.⁸⁵

Uzun ve zorlu mücadelelerin sonunda Sivas'a sahip olmayı başarmıştır, belirli bir süre İlhanlılara tabi olarak yaşayan Eratna, daha sonra İlhanlı hâkimiyetinin zayıflaması üzerine Memluklu Devleti'ne tabiiyetini bildirmiştir.

۸۸ لا اله الا الله محمد رسول الله السلطان العدل خلد ملكه ضرب قانغاری

۹۰ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان العدل خلد الله ملكه
ضرب كنكر في سنه ۷۴۶

⁸⁵ Kemal Göde, *Eratnalılar 1327-1381*, Ankara 2000, s.17.

Sikke Nu 88:Ç.:15X14.5 mm, A.:0.808 gr. AR. RRR. Dirhem. *Sikke Nu 89*:Ç.:13.5x12.5 mm, A.:0.563 gr. AE. RR. Fels. *Sikke Nu 90*:Ç.:18X17.9 mm, A.:1.715 gr. AR. RRR. Dirhem. [KEK.Env.4126/Zeno:174230/Zeno:65398 ?](#)
[KEK:Env.5460.](#)

Sikke Nu 88:Ön tarafında kelime-i tevhid vardır, arka tarafında Uygurca Alaaddin Eratna ve Arapça el sultanu'l adil halledallahu mülkehu yazılıdır. Eratna Devleti (H.736-753/M.1335/6-1352-3) dönemine ait gümüş lokal (hangi şehirde darbettirildiği anlaşılamayan) bir sikkedir.⁸⁶ Alaaddin Eratna, H.736-753/M.1335/6-1352-3 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 89:Ön tarafında Arapça ve Uygurca olarak yazılar yer alır, arka tarafında kanatlarını yana açmış bir kartal tasvir edilmiştir. Eratna Beyliği'nden Alaaddin Eratna'ya aittir, Kangari (Çankırı) darplıdır, darp yılı okunamamaktadır, bu sikke diğer örneklerde genellikle H.751/M.1350-1 tarihlidir.⁸⁷ Alaaddin Eratna (H.736-753/M.1335/6-1352-3) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Sikke Nu 90:Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka yüzünde el sultanu'l adil hullide mülkehu duribe Çankırı (Kengir-Kanker-Kangari) fi sene H.746/M.1345-6 yazılıdır. Eratna Devleti (H.736-753/M.1335/6-1352-3) dönemine ait gümüş bir sikkedir.⁸⁸ Alaaddin Eratna, H.736-753/M.1335/6-1352-3 yılları arasında hüküm sürmüştür.

٩١ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان الاعظم علاالدنيا والدين
خلد الله ملكه ضرب بايبرد ٧٦٢

⁸⁶ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin ve Erzincan (Mutahaten) Emirliği Sikkeleri*, İstanbul 2008, s. 257.

⁸⁷ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin....*, s. 274.

⁸⁸ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin....*, s. 220.

٩٢ لا اله الا الله محمد رسول الله ابوبكر عمر عثمان على السلطان الاعظم علاالدنيا والدين
خلد الله ملكه ضرب ارزنجان ٧٦٨

Sikke Nu 91:Ç.:18X17.5 mm, A.:1.558 gr. AR. Dirhem. *Sikke Nu 92*:Ç.:18.5X18 mm, A.:1.556 gr. AR. Akçe. *Sikke Nu 93*:Ç.:19X16.5 mm, A.:2.524 gr. AE. RRRR. Fels. [Zeno:173157/Zeno:209506/Zeno:41527 ?](#)

Sikke Nu 91:Ön yüzünde kelime-i tevhid ve kenarlarında Dört Halife'nin adı vardır, arka yüzünde ise el sultanu'l azam alaed'dünya ved'din hullide mülkehu duribe Bayburt yazısı ve H.762/M.1360-1 tarihi vardır.⁸⁹ Gıyaseddin Muhammed dönemine tarihlenen dirhem'in örneği www.zeno.ru'da mevcut değildir.⁹⁰ Aynı dirhem'in Alaaddin Ali dönemine ait örneği yer alır. Gıyaseddin Muhammed, H.753-767/M.1352-1366 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 92*:Ön yüzünde kelime-i tevhid ve kenarlarında Dört Halife'nin adı vardır, arka yüzünde ise el sultanu'l azam alaad'dünya ved'din hullide mülkehu duribe Erzincan sene H.768/M.1366-7 yazılıdır. Eratna Beyliği'nde Alaaddin Ali Bey, H.768-782/M.1366-1380 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁹¹ *Sikke Nu 93*:Ön yüzünde Mühr-ü Süleyman'ın ortasında çember formu, arka yüzünde kanatlarını yana doğru açmış çift başlı bir kartal stilize edilmiştir. Eratna Beyliği ya da Anadolu Selçuklu Devleti'ne ait olabileceğini belirten uzmanlar vardır. Tam olarak tespit edilemediği için anonim sikke olarak tanımlanmıştır.

⁸⁹ Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu...*, s. 432.

⁹⁰ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin...*, s. 429.

⁹¹ H. Perk, H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin...*, s. 437.

Oldukça geniş topraklara yayılan, Kayseri, Erzincan ve Niksar'a kadar ilerleyen Niğde ve Aksaray'da sikke darbettiren beylik büyük bir güce ulaşmıştır. Alaaddin Eratna'nın ölümünden sonra tahta geçen beyler, vezirlerin tahakkümü altında yöneticilik yapmış, son olarak Vezir Kadı Burhaneddin, II. Mehmet'i öldürerek beyliğini ilan ederek, 1381 yılında Eratna Beyliği tarihi sürecini tamamlamıştır.

Eratna sikkeleri, gerek ayarları gerek darp kalitesi gerekse sikke üzerindeki süsleme ve konturmark tipleri ile önemli örneklerdir. Gümüş kalitesinin yanı sıra felsler, diğer beylik felslerine göre daha özenli, ağır ve güzeldir. Eratna Beyliği sikkeleri arasında, kısa süreli hâkimiyet dilimlerine sahip sultanları ve mahallî darpları sebebiyle oldukça nadir olarak kabul edilen örnekleri mevcuttur.

Karamanoğulları (1256-1487)

Oğuz boylarının en büyüklerinden biri olarak bilinen ve Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran Avşar boyunun kurduğu beyliktir. Konya ve havalisine (Ereğli) hâkim olan bu beylik, oldukça güçlü bir askeri idareye ve mali güce sahiptir bu sebeple kolay kolay diğer boyların hâkimiyetini tanımamış ve genellikle yayılma politikası izlemiştir.

Avşar boyları kalabalık oldukları için diğer kolları İran ve Azerbaycan sahasında varlıklarını sürdürmeye devam etmiş, sürekli olarak Anadolu ile bağlarını sıcak tutmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de önemli bir güce sahip olmuşlardır, beyliğin kurucusu Nure Sufi adlı bir Babai şeyhidir.⁹²

٩٤ توكلى الله السلطان ضرب لارنده على بن فرمان حلد ملكه

٩٥ الله السلطان الاعظم ابراهيم بن محمد بن فرمان حلد ملكه ضرن قونيه ظل السلطان لظل
الله ثبات الملك بالعدل فى سنه ٨٢٣

٩٦ طول العمر مع الطاعة من خلع الانبياء ضرن قونيه ابوبكر عمر عثمان على

⁹² Betül Teoman, G. Teoman, "Karamanoğulları Sikkelerine Genel Bir Bakış", ss.1-31. https://www.academia.edu/38068954/Karamanogullari_Sikkelerine_Genel_Bir_Bakis (24.04.2020).

السلطان ركن الدنيا والدين علاءالدنيا ودين حلد ملكه سنه ٨٣٤

Sikke Nu 94:Ç.:22X19.1 mm, A.:1.638 gr. AR. RRRR. Dirhem. *Sikke Nu 95*:Ç.:18X16.5 mm, A.:1.424 gr. AR. RRR. Akçe. *Sikke Nu 96*:Ç.:13.5X13.4 mm, A.:0.751 gr. AR. R. Akçe. [KEK:Env.5760/KEK:Env.6662/](#)
[KEK:Env.3990/ŞBK:Env.883.](#)

Sikke Nu 94:Ön yüzünde tevekkeli Allah el sultan duribe Larende, diğer yüzünde Ali bin Karaman hullide mülkehu yazılıdır, Dört Halife'nin isimleri köşelerde zikredilmiştir. H.823/M.1420-1 tarihli. Ali Bengi, (H.822-824/M.1419-1421) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 95*:Ön yüzünde, ortada Allah, çevresinde el sultanu'l azam İbrahim bin Mehmed bin Karaman hullide mülkehu, arka yüzünde duribe Konya zillü's sultan ke-zillullah sebatü'l mülk bi'l adl fi sene H.829/M.1425-6 yazılıdır.⁹³ İkinci saltanat (H.827-868/M.1423-1463) dönemine aittir. *Sikke Nu 96*:Ön yüzünde tulu'l ömr mea et taa hil'il enbiya duribe Konya H.834/M.1430-1, etrafında Dört Halife, arka yüzünde ortada İbrahim bin Mehmed, etrafında el sultan rükned'dünya ved'din alaad'dünya ved'din hullide mülkehu yazılıdır.⁹⁴ Karamanoğlu İbrahim Bey (H.827-868/M.1423/4-1463-4) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

٩٧ ابراهيم بن محمد بن فرمان ٨٤١ حلد ملكه ضرب قونيه ٩٨ پير احمد بن ابراهيم بن محمد نب فرمان حلد ملكه ٨٧٠ ضرب قونيه ٩٩ عاقبت الخير ضرب قونيه

⁹³ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 444.

⁹⁴ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 445.

Sikke Nu 97:Ç.:12.5X11.8 mm, A.:0.890 gr. AR. Akçe. *Sikke Nu 98*:Ç.:10.5X10 mm, A.:0.838 gr. AR. RR. Akçe. *Sikke Nu 99*:Ç.:15X14.5 mm, A.:2.570 gr. AE. RR. Mangır. [KEK:Env.5955/Zeno:162394/Zeno:101966/KEK:Env.5308/KEK:Env.6671/ŞBK:Env.1977.](#)

Sikke Nu 97:Ön yüzünde İbrahim bin Mehmed bin Karaman, H.856/ M.1452-3, arka yüzünde hullide mülkehu duribe Konya yazılıdır.⁹⁵ Karamanoğlu İbrahim Bey (H.827-868/M.1423/4-1463-4) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.*Sikke Nu 98*:Ön yüzünde Pir Ahmed bin İbrahim bin Karaman, arka yüzünde hullide mülkehu, H.870/M.1465-6 duribe Konya yazılıdır. Pir Ahmed (H.869-871/M.1464-1466) yılları arasında hüküm sürmüştür.⁹⁶ *Sikke Nu 99*:Ön yüzünde akibetü'l hayr, arka yüzünde duribe Konya yazılıdır. Sultanı tespit edilememiştir, anonim mangır olarak kabul edilmektedir.

۱۰۰ ضرب لاريندى ۷۹۰ ۱۰۱ پير حسن . حسين ۱۰۲ ضرب قونيه

⁹⁵ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 445.

⁹⁶ İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri....*, s. 446.

Sikke Nu 100:Ç.:20X18.5 mm, A.:2.796 gr. AE. RR. Mangır. *Sikke Nu 101*:Ç.:15.5X15 mm, A.:3.121 gr. AE. RRRRR/UQ. Mangır. *Sikke Nu 102*:Ç.:19X17 mm, A.:4.605 gr. AE. R. Mangır. ŞBK:Env.:1848/ Zeno:?: KEK:Env.6781.

Sikke Nu 100:Ön yüzünde duribe Larende, H.790/M.1388 tarihi yazılıdır, arka yüzünde aslan figürü sağa doğru tasvir edilmiştir. Alaaddin Ali Bey, H.762-800/M.1360-1398 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 101*:Ön yüzünde Pir Hasan-Hüseyin ya da duribe Hısn ?⁹⁷, arka yüzünde çember içinde yer alan bir hayvan figürü tasvir edilmiştir.

Karamanoğulları Beyliğine ait olmalıdır. *Sikke Nu 102*:Ön yüzünde bitkisel motif, arka yüzünde duribe Konya yazılıdır. Anonim Karaman sikkeleri arasında sınıflandırılmıştır.

Osmanlı Devleti ile hiçbir zaman anlaşamayan Karamanoğulları fırsatını bulduklarında bu devletin topraklarını yağmalamayı ihmal etmemişlerdir. Yıldırım Bayezid'in Eflak Seferi sırasında da aynı durum yaşanmış, hızla geri dönen sultan, Karamanoğullarına saldırarak ağır bir yenilgiye uğratmış ve daha sonra da Alaaddin Ali'yi öldürmüştür. Fakat akabinde Ankara Savaşı'nda Osmanlıların yenilmesi üzerine Timur, diğer beylikler gibi Karamanoğulları Beyliği'ne de topraklarını iade etmiştir.

Uzun süre hâkimiyetini devam ettiren Karamanoğulları, Fatih Sultan Mehmet döneminde görevlendirilen Gedik Ahmet Paşa'nın karşısında direnememiş ve 1475 yılında Osmanlı topraklarına dâhil olmuşlardır.

⁹⁷ Ön yüzünde Pir Hasan-Hüseyin, arka yüzünde çember içinde yer alan bir hayvan figürü (aslan) tasvir edilmiştir. Karamanoğulları Beyliğine bağlı olan boyardan Turgutluların başında yer alan Pir Hüseyin isimli bir bey vardır. Özellikle inşa ettiği eserler dönemin kaynaklarında dile getirilmiştir. Eğer tespitimiz doğruysa şu ana kadar sikkenin başka bir örneği mevcut değildir.

Fakat Fatih'in ölümünden sonra Cem Sultan isyanı patlak vermiş, ortaya çıkan karışıklıkta Kasım Bey, Cem Sultan'ı Anadolu'ya davet ederek desteklemiştir. Daha sonra direnemeyen Cem Sultan, Anadolu'dan ayrılınca II. Beyazıt'a aman dilemek üzere elçi gönderdi ve affedildi ömrünün sonuna kadar beyliğini devam ettirdi.

Yerine geçen Mahmut Bey, Memlukuluları destekleyip Osmanlılara karşı hareket ettiği için üzerine asker sevk edilince Halep'e kaçtı, böylece Karamanoğulları Beyliği, 1497 yılında sona erdi.

Karamanoğulları Beyliği'nin hâkimiyet alanı sınırlı olduğu için beylik sınırları dâhilinde kullanılması amacıyla dirhem ve mangırlar darbettirilmiştir. Kesilen dirhemlerin ayarları oldukça yüksektir, mangırlar da aynı kalitede kesilmiş, ağırlıklarına dikkat edilerek itina ile imal edilmiş olmaları sebebiyle diğer Anadolu mangırlarından ayrılır. Mangırlar üzerlerinde süslemeli nakışlar ihtiva etmektedir, bir iki mangır örneğinde gücün ve kudretin sembolü olan aslan figürü kullanılmıştır.

Dirhemler ise sanat eseri denilebilecek kadar güzel yazı hatları ve kompozisyonları ile bezenmiştir. Oturmuş bir yönetim anlayışı sergileyen Karamanoğullarının kestirdiği dirhemlerin üzerlerindeki yazılar kadar güzel olan ve hâkimiyet anlayışını sergileyebilen başka bir sikke örneği yoktur. Bu tespit, beylikler dönemi sikkeleri için geçerlidir. Karamanoğlu sikkelerinin az kesilmiş olmaları sebebiyle oldukça nadir örnekleri mevcuttur.

Karasioğulları (1303-1345)

Balıkesir ve Çanakkale havalisinde kurulmuş olan bir Türk beyliğidir. Kurucusu Karasi Bey'dir, bu bey önceleri daha güçlü olan Germiyanogullarının yardımını alarak bölgede tutunmayı başarmıştır.

Karasi Bey, Moğolların önünden ve zulmünden kaçan Türkmenleri topraklarına yerleştirerek gücünü artırmıştır. Başarılı seferlerle Bizans saldırılarını durdurmuş ve topraklarını genişletmiştir.

۱۰۳ بکتر بکی پلبی حلد ملکه

Sikke Nu 103:Ç.:20X19 mm, A.:3.190 gr. AE. R/RR. Mangır. [ŞBK:Env.1891/](#)
[Zeno:104260](#). *Sikke Nu 103*:Ön yüzünde Beylerbeyi Çelebi, arka yüzünde
hullide mülkehu yazılıdır.

Osmanlı Sultanı Orhan Bey'le askeri mücadeleye girişen Karasi Beyi Demirhan Bey, halkı ve adamları tarafından sultana teslim edilmiştir. Orhan Bey onu öldürmemiş ve Bursa'ya yerleşmek üzere göndermiştir. Demirhan Bey, 1347 yılında ölmeden önce beylik Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.

Germiyanoğulları (1299-1429)

Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Gediz ve Menderes sahasında varlık gösteren önemli Türk beyliklerinden biridir. Celaleddin Harzemşahla birlikte Anadolu'ya gelen Türk boyları olarak bilinmektedirler. İlk yerleşim alanları Malatya'dır fakat Babai İsyanları sebebiyle bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Moğol saldırılarından dolayı Malatya'dan kaçarak daha batıdaki bölgelere gelmiş olmalıdırlar.

۱۰۴ یعقوب ابن سلیمان ضرب کرمان السلطان تیمور خان ۸۰۸ ۱۰۵ لا اله الا الله

الا محمد رسول الله ابوبکر عمر عثمان علی یعقوب ابن سلیمان حلد ملکه ۸۰۹ ۱۰۶ لا اله
الله الا محمد رسول الله ابوبکر عمر عثمان علی یعقوب ابن سلیمان حلد ملکه ۸۱۰

Sikke Nu 104:Ç.:15.5X13.5 mm, A.:0.699 gr. AR. RRR. Akçe. *Sikke Nu 105*:Ç.:15X14 mm, A.:0.909 gr. AR. RRRRR. Akçe. *Sikke Nu 106*:Ç.:15X14 mm, A.:0.756 gr. AR. RRR. Akçe. [ŞBK:Env.1745/KEK:Env.3015/ŞBK:Env.1884/KEK:Env.1998/ŞBK:Env.1884.](#)

Sikke Nu 104:Ön yüzünde Yakup ibni Süleyman, duribe Germiyan, arka yüzünde el sultan Timur Han, H.808/M.1405-6 yazılıdır. *Sikke Nu 105*:Ön yüzünde kelime-i tevhid ve Dört Halife'nin adı, arka yüzünde Yakup bin Süleyman, hullide mülkehu, Simav, H.809/M.1406-7 yazılıdır. *Sikke Nu 106*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka yüzünde Yakup bin Süleyman, hullide mülkehu H.810/M.1407-8 yazılıdır.

١٠٧ لا اله الا محمد رسول الله حلد الله ضرب سماو ١٠٨ لا اله الا الله الا محمد رسول الله
سليمان رسول الله محمد ١٠٩ يعقوب ابن سليمان ٨١٠

Sikke Nu 107:Ç.:12.5X12 mm, A.:1.155 gr. AR. Akçe. *Sikke Nu 108*:Ç.:18.5X16 mm, A.:1.127 gr. AR. RR. Akçe. *Sikke Nu 109*:Ç.:17X14.5 mm, A.:0.977 gr. AE. RR. Mangir. [EOK:Env.228/KEK:Env:5912/ Zeno:89052/ŞBK:Env.1858.](#)

Sikke Nu 107:Ön yüzünde kelime-i tevhid arka yüzünde halledallahu, duribe

Simav yazılıdır ve darp tarihi bulunmamaktadır. Anonim Germiyan akçesi olarak bilinmektedir. *Sikke Nu 108*:Ön tarafında la ilaha illallah Muhammed Resulallah, arka tarafında Süleyman Resulallah Mehmed yazılıdır. Süleymanşah (H.762-789/M.1360-1388) tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 109*:Ön yüzünde Yakub bin Süleyman, H.810/M.1407-8 tarihi yazılıdır, arka yüzünde üç saadet düğümü vardır.

Osmanlı Devleti ile Germiyanogullarının ilişkileri önceleri çok iyi şartlarda devam etmiş fakat Germiyanogullarının diğer beyliklerle ittifak akdederek hareket etmesi ve Osmanlı ordusunun Rumeliye düzenlediği seferler sırasında çeyiz olarak verdikleri toprakları geri almaları üzerine seferden geri dönen Yıldırım Beyazıt'ın saldırılarına karşı konulamayacak ve yenilen Germiyan Beyliği'nin toprakları ele geçirilecektir (1390). Aradan uzun bir zaman geçmeden Yıldırım'ın Timur'a yenilmesiyle birlikte Germiyanogulları da eski topraklarına sahip olacak ve tabiiyet arz ederek, Timur adına sikke darbettireceklerdir. Yukarıda örnekleri yer alan üç sikke, oldukça nadirdir ve döneme ışık tutan numizmatik materyaller olarak bilinmektedir.⁹⁸

Osmanlı Devleti, Fetret Dönemi'ni atlattıktan sonra II: Murat döneminde Germiyanogulları ile çok iyi ilişkiler tesis edilmiştir. Yakup Bey'in veliahtı (oğlu) olmadığı için II. Murat ile anlaşarak ölümünden sonra (1429) topraklarını Osmanlı Devleti'ne bıraktığı görülür. Sikkeler, darp tekniği itibarıyla çok gelişmiş örnekler değildir fakat bu döneme ait örnekler olmaları ve az sayıda darbedilmiş olmalarından dolayı oldukça nadir ve değerlidir.

Saruhanogulları (1313-1410)

Maveraünnehir sahasında yer alan ve Harezmi Türklerinden olan Saruhan Bey, önceleri Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetindedir. Celaleddin Harzemşahla birlikte Anadolu'ya geldikleri düşünülmektedir. Manisa, Turgutlu, Kemal Paşa ve Akhisar sahasını içine alan bölgede

⁹⁸ Betül Teoman, G. Teoman, "Germiyanogulları Beyliği Sikkeleri", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Germiyanogulları Beyliği*, Kütahya, 8-10 Mayıs 2014, ss.169-200.

varlığını sürdüren bir Türk beyliğidir. Bizans İmparatorluğu ile uzun soluklu askeri mücadelelere girişerek toprak kazanmaya devam etmişlerdir. I. Murat'ın ölümüne kadar ilişkiler çok iyi bir şekilde yürütülmüş, bağımsızlık girişimleri üzerine tahta geçen Yıldırım Bayezid Han, sefer düzenleyerek Manisa'yı ele geçirmiştir. Askeri bir karşı koyma olmadığı gibi tabiiyetini arz eden Saruhanoğlu Hızırşah Bey'e bazı bölgeler verilmiştir.

۱۱۰ لا اله الا الله الامحمد رسول الله لله عبدا اسحاق ۱۱۱ حلدالله ملكه حلدالله ملكه

۱۱۲ لا اله الا الله الامحمد رسول الله ۱۱۳ لا اله الا الله الامحمد رسول الله الملك خضر بن اسحاق ۱۱۴ اورخان بن اسحاق خلد ملكه ۸۰۶

۱۱۵ السلطان العدل خلد ملكه السلطان رسول الله

Sikke Nu 110:Ç.:17X16 mm, A.:1.064 gr. AR. Akçe. Sikke Nu 111:Ç.:23.5X19 mm, A.:3.820 gr. AE. Mangir. Sikke Nu 112:Ç.:19X18.5 mm, A.:3.204 gr. AE.

Mangir. Sikke Nu 113:Ç.:13X12 mm, A.:1.034 gr. AR. R. Akçe. Sikke Nu 114:Ç.:16.5X16 mm, A.:1.552 gr. AE. Mangir. Sikke Nu 115:Ç.:19X18.5 mm,

A.:2.958 gr. AE. Mangır. KEK:Env.692/ŞBK:Env.1902/ KEK:Env.690/
ŞBK:Env.275/EOK:Env.190/KEK:Env.6920/KEK:Env.1143/
ŞBK:Env.1536/KEK:Env.5817.

Sikke Nu 110:Ön tarafında la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka tarafında lillahi abde İshak yazılıdır. İshak bin İlyas, H.759-792/M.1357-1390 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 111*:Ön yüzünde halledallahu mülkehu, arka yüzünde de halledallahu mülkehu yazılıdır. Saruhanoğullarına ait anonim mangırdır. *Sikke Nu 112*:Ön yüzünde lailahe illallah, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazısı vardır. Saruhanoğullarına ait anonim bir mangırdır. *Sikke Nu 113*:Ön yüzünde kelime-i tevhid, arka tarafında ise el Melik Hızır bin İshak yazılıdır. Darp yeri ve tarihi bulunmamaktadır. *Sikke Nu 114*:Ön yüzünde Orhan bin İshak, arka yüzünde hullide mülkehu H.806/M.1403-1404 tarihi yazılıdır. Orhan bin İshak, H.806-810/ M.1403-1408 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 115*:Ön tarafında el sultanu'l adil hullide mülkehu, arka tarafında el sultanu'l resulallah yazısı vardır. Saruhanoğullarına ait anonim mangırdır.

Ankara Savaşı sırasında Timur'un birliklerinin tarafına geçerek ihanet etmiş, savaş sonrasında toparlanmaya başlayan Çelebi Mehmet, düzenlediği saldırı ile Hızır Şah'ı yakalattırarak idam ettirmiştir. Fakat kardeşi Orhan Bey, bir süre daha varlığını sürdürmüş, Çelebi Mehmet'in Orhan Bey'i yenilgiye uğratması ile 1410-12 tarihlerinde bu beylik son bulmuştur. Saruhanoğulları Beyliği'nin ayrıca Demirci Kolu'da vardır.

Darbettirilen dirhemler ve mangırlar, stilistik özellikler taşımamakla birlikte, oldukça ağırdır ve kendine has özellikler sergiler. Dirhemler ayar ve gram olarak düşüktür, beyliğin mali gücü göz önünde tutulduğunda bu durumun normal olduğu görülecektir. Yakın beyliklerin kullanmaları amacıyla da bazı anonim mangırlar da darbettirilmiştir.

Menteşeoğulları (1282-1424)

Muğla, Fethiye, Milas ve Tavas gibi önemli yerleşim birimlerinde hâkim olan Türk beyliklerinden biridir. Menteşe Bey, Türkmen boylarını bölgede iskân ederek zamanla sahaya yayılmaya başlamıştır. Bizans İmparatorluğu ile yaptığı mücadelelerde başarılı olmuş, Aydın ve Güzelhisar'ı fethetmiştir.

1282 yılında vefatından sonra oğlu Mesud Bey yönetimi devralmıştır, Osmanlı Devleti ile ilişkiler iyi giderken Sultan Murat'ın vefatı ile diğer beyler gibi oda bağımsızlık girişiminde bulunmuştur. Yıldırım'ın saldırıları ile 1391'li yıllarda beyliğin hâkimiyetine son verilmiştir. 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra bir süre bağımsızlık elde etmiş, daha sonra Çelebi Mehmet ile ortak para kestirmişlerdir.⁹⁹

Sikke Nu 116:Ç.:12.5X11 mm, A.:0.721 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu 117*: Ç.:14.5X14 mm, A.:1.840 gr. AE. R. Mangır. *Sikke Nu 118*:Ç.:13.5X12 mm, A.:0.479 gr. AE. R. Mangır. [KEK.Env.365/ŞBK:Env.1741/](#) [KEK:Env.5895/Zeno:103509](#).

Sikke Nu 116:Sikkenin her iki yüzünde de defne demeti mevcuttur. Menteşe Beyliği'ne ait anonim mangırdir.

Sikke Nu 117:Ön tarafında 6 yapraklı çiçek formu, arka tarafında ise sağa doğru bakan bir aslan figürü mevcuttur. Anonim Menteşe Beyliği sikkesi olabileceği düşünülmektedir. Üstat Kamil Eron'a ait bir örnekte ön figür aynı, arka figürde yer alan aslan ters yöne bakmaktadır.

Sikke Nu 118:Ön tarafında yer alan yazılar ve rakamlar okunamamaktadır. Arka tarafında ise aslan formunda bir hayvan sağa doğru bakmaktadır. Anonim

⁹⁹ Gültekin Teoman, Betül Sağıt, "Sahillerin Sultanları ve Sikkeleri", Uluslararası Batı Anadolu Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu II, Ed.:A. Çevik, M. Keçiş, *Menteşeoğulları Tarihi* 25-27 Nisan 2012, Muğla, Ankara, 2016, ss. 469-499.

Menteşe Beyliği mangırındır. Milas darplı olabilir.

۱۲۰ ضرب منتشه الياس بك ۸۱۴ ۱۲۱ احمد غازى خلد ملكه

Sikke Nu 119:Ç.:12X11.9 mm, A.:0.873 gr. AE. R. Mangır. *Sikke Nu 120*:Ç.:15.5X14 mm, A.:0.912 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu 121*:Ç.:11.5X10.8 mm, A.:0.730 gr. AR. RR. Akçe. [ŞBK:Env.1853/1531/Zeno:?](#)
[KEK:Env.477/ŞBK:Env.1549/KEK:Env.5301/ŞBK:Env.600](#)

Sikke Nu 119:Ön yüzünde Mühr-ü Süleyman motifi, arka yüzünde ise sağa doğru bakar şekilde aslan motifi vardır. Anonim Mentese Beyliği mangırındır.

Sikke Nu 120:Ön yüzünde dört düğümlü geçme motifi, arka yüzünde duribe Mentese yazılıdır ve İlyas Bey'e aittir. Darp tarihi, H.814/M.1411-2 yılıdır.

Sikke Nu 121:Ön yüzünde Ahmed Gazi, arka yüzünde hullide mülkehu yazılıdır. Darp yeri ve tarihi yoktur. Ahmed Gazi bin İbrahim (H.759-793/M.1377-1391) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

۱۲۳ ضرب ميلاس ۱۲۵ ضرب بلد ۸۱۸

Sikke Nu 122:Ç.:18.7X16 mm, A.:1.354 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu 123*:Ç.:15.5X14.5 mm, A.:1.010 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu 124*:Ç.:14.5X14.2 mm, A.:0.931 gr. AE. Mangır. *Sikke Nu 125*:Ç.:14.5X13.5 mm, A.:0.755 gr. AE. Mangır. [KEK:Env.3926/ŞBK:Env.1110/](#) [KEK:Env.5032/ŞBK:Env.1740.](#)

Sikke Nu 122:Ön yüzünde kemerli çerçeve içinde saadet düğümü, arka yüzünde düğümlü geçme motifi yer almaktadır. Anonim Menteşe mangırır.

Sikke Nu 123:Ön yüzünde duribe Milas, arka yüzünde aslan figürü sola doğrudur. Anonim Menteşe mangırır.

Sikke Nu 124:Ön yüzünde Mühr-ü Süleyman, arka yüzünde sola doğru hareket halinde kuyruğu yukarı kalkık halde aslan figürü vardır. Anonim Beylik mangırır.

Sikke Nu 125:Ön yüzünde duribe Beled, H.818/M.1415-6, arka yüzünde duribe Beled H.818/M.1415-6 yazılıdır. I. İlyas Bey, H.805-823/M.1402-1423 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Menteşeoğullarına ait bir mangırır.

Sonra yönetime gelen İlyas Bey, Osmanlı Devleti'ne karşı tekrar ayaklanmış İshak Paşa'nın saldırılarına karşı koyamayınca kaçarak Rodos Şövalyelerine sığınmıştır, böylece 1451 yılında Menteşeoğullarının hâkimiyeti sona ermiştir.

İnaloğulları-Yinaloğulları (1098-1183)

Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, Amid (Diyarbakır) şehrini ele geçirerek, Atabek Zahireddin Tuğtegin'i buraya vali olarak (1093) atamıştır. Tutuş ve Tuğtegin'in yenilgisinden sonra bölgeye Türkmen beylerinden Sadr hâkim olmuş, ölümü üzerine yerine kardeşi İnal geçmiştir. Beyliğin ismi bu ada izafetindir.

۱۲۶ لله ۱۲۷ لله ۱۲۸ لله فھر لله كم ۱۲۹ لله شمس

Sikke Nu 126:Ç.:16.5X16 mm, A.:6.455 gr. AE. R. Follis. *Sikke Nu 127*:Ç.:26X23.5 mm, A.:7.477 gr. AE. R. Follis. *Sikke Nu 128*:Ç.:23.5X22 mm, A.:3.985 gr. AE. RRR. Follis. *Sikke Nu 129*:Ç.:23X22.5 mm, A.:4.841 gr. AE. RR. Follis. *Sikke Nu 130*:Ç.:26.5X24 mm, A.:6.876 gr. AE. RRRRR. Follis. *Zeno?* [Zeno?: KEK:Env.4954/Zeno:119318.](#)

Sikke Nu 126:Kamil Eron ve Hakan Aslan gibi bazı alan uzmanlarına göre Artukoğulları tarafından, bazılarının göre ise Diyarbakır İnaloğulları Beyliği tarafından darbettirilmiştir. Bizans sikkelerinin üzerine konturmark vurularak kullanılmıştır. Konturmarkın darbedildiği yerde “lillah” yazısı vardır.¹⁰⁰ *Sikke Nu 127*:Diyarbakır İnaloğulları Beyliği’ne ait olduğu ileri sürülmektedir, bazı alan uzmanlarına göre de Artukoğulları tarafından Bizans sikkelerinin üzerine konturmark vurularak kullanılmıştır. Konturmarkın darbedildiği yerde “lillah” yazısı vardır.¹⁰¹ *Sikke Nu 128*:Diyarbakır İnaloğulları Beyliği’ne ait olduğu ileri

¹⁰⁰ S. Kılıç, “Bizans Anonim Follisleri Üzerinde Görülen İslami Konturmarklar”, *Mediterranean Journal of Humanities*, S.IV/2, 2014, s. 179-189.

¹⁰¹ Kılıç, “Bizans Anonim Follisleri...”, s.179-189.

sürülmektedir, bazı alan uzmanlarına göre de Artukoğulları tarafından Bizans sikkelerinin üzerine konturmark vurularak kullanılmıştır. Konturmarkın darbedildiği yerde “lillah” yazısı vardır.¹⁰² Kamil Eron, fahr, lillah ve gim yazılarını okumuştur. Artukoğullarından Muzaffer Fahreddin Kara Arslan, H.659-693/M.1260/1-1293-4 yılları arasında hüküm sürmüştür. *Sikke Nu 129*:Ön yüzünde ayakta duran imparator, arka yüzünde Hz. İsa formu bir resmin üzerine konturmark olarak vurulan lillah ve Şems yazıları yer almaktadır, İnaloğullarının kullandığı bir damgadır. *Sikke Nu 130*:Ön yüzünde Bizans follislerinde görülen ayakta duran iki kişi, arka yüzünde ortada yer alan yıldızın üzerine konturmarkla Muizeddin Sancar Şah sikkelerinde görülen Zengi damgası vurulmuştur.

Buldukları konum gereği, güçlü beyliklerin ve devletlerin yakınında yer almaları sebebiyle ağır mücadelelere girmek zorunda kaldılar. Bölgede Anadolu Selçuklu Devleti, Artuklular ve Eyyübilerle askeri mücadelelere giriştiler. Son olarak Abbasi halifesinin emriyle Selahaddin Eyyübi, Amid’i kuşatarak ele geçirdi ve böylece 1183 yılında beylik sona ermiş oldu.

İnaloğullarına ait özel olarak darbedilmiş bir sikke ele geçirilmiş değildir, Bizans follislerine konturmark vurularak kısaltmalarla Diyarbakır ve beylik sınırlarını içine alan bölgelerde kullanılmıştır. Uzmanlar, bu sikkelerin Artuklulara ait olduğunu ama İnaloğulları’nda aynı sikkeleri kullandıklarını ifade etmektedirler.

Değerlendirme

Araplardan, Rumlardan ve Perslerden sikke darbını öğrenen Türkler (aslında İskitler döneminden beri Türkler Grek ustalara sikke darbettirmektedirler)¹⁰³ İslam sanat ve geleneğine uygun paralar kestirmişlerdir. Orta Asya’da Göktürkler’den gelen bir sikke darp

¹⁰² Kılıç, “Bizans Anonim Follisleri...”, s. 179-189.

¹⁰³ Mustafa Kalkan, Türk Devlet Geleneği İçerisinde Hâkimiyet Alameti Olarak Paralar ve Özellikleri”, *Uluslararası Dil, Tarih ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Algısı Sempozyumu*, Bilecik, 23-23 Ekim 2017, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bildiri Özetleri, s. 1-12.

geleneği mevcuttur fakat İslam medeniyeti dairesine girdikten sonra Roma geleneğinin devamı olan sikke darbı ve tiplerini sosyal-ticari hayat içinde kullanmaya başlayacaklardır. İlk dönem sikkeleri kaba ve ağır felslerden oluşurken, zamanla sanatsal nitelik taşıyan ve nadir özellikleri olan dinar, dirhem ve felsleri de kestirmeyi öğreneceklerdir. Geçen süre içinde stilistik olarak kendilerine has sikke tarzlarını oluşturacak ve İslam dünyası içinde rahatlıkla ayrılabilen Türklere ait tipik örnekler şeklinde kabul görecektir.

Yerleşik hayata geç intikal eden ama şehirliler kadar, yerleşik medeniyet unsurlarını tamamlayarak onlarla rekabet edebilecek güce ulaşan konargöçerler, zamanla eski yaşam biçimlerinden kopacak ve benzemeye çalıştıkları gücün içine dâhil olarak farkında olmadan eski dünyalarından uzaklaşacaklardır. Bu da sikkelerinde eski damga, figür ve diğer süslemelerin yanı sıra önceden kullandıkları yazı stillerinin yok olmasına, şehirlileşen ve İslam medeniyet dairesi içinde kabul gören sikke darp geleneğini benimsemelerine neden olacaktır.

Ortaçağ toplumlarında görülen ticaret geleneği dâhilinde değerli metallere kesilen paraların kabul gördüğü bir anlayış hâkimdir. İlk dönemlerde bakır felslerin tercih edilmediği ve sadece bazı şehir devletlerinde geçerli olan bakır paraların şehir hâkimlerinin değişim değerlerini garanti edtikleri durumlarda bu paraları kullanmayı tercih ettikleri görülecektir. Şehir devletleri, feodal devletler, beylikler ve büyük devletlerin kendi aralarında vardıkları anlaşma hükümlerince geçerli olan para birimleri değer kaybına uğramayan altın ve gümüş olmuştur. Bu sebeplere binaen darbedilen paralar eksiksiz gramaja ve ayar garantisine sahip olarak kesilmiş bu da ülkelerin güvenilirliklerini ve ticari hareketliliklerini artırmalarını sağlamıştır. Yolların güvenliği sağlandığı gibi, değer sisteminin ağırlık ve ayar düzeniyle oturtulduğu ülkeler, birer ticaret merkezi ve cazibe şehri haline dönüşmeye başlamıştır. Ticari canlılık, kalabalık toplulukları bu şehirlere çekecek kısa süre içinde on binleri aşan şehirler yüzbinlere dayanmaya başlayınca zamanla medeniyet merkezleri haline geleceklerdir. Bunda ticaret yollarının geçiş güzergâhı üzerinde olmaları, vergi oranları, yolların güvenliği, ülkedeki adil yargı düzeni ve barınma imkânları etkili

olmuş, bu özelliklerini kaybeden şehirler kısa süre içinde terkedilmiş, başka şehirler diğer bölgelerden çekilen halkı kendi pazar payı içine dâhil etmişlerdir.

Erken Dönem Beylikleri, Anadolu Selçuklu Devleti ve Geç Dönem Beylikleri'ne ait para birimleri, İslam dünyasında kendine has özellikleri, kabul gören metal ayarları ve ağırlık oranlarıyla aranan, değişim değeri yüksek düzeyde kabul gören sikkeler arasındaki yerlerini almıştır. Özellikle Anadolu Selçuklularına ait sikke çeşidinin çokluğu ve darbedilen paraların yüksek ayara sahip ağır para birimlerinden oluşması dönemine mührünü vurmuş, İslam dünyasında ekonomik itibar ve değişim değeri açısından devlet garantisi altında her yerde kabul gören ve bozdurulabilen sikkeler olmasını sağlamıştır.

İlhanlı sikkeleri dönemin hâkim imparatorluğuna ait özellikler taşıdığı için her yerde geçerli olmuş, dinar, dirhem ve felsleri büyük bir sahada kullanılmıştır. Bu sebeple günümüzde dahi tespit edilmemiş yerel darpların ve farklı özelliklere sahip sikkelerin bulunmadığı düşünülmekte, her geçen gün çıkan yeni sikke buluntuları da bu düşünceyi güçlendirmektedir. Anadolu'da darbedilen İlhanlı sikke örnekleri lokal-mahalli tipler olarak tanımlanmakta, herhangi bir şehir hakiminin İlhanlılar adına kestirdiği sikkeler bazen tesadüf eseri bazen de yapılan arkeolojik kazılar sırasında çıkmaktadır. Yakılmış yıkılmış, viran olmuş Ortaçağ örenlerinin (şehir kalıntılarının) içinde ya da kalelerin etrafında bulunan sikkeler, şaşkınlık yaratacak düzeyde mükemmel örneklerin gün ışığına çıkmasını sağlamaktadır.

Ülkemizde, Erken Dönem ve Geç Dönem Beylikleri üzerine çalışan akademisyen sayısının azlığı ve döneme ait kaynakların sınırlı sayıda olması, önemli bir problemdir. Her geçen gün yeni bulunan yazma ve ortaya çıkarılan sikke örnekleri ile karanlıkta kalan bazı noktaların aydınlatılması mümkün hale gelmeye başlamıştır. Örneğin son yıllarda bulunan Candaroğlu sikkeleri, Osmanlı-Candaroğlu ilişkilerinde eksik kalan noktaların aydınlatılmasında ve hangi şehirlerin askeri-idari yönetiminin kimin elinde olduğunu göstermesi açısından önem arz

etmiştir. Karadeniz bölgesinde düzenlenen askeri hareketlere ait aydınlatıcı bilgiler veren yeni sikkeler-arşiv kayıtlarındaki bilgileri sağlaştırmakta aynı zamanda arşivlere yansımayan bazı bilgilerin de edinilmesini mümkün kılmaktadır.

Yine Karamanoğullarına ait yeni bulunan sikkeler birçok yerde adı dahi geçmeyen beylerin adlarını, hangi şehirlerde hâkim olduklarını göstermekte, bölge sınırlarını çizmesi açısından Osmanlı-Karaman mücadelesinin detaylarını ortaya koymaktadır. Siyasi-askeri tarihin detaylarına malik olanların, derin nitelikli analizleri numizmatik verilerle muhkemleştirildiğinde ilginç sonuçlara ulaşılabilir.

Bütün disiplinler, multidisipliner olarak kullanıldığında, insanlık tarihi açısından akıllara durgunluk veren verilere ulaşma imkânlarını sağlama yönüyle mükemmel sonuçlar doğurmaktadır. Biyogenetik, biyo-kimya, genetik, fiziki antropoloji, numizmatik, klimatoloji, istatistik vd disiplinler son yıllarda elde ettiği verilerle bazı disiplinleri besleyerek olağanüstü nitelikteki metodolojik verileri bu disiplinlerin hizmetine sunmuştur. Ortaya çıkan çalışmalar da değerli verileri insanlık tarihinin kullanımına sunmaya başlamış ve bilinen birçok yanlış doğru, son araştırmalarla yerini gerçek tarihe bırakmaya başlamıştır.

Kaynakça

ARTUK, İ., C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

_____, Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, Alemdar Ofset, İstanbul 1993.

AYDIN, Şennur, vd., *Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu Sergileri*, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994.

AYKUT, Şevki Nezihi, *Türkiye Selçuklu Sikkeleri, C.I, I. Mesud'dan I. Keykubad'a Kadar (510-616/1116-1220)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

BLAIR, Sheila S., "The Coins of the Later İlkhanids, A Typological Analysis", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 26, No 3, 1983,

pp. 295-317.

DİLER; Ömer, *İlhanlar. İnan Moğollarının Sikkeleri*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.

ENDER, Celil, Karesi, *Saruhan, Aydın ve Menteşe Beylikleri Paraları*, Ender Nümismatik Yayınları, İstanbul 2000.

GORDLEVSKİY, V. A., *Küçük Asya'da Selçuklular*, Terc. A. İnan, Yay. Haz. T. Omorov, TTK Yayınları, Ankara 2019.

GÖDE, Kemal, *Eratnalılar 1327-1381*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

GÖK, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

İZMİRLİER, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2010.

_____, *Aydinoğulları Beyliği Paraları*, Özel Yayın, İstanbul 2005.

KALKAN, Mustafa, Türk Devlet Geleneği İçerisinde Hâkimiyet Alameti Olarak Paralar ve Özellikleri”, *Uluslararası Dil, Tarih ve Kültür Bağlamında Türklerde Devlet Yönetimi Algısı Sempozyumu*, Bilecik, 23-23 Ekim 2017, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Bildiri Özetleri, s. 1-12.

KILIÇ, S., “Bizans Anonim Follisleri Üzerinde Görülen İslami Konturmarklar”, *Mediterranean Journal of Humanities*, S.IV/2, 2014, s. 179-189.

KOUYMJANK, D., “A Numismatic History of Southeastern Caucasia and Adharbayjan Based on Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries”, *Ph. D. Diss.*, Columbia Univ., 1969, p. 160-163.

_____, “The Unique Coin of the Shirvanshah Minuchihr II Dated A.H.555/1160 A.D.”, *Studies in Honor of George C. Miles*, Beirut 1974, pp. 339-346.

MERÇİL, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

PERK, H., H. Öztürk, *Eratna Kadı Burhaneddin ve Erzincan (Mutahhaten) Emirliği Sikkeleri*, Haluk Perk Müzesi Yayınları, İstanbul 2008.

PERK, Haluk, Hüsnü Öztürk, *Candaroğulları Beyliği Sikke Definesi*, Türk Nümismatik Derneği Yayınları, İstanbul 2003.

POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

_____, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

_____, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

SEYFEDDİNİ, M. A., *Manetü İlhanov XV Veka, İzdatelstva Akademi Nauk*, Baku 1968, s.201-217.

TEOMAN, Betül, G. Teoman, "Germiyanoğulları Beyliği Sikkeleri", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Germiyanoğulları Beyliği*, Kütahya, 8-10 Mayıs 2014, ss.169-200.

_____, "Aydınöğulları Darphanelerinde Basılan Sikkeler", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.I, Mayıs 2018.

TEOMAN, Gültekin, Betül Sağıt Teoman, "Sahillerin Sultanları ve Sikkeleri", *Uluslararası Batı Anadolu Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu II*, Ed.:A. Çevik, M. Keçiş, *Menteşeoğulları Tarihi 25-27 Nisan 2012*, Muğla, Ankara, 2016, ss. 469-499.

TEVHİD, Ahmed, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Katalogu, Türkistan Hakanları, el Sebüktegin, Horasan ve Irak Selçukileri, Beni Salduk, Beni Mengüc, Danişmendliler, Rum Selçukileri, Karaman, Aydın, Saruhan, Mıntıka-i Germiyan ve İsfendiyaroğulları, Beni Eratna, Karakoyunlu, Akkoyunlu Meskûkâtı*, Mahmud Bey Matbaası, Kostantiniye 1321.

UYKUR, Ramazan, *El Cezire (Cizre) Zengi Atabeglerinin Sikkeleri*", *TOD*, Mart 2018, Yıl:11, S.XXXIII, s.28-29.

_____, *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, AKM Yayınları, Ankara 2017.

İnternet Siteleri

http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=20&lot=392&lang=1 (19.02.2020)

http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=27&lot=623&lang=1 (18.01.2020).

http://medievalcoins.ancients.info/cgi-bin/webdata_coinbase.pl?fid=1134082145.019&query=%26Ruler%3DQutb%2BaDin%2BMawdud%2Bbin%2BZangi%26pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch&cgifunction=form (3.01.2020)

http://medievalcoins.ancients.info/cgi-bin/webdata_coinbase.pl?fid=1134082145.04&query=%26Ruler%3DQutb%2Ba-Din%2BMuhammad%2Bbin%2BZangi%2BII%26pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch%3Dcgifunction=form (13.07.2019)

http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1112961882&query=pagenum%3D1%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DTaghay%2520Timur&cgifunction=form (24.05.2019)

http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1128348388&query=pagenum%3D19%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DAbu%2520Sa%2527id&cgifunction=form (22.05.2019)

http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1176233422&query=pagenum%3D8%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DAbu%2520Sa%2527id&cgifunction=form (7.04.2018)

http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1252747233&query=pagenum%3D6%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DArghun&cgifunction=form (21.02.2020)

http://tokakte.dk/webdata_ilkhanid.pl?fid=1359385320&query=pagenum%3D4%26cgifunction%3DSearch%26Ruler%3DGhazan&cgifunction=form (11.01.2018)

https://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=1&sale=17&lot=619&lang=1 (4.03.2018)

<https://www.bidder.ch/auctions/leu/browse?a=304&l=282084> (16.12. 2019)

<https://www.bidder.ch/auctions/leu/browse?a=304&l=282093> (16.12. 2019)

<https://www.bidder.ch/auctions/numismatikaumann/browse?a=211&l=198053> (11.12. 2019)

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=4250888&AuclD=4456&Lot=2078&Val=610566181e9d12e18875e3999c426816> (8.02. 2019)

<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=3623&category=83270&lot=2987956> (17.02. 2019)

https://www.vcoins.com/en/stores/alibaba_coins-244/world_coins/islamic_coins-29617.aspx?#! /category/ islamic_coins/ ?id Category

=29617&searchDisplayAsList=False&searchMaxRecords=100&store_order_by
=dateadded_desc&countitems=2&changeDisplayList=&page=1 (8.02. 2019)

https://www.academia.edu/38068954/Karamanogullari_Sikkelerine_Genel_Bir_Bakis (24.04.2020).

www.altaycoins.com

www.balcoins.com

www.eroncoins.com

www.parakoleksiyon.com

www.tokakte.dk

www.rasmir.com

www.stevealbum.com

www.zeno.ru

Kısaltmalar

EOK: Env. Nu. Erol OLCAŞ Koleksiyonu Envanter Numarası

KEK: Env. Nu. Kamil ERON Koleksiyonu Envanter Numarası

ŞBK: Env. Nu. Şevkullah BAL Koleksiyonu Envanter Numarası

YAK: Yiğit ALTAY Koleksiyonu

YAK:ID. Yiğit Altay Koleksiyonu Envanter Numarası.

**Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin:
Henri Moser ve Eserleri**

Oktay BERBER*

Özet

Türk tarihi ve kültürü açısından son derece mühim bir coğrafya olan Türkistan hakkında geçmişte olduğu gibi günümüzde de pek çok çalışma yapılmaktadır. Söz konusu çalışmalarda yararlanılan kaynaklar arasında seyyahlara ait notlar yer almaktadır. Coğrafi, iktisadi, sosyal, kültürel, idari, askerî pek çok konuda gözlemlerin yer aldığı bu kaynaklara dayanarak döneme dair değerlendirmeler yapılabilir. Bu bağlamda Türkistan hakkında bilgi veren seyyahlardan birisi de Henri Moser'dir. 1868 yılında Türkistan istikametine doğru ilk seyahatini gerçekleştiren Moser, bundan sonra birkaç defa daha bölgeye gitmek imkânı bulmuştur. Gerçekleşen seyahatler neticesinde gözlemlerini Fransızca olarak kaleme alan Moser, iki eserinde Türkistan'ın yapısı hakkında oldukça kapsamlı notlar aktarmıştır. Özellikle son dönemlerde seyahatnamelere dayalı olarak Türkistan hakkında hazırlanan çalışmalarda Henri Moser'in eserlerine yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmamızda Moser ve eserleri hakkında bilgi aktararak Türkistan tarihi üzerine yapılacak araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Buhara, Hive, Taşkent, Türkistan'da Rus hâkimiyeti.*

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, oktayberber@gmail.com (Makale gönderim tarihi: 11.12.2019; Makale kabul tarihi: 17.05.2020)

An Important Traveler For Historical Researches Of Turkestan: Henri Moser And His Works

Abstract

Turkestan, which is a very important geography in terms of Turkish history and culture, is studied today in many works as in the past. The sources used in these studies include the notes of travelers. Based on these sources, which include many geographical, economic, social, cultural, administrative and military issues, observations can be made about the period. In this context, one of the travelers who gave information about Turkestan is Henri Moser. Moser made his first journey in the direction of Turkestan in 1868 and had the opportunity to visit the region several times. As a result of his travels, Moser wrote about his observations in French and gave extensive notes on the structure of Turkestan in his two works. However, it is seen that Henri Moser's works are not given enough space especially in recent studies that are based on Turkestan and travelogous. In this study, it is aimed to contribute to the researches on Turkestan history by presenting information about Moser and his works.

Keywords: *Bukhara, Khiva, Tashkent, Russian Domination in Turkestan.*

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Türkistan dönemin güçlü devletleri için mühim bir bölgeydi. Özellikle kıtalararası ve denizaşırı gibi kavramların siyasi tarihte yer bulması münasebetiyle Türkistan'a çok uzak mesafedeki devletler bölgenin siyasi, iktisadi, askerî ve içtimai yapısını öğrenmek niyetindeydiler. Bu çerçevede Rus, İngiliz, Fransız seyyahlar Türkistan'a seyahat ederek oldukça kapsamlı notlar tutmaktaydılar. Döneme dair gözlemleri içeren seyahatnameler bahse konu bölgelerin pek çok özelliğini yansıtmaktadır. Bu yönüyle seyahatnameler tarihçiler için mühim birer kaynak durumundadırlar.¹

¹ Seyahatname kavramı ve seyahatnamelerin tarih çalışmalarındaki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Işık, "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Önemi", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe,

Rus İmparatorluğu Türkistan'a seyahat edenlerin pek çoğunun hareket noktası konumundadır. Özellikle 19. yüzyılda Rus yönetiminin Türkistan'a yönelik siyasi ve askerî politikalarda daha aktif olması bu durumda rol oynayan unsurlardan biridir. Bununla birlikte Rus yönetiminin Avrupa devletleriyle kurduğu ilişkiler de seyyahları daha güvenli seyahat şartları açısından öncelikle Rus topraklarına çekmektedir. Bu bağlamda Fransız seyyahlar örnek olarak gösterilebilir. Fransa ve Rusya arasındaki ilişkilerin seyri Fransız seyyahların Türkistan'a gidişini kolaylaştırmış, bu doğrultuda Fransız seyyahlar özellikle 1870 ile 1910 yılları arasında daha rahat seyahat olanağı bulmuşlardır.² Ayrıca 1845 yılında St. Petersburg'da kurulan Rus Coğrafya Derneği içerisinde yapılan çalışmaların Türkistan'a gerçekleştirilen seyahatleri kolaylaştırdığını ifade etmek gerekir. Çünkü bu dernek kuruluşu akabinde Uzak Doğu, Sibiryaya, Kafkasya gibi yeni sömürgeleştirilen alanlarda jeoloji, meteoroloji, antropoloji ve arkeoloji çalışmaları gerçekleştirme sorumluluğunu üstlenmiştir.³ Seyyahların bir kısmı bu derneğe hizmet ederken bir kısmı da dönemin Türkistan'ını anlamak, Rus hükümetinin Türkistan'daki faaliyetlerini gözlemek amacıyla taşımaktaydılar. Bütün bunlar seyyahların 19. yüzyılda bölgeye daha fazla ilgi duymasına sebep olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a gelen seyyahlardan biri olan Henri Moser (1844-1923) birkaç defa Türkistan'a

Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 1-26; Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 9-11.

² Svetlana Gorşenina, "Voyageurs Francophones en Asie Centrale de 1860 à 1932", *Cahiers du Munde russe*, Vol 39/3 (1998), s. 363. Söz konusu makalede yirmi üç seyyaha atıfta bulunularak yalnızca topladıkları fotoğrafların sayısının 2.200 parçadan daha fazla olduğu ve bu yönüyle bir nevi korpus oluşturulduğu ifade edilmektedir. Kaynak olarak gösterilen kişiler ise; Robert Bonaparte, Léon Blot, Jules Brocherel, Henri Bouillane de Lacoste, Guillaume Capus, Jean Chaffanjon, Henri Dauvergne, Eugène Gallois, G. Durant, Hugues Krafft, Paul Labbé, A. de La Baume Pluvinel, Paul Lessar, Ella Maillait, Joseph Martin, Henri Moser, Paul Nadar, Edmond de Poncins, Albert Roger Viollet, Charles-Eugène Ujfalvi, Samuel Salm şeklinde sıralanmaktadır. Bkz., aynı makale s. 369.

³ Derneğin kuruluşu ile ilgili bkz. David Hooson, "Geography in Russia: Glories and Disappointments", *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870. An International Survey*, Ed. Gary S. Dunbar, Kluwer Academic Publishers, 2001, s. 227-228.

seyahat etmiş ve gözlemlerini Fransızca olarak kaleme almıştır. Moser'in eserleri Türkistan'ın coğrafi, siyasi, iktisadi, içtimai ve askerî yapısı ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ancak seyahatnamelerden yararlanılmak suretiyle Türkistan üzerine Türkiye'de yapılan gerek lisansüstü tezlerde ve gerekse akademik çalışmalarda Moser'e yeterince yer verilmemesi dikkat çekici bir durumdur. Buna karşın bazı yabancı ve Türk araştırmacılar çalışmalarında Moser'e yer vermektedirler.⁴

Çalışmada öncelikle Henri Moser'in 1868 yılında Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahat öncesine değinilmiş, daha sonra ise bölgeye dair gözlemlerine yer vermek suretiyle kaleme aldığı eserler hakkında bilgi aktarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Moser'in eserlerinin Türkistan tarihi çalışmaları açısından değeri ifade edilmeye gayret edilmiştir.

Henri Moser'in Hayatı Üzerine

Diplomat, gezgin ve oryantalist olarak nitelendirilen Henri Moser, beş çocuklu bir ailenin tek erkek evladı olarak 13 Mayıs 1844 tarihinde St. Petersburg'da doğmuştur. 1848 yılında ailesiyle birlikte

⁴ Moser'den bahseden yabancı araştırmacılardan birkaçı için bkz. Nile Green, "Introduction", *Writing Travel in Central Asian History*, Ed. Nile Green, Indiana University Press, Indiana 2014, s. 22; Abbas Amanat-Arash Khazeni, "The Steppe Roads of Central Asia and the Persian Captivity Narrative of Mirza Mahmud Taqi Ashtiyani", *Writing Travel in Central Asian History*, s. 119, 121, 123. İslam sanatı ve mimarisi ile ilgili araştırmacıların tebliğlerini sunduğu bilimsel bir toplantı Zürih Üniversitesi'nde 2017 yılı içerisinde gerçekleştirilmiş ve bu tebliğlerin bazılarında Moser'e oldukça fazla atıfta bulunulmuştur. Toplantının ismi ile yayımlanan kitapta yer alan Balsiger, Keller, Sebestyen ve Stockhausen'ın Moser hakkında kaleme aldığı metinler için bkz. *À l'orientale: Collecting, Displaying and Appropriating Islamic Art and Architecture in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Ed. Francine Giese vd., Brill, Leiden 2019, s. 1-7; 28-38; 124-136; 189-200. Ayrıca 2019 yılı içerisinde Türkiye'de yayımlanan iki çalışmada Moser'den yararlanıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların ilgili kısımları için bkz. Oktay Berber, "Bozkırda Bir Vaha: Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Hive", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s. 219, 224 vd.; Eralp Erdoğan, "Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, s. 257, 258.

Petersburg'dan Schaffhausen'e⁵ gelmiştir. Babası Heinrich Moser (1805-1874) Rusya'da gerçekleştirdiği saat ticareti ile tanınmaktaydı.⁶

Henri Moser öğrenim görmek üzere 13 yaşındayken önce Almanya Neuenburg'de, daha sonra da Cenevre'de bir enstitüye gitmiştir. Askerliğini süvari birliğinde yapan Moser, yirmi yaşındayken babası ile birlikte saat ticareti yapmak üzere Moskova'ya gitmiştir. Babası oğlu Moser'in kendi ayakları üstünde durmasını böylelikle kendini ispatlamasını istemekteydi. Bir süre sonra da babasının isteği üzerine onunla çalışmayı bırakarak bir şirkete hizmet etmeye başlamıştır. İşte Moser'in seyyah kimliğinin bundan sonra oluştuğu ifade edilebilir. Çünkü babasının şirketinden ayrıldıktan sonra Türkistan'a iki keşif seyahati gerçekleştirdiği bilinmektedir. Babasının Rus vatandaşlığına geçmesinin Moser'in seyahatlerini gerçekleştirmesinde kendisine kolaylık sağladığını belirtmek gerekir. Rus yönetiminin işgal sürecinin devam ettiği dönemde Türkistan topraklarına gitmek arzusundaki Moser, ilk seyahatini 1868/1869 yılında gerçekleştirmiştir.⁷

Moser gerçekleştirdiği seyahatlerde bir yandan gözlemlerde bulunurken diğer yandan da gezdiği yerlerden silah başta olmak üzere çeşitli eşyalar, araç-gereçler toplamaktaydı. Seyahatlerinden birinde Türkistan üzerinden Avrupa'ya giden ürünler hakkında incelemeler yapmış, hatta bu doğrultuda İtalya'ya ihraç edilen ürünlerle ilgili olarak Rus yönetiminden müzakere yapma hakkı da almıştır. Onun gözlemlerini aktardığı çalışmalarından biri 1870 yılında yayınladığı "Sul esportazione del semi Bacchi de Turkestan" (Türkistan'dan ipek böceği ihracatı üzerine) isimli makalesidir. Bu çalışması İtalya'da büyük ilgi görmüştür.⁸ Bu seyahati sırasında bölgeden önemli miktarda sanat eseri ve bazı silahlar toplamış, toplandığı bu objeleri önce Stuttgart'da sonra

⁵ Schaffhausen adındaki yerleşim İsviçre'de Zürih'in kuzeyinde Almanya sınırında bulunmaktadır.

⁶ Robert Pfaff, "Henri Moser", *Schaffhauser Biographien III*, Thayngen 1969 s. 212.

⁷ Pfaff, "Henri Moser", s. 214-215.

⁸ Leo Schelbert, *Historical Dictionary of Switzerland*, The Scarecrow Press, Maryland 2007, s. 226; Robert Pfaff, "Henri Moser", s. 215.

da Paris'te sergilemiştir. Daha sonra topladığı bu koleksiyonu İsviçre'nin Bern şehrindeki Tarih Müzesi'ne bağışlamıştır.⁹

Gerçekleştirdiği seyahat sırasında rahatsızlanan Moser, bir süre sonra Avrupa'ya dönmüş ve 1870-1880 yıllarını burada geçirmiştir. Bu süreyi Macaristan'da kız kardeşinin mülkünde geçiren Moser, bir süre at ticareti ile de uğraştı. 1883 yılında tekrar Rusya'ya dönerek dönemin Türkistan Genel Valisi Çernyayev'in heyetinde resmi bir katılımcı olarak yer almak suretiyle tekrar Türkistan'a seyahate başladı. Bu seyahati Moser'e maddi olarak bir katkı sağlamamış ancak seyahat notları hazırlaması için büyük bir fırsat olmuştur. *Journal de Genève*'de¹⁰ yaptığı yayınlarda Afganistan sınırlarındaki Rus-İngiliz rekabetinden bahsetmesi büyük bir ilgi toplamasına vesile olmuştur. Onun hazırladığı çalışmalar 1884 yılında Türkistan'da çok daha etraflıca çalışma yapmasına imkân vermiştir.¹¹

1887 yılında seyahatten döndükten sonra bir yandan gezisi sırasında topladığı çeşitli eşyaları sergilerken diğer yandan gözlemlerine dair konferanslar vermiştir. Şubat 1887'de Sofie Margarete Schoch ile evlenmiş, 1888-1889 yıllarında eşiyile birlikte son Türkistan gezisine çıkmıştır. Bu gezisinde Hazar Demiryollarının kurucusu sayılan General

⁹ Schelbert, *Historical Dictionary of Switzerland*, s. 227.

¹⁰ *Journal de Genève* isimli yayın 1826 yılında yayın hayatına başlamıştır. Fransızca olarak neşredilen gazetelerin en iyilerinden biri olarak nitelenen bu yayında Moser'in kendi kaleme aldığı yazılar yayımlandığı gibi Moser hakkında da çeşitli haberler görülmektedir. *Journal de Genève* gazetesinde Moser hakkında haberlerin yer aldığı bazı sayılar için bkz. 25 Ağustos 1895 Pazar, s. 3; 22 Ağustos 1906 Çarşamba, s. 3 <https://www.letempsarchives.ch/> (ET: 04.12.2019)

¹¹ Pfaff, "Henri Moser", s. 215, 216.

Mihail Nikolayeviç Annenkov¹² ile birlikte hareket ederek Karaul bölgesinde sulama sistemleri projesinde yer aldı.¹³

1892 yılında Avusturya-Macaristan'ın Tuna bölgesindeki faaliyetlerine katılan ve on iki yıl burada hizmet eden Moser, 1895 yılında da Bosna ve Hersek'e dair seyahat gözlemlerini kaleme aldı.¹⁴ 1906 yılında daha önce elden çıkardığı mülkünü geri satın alarak burada seyahatleri sırasında topladığı objelerin koleksiyonlarını oluşturmaya çalıştı. 1300'den fazla parçası olan özel bir silah koleksiyonu meydana getirdi. Koleksiyonu rastgele toplanmış silahlardan değil özellikle 18. ve 19. yüzyıllara ait silahlardan oluşmaktaydı. Koleksiyonu hazırlarken mümkün olduğunca fazla türde silahı bir araya getirme gayretinde olmuştur. 1910 yılında da satın aldığı özel mülkünü koleksiyonun sergileneceği bir alana dönüştürerek kamuya açık bir kuruluş meydana getirmiştir. Daha sonra ise kendi adıyla bir vakıf kurulmuş, 1914 yılında da bu vakıf Berlin Tarih Müzesi'ne devredilmiştir. 1912 yılında bu koleksiyonla ilgili faaliyetlerde bulunduktan bir süre sonra eşiyile birlikte beşinci kez Türkistan seyahatine çıkmak istemiş, fakat hastalanması nedeniyle bu planını gerçekleştirememiştir. Moser, ömrünün son dönemlerinde her kışı geçirdiği San Remo'dan dönüş yolculuğu sırasında hastalanmış ve 15 Temmuz 1923 tarihinde Vevey'de¹⁵ ölmüştür.¹⁶

¹² Türkistan'a düzenlenen pek çok seferde Rus hükümeti tarafından görev verilen Annenkov'un Türkmen bölgesi hakkında bilgilerin aktarıldığı *Ahal-Tehinskiy Oazis i Puti k İndii* isimli 1881 yılında basılan bir eseri de söz konusudur. Annenkov'un demiryolları konusunda eğitim aldıktan sonra ve özellikle 1860'lı yıllarla birlikte çeşitli batılı devletlerin ordularının bulunduğu bazı birimleri dolaşarak demiryolu konusunda bilgilendirmeler yaptığı, bu çerçevede Türkistan'da demiryolları ile ilgili faaliyetlerde yer aldığı ifade edilmektedir. Bk. David Alan Rich, *The Tsar's Colonels. Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*, Harvard University Press, Massachusetts 1998, s. 85-86.

¹³ Pfaff, "Henri Moser", s. 217.

¹⁴ Henri Moser, *L'Orient inédit: à travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 1895.

¹⁵ İsviçre'nin güneybatısında Lemman Gölü kenarındaki yerleşimdir.

¹⁶ Pfaff, "Henri Moser", s. 220, 221, 222.

Türkistan Hakkındaki İki Eseri

Seyahat ettiği yerlere dair gözlemlerini kaleme alan Henri Moser'in esas yazım faaliyetleri Türkistan istikametinde 1884 yılında başladığı yolculuk neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemle birlikte kaleme almaya başladığı çalışmaları çok daha kapsamlı olduğundan Türkistan tarihi araştırmaları açısından bu eserler mühim kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda Moser'in dikkate değer çalışmalarından ilki *Orta Asya'da Seyahat İzlenimleri* şeklinde ifade edilebilecek çalışmasıdır. Moser bu eserinden "*aralarında yaşadığım ve önyargısız bir şekilde ilgilendiğim insanların gelenek ve göreneklerini yapabildiğim en iyi şekilde aktarmaya çalıştım*" şeklinde söz etmektedir. Hatta Moser, eserin girişinde "*biri iki yıl önce bana yakında böyle bir çalışma yazacağını söyleseydi buna sadece gülere tepki verirdim*"¹⁷ şeklindeki satırlarıyla aslında seyahat notlarını bu şekilde kaleme almayı önceleri düşünmediğini bir nevi ifade etmiş durumdadır. Yaklaşık 450 sayfalık bu seyahatnamedeki Türkistan halklarına dair verilen rakamsal verilerin eseri çok kıymetli kıldığı, betimlemelerinin Moser'in gözlem yeteneğinin bir ürünü olduğu ifade edilmektedir.¹⁸

Moser'in seyahatnamesi, Kırgız bozkırı, Kazalinsk, Taşkent, Buhara, Amu Derya, Hive, Türkmenler, Tahran hakkında bilgilerden oluşmaktadır. Ayrıca Moser'in geçtiği yerleri gösteren bir Türkistan haritası da eserde mevcuttur. Mayıs 1885 yılında tamamlanan seyahatname 1886 yılında Paris'te Fransızca,¹⁹ 1888 yılında da Almanca olarak yayınlanmıştır.²⁰

On altı bölümden oluşan seyahatnamenin ilk bölümünde Orenburg'dan hareket edecek olan Moser'in seyahat için yaptığı hazırlıklar ve General Çernyayev hakkında bilgi yer almaktadır. İkinci bölümde Kırgız stepleri;²¹ üçüncü bölümde Kazalinsk'ten Taşkent'e

¹⁷ Henri Moser, *A Travers L'Asie Centrale La Steppe Kirghize-Le Turkestan Russe-Boukhara-Khiva-Le Pays Des Turcomans et la Perse, Impressions de voyage*, Paris 1886, s. IX.

¹⁸ Pfaff, "Henri Moser", s. 216.

¹⁹ Henri Moser, *A Travers L'Asie Centrale La Steppe Kirghize-Le Turkestan Russe-Boukhara-Khiva-Le Pays Des Turcomans et la Perse, Impressions de voyage*, Paris 1886.

²⁰ *Durch Zentralasien, Reiseschilderungen*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1888.

²¹ Moser bugünkü Kırgızistan topraklarına kadar gitmemiştir ve eserinde kullandığı Kırgız stepleri kavramı Kazak bozkırının karşılığıdır. Onun kullandığı Kırgız stepleri ifadesi

yapılan seyahat; dördüncü bölümde Taşkent'in hükümet merkezi, Türkistan'ın Rus yönetimi tarafından işgali ve bu harekâtın sebepleri, Seyhun bölgesinin önemi, Taşkent'te yaşayan Sartlar ve pazar alanı hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Taşkent'ten Buhara'ya başlığını taşıyan beşinci bölümde bu hat üzerindeki mekânlar, Emir Timur'un dönemine ait yapılar, Afrasyab kavramı, sulama sistemleri, kendisi için verilen kabul töreni gibi bilgilere yer verilmiştir. Seyahatnamenin altıncı bölümü tamamen Buhara'ya ayrılmış olup burada yapılan kabul törenleri, konaklanan mekânlar, Buhara Emiri'nin yönetimi, yetkililer, şehirdeki ticaretle ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Buhara'dan Ceyhun'a isimli bir sonraki bölüm yaklaşan kış mevsiminin etkisi, bozkır coğrafyası, eğlence kültürü çerçevesinde keçilerin yarıştırılması, Ceyhun bölgesinde gerçekleşen kabul töreni, verilen hediyeler, Merv'e gidilememesi ile ilgili problemler, bölgedeki müzik gibi konuları içermektedir. Sekizinci bölümde Türkmenler, bölgedeki askerî garnizonun durumu, Hive hanının durumu hakkında Ceyhun başlığı altında bilgiler aktarılmaktadır. Moser'in seyahatnamesinin dokuzuncu bölümü Hive'ye hasredilmiştir. Sonraki bölümler ise sırasıyla Hive'deki Divan Beyi ile görüşme, Türkmen bozkırına seyahat, Türkmenlerin ticari faaliyetleri, Aşkabad'dan Bucnurd'a, Bucnurd'dan Tahran'a, Tahran ve son olarak Tahran'dan Konstantinopol'e başlıklarını taşımaktadır. Moser'in geçtiği bütün bölgelerin siyasi, iktisadi ve içtimai durumu hakkında ayrıntılar aktardığı görülmektedir. Söz konusu bilgiler bazen rakamlarla da desteklenmekte hatta rakamların bazıları başka seyyahlara atıfla kullanılmaktadır. Örneğin Hive'nin anlatıldığı dokuzuncu bölümde Moser, köleler

Rusların kullandığı Kırgız-Kazak tabirinden kaynaklanmaktadır. Ruslar aslen Kazak olanları Rus Kazaklarından ayırt etmek amacıyla Kırgız-Kazak terimini kullanmışlardır. Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, 2. bs., İstanbul 2008, s. 414. Ayrıca Kazak ve Kırgız tarihi hakkında bilgi veren Rus kaynaklarında Ural boyunda yaşayan konargöçer halkın bir kısmının Kırgız-Kazak şeklinde adlandırıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 36. Kazak cüzleri ile ilgili olan Çarlık dönemi Rus arşiv belgelerine bakıldığında Kırgız-Kazak tabirinin yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Sonuç olarak bu terim dolayısıyla Kazak bozkırları da kimi çalışmalarda Kırgız stepleri şeklinde ifade edilmektedir ki Moser'in eserinde de benzer durum söz konusudur.

hakkında verdiği bilgiler içerisinde Vambery'e atıfla erkek ve kadın kölelerin değerini ifade etmekte, bu bağlamda da Hive ve Buhara'yı karşılaştırmaktadır.²² Bu gibi karşılaştırmaların ise eserin kıymetini arttırdığını ifade etmek gerekir.

Seyahatnamenin değerini arttıran bir başka unsur ise portre, manzara, silah ve eğlence anlayışını resmeden çizimlere yer verilmesidir. Örneğin Hive'de yapılan koç güreşinin anlatıldığı kısmın hemen arkasından buna dair bir çizim yer almaktadır.²³ Seyahatnamenin kapağında eserde yüz yetmişten fazla gravürün olduğu, bunların yaklaşık yüz on yedisinin ise E. Van Muyden²⁴ tarafından çizildiği yazılıdır.

1888-1889 yıllarında gerçekleştirdiği son Türkistan seyahatinde sulama sistemleri konusundaki projede yaptığı incelemeleri *Orta Asya'da Sulama* adıyla 1894 yılında Paris'te *Bibliothèque generale de géographie*'de yayımladı.²⁵ Moser, eserin ön sözünde Asya'ya yaptığı keşif seyahatlerinin kendisini çok etkilediğini, bilinmeyen peşinde olmanın kendisini çeken önemli bir unsur olduğunu ve genişlemekte olan Rus hâkimiyetinin bu seyahatler için kendisine mühim imkânlar sağladığını, bu imkânlar vesilesiyle seyahatlerini artık Orta Asya'ya yaptığını ifade ederek söze başlamaktadır. Devamında ise Kaufman, Çernyayev, Annenkov isimli Rus idarecilerin Türkistan ile ilgili bir kısmı gerçekleşen, bir kısmı ise imkânsızlıklar nedeniyle gerçekleşememiş büyük iktisadi projeleri olduğundan bahisle bu çalışmalar hakkında eğitim aldığı ve Türkistan'ın kaynakları ile ilgili daha doğru bilgiler öğrenme fırsatı bulduğunu ifade etmektedir.²⁶ Çalışmanın ortaya

²² Moser, *A Travers L'Asie Centrale ...*, s. 248.

²³ Moser, *A Travers L'Asie Centrale...*, s. 265. Söz konusu görsele EK-2'de yer verilmiştir.

²⁴ 1853 yılında İtalya'da dünyaya geldiği bilinen Evert Van Muyden gravürücü, illüstratör ve ressam olarak nitelendirilmektedir. İki erkek kardeşi de sanatçı olan Muyden'in çizimleri hakkında bilgiler içeren bir katalog mevcuttur. Atherton Curtis tarafından hazırlanan katalogda yıllara göre bu çizimler tasnif edilmiş ve katalogda görsellerin boyutları, neyin resmedildiği gibi bilgilere yer verilmiştir. Bkz. Atherton Curtis, *Catalogue of the Etched Work of Evert Van Muyden*, Frederick Keppel&Co., New York 1894, s. 17 vd. Çalışmamızın Ekler kısmında Moser'in seyahatnamesinden alınan ve E. Van Muyden'e ait iki çizim bulunmaktadır.

²⁵ Henri Moser, *L'irrigation en Asie Centrale. Etude Geographique et Economique*, Societe D'etitions Scientifiques, Paris 1894.

²⁶ Moser, *L'irrigation en Asie Centrale*, s. 1, 2.

konulmasında Moser'in bilim insanlarından oluşan bir ekiple hareket ettiğini de ifade etmek gerekir. Nitekim ön söz kısmında bu kişilere teşekkür edilmektedir. Bu bağlamda Sinolog Henri Cordier; jeoloji, klimatoloji ve bitki örtüsü üzerine çalışmalar yapan Guillauma Capus; Rus sekreter M. C. Anderson'un bahsi geçmektedir.²⁷

Üç bölümden oluşan bu eserde Moser, Avrupalı girişimcilere Türkistan'daki elverişli koşulları aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca Türkistan'ın ekonomik kalkınmasında yapılan hataların da bu eserde ifade edilmesine gayret sarf edilmiştir.²⁸ Türkistan'a farklı zamanlarda yapılmış üç seyahatin neticesinde kaleme alındığı görülen eserde Türkistan'ın merkezî kısımlarına dair gözlemler üzerine bilgiler vermektedir. Çalışmada tarihî veriler de kullanılarak geri kalmış bölgelerin yeniden canlandırılması için yapılması gerekenler ifade edilmeye çalışılmıştır.²⁹ Bu çerçevede eskiden Bacteria ve Sogdiana olarak ifade edilen bölgedeki Hive, Buhara, Semerkand, Merv, Hokand ele alınmakta ve bunların Rus yönetiminde olduğu belirtilmektedir. Moser'in eserinde bu alanlardaki su kaynaklarına dair ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Mesela 1875 Temmuz'unda Rus mühendisler tarafından Ceyhun Nehri'nin³⁰ ölçümünün yapıldığı ve saniyede 3571 metreküplük bir akışa sahip olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca yaz aylarında yüksek dağların tepesindeki karın erimesi nedeniyle Ağustos ayında gerçekleşen selde suyun 4000 metreküp seviyesine kadar çıktığı belirtilmektedir. Ceyhun'un sutaşıma kapasitesinin fazla oluşu Hive'nin eskiden beri var olan sulama kanallarını her zaman kullanılabilir kılmaktaydı.³¹ Moser aynı eserinde Seyhun Nehri³² hakkında da benzer bilgileri aktarmaktadır. Ayrıca Semerkand, Buhara, Taşkent, Evliya Ata, Hocent, Mergilan, Cizak, Kazalinsk, Zerefşan Vadisi, Narin, Fergana,

²⁷ Moser, *L'irrigation en Asie Centrale...*, s. 4.

²⁸ Pfaff, "Henri Moser", s. 218.

²⁹ Paul Chaix, "L'irrigation dans l'Asie centrale, par Henri Moser. Paris 1894", *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, t. 33 (1894), s. 151.

³⁰ Eserde Oxus olarak ifade edilmektedir.

³¹ Chaix, s. 152.

³² Eserde Syr Daria şeklinde geçmektedir.

Merv, Belh gibi pek çok yer detaylı olarak anlatılmakta, buraların toprak yapısı hakkında malumat verilmektedir.

Sulama sisteminin bakımı için Rus yönetimi tarafından çeşitli dönemlerde iyileştirme çalışmaları yapıldığı ifade edilen bir diğer husustur. Örneğin General Çernyayev zamanında 1879 yılında sulama kanallarının elden geçirildiği, kanalların işlevsel kullanımı için daha dayanıklı malzemelerle tahkim edilmeye çalışıldığı belirtilmektedir.³³

Eserin birinci bölümü “Orta Asya’da Toprak ve İklim” konusuna ayrılmıştır. Bu kısımda toprak ve iklim bahsi ele alınırken tarım aletleri, göçebeler, yerleşikler, Türk-Moğol kabileleri gibi konular da aktarılmaktadır. İkinci bölümde “Antikçağ’da Sulama” konusuna hasredilmiş olup, sulama ile ilgili bölgenin geçmişi üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölüm ise Moser’in döneminde Orta Asya’daki sulama sisteminin durumuna odaklanmıştır. Moser’in daha sonra sulama ile ilgili bölgeler üzerinden anlatıma geçtiği görülmekte ve bu çerçevede dördüncü bölümde Zerefşan ili, beşinci bölümde Buhara Emirliği anlatılmaktadır. Altıncı bölümde ise gelecekte sulamanın nasıl olabileceğine dair projeler çerçevesinde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu kısımda Türkistan’ın başlıca ihracat ürünlerine de ayrıca yer verilmektedir.

Moser’in eserinin sonuna düştüğü kayda³⁴ bakılacak olur ise notlarını tutma işlemini 1890 yılında Semerkand’da tamamladığı ifade edilebilir. Ancak ön söz kısmının sonuna düşülen tarihten³⁵ hareketle bu notların düzenlenerek yayına hazır hale dönüştürülmesinin 1893 yılında İsviçre’de Schaffhouse şehrinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yaklaşık bir yıl sonra da eser neşredilmiştir.

Sonuç

Moser’in Türkistan hakkında 1885 ve 1893 yıllarında kaleme aldığı çalışmalar bölgeye gerçekleştirdiği birkaç seyahat neticesinde yaptığı gözlemleri içermektedir. Söz konusu eserlerde bir yandan Moser’in seyahat ettiği döneme dair gözlemler aktarılırken diğer yandan bölgenin geçmişi hakkında da mühim bilgilere yer verilmektedir. Aktarılan bilgiler

³³ Chaix, s. 155.

³⁴ Moser, *L’irrigation en Asie Centrale...*, s. 373.

³⁵ Moser, *L’irrigation en Asie Centrale...*, s. 4.

arasında Türkistan'ın nüfus yapısı ile ilgili içtimai durum tespitleri, halkın gelenek ve görenekleri, siyasi vaziyeti anlamayı kolaylaştıracak idari yapıya dair anlatımlar, bölgenin iktisadi durumunu ortaya koyacak şehirlerdeki pazar alanları gibi mühim tespitler yer almaktadır. Ayrıca bahsi geçen çalışmaların içerisinde başka seyyahlara atıfların yer alması, Rus idaresinin raporlarının kullanılması, seyahat sırasında Sinolog, jeolog gibi yetişmiş kişilerin Moser'e eşlik etmesi de eserlerin kıymetini arttıran hususlar arasındadır.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan bilgiler Türkistan'ın bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumunu doğru tespit edebilmek açısından mühimdir. Ancak seyahatnameler kaynak kullanılmak suretiyle hazırlanan ülkemizdeki akademik çalışmalarda Moser'e yeterince yer verilmemesi ciddi bir eksiklik olarak görülmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmada Moser'in eserlerinin Türkistan tarihi üzerine yapılacak araştırmalara yön verebilecek nitelikte olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır. Hatta Moser'in eserlerinin Türkçeye çevrilmesi de Türkistan tarihi çalışmalarına ciddi bir kaynak kazandıracaktır.

Kaynakça

À l'orientale: Collecting, Displaying and Appropriating Islamic Art and Architecture in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries, Ed. Francine Giese vd., Brill, Leiden 2019.

AMANAT, Abbas – KHAZENI, Arash, "The Steppe Roads of Central Asia and the Persian Captivity Narrative of Mirza Mahmud Taqi Ashtiyani", *Writing Travel in Central Asian History*, Ed. Nile Green, Indiana University Press, Indiana 2014, s. 113-132.

BERBER, Oktay, "Bozkırda Bir Vaha: Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Hive", *Seyahatların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s. 217-244.

CHAIX, Paul, "L'irrigation dans l'Asie centrale, par Henri Moser. Paris 1894", *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, t. 33 (1894), s. 151-158.

CURTIS, Atherton, *Catalogue of the Etched Work of Evert Van Muyden*, Frederick Keppel&Co., New York 1894.

Durch Zentralasien, Reiseschilderungen, F. A. Brockhaus, Leipzig 1888.

ERDOĞAN, Eralp, "Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yay., Ankara 2019, s. 245-266.

GORŞENINA, Svetlana, "Voyageurs Francophones en Asie Centrale de 1860 à 1932", *Cahiers du Munde russe*, Vol 39/3 (1998), s. 361-373.

GREEN, Nile, "Introduction", *Writing Travel in Central Asian History*, Ed. Nile Green, Indiana University Press, Indiana 2014, s. 1-40.

HOOSON, David, "Geography in Russia: Glories and Disappointments", *Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870. An International Survey*, Ed. Gary S. Dunbar, Kluwer Academic Publishers, 2001, s. 225-243.

IŞIK, Hasan, "Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Önemi", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 1-26.

Journal de Genève, 25 Ağustos 1895 Pazar (<https://www.letempsarchives.ch/-ET:04.12.2019>).

_____, 22 Ağustos 1906 Çarşamba (<https://www.letempsarchives.ch/-ET:04.12.2019>).

KALKAN, Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yay., İstanbul 2006.

MOSER, Henri, *A Travers L'Asie Centrale La Steppe Kirghize-Le Turkestan Russe-Boukhara-Khiva-Le Pays Des Turcomans et la Perse, Impressions de voyage*, Paris 1886.

_____, *L'irrigation en Asie centrale, étude géographique et économique*, Société édition scientifique, Paris 1894.

_____, *L'Orient inédit: à travers la Bosnie et l'Herzégovine*, 1895.

PFAFF, Robert, "Henri Moser", *Schaffhauser Biographien HI*, Thayngen 1969, s. 212-222.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınevi, 2. bs., İstanbul 2008.

RICH, David Alan, *The Tsar's Colonels. Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*, Harvard University Press, Massachusetts 1998.

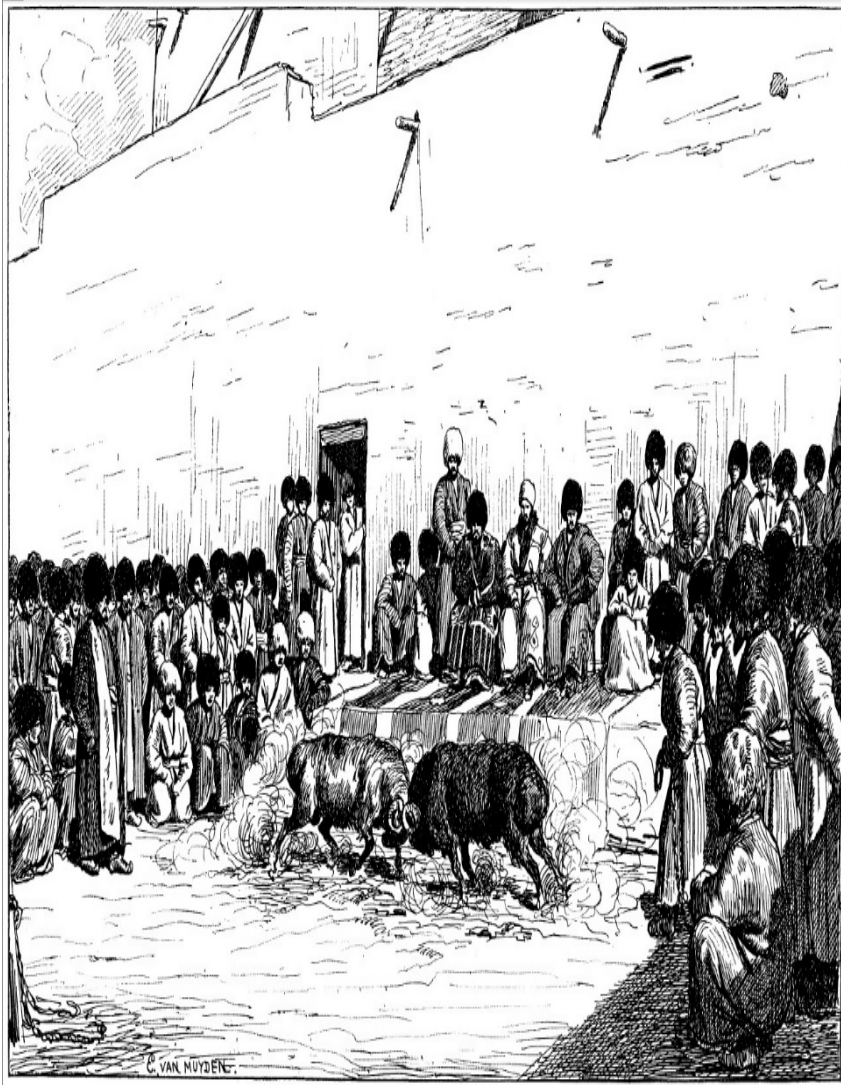
SCHELBERT, Leo, *Historical Dictionary of Switzerland*, The Scarecrow Press, Maryland 2007.

YAZICI, Hüseyin, "Seyahatname", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 9-11.

EK-1: E. Van Muyden'in Henri Moser'i resmeden çizimi.

EK-2: E. Van Muyden'in Hive'de koç güreşini resmeden çizimi

**Irak Selçukluları Devrinde Halep'te Bir Türkmen Beyliği: Yarukoğulları
(1128-1232)**

Hüseyin KAYHAN*

Özet

İmâdeddin Zengi'nin 1028'de Sincar'dan getirerek Halep yakınlarına yerleştiği Yaruk Bey liderliğindeki Yıva Türkmenleri Suriye'deki Haçlı devletçikleri ile mücadelelerde oldukça etkili olmuşlardı. Yaruk'un takipçisi oğlu Bahâu'd-devle silik bir performans ortaya koymuştu. 1183'te babasının yerine geçen Bedreddin Doldurum çıkışlı-inişli bir performans ortaya koymuş, Salâheddin Eyyûbî'ye başarıyla hizmet etmiş ve Haçlılarla aktif mücadeleler yürütmüştü. Salâheddin'in 1193'te ölümünden sonra onun takipçileri zamanında aynı performansı yürütememiş, elinde yalnızca Tell Bâşir kalmıştı. Onun 1215'te ölmesinden sonra yerine geçen oğlu Fetheddin zamanında 1218'de Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus Tell Bâşir'i ele geçirmiş, beylik bu tarihten itibaren Huni'de varlığını devam ettirmiş ve 1232'de burada sona ermişti.

Anahtar Kelimeler: *Yaruk Bey, Bedreddin Doldurum, Haçlılar, Halep, Tell Bâşir.*

**A Turkmen Beyliks In Aleppo The Period Of Iraq Seljukids:
Yarukoğulları (1128-1232)**

Abstract

İmâd al-dîn Zangî was brought a group of Yıva Turkmen from Sinjar in 1028 and placed in the vicinity of Aleppo, which under the commend

* Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
hukaturk@hotmail.com Makale gönderim tarihi: 17.11.2019; Makale kabul tarihi:
16.05.2020)

of Yaruq Bey's leadership and was very effective in the struggle against the Crusaders states in Syria. The son of Yaruk's successor, Bahā al-dawla, showed weak performance. Bedr al-dīn Doldurum, who succeeded his father in 1183, showed a spotty performance but successfully served Salāh al-dīn Ayyūbī and carried out active struggles with the Crusaders. After Salāh al-dīn's death in 1193, he was unable to perform the same performance with Salāh al-dīn Ayyūbī's successors and only Tell Bashir remained. After his death in 1215, his son Feth al-dīn acceded. In his time in 1218, the Seljuk sultan İzz al-dīn Kayqāvus seized Tell Bashir, from this time the principality continued to exist in the Huni and ended here in 1232.

Key Words: *Yaruq Bey, Bedr al-dīn Doldurum, Crusaders, Aleppo, Tell Bashir.*

Giriş

Selçuklu komutanı Kürboğa, Zilkade 489/Ekim-Kasım 1096'da Ukaflilerden aldığı Sincar'ı beyliğin atası Bekçioğlu Arslantaş'a vermişti.¹ Yıva Türkmenleriyle buraya yerleşen Arslantaş, 1096'da İslâm ülkelerini tahrip etmek için harekete geçen Haçlıların 491/1097-98'de kuşattıkları Antakya'yı kurtarmak için harekete geçen Kürboğa komutasındaki Selçuklu ordusuna katılan komutanlar arasındaydı.² Onun muhtemelen 1098'de ölümünden sonra sırasıyla oğlu Alpi (1098-1106), kardeşi Temir Yürek (1106-1124) ve diğer oğlu Yaruk (1124-1128) Sincar'da hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdi.³

¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. A. Özeydin, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, İstanbul 1987, X, s. 215-216; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, Tahkik: M. Dayyûb, Beyrut 1997, II, s. 24-25; İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-Hatîre fî Zikri Umerâ eş-Şâm ve'l-Cezîre*, Nşr. Yahya Abbâre, III/1, Dimaşk 1978, s. 164-165.

² İbnu'l-Esîr, X, 230; İbn Hamdûn, *et-Tezkîretu'l-Hamdûniyye*, 12. Cüz, Topkapı Sarayı Ktp. No: A.3/2948, 163a; H. Kayhan, "Şehrîzor Türkmen Beyliği Kıfçakoğulları", *Yeni Türkiye 82 – Ortaoğu Özel Sayısı*, Ankara, 2016, 85. İbn Hamdûn, burada Arslantaş'ı "Arslantaş el-Bekçi" ismiyle anmaktadır.

³ Bu beylik hakkında yaptığımız şu çalışmaya bkz. H. Kayhan, "Selçuklular Devrinde Sincar'da Bir Türkmen Beyliği: Bekçioğulları (1096-1128)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, Aralık 2019, s. 151-158.

1. Arslantaşoğlu Yaruk Bey (1128-1168)

Bu beyin künyesi İbn Hallikân'da *باروق بن أرسلان التركماني* şeklinde geçmektedir.⁴ Babasının ismi Arslan olarak gösterilmekle birlikte, bunun Yıva boyunun beyi Bekçioğlu Arslantaş olması yüksek bir ihtimaldir.

İmâdeddin Zengi, Irak Selçukluları Devleti hükümdarı Sultan Mahmud tarafından yönetimi kendisine verilen Halep şehrine ve çevresindeki kalelere 1 Muharrem 522/6 Ocak 1128 tarihinde hâkim olmuştu. Muhtemelen bundan sonra Haçlı saldırılarına karşı mücadele etmeleri için Sincar ve çevresindeki Bekçioğulları Beyliği'ne ait Yıva Türkmenlerinden bir kısmını, beyleri Arslantaşoğlu Yaruk'un komutasında Halep'in doğusunda, Kuveyk çayı civarında, Betyâs köyünde yerleştirmişti.⁵ Nureddin Mahmud 1146'da Halep'e hâkim olunca, babasının bu politikasını devam ettirerek Türkmenleri askeri faaliyetlerinde kullanmış, bunun sonucunda Yaruk Bey, Nureddin Mahmud'un önemli komutanlarından birisi olmuştu.⁶

Yaruk Bey'in Halep'teki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte, o dönemde bölgede Haçlılarla yapılan mücadelelerde onun ve Yıva Türkmenlerinin büyük mücadeleler ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Gelişen olaylarda Yaruk Bey'in ve onun Türkmenlerinin birinci derecede rol oynadıklarını söylemek doğru olacaktır. Bu olayları kronolojik gelişimine göre kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Urfa Kontu Joscelyn, 525/1130-31'de Emîr Savar'ı Halep'in kuzey yörelerinde yenilgiye uğratarak, askerlerinden bir kısmını öldürmüştü.⁷

⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-Â'yân*, Tahkik: İhsan Abbas, Beyrut 1978, VI, s. 117.

⁵ İbnu'l-Esîr, X, 513; İbn Hallikân, VI, 118. F. Sümer, bu Türkmenlerin Şehrizor'dan getirildiklerini söyler ve tarih de vermez. Bize göre bu doğru bir tahmin değildir. Bkz., F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) – Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980, s. 600.

⁶ Yâkût el-Hamevî, V, 487; C. Cahen, *La Syrie du Nord*, Paris 1940, s. 378.

⁷ Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara 1988, s. 54; İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk 1954, II, s. 247.

2. 527/1132 sonları-1133 başlarında Zerednâ Haçlı senyörü ve askerleri ile karşılaşmış ve yenilgiye uğratılmıştı.⁸

3. 17 Cemaziyelâhir 527/25 Nisan 1133 tarihinde Emîr Savar askerleriyle Halep'ten Tell Bâşir üzerine bir saldırıda bulunmuş, şehrin Haçlı askerleri ile bir meydan savaşı yapmış ve onları yenilgiye uğratarak 1.000 kadarını da öldürmüştü.⁹

4. 536/1141 yılında Türkmenler Emîr Savar ile Antakya Kapısı'na gidip yağmalarda bulunmuşlar ve çok sayıda ganimetle geri dönmüşlerdi.¹⁰

5. 25 Zilkade 538/30 Mayıs 1144 tarihinde Halep Türkmenlerinin süvarileri Bâsûta'dan çıkan Haçlı süvarilerine saldırarak bazılarını öldürmüşler, buranın senyörünü de tutsak alarak bir gün sonra 31 Mayıs'ta Halep'e getirerek Emîr Savar'a teslim etmişlerdi.¹¹

6. Tell-Bâşir ve civarını elinde bulunduran Urfa'nın eski kontu II. Joscelyn, İmâdeddin Zengi'nin öldürülmesinden yararlanarak harekete geçmiş, Urfa halkı ve şehirdeki Ermenilerle haberleşip onları Müslümanlar'a karşı isyan ederek şehri kendisine teslim etmeğe teşvik etmişti. Keysun ve Maraş senyörü Baudouin'in yardımını da sağlayarak Cemaziyelâhir 541/Kasım-Aralık 1146'da Urfa'ya saldırmış, Hıristiyan halkın da yardımı ile şehri ele geçirmişti. Bunu haber alan Nureddin Mahmud, Emîr Savar'ın komutasında Halep askerleri ve her taraftan gelen Türkmenlerden oluşan ordusu ile çok hızlı bir yürüyüşle Urfa'ya hareket etmişti. O yaklaşık Joscelyn ve Baudouin şehri terk etmişler, az sonra da düşmana yetişen Nureddin, Haçlı ordusunu imha etmiş ve ihanet eden Hıristiyan halkı ağır bir şekilde cezalandırmıştı.¹²

⁸ İbnu'l-Kalânîsi, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 236.

⁹ İbnu'l-Kalânîsi, s. 236.

¹⁰ Azîmî, 65; İbnu'l-Adîm, *Zubde*, II, s. 275.

¹¹ Azîmî, 67; İbnu'l-Adîm, *Zubde*, II, 278; I. Demirkent, "Haçlılara karşı mücadelede başarılı bir Türk kumandanı: Savar", *Belleten*, XLVIII/189-192, Ankara 1985, s. 477-478.

¹² İbnu'l-Kalânîsi, s. 288; İbnu'l-Esîr, XI, 106-107; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 299; Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), s. 134-136;

7. 5 Muharrem 545/4 Mayıs 1150 tarihinde Halep'teki Türkmen kuvvetleri A'zaz sahibi Joscelyn'in oğlunu yakalamışlar ve Halep kalesinde hapsedmişlerdi. Nureddin Mahmud, bunun ardından ordusu ile A'zaz üzerine yürümüş ve burayı kuşatarak ele geçirmişti.¹³

8. 1161 yılı sonbaharında Antakya Prinkepsi Renaud de Chatilion, Türkmenlerin Afrin vadisinde yayılmış olan hayvan sürülerine saldırarak ele geçirmiş ve onları esir almıştı. Onun hareketlerini yakından takip eden Nureddin'in Halep valisi Mecdeddin ed-Dâye, bunları el-Cum'a Vadisi'nde pusuya düşürerek 23 Kasım'da yenilgiye uğratmış ve askerlerini öldürerek kendisini ele geçirmiş, Halep'e götürerek hapsedmişti.¹⁴

Yaruk Bey, Muharrem 564/Ekim-Kasım 1168'de Halep'te ölmüştü.¹⁵ O, Kuzey Suriye'deki 40 yıllık beyliği döneminde bölgedeki Haçlılarla yapılan mücadelelerde Yıva boyu ile aktif mücadelelerde görevler almış, kendisinden sonra oğlu ve torununun devam ettirdiği bir beyliğin de kurucusu olmuştur.

2. Yarukoğlu Bahâu'd-devle (1168-1183)

Yaruk Bey'in ölümünden sonra yerine Bahâu'd-devle ünvanını taşıyan oğlu¹⁶ geçmişti. Babası gibi bu beyin de hayatı ve yaptığı faaliyetler hakkında kaynaklara yansıyan bilgi bulunmamaktadır. Eski

Anonim Süryani Vekayinamesi, Târîhu'r-Ruhâvî el-Mechul (1234), Süryaniceden Çev. A. Abouna, Bağdad 1986, s. 164-168; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, II, s. 383; William of Tyr, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, Eng. tr. E. A. Babcock and A. C. Krey, New York 1976, II, s. 157-161; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara 1987, II, s. 197-198.

¹³ İbnu'l-Kalânîsî, s. 310; William of Tyr, II, s. 201-202; S. Runciman; II, s. 274.

¹⁴ William of Tyr, II, 283-285; Urfalı Mateos, 332-333; Süryani Mihail, s. 191; Anonim Süryani Vekayinamesi, s. 185-186; N. Elisséeff, *Nur Ad-Din. Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569 H./1118-1174)*, Damas 1967, II, s. 572-573; I. Demirkent, "Haçlı Seferleri dönemi kalelerinden Râvendân", *Bellekten*, LXVI, /216, Ankara, 1992, s. 383-384.

¹⁵ İbn Hallikân, VI, 117; Bahaeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, Kahire 1994, s. 79; Yâkût el-Hamevî, V, s. 487.

¹⁶ İmâdeddîn İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, Nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul 1979, V, s. 127; İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ*, s. 227.

Urfa Haçlı kontu Joscelyn'in elinde bulunan Tell Bâşir, Tell Hâlid ve Ayntab'ın da aralarında bulunduğu müstahkem kaleler Nureddin Mahmud tarafından 25 Rebiulevvel 546/12 Temmuz 1151 tarihinde aman ile teslim alınmıştı.¹⁷ Nureddin Mahmud, Tell Bâşir'i 560/1168-69'da Osman b. Dâye'ye iktâ etmiş, burası onun 1174'te ölümünden hemen sonra oğlu Melik Salih tarafından Bahâu'd-devle'ye bırakılmıştı. O da ölünce buranın mülkiyeti Bedreddin Doldurum'a intikal etmişti.¹⁸

Bu devirde Yaruk Bey'in yetiştirdiği Türk gulâmların isimlerinden sıkça bahsedilmektedir ki, bunların başında *Aynuddevle Yârûkî* gelmektedir. İmâdeddîn İsfahânî, Nureddin Mahmud'un Haçlılarla mücadele eden büyük komutanları arasında gösterdiği Aynuddevle'nin babasını Kûhât ismiyle anmaktadır ki, olayların içinde yaşayan bu önemli bürokratin tespitini doğru kabul etmek gerekmektedir. Aynuddevle, zannedildiği gibi Yaruk Bey'in oğlu değil de gulâmı olarak görünmektedir.¹⁹ Nureddin Mahmud, Dimaşk'ı ele geçirmek için mücadele ederken Şeyzer Emîri Usâme b. Munkiz ona katılmış ve çevreden asker toplamıştı. Nureddin, bu işler yapılırken Yaruk Bey'in komutanlarından Aynuddevle Yarukî'yi de Usâme'nin yanına katmıştı.²⁰ Esededdin Şîrkûh'un Rebiyülevvel 564/Aralık 1168'de Mısır'a düzenlediği üçüncü sefere İzzeddin Curdik, İzzeddin Kılıç, Şerefüddin Bozkuş, Kutbeddin Yınal b. Hassan el-Menbicî ve Şîrkûh'un yeğeni Salâheddin ile birlikte Aynuddevle Yarukî de katılmıştı.²¹ Aynı yıl Fatimî vezirliğine getirilen ve az sonra ölen Şîrkûh'un yerine vezirlik makamına gelmek isteyenler arasında Aynuddevle Yarukî de vardı.²² Aynuddevle

¹⁷ İbnu'l-Kalânîsî, s. 315; İbnu'l-Esîr, XI, s. 137-138; İbnu'l-Adîm, *Zubde*, II, s. 302-303. İbnu'l-Adîm, yanlışlıkla düşerek fethin tarihini 550/1155-56 olarak gösterirken, İbnu'l-Kalânîsî, tam tarihini vermektedir.

¹⁸ İzzeddîn İbn Şeddâd, I/2, s. 104.

¹⁹ İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ el-Berku's-Şâmî*, Nşr. F. en-Nebarâvî, Mısır 1979, s. 40.

²⁰ Usâme b. Munkiz, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Nşr. A. el-Eşter, Beyrut 2003, s. 68-69.

²¹ İbnu'l-Esîr, XI, s. 272-274.

²² Bahaeddin İbn Şeddâd, (2015 baskısı), s. 194; İbnu'l-Esîr, XI, s. 278-279; Ebû Şâme, *Zeyli Kitâbu'r-Ravdateyn*, Tahkik: İbrahim Şemseddin, Beyrut 2002, II, s. 48-49.

Yarukî, Salâheddin'in Şirküh'un yerine Fatimî vezirliğine atanması üzerine ona tâbi olmamış, Nureddin Zengi'nin yanına dönmüştü.²³

Yarukoğulları gulâmlarından birisi de *Belek Yarukî* idi. Nureddin'in oğlu el-Melikü's-Salih İsmail zamanında Salâheddin Eyyûbî Halep kapılarına dayanmış, şehir halkı şiddetle karşı koyunca Eyyûbî kuvvetleri geri çekilmişti. el-Meliku's-Salih, ölümünden önce Halep'i Musul hâkimi İzzeddin Mes'ud'a bırakmıştı. Salâheddin Eyyûbî, Halife Mustâdi Biemrillah tarafından kendisine verilen Halep'i ele geçirmek üzere 578/1182'de Mısır'dan yola çıkmış, ancak bu sırada İzzeddin Mes'ud Sincar'ı alarak Halep'i kardeşi II. İmadeddin Zengi'ye bırakmıştı. Selahaddin 26 Muharrem 579/21 Mayıs 1183'te şehri kuşatmıştı. Şehrin hâkimi Zengili İzzeddin Mesud fazla direnememiş, şehrin teslim edilmesi karşısında Sincar'ın kendisine bırakılması şartıyla Curdik en-Nûrî ile Belek Yarukî'yi kendi adına görüşme yapması için görevlendirmişti.²⁴

Bir diğer Yarukoğulları gulâmı *Tuman Yarukî* idi. Halep'in Salâheddin Eyyûbî tarafından kuşatılması sırasında adından bahsettiren önemli komutanlardan birisi de oydu.²⁵

Yine Halep'in 579/1183'te bahsi geçen Eyyûbî kuşatması sırasında şehrin savunmasından sorumlu *Yarukiyye emirleri* olarak adlandırılan fakat isimleri verilmeyen komutanlar da bulunmaktaydı.²⁶

Bu dönemde Haçlılarla mücadelelerin bütün hızıyla devam ettiği görülmektedir. Akra kuşatması sırasında Yarukoğulları Beyliği birlikleri Haçlıları taciz etmişler ve engellemişlerdi.²⁷

²³ Bahaeddin İbn Şeddâd, (2015 baskısı), s. 195; İbnu'l-Esîr, XI, s. 279.

²⁴ İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Kısmen Çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnu'l-Adîm, Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb (Seçmeler)*, Ankara 1982, s. 182-183; Talip Yazıcı, "Halep-İslâmî Dönem", *TDVİA*, XV, s. 242.

²⁵ İbnu'l-Esîr, XI, s. 394.

²⁶ İbnu'l-Adîm, *Bugye*, s. 180, 181-182.

²⁷ C. Cahen, s. 431.

Onbeş yıllık beyliği döneminde adından hiç bahsedilmemesi, genelde Yaruklulara bağlı komutanların anılması Bahâu'd-devle'nin silik bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

3. Bahâu'd-devleoğlu Bedreddin Doldurum (1183-1215)

Salâheddin Eyyübî Halep'i oğlu Melik Zâhir'e bırakmıştı. Fakat birkaç ay sonra Halep, Salâheddin Eyyübî'nin kardeşi Melik Âdil'in ricası üzerine Mısır'daki bütün haklarından vazgeçmesi karşılığında kendisine verilmişti. Üç yıl sonra 582/1186'da tekrar Halep'e tayin edilen Melik Zâhir devrinde (1186-1212) Halep en parlak ve müreffeh dönemini yaşamıştı.²⁸

a. Salâheddin Zamanında Doldurum'un Eyyübîlerle İlişkileri

Salâheddin, 18 Safer 579/12 Haziran 1183'te Zengilerden aldıktan sonra Tell Hâlid'i Tell Bâşir hâkimi Doldurum (دلدرم) el-Yârûkî'ye iktâ etmişti.²⁹ Dolayısıyla bu zamanda Tell Hâlid ile Tell Bâşir ve çevresi Bedreddin Doldurum'un elinde idi.³⁰ Bu durum, Bahâu'd-devle'nin bu tarihte veya az önce öldüğünü ve beyliğin başına oğlu Doldurum'un geçtiğini göstermektedir.

Salâheddin, oğlu Melik Efdal'e haber gönderip ordudan seçkin bir birliği alarak Akkâ üzerine sevk edip orayı yağma ve tahrip etmesini emretmişti. Melik Efdal da Harran ve Urfa emîri Muzafferuddin Gökbörü'yü bu işle görevlendirmiş, Kaymaz en-Necmî ile Bedreddin Doldurum gibi iki büyük komutanı da onun emrine vermişti. Bu askerî birlik geceleyin yola çıkıp 583 safer ayı sonlarında/10 Mayıs 1187 sabahleyin Saffûriyye'ye varmışlar, Templier ve Hospitalier'e mensup askerlerden müteşekkil büyük bir Haçlı ordusu ile Sallûriyye'de karşılaşmışlar, kanlı bir savaştan sonra yenilgiye uğratmışlardı. Haçlı askerlerinin birçoğu öldürülmüş, geri kalanları da esir alınmıştı. Öldürülenler arasında Hospitalier tarikatı lideri ile meşhur Frank

²⁸ Talip Yazıcı, XV, s. 242.

²⁹ İbnü'l-Esîr, XI, 396; İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ*, 227; İbnü'l-Adîm, *Zubde*, III, s. 71.

³⁰ İmâdeddîn İsfahânî, *el-Berku's-Şâmî*, Nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul 1979, V, s. 127; İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ*, s. 227.

süvarileri de bulunuyordu. Müslümanlar yakınlardaki yerleri de yağmalayarak esirler ve ganimetle geri dönmüşlerdi. Templierler ve Hospitalierler Haçlıların en güçlü gurubu olmaları sebebiyle kazanılan zafer çok önemliydi. Bundan dolayı her yere fetihnameler gönderilmişti.³¹

583/1187-88 tarihinde Melik Efdal'in Kerek prensi ile yaptığı mücadelede Halep ve Şam askerleri ile Yarukoğlu Bedreddin Doldurum, Diyarbekir'den Harran sahibi Muzafferredin Gökbörü, Dimaşk'tan Sarimuddin Kaymaz da vardı.³²

Sûr'un aman ile teslim alınmasında önemli görevlerden birisini Bedreddin Doldurum üstlenmişti.³³

Doldurum zamanında beyliğin yetiştirdiği gulâmlardan birisi olarak görülen Karaala (قراة) el-Yarukî 14 Safer 589/19 Şubat 1193 tarihinde Hac ziyaretinden geldiğinde onu bizzat Salâheddin karşılamıştı.³⁴ Bu durum Salâheddin'in Yarukî ailesine ve onların yetiştirdiği komutanlara ne kadar değer verdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Bedreddin Doldurum'un III. Haçlı Seferi sırasında kazanılan başarıda önemli rol üstlendiği görülmektedir. Zira, savaşın sonlarında hastalanıp barış isteğinde bulunan İngiliz kralının teklifi artık iyice yorulmuş bulunan Salâheddin tarafından kabul edilmiş, ateşkes anlaşması için görevlendirdiği heyette başkomutanı (Emîru'l-Umera) Bedreddin Doldurum'a da görev vermişti.³⁵

³¹ İbnu'l-Esîr, XI, 419; İmâdeddîn İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî ff'l-Fethi'l-Kudsî*, Beyrut, 2004, 56; Ernoul, *Ernoul Kroniği*, Çev. A. Deniz Altunbaş, İstanbul 2019, s. 124-127; R. Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 73.

³² İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ*, s. 292.

³³ İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ*, s. 323.

³⁴ Bahaeddin İbn Şeddâd, s. 358.

³⁵ Bahaeddin İbn Şeddâd, (2015 baskısı), s. 225; İmâdeddîn İsfahânî, *Senâ*, s. 323.

b. Salâheddin Sonrasında Doldurum'un Eyyûbîlerle İlişkileri ve Ölümü

Doldurum, Salâheddin'in 1193'te ölümünden sonra Halep hükümdarı Melik Zahir'in önemli komutanları arasında yer almıştı. Halep'in kuzeyinde Tell Bâşir ve Tell Hâlid gibi iki kilit noktaya sahipti.³⁶ Yarukoğulları herhalde bunlardan dolayı gurura kapılarak Melik Zahir'e saygıda kusur etmişler ve Doldurum'a bir hükümdar gibi davranmışlardı. Halep'in batısında Semâk Dağ'ındaki çiftlikler dirlik olarak onların ellerine geçmişti. Melik Zahir, iyice güçlenen bu Türkmen beyinin babası Salâheddin'e ve devlete yaptığı büyük hizmetleri görmezden gelerek, onu saltanatı için ciddi bir handicap olarak görmüş olmalıydı ki, 590/1194'te Doldurum'u ve amca oğullarını Halep kalesinde hapsetmiş, diğerlerini de Halep'ten çıkararak dirliklerine el koymuştu. Doldurum'dan Tell Bâşir'i de istemiş ise de red cevabı almıştı.³⁷ Bu sırada Halep'e gelen Melik Zahir'in amcası Melik Adil, şefaata ederek Doldurum'u serbest bırakmış, o da bu iyiliğine karşılık ertesi yıl Melik Adil'e katılmıştı.³⁸

Bedreddin Doldurum, 594/1198'de Haçlılarla yapılan savaşta³⁹ ve 595/1199'da Mardin'in kuşatılması sırasında Şam'da Melik Adil'in maiyetinde bulunmuştu.⁴⁰ Sonradan kendisine tâbi olduğu Melik Zahir ile arası yine açılınca 598/1201-1202'de toprakları yine elinden alınmış, Melik Adil'in şefaati ile buraları kendisine yeniden iktâ edilmişti.⁴¹ Bu ince jestten sonra Doldurum artık el-Adil'in yanında olmuş ve onu desteklemişti.⁴² Melik Zâhir, Bedreddin Doldurum'u affetmemiş olacak

³⁶ R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, New York 1977, s. 82.

³⁷ İbnu'l-Adîm, *Zubde*, III, s. 129-130; İbn Vâsil, III, s. 45; R. S. Humphreys, s. 99.

³⁸ İbnu'l-Adîm, *Zubde*, III, s. 133.

³⁹ İbn Vâsil, III, s. 45.

⁴⁰ İbn Vâsil, III, s. 95, 96-97.

⁴¹ İbn Vâsil, III, 131; Anne-Marie Eddé, *La Principauté Ayyoubide d'Alep, (579/1183-658/1260)*, Stuttgart 1999, s. 77.

⁴² C. Cahen, s. 581.

ki, bir yıl sonra 599/1202-1203'te bu sefer de Tell Bâşir'i onun elinden almıştı.⁴³

Görüldüğü üzere, Salâheddin'in ölümünden sonra Doldurum'un Eyyûbîlerle ilişkileri bozulmuş, bu durum olayların Yarukoğullarının aleyhine cereyan etmesine sebep olmuştu. Salâheddin'in yüksek takdir kabiliyeti ve kadirşinaslığı ile değeri yükselen Bedreddin Doldurum, onun oğulları ve kardeşleriyle aynı iletişimi kuramamış, bu durum onun gözden düşmesine, sonuçta elindeki yerleri kaybetmesine sebep olmuştu. Onun bundan sonraki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaması son yıllarında unutulduğunu ve silik bir hayat geçirdiğini göstermektedir.

Nihayetinde, 611 yılı sonunda/Nisan-Mayıs 1215'te vefat etmişti.⁴⁴ İlk zamanları oldukça parlak olmasına rağmen, son zamanlarında silik bir performans ortaya koymakta, böylece siyasi kariyeri inişli-çıkışlı bir seyir takip etmektedir. Her şeye rağmen, onun zamanı beyliğın en parlak dönemi olarak adlandırılabilir bir karaktere sahiptir.

4. Doldurumoğlu Fetheddin (1215-1232)

Bedreddin Doldurum'un ölümünden sonra yerine oğlu Fetheddin geçti ve Tell Bâşir'de hâkim oldu.⁴⁵ İbn Vâsil'in verdiği bu bilgiden, 599/1202-1203'te kaybedilen Tell Bâşir'in birkaç yıl sonra tekrar Bedreddin Doldurum'a iade edildiği anlaşılmaktadır. Bunun hangi tarihte olduğu ise kaynaklarda belirtilmemektedir. Yâkût el-Hamevî, bu dönemde Tell Bâşir'in Halep'in kuzeyinde büyük bir kale olduğunu, halkının Hıristiyan Ermenilerden oluştuğunu, rabazında (sur dışında) çarşılarının bulunduğu mamur bir yerleşim yeri olduğunu yazmakta, buranın önemine işaret etmektedir.⁴⁶

⁴³ İbnu'l-Adîm, *Zubde*, III, s. 153.

⁴⁴ Ebû Şâme, *Zeyli Kitâbu'r-Ravdateyn*, Tahkik: İbrahim Şemseddin, Beyrut 2002, V, s. 135; İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Beni Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyâl, Kahire 1953-60, III, s. 224.

⁴⁵ İbn Vâsil, III, s. 224.

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, II, s. 47.

Eyyûbîler arasında çıkan ihtilaflardan yararlanan Türkiye Selçukluları sultanı İzzeddin Keykâvus Halep üzerine sefere çıkmış, Tell Bâşir'i kuşatarak on gün boyunca saldırılarla ele geçirmeye çalışmış ise de başarılı olamamıştı. Bu durum karşısında öfkeye kapılan sultan, kalenin çevresindeki bağlık bahçelik alanlardaki bütün meyve ağaçlarını kestirerek, ekim yapılan toprakları da tahrip etmişti. Geçim kaynaklarının yok edildiğini gören kale halkının direnme gücü kırılmış, Fetheddin'e başvurarak kalenin aman ile sultana teslimini istediklerini bildirmişlerdi. Bu durum karşısında direnmenin faydasız olduğunu gören Fetheddin, sultana elçi göndererek kendisinin ve ailesinin tek hayat kaynağı olan kalenin elinden çıkmasıyla zor durumda kalacağını, bunun için kendisine bir yerin iktâ edilmesini ve halkın can-mal güvenliğinin sağlanmasını şart koşarak kaleyi teslim edebileceğini bildirmişti. Bu habere sevinen sultan teslim şartlarını kabul ve Fetheddin'e de Huni vilayetini⁴⁷ iktâ etmişti (615/1218-19).⁴⁸ Fetheddin ve Yarukoğulları ailesi bundan sonra Huni'de varlıklarını bir müddet daha devam ettirmişlerdi.

Tell Bâşir, az sonra karşı harekâta girişen Eyyûbî meliki Eşref tarafından geri alınarak Sultan el-Meliku'l-A'zîz'in atabeyi Şihâbeddîn Tuğrul'a verilmiş, böylece Yarukoğulları Beyliği'nin Halep çevresindeki hâkimiyeti sona ermişti.⁴⁹ Beylik, varlığını bundan sonra Huni'de Türkiye

⁴⁷ Türklerin Anadolu'yu fethettiği XI. yüzyılda Elbistan bölgesinde asıl Elbistan'dan başka Huni şehri de önem kazanmıştı. Bugün ovanın kuzey-doğu kısmında harabeleri ve çevresinde büyük bir höyük bulunan bu şehrin enkazı üzerinde *Hunu* adını taşıyan bir yerleşim yeri bulunmaktadır. Burası Elbistan'ın kuzey-batısında bugünkü Afşin'e bağlı Arıtış Kasabasıdır. Bkz., AleMükrimin Halil Yınanç, "Elbistan", *İA*, IV, 224; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2017, s. 359; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Yer Adları: II. Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, Ankara 2013, s. 655.

⁴⁸ İbnu'l-Adîm, *Zubde*, III, s. 182; İbnu'l-Esîr, XII, s. 305-309; Ebû Şâme, *Zeyl*, V, s. 165; Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, Nşr. M. Dayyûb, Beyrut 1997, II, s. 213; Aynî, *İkdu'l-Cumân fi Târîhi Ehli'z-Zemân*, Tahkik: M. R. Mahmud, Kahire 2007, III, s. 346; İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-A'lâiye fî'l-Umûri'l-A'lâiye*, Çev. M. Öztürk, Ankara 1996, I, s. 205-206; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 316-319.

⁴⁹ İbnu'l-Esîr, XII, s. 309; İbnu'l-Adîm, *Zubde*, III, s. 183; İbn Vâsil, V, s. 10; İbn Nazif el-Hamevî, *et-Târîhu'l-Mansûrî*, Tahkik: Ebû'l-İyd Dûdû, Dimaşk 1981, s. 187.

Selçukluları Devleti'ne bağlı olarak devam ettirmişti. İbn Nazif el-Hamevî'nin Ahlat tarihi ile ilgili kayıp bir kitaptan yaptığı nakillere göre, 626/1128-29'de Harezşah Celâleddin Mengüberti'nin Ahlatı kuşatmaya başladıktan sonra şehrin çevresindeki bütün meyve ağaçlarını yaktırması, tarlaları, bağları, bahçeleri tahrip ettirmesi sonucu Suriye'ye kadar uzanan alanlarda yiyecek sıkıntısı çekilmeye başlanmış, bunun sonucunda her şey çok pahalalmıştı. Bu durum Huni'de ticareti olumsuz yönde etkilemiş, enflasyon çok yükselmişti.⁵⁰ Bu durum şehrin Celâleddin Mengüberti tarafından ele geçirildiği 1230 tarihine kadar iki yıl boyunca devam etmiş gibi görünmektedir.

Doldurumoğlu Fetheddin, Melik Eşref tarafından 630/1232 tarihinde öldürtülmüş, bu da beyliğin sonu olmuştu.⁵¹ Onun öldürtülmesinin sebebi Türkiye Selçuklularına tâbi olması olsa gerektir. Zira, 1220'lerde başlayan Moğol saldırıları ve peşinden Harezşah Celâleddin Mengüberti tehdidi sebebiyle geçici bir barış devresi yaşayan Selçuklular ile Eyyübîler arasındaki tarihi rekabet ve bunun getirdiği savaş durumu böyle bir sonucu doğurmuş olmalıdır. Böylece, Doldurumoğlu Fetheddin'in ölümü ile Yıva Türkmenlerinin 1128'de Kuzey Irak'tan Kuzey Suriye'ye göç ederek kurdukları Yarukoğulları Beyliği bir asır sonra ortadan kalkmış oluyordu.

5. Yarukoğulları Beylerinin Yaptırdığı Eserler

Yarukoğulları Beyliği'nin Halep'in sosyal ve kültürel hayatında iz bıraktığı görülmektedir. Bunların Halep'de oturdukları *Yarukiyye Mahallesi* vardı.⁵² Bunun dışında çok sayıda sosyal eserler de yaptırmışlardı. Bunların başlıcaları şunlardı: Emîr İzzeddin Aşud el-Yarukî tarafından inşa ettirilen *Medresetu'l-Aşudiyye*.⁵³ Hacı Aktogan b. Yaruk tarafından yaptırılan bir su kanalı.⁵⁴ İzzeddin Mikâil el-Yarukî'nin

⁵⁰ İbn Nazif el-Hamevî, s. 185.

⁵¹ İbn Nazif el-Hamevî, s. 256.

⁵² J. Sauvaget, *Alep, essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris 1941, s. 118.

⁵³ İzzeddin İbn Şeddâd, I/1, s. 282.

⁵⁴ İzzeddin İbn Şeddâd, I/1, s. 165.

yaptırdığı hamam.⁵⁵ Sur dışında (rabaz) İzzeddin Mikâil el-Yarukî, Esed Yusuf b. Sungur el-Yarukî, Şuayb el-Yarukî, Süleyman el-Yarukî ve Fâris Halil el-Yarukî tarafından yaptırılan mescitler.⁵⁶

Sonuç

İmâdeddin Zengi, 1096 yılından beri Sincar'da varlığını sürdüren Bekçioğulları Beyliği'ne ait Yıva Türkmenlerinden bir kısmını 1028'de Halep yakınlarına yerleştirmişti. Bu Türkmenlerin başında bulunan Yaruk Bey, Suriye'deki Haçlı devletçikleri ile mücadelelerde etkili olmuştu. Onun 1168'de ölmesinden sonra yerine oğlu Bahâu'd-devle geçmiş, 1183'te öldüğü zamana kadar oldukça silik bir performans ortaya koymuştu. 1183'te babasının yerine geçen Bedreddin Doldurum Salâheddin Eyyûbî'ye başarıyla hizmet etmiş ve Haçlılarla aktif mücadeleler yürütmüştü. Salâheddin'in 1193'te ölümünden sonra Halep Eyyûbî hükümdarı Melik Zahir'e ve Melik Adil'e hizmet etmişti. 1215'te öldüğünde yerine oğlu Fethuddin geçmiş ve 1218'de Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'un Telli Bâşir'i ele geçirdiği zamana kadar beyliğin başında kalmış, beylik bu tarihten itibaren Huni'de varlığını devam ettirmiş, 1232'de burada sona ermişti.

Kaynakça

- ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, 2 Cild, Ankara 1987.
- ANONİM SÛRYANİ VEKAYİNAMESİ, *Târîhu'r-Ruhâvî el-Mechul (1234)*, Süryaniceden çev. A. Abouna, Bağdad 1986.
- AYNÎ, *İkdu'l-Cumân fi Târîhi Ehli'z-Zemân*, Tahkik: M. R. Mahmud, Kahire 2007.
- AZÎMÎ, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, Nşr. ve Çev. A. Sevim, Ankara 1988.
- BAHAEDDİN İBN ŞEDDÂD, *en-Nevâdiru's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, Kahire 1994.
- _____, *en-Nevâdiru's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yûsufiyye*, Kahire 2015.

⁵⁵ İzzeddîn İbn Şeddâd, I/1, s. 320.

⁵⁶ İzzeddîn İbn Şeddâd, I/1, s. 197; F. Sümer, s. 603.

BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Osmanlı Yer Adları: II. Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, Ankara 2013.

CAHEN, C., *La Syrie du Nord*, Paris 1940.

DEMİRKENT, I., "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", *Belleten*, LXVI, /216, Ankara 1992, s. 371-396.

_____, "Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı: Savar", *Belleten*, XLVIII/189-192, Ankara 1985, s. 453-479.

EBÛ ŞÂME, *Zeyli Kitâbu'r-Ravdateyn*, Tahkik: İbrahim Şemseddin, 5 cild, Beyrut 2002.

EBÛ'L-FİDÂ, *Târîhu Ebû'l-Fidâ*, Nşr. M. Dayyûb, 2 cild, Beyrut 1997.

EDDÉ, Anne-Marie, *La Principauté Ayyoubide d'Alep, (579/1183-658/1260)*, Stuttgart 1999.

ELİSSÉEFF, N., *Nur Ad-Din. Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569 H./1118-1174)*, 3 cild, Damas 1967.

ERNOUL, *Ernoul Kroniği*, Çev. A. Deniz Altunbaş, İstanbul 2019.

HUMPHREYS, R. S., *From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, New York 1977.

İBN BÎBÎ, *el-Evâmiru'l-A'lâiye fî'l-Umûri'l-A'lâiye*, Çev. M. Öztürk, 2 cild, Ankara 1996.

İBN HALLİKÂN, *Vefayâtu'l-Â'yân*, Tahkik: İhsan Abbas, 8 cild, Beyrut 1978.

İBN HAMDÛN, *et-Tezkîretu'l-Hamdûniyye*, 12. Cüz, Topkapı Sarayı Ktp. No: A.3/2948.

İBN NAZİF EL-HAMEVÎ, *et-Târîhu'l-Mansûrî*, Tahkik: Ebû'l-İyd Dûdû, Dimaş, 1981.

İBN VÂSİL, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Beni Eyyûb*, 5 cild, Nşr. C. eş-Şeyyâl, Kahire s. 1953-60.

İBNU'L-ADÎM, *Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Halep*, Kısmen Çev. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnu'l-Adîm, Bugyetu't-Taleb fî Târîhi Halep (Seçmeler)*, Ankara 1982.

_____, *Zubdetu'l-Halep min Târîhi Halep*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk s. 1951-71.

İBNU'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul 1987.

İBNU'L-KALÂNİSÎ, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.

İMÂDEDDÎN İSFAHÂNÎ, *el-Berku's-Şâmî*, V, Nşr. R. Şeşen, İstanbul 1979.

_____, *el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, Beyrut 2004.

_____, *Senâ el-Berku's-Şâmî*, Nşr. F. en-Nebarâvî, Mısır 1979.

İZZEDDÎN İBN ŞEDDÂD, *el-Â'lâku'l-Hatîre fî Zikri Umerâ'i ve'l-Cezîre*, Tahkik: Y. Z. Abbâre, I/1. Cüz, Dimaşk 1991.

_____, *el-Â'lâku'l-Hatîre fî Zikri Umerâ'i ve'l-Cezîre*, Tahkik: Y. Z. Abbâre, I/2. Cüz, Dimaşk 1991.

KAYHAN, H., "Selçuklular Devrinde Sincar' da Bir Türkmen Beyliği: Bekçioğulları (1096-1128)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, Aralık 2019, s. 151-158.

KAYHAN, H., "Şehrizor Türkmen Beyliği Kıfçakoğulları", *Yeni Türkiye 82 – Ortadoğu Özel Sayısı*, Ankara 2016, s. 85-89.

MUHAMMED ZÂMİN, *İmâretu'l-Halep fî Zilli'l Hukmi's-Selcûkî*, Dirnaşk 1990.

RUNCİMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. F. Işıltan, 3 cild, Ankara 1987.

SAUVAGET, J., *Alep, essai sur le développement d'une grande ville syrienne, des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris 1941.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2017.

SİBT İBNU'L-CEVZÎ, *Mir'atu'z-Zeman fî Târîhi'l-A'yân*, 2 cild, Haydarabad, s. 1951- 52.

SÜMER, F., *Oğuzlar (Türkmenler) – Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980.

SÜRYANİ MİHAİL, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).

ŞEŞEN, R., *Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983.

TURAN, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andriasyan, Ankara 1987.

USÂME B. MUNKİZ, *Kitâbu'l-İ'tibâr*, Nşr. A. el-Eşter, Beyrut 2003.

WILLIAM OF TYR, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, Eng. tr. E. A. Babcock and A. C. Krey, 2 vols, New York 1976.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu`cemu'l-Buldân*, Tahkik: F. A. el-Cundî, 5 cild, Beyrut (tarihsiz).

YAZICI, Talip, "Halep-İslâmî Dönem", *TDVİA*, XV, s. 240-244.

YINANÇ, Mükrimin Halil, "Elbistan", *İA*, IV, s. 223-230.

Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un Gözünden Merv'in İşgali

Hatice KARIMOV*

Özet

10 Ekim 1883 tarihinde Türkistan Genel Valisinin Diploması memuru tayin edilen Nikolay Valeryeviç Çarıkov, Türkistan'daki ilk hizmet döneminde Merv sorununa dahil oldu. Görev yerine Hazar Ötesi Oblastı üzerinden giden diplomat, oblastın yöneticisi General A. V. Komarov'un arzusu üzerine şehrin işgali için yola çıkan müfrezeye birlikte Merv'e hareket etti. 1884 yılının Mart ayında Rus müfrezesinin Merv'e girişinden sonra Rus birliklerine karşı cihat ilan eden Rus karşıtı hareketin liderleri Siyah Puş ve Kaçar Han'ı sorguladı ve işgalin ardından General Komarov'la birlikte Merv vahasını ziyaret etti. Tüm bu hususları sebebiyle Çarıkov'un bu önemli görev sonrası kaleme aldığı *Merv'in Barış Yoluyla İşgali* isimli anılarında, Rus kaynaklarında dahi değinilmeyen ya da çok az bilgi verilen konular ve kişilere rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma Türkistan işgalinin son safhasını oluşturan Merv'in işgal sürecine ışık tutması bakımından önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Anahtar Kelimeler: *Nikolay Valeryeviç Çarıkov, Merv, Hazar Ötesi Oblastı, Kaçar Han, Türkistan.*

The Invasion of Merv Through the Eyes of the Diplomat Nikolay Valeryevich Charykov Abstract

Abstract

Nikolay Valeryevich Charykov, who was appointed as the Diplomatic Officer of the Turkistan General Governor on October 10

* Dr., esenbikem@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3503-5962 (Makale gönderim tarihi: 23.03.2020; Makale kabul tarihi: 10.05.2020)

1883, was involved in the problem of Merv during his first tenure in Turkestan. Traveling to his place of duty through the Trans-Caspian Oblast, on the request of General A. V. Komarov, the administrator of the oblast, Charykov moved towards Merv with the platoon dispatched to occupy the city. In the March of 1884, after the Russian platoon entered Marv, he interrogated Siyah Push and Kachar Khan, the leaders of the anti-Russian movement, who had declared a jihad against Russian troops, and visited the oasis of Merv with General Komarov after the invasion. In Charykov's memoirs, titled "The Invasion of Merv by Peace," which he penned down after his aforementioned important mission, various matters and persons that are either not mentioned or about which little information is given in other Russian sources are brought up. As a result, this study is aimed to fill in important blanks in enlightening the invasion process of Merv, which was the final phase of the Russian invasion of Turkestan.

Key Words: *Nikolay Valeryevich Charykov, Merv, Trans-Caspian Oblast, Kachar Khan, Turkestan.*

Giriş

XIX. yüzyılın sonlarında Türkmen toprakları, Türkistan'da Ruslar tarafından işgal edilen son bölgeydi ve bu toprakların işgali kademeli bir şekilde gerçekleşti. 1881 senesinde Ahal-Teke vahasının ele geçirilmesiyle birlikte¹ Türkmen toprakları geçici bir sınırla iki parçaya bölündü ve bunun sonucunda Ahal-Teke, Rusya'nın bir parçasına dönüşürken Merv vahası ise bağımsızlığını korumaya devam etti. İşgal edilen yeni toprakları yönetmek için 6 Mayıs 1881 tarihinde Hazar Ötesi Oblastı² kuruldu. Kafkasya Askeri Okruguna dahil edilen Oblastın

¹ Ahal-Teke Seferi için bkz. Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

² Hazar Denizi'nin doğu kıyıları ile 1868 ve 1873 yıllarında Rus işgaline uğrayan Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı'nın batı etekleri arasında yer alan Oblast, kuzeyde Ural Oblastı güneyde ise İran ve Afganistan ile sınır komşusuydu. İ. İ. Aminov, "Organizatsionno-

merkezi Aşkabat şehriydi ve Oblast, Ahal-Teke Okruğu ile Kızılsu ve Mangışlak Pristavlığı'ndan³ oluşuyordu.⁴ Ahal-Teke'nin işgaliyle birlikte Ruslar, İmparatorluğun güney sınırı için stratejik öneme sahip başta Merv olmak üzere yeni toprakları daha yakından tanımak için bir fırsat yakalamış oldu ve askeri veya ticari faaliyetlerin arenası olabilecek topraklara keşif kolları göndermeye başladı. Bu bakımdan özellikle 1882 yılının Şubat ayında Harbiye Bakanlığının organize ettiği kervanla, Kazan Tatarı Maksud adıyla Merv'e gelen Praporşik M. Alihanov-Avarskiy⁵ ve Platon Ağa ismiyle gizlenen ortağı P. V. Sokolov özel bir ilgiyi hak etmektedir. Çünkü bu ziyaret esasen küçük çaplı bir keşif hareketiydi ve tüccar kervanı kisvesi altında Alihanov, Türkmen Aksakalları ile gizli görüşmelerde bulundu.⁶

1882 ortalarında Yolöten vahasında Müslümanlar arasında yeni bir Mehdi hareketi kendini göstermiş, hareketin lideri olan Siyah Puş,

pravoviye osobennosti upravleniye v Zakaspiyskoy oblasti Rossiyskoy İmperii", *Lex Russica*, No: 11 (132), 2017, s. 139.

³ XVIII. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nda Kafkasya ve Türkistan'ın Müslüman halklarının idaresi için kurulan ve uyezdlere (Kaza) eş değer idari-toprak birimlerine verilen isimdir.

⁴ PSZRİ, T. 1 (1881), No: 142. "O prisoyedinenii k İmperii zanyatoy našimi voyskami territorii Turkmenov Tekinskogo roda i obrazovanii iz neya i zemel Zakaspiyskogo voennogo otdela oblasti Zakaskiyskoy, so vklyuçeniye onoy v sostav Kavkazskogo voennogo okruga."

⁵ M. Alihanov-Avarskiy (1846-1907): Dağıstan'ın Hunzah köyünde dünyaya gelen Alihanov, çocukluğunda Şeyh Şamil tarafından rehin tutuldu ve fidyesi ödendikten sonra 2. Tiflis soylu lisesine kaydoldu. 1862 senesinde askeri okula kaydını yaptırdı. 1873 senesinde Kafkasya Başkomutanlığı'nda özel görevler için vazifelendirildi ve aynı yıl Mangışlak müfrezesi terkinde Hive seferine katıldı. Sefer sırasında yararlandı ve tedaviden sonra Kızılsu şehrine gönderildi. 1877 yılının Eylül ayında Osmanlı-Rus savaşında Revan müfrezesinin bir parçası olarak 15. Pereyaslavsk Dragoon alayında görev yaptı. 1879 senesinde Hazar Ötesine gönderildi ve General N. P. Lomakin müfrezesinde Göktepe savaşına katıldı. 1884 senesinde Rusların Merv'i işgal etmesinden sonra Hazar Ötesi Oblastı terkinde kurulan Merv Okruğu yöneticiliğine tayin edildi.

⁶ *İstoriya SSSR s drevneyşih vremen do naših dney*, T. 5, İzd. Nauka, Moskva 1968, s. 287.

Merv Türkmenlerinin bir kısmını etkisi altına almıştı.⁷ Aynı zamanda onun 1883 senesinde Horasan'da yaşayan ve Meyvand muharebesinde İngilizleri mağlup eden Eyüp Han'la⁸ da ilişkisi bulunuyordu. 1884 yılının ilkbaharına gelindiğinde Siyah Puş, Türkmen topraklarında ciddi derecede varlığını gösteriyordu.⁹ Bu arada İngiliz-Afgan savaşı, İngiliz hükümetinin Afganistan'ın dış ilişkilerde İngiltere'ye bağımlılığını tanıyan Afgan Emiri Abdurrahman (1880-1901) ile yaptığı bir anlaşma ile sona erdi. Abdurrahman, 1883 yılından itibaren kuzeybatı sınırını korumak için İngiliz-Hint hükümetinden destek almaya başladı. 1883 sonbaharında Rusya'ya karşı kampanya yürüten İngiliz-Afgan ajanları, Murgab'da ortaya çıkmaya başladı. Bu kampanyanın etkisi altındaki bazı Türkmen müfrezeleri, İran'ın Horasan eyaleti sınırını geçti.¹⁰ Bu durum Hazar Ötesi Oblastı yöneticisi General A. V. Komarov'un¹¹ (1883-1890), 1883 yılının sonunda Albay A. Muratov komutası altındaki bir müfrezeyi Tejen nehrine (Merv yönünde) doğru göndermesi için

⁷ M. Avarskiy-Alihanov, "Zakaspiyskiye Vospaminamiya 1881-1885", *Vestnik Yevropi*, No: 9, 1904, s. 455.

⁸ Muhammed Eyüp Han (1857-1914): 1863-1886 yılları arasında Afganistan'da emirlik yapan Şir Ali Han'ın oğludur. İkinci İngiliz-Afgan savaşında Eyüp Han komutasındaki Afgan ordusu, 27 Temmuz 1880 tarihinde Meyvand muharebesinde İngilizleri mağlup etti. Bu zaferden sonra Eyüp Han, Kandahar'ı kuşattı ancak General Roberts'in birlikleriyle yapılan savaştan sonra geri çekilmek zorunda kaldı. 1881 senesinde bu sefer kendisi için Kandahar'a saldırırsa da Afgan Emiri Abdurrahman tarafından geri püskürtüldü. Bu başarısızlık neticesinde İran'a kaçtı.

⁹ N. V. Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva (iz vospominaniy o pohode generala A. V. Komarova v 1886 g.)", *İstoriçesnik vestnik*, No: 11, 1914, s. 487-488. Rus tarihçi M. A. Terentyev'e göre bir Afgan ve 2 Hintliyle Türkmen topraklarına gelen Siyah Puş, İngiliz casusuydu ve halkı Ruslarla hiçbir şekilde ilişkiye girmemeleri konusunda ikna etmeye çalışıyordu. M. A. Terentyev, *İstoriya zavoyevaniya Sredney Azii*, Tip. V. V. Komarova, T. 3, SPB 1906, s. 243-244.

¹⁰ Terentyev, *İstoriya zavoyevaniya Sredney Azii*, s. 243.

¹¹ A. V. Komarov (1830-1904): 1855 senesinde imparatorluk askeri akademisini bitiren Komarov, 1856-1859 yılları arasında Şeyh Şamil'e karşı savaştı. 1883 senesine kadar Kafkas ordusunda çeşitli görevler üstlendi. 22 Mart 1883 tarihinde ise Hazar Ötesi Oblastı yöneticiliğine tayin edildi.

yeterli oldu.¹² Karri Bent'e¹³ yaklaşan Muratov, Mahdum Kulu Han'ın eşlik ettiği bir konvoy ile Alihanov'u da Merv'e gönderdi. Alihanov etkili Hanları Rus hükümetinin gücünü tanımaya ikna etti.¹⁴ Bunun sonucunda 1 Ocak 1884 tarihinde toplanan kengeş meclisinde Han, Aksakallar ve boy liderleri Rus hâkimiyetini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar.¹⁵ Buna rağmen Merv'in askeri olarak boyun eğdirilmesi konusunda ısrar eden General M. D. Skobelev, 1 Ocak 1884 tarihli kararın yalnızca bireysel üyeler için geçerli olduğu ve herkesin itaat etmesine neden olacak bir gücünün olmadığını özellikle belirtiyordu. Ancak Rus hükümeti Skobelev'in aksine Merv'in barış yoluyla ele geçirilmesi taraftarıydı. Rus hükümetinin istediği şartlar 1 Ocak'taki kengeş meclisini organize eden Sarı Han, Teke Türkmenlerinin Hanı Nur Berdi Hanın zevcesi Gül Cemal ile oğulları, çoktan beri imparatorluk subayı olan Mahdum Kulu ve Muhammed Yusuf Hanlar tarafından yaratılmış oldu.¹⁶ Bu olaylardan önce bile çaresiz Merv Hanları, imparator III. Aleksandr'ın taç giyme törenine davet edilerek onlara Rus ordusunun gücü gösterilmeye çalışılıyor, esasen Hanlara Ruslara karşı direnişlerinin tamamen yararsız olacağı fikri empoze ediliyordu. 31 Ocak 1884 tarihinde Aşkabat'ta 4 Han¹⁷ ve 24 Aksakalın bulunduğu törende Rus vatandaşlığına kabul edildiler.¹⁸ Aynı gün Ruslar tarafından Merv temsilcilerine bazı şart ve garantiler

¹² Avarskiy-Alihanov, "Zakaspiskiye Vospaminamiya 1881-1885", s. 95.

¹³ Hazar Ötesi demir yolu hattının kuzeyinde bulunan bent, Tejen nehrinin alt kısımlarındaki arazilerin sulanması için kullanıldı.

¹⁴ *İstoriya SSSR...*, s. 287-288.

¹⁵ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 490.

¹⁶ Terentyev, *İstoriya zavoyevaniya Sredney Azii*, s. 344.

¹⁷ Merv vahasını 1878 senesine kadar Kouşut Han, onun ölümünden sonra ise Nur Berdi Han idare etti. 1882 senesinde Nur Berdi Han'ın ölümünden sonra ise Merv, halk tarafından seçilen ve 31 Ocak 1884 tarihinde Aşkabat şehrinde Rus hakimiyetini kabul eden 4 han tarafından idare olundu. Y. Kondratenko, "Kratkiy istoričeskiy oçerk Mervskogo oazica", *Turkestanskiy sbornik: sbornik soçineniy i statey otnosyaşihsya do Sredney Azii voobşe i Turkstanskogo kraya v osobennosti*, T. 411, Peterburg 1883, s. 269.

¹⁸ İ. İ. Aminov, *Zakaspiskoy kray v sostave Rossiyskoy imperii (istoriko-pravovoye issledovaniye)*, Prospekt, Moskva 2018, s. 35.

sunuldu. Halkın seçtiği (Aksakallar) dört Han ve yirmi dört Aksakal tarafından yapılan başvuruya bağlı olarak Merv ve Tejen'de yaşayan tüm Türkmenlerin, Oktamış ve Toktamış boylarının Rus vatandaşlığına kabul edildiği duyuruldu. Şart ve garanti metninde halkın genel yönetimi için bir Rus subayı atanacağı ve Merv'in dört kabilesinden her birinin yönetiminin, imparatorun hizmetine giren ve bunun için ondan iyi bir maaş alan gerçek Hanlara ait olduğu bildirildi. Ancak bu Hanların değiştirilme prosedürü daha sonra belirlenecek ve bölge başkanının önerisi dışında hiç kimse Han olmayacaktı.¹⁹ Yargı kısmında ise Ahal ve Tejen Türkmenlerinin kendi aralarındaki tüm ceza ve sivil davaların, halk tarafından seçilen Merv Okrugu yöneticisinin kontrolü altındaki kadılar aracılığıyla inanç ve geleneklere çözüleceği bildirildi. Ancak Ruslara ve devlet mülklerine karşı ihanet, soygun ve diğer suçlar, Rus yasalarına göre yargılanacak ve cezalandırılacaktı. Diğer tüm açılardan Merv ve Tejen Türkmenleri Rus vatandaşlarının haklarından yararlanacaktı. Merv halkının uygun zaman geldiğinde Hive ve Buhara Hanlıklarının sınırlarına kadar uzanan ana kervan yollarındaki tüm kuyuları temizlemek ve hem bu yollardaki hem de İran ve Afganistan'dan Merv sınırlarına kadar kervanların güvenliğini sağlamakla görevlendirildiği bildirildi.²⁰ Son olarak metinde Merv

¹⁹ Merv elçileri ile müzakerelerde Türkmenler için en önemli mesele iç siyasi yapılarının korunmasıydı. Metne bakıldığında bu taleplerin, halkın inanç ve geleneklerine yani adet ve şeriata göre yargılanma hakkı ile halkın dört Hanı tarafından "idare" hakkının korunmasıyla karşılanmış gibi görünüyordu. Ancak Merv Türkmenlerinin bu ayrıcalıklarının diğer şartlarla birlikte uygulanması mümkün değildi. Dördüncü maddede *bu Hanları değiştirme prosedürü daha sonra belirlenecektir. Ancak Okrug yöneticisinin önerisi dışında hiç kimse han olmayacaktır* şartıyla birlikte Hanlar seçim usulü yerine Rus idaresi tarafından tayin edilmeye başlandı. Böylece Merv Okrugu yöneticisi, Merv üzerindeki tüm gücü eline almış oldu. Diğer taraftan "halkın inanç ve geleneklerine göre" yargılanma maddesi bile aslında tam olarak yerine getirilemedi, çünkü bir dizi ceza davası 6. maddede görüldüğü üzere imparatorluk mahkemelerin yargı yetkisine tabiydi. M. A. Batunskiy, *Rossiya i İslam*, T. 2, Progress-Traditsiya, Moskva 2012, s. 272.

²⁰ 9. madde uyarınca Merv halkına kervan yollarının güvenliğini sağlama yükümlülüğü getiriliyordu ancak bunun da yerine getirilmesi imkansızdı. Çünkü "şartlar" yazılırken A.

sakinlerinin şef ve Hanlara hizmet için vermesi gereken ferrajilerin²¹ sayısının, daha sonra gerçek ihtiyaçlar belirlendiğinde ilan edileceği söylendi.²²

Rus hükümeti tarafından belirlenen şartlar uyarınca Merv'de idari sistemi kurmak ve düzeni sağlamak için Rus birliklerinin Merv'e hareket edeceği ve müfrezenin belirlenen yerde ikamet edeceği bildirilmişti. Bunun üzerine Hazar Ötesi Oblastı yöneticisi Komarov, yeni idari sistemi tatbik etmek maksadıyla müfrezesiyle birlikte Merv'e hareket etti. Komarov'un arzusu üzerine müfrezeye birlikte Merv'in işgal hareketine katılan diplomat Nikolay Valeryeviç Çarıkov, bu işgal hareketinin iştirakçisi ve en önemli tanığı olarak değerli bilgiler bıraktı. Bu ehemmiyeti sebebiyle makalede Çarıkov'un *Merv'in Barış Yoluyla İşgali* isimli anıları temelinde 1884 senesinde Merv'in işgal süreci aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un Hayatı ve Rusların Türkistan Politikası Hakkındaki Görüşleri

Nikolay Valeryeviç Çarıkov, 8 Ocak 1855 tarihinde Dnipro Guberniyası'nın Aleksandrovska Uyezdiinde dünyaya geldi. Babası Valeriy İvanoviç Çarıkov idi ve o sırada Kırım'da bulunan Rus ordusunun gezici posta servisinde görev yapıyordu. Savaşın sona ermesinden sonra bir süre Moskova'da ikamet eden aile, ardından Samara'ya yerleşti.²³ İlk eğitimini evinde alan Çarıkov, 15 yaşına kadar

M. Tihomirov'a göre Merv vahasının bitişiğindeki hangi bölgelerin Rusya'ya, hangilerinin ise İran ve Afganistan'da ait olacağını belirlemek imkansızdı. Büyük olasılıkla 9. maddedeki ifadeler kasıtlı olarak belirsiz bırakılmıştı. Aminov, *Zakaspiyskoy kray...*, s. 37.

²¹ Milis.

²² *Krayevoye upravleniye*, Otčet po revizii Turkestanskogo kraya proizvedennoy po visoçayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom grafom K. K. Palenom, SPB, 1910, s. 31-32.

²³ O. A. Çernov, "Ranniye godı Rossiyskogo diplomata i uçenogo N. V. Çarıkova, Po dokumentam tsentralnogo gosudarstvennogo arhiva Samarskoy Oblasti", *Povoljskaya gosudarstvennaya sotsialno-gumanitarnaya akademiya, Vestnik Arhivista*, No: 4, 2012, s. 293.

İngiltere'de öğrenim gördü. 1871 senesinde Rusya'ya dönerek Aleksandr Lisinesine kaydoldu. Lisede okurken tarihe ve doğu meselesine ilgisi sebebiyle Rus-Türk ilişkileri hakkında bitirme tezi kaleme aldı.²⁴ Özellikle bu dönemde Dışişleri Bakanlığında görev yapma isteğini fark etti.²⁵ Liseden mezun olduktan sonra, Moskova'da bulunan Dışişleri Bakanlığı Ana Arşivi'nde çalışmaya başladı.²⁶ Böylece daha önce lise tezi yazarken ifade edilen doğu meselesine olan ilgisi artmaya devam etti. Bu ilgisi sebebiyle arşivde çalışırken aynı zamanda Moskova Üniversitesi Profesörü G. A. Murkos rehberliğinde Arapça çalışmaya başladı. 11 Mayıs 1876 tarihinde arşivi ziyaret eden Türkistan Genel Valisi K. P. Von Kaufmann (1867-1882) ile de tanışma fırsatı buldu. Kaufmann arşivde Rus İmparatorluğu'nun Buhara, Hive ve diğer Türkistan devletleriyle ilişkileri hakkındaki materyallerle ilgileniyordu ve Çarıkov malzemeleri bulması için ona yardımcı oldu.²⁷

1 Haziran 1877 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Kalem Odası'nın üçüncü sekreteri olan Çarıkov, bu görevi bir süre ertelemek zorunda kaldı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na gönüllü olarak iştirak etti.²⁸ Savaş dönüşü Dışişleri Bakanlığı bünyesinde görev yapmaya devam etti. 1881 senesinde Dışişleri Bakanlığı Kalem Odası'nın birinci sekreterliğine tayin edildi.²⁹ Aynı yıl Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi müdürü İ. A. Zinovyyev ile tanışan Çarıkov'a, Zinovyyev iki görev seçeneği sundu: Ya Tahran'da birinci sekreter ya da Türkistan Genel Valisinin diploması memuru olacaktı.³⁰ Çarıkov ikinci görevi seçti ve 10 Ekim 1883

²⁴ O. A. Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus Rossiyskoy imperii kontsa XIX-naçala XX vv.: Opit analitiçeskiy biografii (Po materialam N. V. Çarıkova)*, Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni doktora istoričeskih nauk, Samarskiy Gosudarstvenniy Sotsialno-pedagogičeskiy universitet, Samara 2019, s. 236.

²⁵ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 237.

²⁶ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 242.

²⁷ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 243-244.

²⁸ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 250-251.

²⁹ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 265.

³⁰ 1867 senesinde Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması, Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'da etki alanını genişletmesi açısından önemli fırsatlar yarattı. Genel Vali,

tarihinde Türkistan Genel Valisinin diploması memuru olarak atandı.³¹ Yeni görevinden memnun olan Çarıkov, yerel özellikleri daha iyi anlamak için Farsça öğrenmeye de başladı ve daha sonra Buhara'da aynı görevi yapacak olan P. M. Lessar,³² Çarıkov'a bir sözlük ve yerel lehçelerin konuşma kılavuzunu verdi. Çarıkov, Türkistan'a gitmeden önce babasına veda etmek için Kursk'a uğradı.³³

Çarıkov, Rusya'nın Türkistan'da medenileştirme rolü oynadığına inanıyor ve ona göre bölgede barış ve refah politikası izliyordu. Berlin Kongresi'nin sonuçları ve Avrupa güçlerinin Rusya'ya karşı düşmanca tecrit politikaları, Rusya'yı Asya'ya doğru itmişti. Bunun sonucunda da doğal olarak bu ilerici çabalarında, İngiltere'nin düşmanca muhalefetiyle karşı karşıya kalmış ve İngilizler, Rus hükümetinin eylemlerini "İngiliz tacının incisi" olan Hindistan için bir tehdit görmeye başlamışlardı. Ancak Çarıkov'a göre bu topraklarda "İngiliz aslanı", "Rus ayısı"ndan çok daha zayıf bir konuma sahipti.³⁴ Çarıkov aynı zamanda, uzak ve neredeyse bilinmeyen Hazar Ötesi'nin işgalinin kaçınılmaz olduğunu da düşünüyordu. Onun gözünde Ahal-Teke Türkmenleri ve onların kardeşleri olan Mervliler, Türkistan'ın en kötü soyguncularıydı ve bölgede düzenli ticareti imkânsız hale getiriyorlardı. Skobelev'in harekâtı neticesinde Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan bu sorunlu bölgede istikrar hakim olsa da, ona göre "eşekarısı

Buhara Emirlîği başta olmak üzere Türkistan Hanlıkları ile sürekli temas halindeydi ve hanlıklar ile Türkistan Genel Valisi arasındaki ilişki doğrudan genel valilikte görev yapan Dışişleri Bakanlığı diploması memuru tarafından yürütülüyordu.

³¹ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 270-271.

³² P. M. Lessar (1851-1905): Türkistan'ın işgali sırasında ulaşım mühendisliği yapan Lessar, Hazar Ötesi Oblastı yöneticisinin emriyle Aşkabat'ın doğusunda kara ve demiryolları için araştırmalar yaptı. 1881 senesinde Göktepe'nin işgalinin ardından Afganistan'a geçti ve 1884 senesinde General Komarov ile birlikte Merv'in işgaline katıldı. 1890-1895 yılları arasında Buhara'da diplomatik temsilcilik yaptı. M. Y. Soroka, Portret "Rossiyskogo diplomata: Pavel Mihayloviç Lessar (1851-1905)", *Novaya i noveşşaya istoriya*, No: 4, 2012, 123-136 s.

³³ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 271.

³⁴ O. A. Çernov, "Deyatelnost Rossiyskogo politiçeskogo agenta N. V. Çarıkov v Buharskom Emirate", *İzvestiya Saratovskogo universiteta*, Ser. İstoriya, Mejdunarodniye otnoşeniya, T. 1, Vıp. 8, 2008, s. 53-53.

yuvası"nın ana kaynağı Merv şehriydi. Buna ek olarak Rus istihbaratına göre İngiltere bölgede yavaş yavaş hakimiyet kurmaya da başlamıştı. Çarıkov'un daha sonra dediği gibi, Rusya ve İngiltere'nin "Dünyanın Kraliçesi" (İngilizler Hindistan'ın anahtarı olarak gördükleri Merv'i böyle adlandırıyorlardı) olan Merv'de ne olup bittiğine dair tam ve doğru bilgi sahibi olmamasına rağmen, Rus Dışişleri Bakanlığı'nda Merv sorununun ne getireceği hakkında endişe hakimdi.³⁵

Çarıkov'un General Komarov'un Müfrezesine Katılması

6 Ekim 1883 tarihinde Dışişleri Bakanı N. K. Girs (1882-1895), Hazar Ötesi Oblastı yöneticisi Komarov'a, Çarıkov'un görev yeri olan Buhara'ya Hazar Ötesi üzerinden gitme isteğini bildirdi. Bunun üzerine yola çıkan Çarıkov, bu seyahatin ne denli zor olduğunu daha sonra şu sözlerle ifade edecekti: *İlk başta, herkesin tatlı suyu olmayan Mikhailovsk körfezindeki dar, kumlu uzun adaya ulaşmak için deniz yoluyla yaklaşık yüz elli mil gitmesi gerekiyordu.. ancak burası yükleme için iyi bir fırsattı.. Akşam karanlığında Kızıl-Arvat'a ulaştık ve orada General Komarov'un benim için bir tarantas gönderdiğini öğrendim. Yerel birliklerin sahip olduğu atların kullandığı bu araçta, kalan 180 kilometreyi.. zor bir yol boyunca sürmek zorunda kaldım..*³⁶

Uzun ve zorlu yolculuktan sonra 1 Ocak 1884 tarihinde Kızılsu şehrine gelen Çarıkov, Merv Hanlarının kararını General Komarov'dan Aşkabat'a geldiği sırada aldı. Aynı zamanda ondan Petersburg'dan Merv'in Rusya'ya katılım izninin alındığını ve ilerleyen günlerde imparatora yemin etmeleri için Merv Hanları ve Aksakallarının Aşkabat'ta beklendiğini öğrendi. Yemin töreninden sonra General Komarov, yeni Rus idaresinin kurulması için Merv'e bir müfrezeye hareket edecekti ve Çarıkov'un da onunla birlikte gelmesini istiyordu. Komarov ardından ona Karakum çölünden geçerek Buhara'ya gitmesi

³⁵ O. A. Çernov, "İz istorii prisoyedineniya Merva k Rossii", *SGPU İstoriçeskiye issledovaniya. Sbornik nauçnih trudov*, Vıp. 5, Samara 2004, s. 5.

³⁶ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 368-369.

için yardım edeceği vaadinde bulundu.³⁷ İngiliz savaş muhabiri E. O'Donovan'ın³⁸ hayatını riske atarak oldukça uzun bir süre kaldığı “dünyanın Kraliçesi” olarak bilinen bu gizemli bölgeyi, bu elverişli koşullar altında ziyaret etme fırsatı diplomata son derece çekici görünmüştü. 31 Ocak 1884 tarihinde Aşkabat'taki yemin töreninden sonra General Komarov'la en geç 22 Şubat'ta Karrı Bent'te buluşma kararı aldıktan sonra 9 Şubat'ta Aşkabat'tan hareket etti. Diğer bir geçiş olan Davan Geçidi daha önce kullanılmış olmasına rağmen Lessar tarafından uygun bulunmadığı için Çarıkov, Goçan şehrine henüz keşfedilmemiş olan Gaudan Geçidi üzerinden gitti. 1883 sonbaharında Petersburg'da olan Lessar, yaklaşan uzun kış gezisi için tecrübesi ve iyi tavsiyeleriyle Çarıkov'a oldukça yardımcı olmuştu. Çarıkov, 22 Şubat'ta Rus müfrezesinin ikamet ettiği Karrı Bent'e ulaştı.³⁹

Çarıkov, anılarında müfrezede misafir olduğunu yazıyordu. Ancak Rus tarihçi O. A. Çernov'a göre Çarıkov'un Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi ile olan yazışmaları, resmî belgeler ile kendi anıları bu sefere aktif katılımı gösterdiğini kanıtlıyordu. Ayrıca Merv işgal edildikten sonra Çarıkov, Rus kuvvetlerine karşı cihat ilan eden Siyah Puş ve Kaçar Han'ı da (Merv'deki Bahşi boyunun etkili Aksakallarından) sorgulamıştı. Çarıkov'a göre tüm bu olaylar Siyah Puş'un kendini İslam Peygamberi Mehdi'nin valisi ilan etmesi ve Sudan'dakine⁴⁰ benzer bir hareketin

³⁷ Çarıkov, “Mirnoye zavoyevaniye Merva”, s. 490-491.

³⁸ 1844 senesinde Dublin'de doğan O'Donovan, Fransa, İspanya, Bosna-Hersek ve Türkistan'daki çatışma ve ayaklanmaları kaleme alan İngiliz savaş muhabiriydi. 1879 senesinde Merv'e gelerek burada Türkmenler tarafından Rusya'ya casusluk yaptığı şüphesiyle tutuklandı. Birkaç ay hapisnede kaldıktan sonra serbest bırakılmasına rağmen bölgede yaklaşık üç yıl geçirdi. *The Merv Oasis* (Merv Vahası) isimli kitabı, O'Donovan'ın maceraları ve gözlemleri hakkında bir rapordur. İlk ciltte yazar, Trabzon'dan Bakü'ye, Hazar Denizi'nin doğusundaki topraklar, Türkmenistan ve İran seyahatine dair yolculuğunu anlatmaktadır. İkinci cildin büyük bir kısmı beş ay geçirdiği Merv hakkındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. O'Donovan, *The Merv Oasis*, C. II, London: Smith, Elder, & Co., WaterlooPlace 1882.

³⁹ Çarıkov, “Mirnoye zavoyevaniye Merva”, s. 491-493.

⁴⁰ 1881-1885 yılları arasında, o zamanlar Mısır'ın bir eyaleti olan Sudan'da kendini “Mehdi” ilan eden Muhammed Ahmed önderliğindeki Mehdi Hareketi, 1885-1898

Rusya sınırlarında olgunlaştığı gerçeğiyle daha da karmaşıklaşmıştı. Dahası bu durum İngiltere'nin bu bölgede aktif bir sömürge politikası izlediği koşullar altında gerçekleşmişti. Bu sebeple Merv sorununu çözerken olağanüstü derecede dikkatli olmak gerekiyordu. Tüm bu nedenler bu özel siyasi görevin Çarıkov'a emanet edildiğini kanıtlıyordu.⁴¹

Rus Müfrezesinin Karrı Bent'ten Merv'e hareketi

Karrı Bent'teki Rus müfrezesi 24 Şubat'ta Alihanov'dan, Molla Siyah-Puş'un vaazı üzerine bir ayaklanmanın patlak verdiği ve yaklaşık 5.000 silahlı Türkmen'in Kaçar Han'ın yönetiminde Merv yolundaki Rus müfrezesine saldıracağı hakkında bir mektup aldı. General Komarov, Çarıkov'a Alihanov'dan gelen mektubu okuyarak onun durum hakkındaki fikrini öğrenmek istiyordu. Çarıkov'a göre Karrı Bent'teki Rus müfrezesi, yaklaşık 400.000 kişiden oluşan nüfusun herhangi bir kısmıyla savaşmadan, vahayı barış yoluyla ele geçirmek arzusundaydı. Bunun sebebini ise şu sözlerle açıklıyordu:

*Müfrezenin önünde 110 millik susuz bir yol, arkasında Aşkabat'a kadar 300 milden fazla bozkır vardı. Açıkçası gücümüz süngü sayısında değil, son zamanlarda Skobelev tarafından Göktepe'nin işgaliyle birlikte Türkmenler arasında yayılan Rus isminin cazibesindeydi. Mervlilerin saldırı yapılmaksızın bile müfrezemizi yok edebileceği ortaya çıkmıştı. Bunu yapmak için, yem ve tahıl ekmeği stoklarını yakmaları ve Aşkabat ile iletişimimiz üzerinde hareket etmeleri yeterliydi.*⁴²

25 Şubat sabahı Rus müfrezesi Karrı Bent'ten Merv'e hareket etti ve 25-26 Şubat günlerinde müfrezenin ilerleyişi devam etti. 27 Şubat günü Merv Hanlarından Sarı Batır ile Malı Han, o esnada Garib Ata'da bulunan müfrezeye Alihanov'un mektubuyla birlikte iki kişi ve su

tarihleri arasında Mehdi Devleti olarak bilenen yeni bir siyasi organizasyonun temellerini attı.

⁴¹ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 369-370.

⁴² Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 494.

tedariki için deve gönderdi. Alihanov mektubunda Merv'de her şeyin yolunda olduğu ve ertesi gün generali karşılamak için Merv Hanları ve atlılarla birlikte Rus kampında olacağını bildiriyordu. 28 Şubat'ta Rus kampına gelen Alihanov'un yanında Aşkabat'ta yemin eden dört Hanla birlikte, yaklaşık 300 kişiden oluşan tüm Merv boylarının Aksakalları ile Yolöten'den 5 Sarık Türkmeni de bulunuyordu.⁴³ Alihanov geldiğinde Kaçar Han'ın taraftarlarının Rus müfrezesine saldırmak için yola çıktıkları haberini de verdi. Aynı günün gecesi gerçekleşen saldırı neticesinde, ilerleyen günlerde Kaçar Han'ı sorgulayan Çarıkov, ondan Kaçar Han tarafından 4 ölü ve 9 yaralının olduğunu öğrenecekti. General Komarov, bu olaydan sonra müfrezenin dinlenmesi için Garib Ata'da bir gün daha kalma kararı aldı. Aynı zamanda Hanlar, grubun bozkır yönünde toplandığını bildirdiler ve çıkan çatışma sonucu Mervlilerden ölenlerin olduğu hatta Kaçar Han'ın oğlunun yaralandığı bilgisi alındı. Çarıkov anılarında bu saldırıların örgütlü Türkmenlerin dövüş niteliklerine sahip olduklarını açıkça doğruladığını yazıyordu.⁴⁴ Müfreme hareket etmeden önce Merv mollası General Komarov ile görüşmeye gelerek, Çarıkov'un da bulunduğu kibitkada⁴⁵ ondan 28 Şubat'taki saldırıdan sonra ele geçirilen genç bir esiri istedi. 29 Şubat sabahı müfreme yeniden hareket etti ve akşama doğru, Kaçar Han'ın gece saldıracağı bilgisi alındı ve Türkmenlerin saldırısı yeniden püskürtüldü. 30 Şubat'ta müfreme Merv kalesine ulaştı. 2 Mart'ta ise Komarov kalenin içine girdi. Çarıkov anılarında Merv ele geçirilse bile Siyah Puş ve Kaçar Han yakalanmadan Rusların kendilerini kazanmış saymadıklarını yazıyordu. Ancak ona göre sorun hızlı ve basit bir şekilde çözülmüştü. Çünkü Hanlar, Merv'den Afganistan'a kaçan Siyah Puş ve genel kararı bozan Han olan Kaçar Han'ı yakalayıp Rus kampına getirmişlerdi. General Komarov onları tutuklayarak

⁴³ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 497.

⁴⁴ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 498-499.

⁴⁵ Kibitka adı Arapça "kubbe" sözünden gelmekte olup genellikle üzerleri keçe kaplamalı ahşap kafeslerden oluşan taşınabilir yurt (çadır) anlamına gelmektedir. Ruslar aynı zamanda kibitkaları üstü örtülü araba olarak da kullanılıyorlardı.

Çarıkov'dan üç müridiyle birlikte Siyah Puş ve Kaçar Han'ı sorgulamasını istedi.⁴⁶

Çarıkov'un Siyah Puş ve Kaçar Hanı Sorgulaması

Siyah-Puş'un kimliği ve faaliyetleri hakkında hem kendisi hem de General Komarov için mümkün olduğunca çok şey öğrenmek isteyen Çarıkov, Siyah-Puş ve Afgan üç müridin sorgusunun üç gün sürdüğünü yazmaktadır.⁴⁷ Aynı zamanda çok zayıf olmasına rağmen yine de Türkmen lehçesinden daha iyi anladığı için tercümana Farsça sorgulama talimatı verdiğini de belirtmiştir. Çarıkov'a göre Siyah Puş, Fars, Türkmen ve Hindu dillerini eşit derecede kullanıyordu.⁴⁸ Sorgulamada kendisi hakkında sadece uygun gördüğü bilgileri vererek adını ve kökenini gizlemiştir. Sadece kuzeybatı Hindistan'da doğmuş bir Afgan olduğunu söylemiştir.⁴⁹ Siyah Puş, kendisini gerçek İslam'ın barışçıl bir vaizi olarak göstermiş ancak göçebe Türkmenler tarafından anlaşılmamış ve takdir edilmemiştir.⁵⁰ Aynı zamanda o, sorguda siyasi olarak Afgan prensi Eyüp Han'ın lehine çalıştığını da itiraf etmiştir. Çarıkov'un sonradan Siyah Puş hakkında elde ettiği bilgilerde kendini Sarık Türkmenlerinden Sarı Han gibi göstermiş olsa bile Rus tarihçi Terentev'in aksine İngiliz ajanı olmadığını öğrenmiştir. Aslında Afgan hükümdarı Eyüp Han'a hizmet etmiş ve Merv'i egemenliği altına alma planına göre hareket etmiştir.⁵¹ Çarıkov'a göre Türkmen topraklarında Sudan'dakine benzer bir ayaklanma olmamasının sebebi, o esnada Merv Türkmenlerinin fanatik olmamasıydı, eğer tersi olsaydı Siyah

⁴⁶ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 499-508.

⁴⁷ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 510.

⁴⁸ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 511.

⁴⁹ Merv'in işgaliden sonra Hasan Abad köyünü ziyaret eden Çarıkov, Siyah Puş hakkında önemli bilgiler aldı. Siyah Puş'un Hindistan doğumlu bir İngiliz vatandaşı olduğunu öğrendi. Buradaki Hana göre Siyah Puş, İngilizlerin çıkarı için Türkmenleri Rusya'ya karşı örgütlemişti. Han, Siyah Puş ile bir görüşme de yapmış ve görüşmede Siyah Puş'un güvenilirmez biri olduğu sonucuna varmıştı. Bu nedenle de onu bulunduğu bölgeden göndermişti. Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 378.

⁵⁰ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 510.

⁵¹ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 378-379.

Puş'un peygamber olduğu inancı tüm Türkistan'ı sarardı.⁵² Lessar ise Siyah Puş ve onun Türkistan'daki faaliyetlerini şöyle anlatıyordu;

Göktepe'yi alır almaz, Pende'de⁵³ kendi milliyetini saklayan bir adam ortaya çıktı. Bağımsız kalan Türkmenleri Ruslarla ilişkilere girmemeleri için heyecanlandırdı. Siyah Puş'a Afgan ve iki Hintli'nin yanı sıra birkaç kişi daha katıldı. Onlar kısmen Pende'de, kısmen Yolöten'de yaşıyor ancak Merv'e zaman zaman geliyorlardı. Siyah Puş ilk başta çok tereddütlü davrandı ve onun hakkında çok az şey biliyordu ancak 1883 senesinden itibaren faaliyetleri arttı; o, bu eyaletin valisi olan Eyüp Han ve çevredeki tüm valilerle ilişkiye girmek için Horasan'a ajanlarını göndermeye başladı. Tüm bunlarla birlikte etkinliğine dini bir karakter vermeye de çalıştı. Merv'de "Asla kafir Rus'dan korkmayın; yakında Müslümanlardan kafiri yok edecek olan bir kurtarıcı gelecek" diye ilan etti. Kendisinin Merv'i Ruslardan koruyacak bir elçi olduğunu söyledi; soygunlara izin verdi, askerlerine silah ve para vermeyi vaat etti. Siyah Puş tekrar tekrar Mervliler adına Horasan valisinden onları Fars vatandaşlığına kabul etmelerini istedi, ancak Fars makamları onun önemli bir otoriteye sahip olmadığını bildikleri için onları dikkate almadı. Horasan'da Siyah Puş kendini Şeyh-Mansur olarak adlandırdı ve emrinde Hristiyanları kovmak için yüz bin kişinin olduğunu açıkladı; mektuplara da on iki imamın isimleriyle bir mühür vurdu. Ancak kimse onun bu dini görevine inanmadı ve herkes onu politik bir ajan olarak görüyordu. Siyah Puş'un para işleri çok kötü bir durumdaydı ve bu onun Merv'de ve daha sonra Yolöten'de asker toplamasını engelledi. İlk noktada Kaçar Han ayda 100 kran'a 60 atlı tuttu; ancak para almayan insanlar dağıldı. Ancak Yolöten'de Sarı Han daha enerjik davrandı ve Yolöten Yahudileri tarafından satın alınana kadar Siyah Puş'u tutukladı ve zincirledi. Yazın soygunlar başladığında, tüm bozkır tedirgin oldu; soygunlar ekmek hasadı üzerine yoğunlaştı. Zaten Ağustos ayında, soyguncuların her yöne dağıldığını haber veren barışçıl halk (Sarı Han,

⁵² Çernov, "N. V. Çarıkov o vliyanii", s. 219.

⁵³ Merv vahasında Murgab nehri üzerindeki vahaların güneyinde bulunur.

*Nur Berdi Han'ın dul eşi Gül Cemal ve oğlu Yusuf Han) Aşkabat'a başvurdu.*⁵⁴

Çarıkov anılarında Siyah Puş'un 1 Ocak'taki kengeşe ve Aşkabat'taki yemin törenine inanmadığını da yazmıştır. Çarıkov'a göre Siyah Puş, Rus müfrezesi beklenmedik ve hızlı bir şekilde Merv'e hareket edince Türkmenler arasındaki iki yıllık çabalarının tüm meyveleri ile dini cazibesini kaybetmemek ve aynı zamanda Kaçar Han'ı kaçırmamak için Ruslara açıkça karşı çıkmak zorunda kalmıştı. Sorguda silahlı direnişin başarısız olmasında Siyah Puş, esas olarak Kaçar Han'ı suçladığını söylemiştir. Çarıkov'a göre aslında Siyah Puş, Ruslara karşı genel bir direnişi örgütlemeyi başaramamış, kendini koruma hissi ile cihat tetiklenmiştir. Çünkü aksi takdirde Türkmenler onu bir Rus casusu olarak öldürürdü. Bu anlamda birçok Türkmen diğer şeylerin yanı sıra Siyah Puş'un General Komarov'a yazdığı ve Rusları işlerinin karmaşık bir ağına çekmeye çalıştığı gerçeğine dayanarak ondan şüpheleniyordu. Çarıkov'a göre Siyah Puş'da Sudanlı çağdaşı Muhammet Ahmet'in belirleyici karakteri ve askeri yetenekleri olsaydı, Türkistan'daki ajitasyonu çok daha büyük ve daha geniş bir gelişme gösterebilirdi. Bu öncelikle Sudanlıların ve Arapların aksine, Türkmenlerin dine çok kayıtsız olmaları ve Farsların Müslüman mezhepçiliğine eğilimli olmalarına rağmen, Şii olarak Sünni kaynaklardan gelen önerilere kolayca adapte olmamaları nedeniyle engellendi. Afganlar uzun zamandır hem Türkmenler hem de Farslarla düşmanlık içindeydiler ve bu heterojen elementlerin Siyah Puş'un gücünün ötesinde olduğu kanıtlanmıştı.⁵⁵

Çarıkov aynı zamanda kendi vatanını savunmaya çalışan ve bunun için kendine destek arayan Kaçar Han'ı da sorguladı. 1880 senesinde tüm Merv'in Hanı olarak kabul edilen Kaçar Han, Merv'i İran'a tabi kılmak maksadıyla müzakereler için Tahran'a gitmişti. Çarıkov'a göre

⁵⁴ P. M. Lessar, *Yugo-zapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)*, Tip. A. S. Suvorina, Peterburg 1885, s. 3-4.

⁵⁵ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 513.

Rusların Merv'e girişiyle dört Hanın göreve getirilmesi, Kaçar Han'ın hayallerini suya düşürmüştü. Kaçar Han'ın kişisel planları, Siyah Puş tarafından ustaca kullanılmış, Siyah Puş Kaçar Han'ın dini inancını kullanarak onu kutsallığına ikna etmişti. Çarıkov anılarında yaralı oğlunu, servetini, siyasi kariyerini kaybetmesine rağmen, kendisine göre onu ölüm cezasının beklediği Kaçar Han'ın yine de tüm bu felaketlerin suçlusunu lanetlemediği ve ona inanmaya devam ettiğini yazıyordu. Sorgu sonrasında General Komarov'un isteğiyle Siyah Puş, Kaçar Han ve ele geçirilen tüm suç ortakları, bölgedeki faaliyetlerine son vermek amacıyla Kaluga'ya sürgün edildiler. Çarıkov anılarında İmam Şamil'in 1860'lı yıllarda ailesi ve müritleriyle birlikte sürgün edildiği bu şehrin bilerek seçildiğini yazıyordu.⁵⁶

General Komarov'un Merv Seyahati

Merv şehrine giren General Komarov, Aşkabat'a dönmeden önce Merv'in doğusuna bir gezi gerçekleştirdi. Bu gezide generale aynı zamanda, Hazar Ötesi Oblastı terkinde kurulan Merv Okrugu yöneticiliğine tayin edilen Alihanov ve Çarıkov da eşlik etti. Komarov öncelikle Merv'den güneye, Murgab nehri üzerinde Merv vahasını sulayan Kouşut-Bent'e doğru gitti. Çarıkov'a göre bu yolculukta tüm operasyonlar sırasında olduğu gibi General Komarov sadece politik ve askeri hedeflere değil, aynı zamanda ekonomik ve bilimsel hedeflere de uygun davrandı. Yeni Rus topraklarının gezilmesi, yerlilere sadece Kouşut Han Kala'nın (Merv kalesi) değil, tüm vahanın Rus hakimiyetine girdiğini göstermekti. General Komarov özellikle Murgab'daki yeni Rus tahkimatının su temini konusunda endişeliydi. Çünkü vahanın tüm tarımsal verimliliği aynı bende bağlıydı. Adı verilen bent, Karı Bent'e çok benzeyen küçük ve son derece ilkel bir bentti. Rus işgalinden sonra bent, tüm Türkmen arazilerinin uygun bir şekilde sulanması, tren istasyonuna su temin edilmesi ve Aleksandr tahkimatının surlarının çevresinde gelişen yeni Rus Merv kentine su sağlanması için hidrolik

⁵⁶ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 515.

yapılarla değiştirildi ve pamuk ve diğer plantasyonlarıyla ünlü geniş Merv arazisine gerekli su sağlandı.⁵⁷

Çarıkov'un da aralarında bulunduğu ekip, altıncı gün Merv'e vardı ve kısa bir süre sonra güneybatıya, Aşkabat'a doğru hareket etti. Ancak Çarıkov, Merv'de babasının ölüm haberini aldığı için Petersburg'a geri dönmek zorunda kaldı. General Komarov Aşkabat'a Karri Bent üzerinden değil İran ile sınır konusunda yanlış anlaşılmaları önlemek için Serahs şehri üzerinden gitti. Çarıkov da General Komarov'u Serahs'ta uğurladıktan sonra, Tejen nehrinin sağ kıyısı boyunca güneye doğru yola devam etti ve Aşkabat'a döndüğünde, Komarov'u orada buldu. Birkaç gün sonra da Petersburg'a gitti.⁵⁸ Petersburg'da İmparator III. Aleksandr ile görüşen Çarıkov, sefer sırasındaki mektuplarının Dışişleri Bakanlığı tarafından imparatora sunulduğu ve bu bilgilerin bir süredir Rusların Merv'deki ilerleyişiyle ilgili ayrıntılı bilginin tek kaynağı olarak hizmet ettiğini öğrendi. Çünkü o sıralarda Hazar Ötesi Oblastı yöneticisinin Petersburg'la, Tiflis ve Harbiye Bakanlığı aracılığıyla kurulan resmi ilişkileri son derece karmaşık ve yavaştı. Çarıkov'un Merv'in işgaline doğrudan katılımı Rus hükümetine bilgi açısından önemli faydalar sağladı. Onun özellikle Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi müdürü Zinoviyev'e Komarov'un kampından yolladığı mektuplarda Rus hükümeti açısından en hızlı ve doğru bilgiler yer aldı.⁵⁹

Genel olarak Rusların Merv'i barış yoluyla ele geçirmesi, Ruslar açısından diplomatik, askeri ve ekonomik sonuçları açısından çok amaçlı bir kombinasyon örneği olarak değerlendirildi. Çarıkov'un anılarında da belirtildiği üzere bu işgal Petersburg'a sadece 240.000 rubleye mal oldu. Yani General Komarov'un değerlendirmesine göre bu rakam "Petersburg'da ortalama bir ev fiyatından daha azdı" ve ekonomik açıdan çok değerli yaklaşık 100.000 metrekare toprak Rus

⁵⁷ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 515

⁵⁸ Çarıkov, "Mirnoye zavoyevaniye Merva", s. 517-518.

⁵⁹ Çernov, *Diplomatiçeskiy korpus...*, s. 373.

İmparatorluğu'na dahil edildi. Diğer taraftan Merv'in işgali, uluslararası alanda çok sayıda yayın, protesto ve sokak gösterileriyle ifade edilen yeni bir Rus karşıtı psikolojik savaşa da neden oldu. Çünkü bu işgalin Rusların Merv'den sonra Herat'a, daha sonra da Hindistan'a saldırının başlangıcı olacağı korkusu, İngilizler arasında yeni bir baş ağrısına yol açmıştı.⁶⁰

Sonuç

1 Ocak 1884 tarihli Kengeş Meclisi'nin kararı uyarınca Merv'e hareket eden General Komarov'un müfrezesinde misafir olduğunu yazsa da kaynaklar Çarıkov'un bu işgale aktif olarak katılım gösterdiğini kanıtlamaktadır. En önemlisi de Merv'in işgal sürecindeki olayların gelişimi üzerinde belirleyici bir karaktere sahip olmasa bile, Rusya açısından şehrin barış yoluyla ele geçirilmesi ve kolonileştirilmesine katkıda bulunmuştur. Çarıkov'un anıları da dahil olmak üzere Rus kaynaklarında gönüllü olması sebebiyle 1884 senesindeki bu işgal hareketinin barış yoluyla gerçekleşmesi, Merv Türkmenlerinin çaresiz kaldıkları ve Rus hakimiyetini kabul etmek zorunda bırakıldıkları gerçeğini değiştirmemektedir. Hatta Çarıkov da Merv halkının doğrudan Merv'e giren Rus müfrezesinden korkmadığını ancak direniş noktası görmediğini çünkü Rusların oraya çekebilecek askeri kaynakların farkında olduklarını yazmıştır. Siyasi ortamı çok iyi analiz eden Çarıkov, Merv'in işgalinin büyük olasılıkla İngiltere ile bir savaş anlamına geleceğini de bildiğinden Merv'in özellikle barış yoluyla ele geçirilmesinin ehemmiyeti üzerinde durmuştur. Çarıkov'un anıları, Rus kaynaklarında oldukça az bilgi sahibi olunan Siyah Puş ve Türkmen direnişini örgütleyen Kaçar Han'ın saldırıları hakkında bilgi vermesi açısından da oldukça değerlidir. Çünkü kaynaklarda ağırlıklı olarak Aşkabat'taki yemin töreni sonrası Rus hakimiyetini kabul eden 4 Han'dan söz edilmekte ve Rus müfrezesiyle savaşmayı göze alarak binlerce Türkmen'i örgütleyen Kaçar Han yok sayılmaktaydı.

⁶⁰ Aminov, *Zakaspiyskoy kray v sostave Rossiyskoy imperii*, s. 38.

Türkistan Genel Valisinin diplomasi memurluğu görevinden sonra 1886 senesinde Buhara'da diplomatik temsilci olan Çarıkov'un Türkistan'da İslam faktörüne özel önem gösterdiği de göze çarpmaktadır. Çarıkov Türkistan'daki hizmet döneminde özellikle İslam'ın ortaya çıkışı ile XIX. yüzyıldaki gelişim sürecine dair koşulları tahlil ederek, araştırmaları ve uygulamalarının bir sonucu olarak, İslam'ın Türkistan'daki yaşam tarzının korunmasında belirleyici bir rol oynadığı kanısına varmıştı. Aynı zamanda, yerel halkın dini inançlarının fanatik bir karaktere sahip olmadığına inanıyordu. Şüphesiz Türkistan'daki hizmet döneminin son safhasında şekillenen tüm bu düşünceler, Siyah Puş'u sorgulaması ve Merv kadısı ile görüşmesi neticesinde Merv'in işgal sürecinde oluşmaya başladı. Aynı şekilde işgal sonrası Merv vahasını ziyaret eden Çarıkov'un yerli halk ile temasları da Türkistan'daki Rus siyasetinin karakteri hakkındaki ipuçlarını oluşturdu.

Kaynakça

AMİNOV, İ. İ., "Organizatsionno-pravoviye osobennosti upravleniye v Zakaspiyskoy oblasti Rossiyskoy İmperii, *Lex Russica*, No: 11 (132), 2017.

_____, *Zakaspiyskoy kray v sostave Rossiyskoy imperii (istoriko-pravovoye issledovaniye)*, Prospekt, Moskva 2018.

AVARSKİY-ALİHANOV, M., "Zakaspiyskiye Vospaminamiya 1881-1885", *Vestnik Yevropi*, No: 9, 1904.

BATUNSKİY, M. A., *Rossiya i İslam*, T. 2, Progress-Traditsiya, Moskva 2012.

ÇARIKOV, N. V., "Mirnoye zavoyevaniye Merva (İz vospominaniy o pohode generala A. V. Komarova v 1886 g.)", *İstoriçesnik vestnik*, No: 11, 1914.

ÇERNOV, O. A., "Deyatelnost Rosskiyskogo politiçeskogo agenta N. V. Çarıkov v Buharskom Emirate", *İzvestiya Saratovskogo universiteta*, Ser. İstoriya, Mejdunarodniye otnoşeniya, T. 1, Vip. 8, 2008.

_____, *Diplomatiçeskiy korpus Rossiyskoy imperii kontsa XIX-naçala XX vv.: Opt analitiçeskiy biografii (Po materialam N. V. Çarıkova)*, Dissertatsiya na

soiskaniye uçenoy stepeni doktora istoričeskikh nauk, Samarskiy Gosudarstvenniy Sotsialno-pedagogičeskij universitet, Samara 2019.

_____, "İz istorii prisoyedineniya Merva k Rossii", *SGPU İstoričeskiye issledovaniya*, Sbornik nauçnih trudov Vıp. 5, Samara 2004.

_____, "N. V. Çarıkov o vliyanii islama na razvitiye Sredney Azii vo vtoroy polovine XIX veka", *Vestnik Tomskogo universiteta*, İstoriya, No: 4(20), 2012.

_____, "Ranniye godı Rossiyskogo diplomata i uçenogo N. V. Çarıkova, po dokumentam tsentralnogo gosudarstvennogo arhiva Samarskoy Oblasti", Povoljskaya gosudarstvennaya sotsialno-gumanitarnaya akademiya, *Vestnik Arhivista*, No: 4, 2012.

İstoriya SSSR s drevneyşih vremen do naših dneı, T. 5, İzd. Nauka, Moskva 1968.

KONDRATENKO, Y., "Kratkiy istoričeskij oçerk Mervskogo oazica", *Turkestantskiy sbornik: sbornik soçineniy i stateı otnosyaşihşya do Sredney Azii voobşşe i Turkestanskogo kraya v osobennosti*, T. 411, Peterburg 1883.

Krayevoye upravleniye, Otçet po revizii Turkestanskogo kraya proizvedennoy po visoçayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom grafom K. K. Palenom, SPB 1910.

LESSAR, P. M., *Yugo-zapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarıkov i Salorov)*, Tip. A. S. Suvorina, Peterburg 1885.

O'DONOVAN, E., *The Merv Oasis*, C. II, London: Smith, Elder & Co., WaterlooPlace 1882.

ÖZKAN, M., *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

PSZRİ, T. 1 (1881), No: 142, "O prisoyedinenii k İmperii zanyatoy našimi voyskami territorii Turkmenov Tekinskogo roda i obrazovanii iz neya i zemel Zakaspiyskogo voennogo otdela oblasti Zakaskiyskoy, so vklıuçeniyem onoy v sostav Kavkazskogo voennogo okruga."

SOROKA, M. Y., Portret "Rossiyskogo diplomata: Pavel Mihayloviç Lessar (1851-1905)", *Novaya i noveşşaya istoriya*, No: 4, 2012.

TERENTYEV, M. A., *İstoriya zavoyevaniya Sredney Azii*, Tip. V. V. Komarova, T. 3, SPB 1906.

Vladimir İvanoviç Alekseevski'nin Raporuna Göre 1891 Yılında
Ardahan'da Gerçekleşen Difteri Salgını

Harun ARSLANTÜRK*

Özet

1877-78 Türk-Rus savaşı neticesinde Çarlık sınırları içinde kalan Kars ve çevresinde Rus işgali kırk yıl kadar sürmüştür. Dönemin Rus Askeri Valiliği tarafından devam eden işgal yıllarında askeri, idari, ekonomi, eğitim ve sağlık alanlarında çeşitli faaliyetler yürütülmüştür. Ruslar, sağlık faaliyetleri kapsamında başta Kars Merkez olmak üzere bu vilayete bağlı diğer yerleşim yerlerinde hastaneler ve eczaneler açmış, her geçen yıl sağlık bütçesi miktarını ve sağlık personeli sayısını kademeli olarak artırmıştır. Rusların bölgede sağlık faaliyetlerine önem verdiği ve sağlık hususunda bir düzen oturtmaya çalıştığı bu yıllarda hiç beklemedikleri bir sağlık sorunuyla karşılaşmıştır. Bu sorun 1891 yılında Kars Vilayeti Ardahan okruguna bağlı Nikolayevka'da difteri salgınının meydana gelmesidir. Salgının başlamasıyla Ruslar Ardahan'da görev yapan Rus Doktor Vladimir İvanoviç Alekseevski'yi, salgını durdurmakla görevlendirmiştir. Alekseevski'nin raporu doğrultusunda idari ve tıbbi gerekli bütün güvenlik önlemleri alınarak salgının daha fazla yayılım göstermesinin önüne geçilmiştir. Günümüzden yaklaşık yüz otuz yıl kadar öncesine uzanan bu süreç, her ne kadar kısıtlı imkânlarla yapılan salgınla mücadelenin mikro düzeyde bir örneğini teşkil etse de alınan kararlar ve uygulanan yöntemler bakımından içinde bulunduğumuz sürece dair çıkarım yapmak açısından kıymete haizdir. Bu çalışmada, Alekseevski'nin notlarından yola çıkılarak yıllar önce Ardahan'da meydana gelen difteri salgını analiz edilmiş ve bu salgında

* Arş. Gör., Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, harunarslanturk@ardahan.edu.tr (Makale gönderim tarihi: 07.05.2020; Makale kabul tarihi: 04.06.2020)

alınan sağlık tedbirlerinin günümüzde yaşanan salgın hastalıklara karşı verilen mücadeleyle benzerlik gösterdiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çarlık Rusya, Ardahan, Salgın, Difteri, Nikolayevka, Vladimir İvanoviç Alekseevski*

**The 1891 Diphtheria Outbreak in Ardahan According to the Report
by Vladimir Ivanovich Alekseevsky**

Abstract

After the Turkish-Russian war of 1877-78, the Russian occupation in Kars and its vicinity, which remained within the borders of Tsarist Russia, lasted for about forty years. During the occupation period, various military, administrative, economy, education and health based activities were carried out by the Russian Military Governorate of the period. The Russians opened hospitals and pharmacies in primarily Kars center and other settlements of this province within the scope of their health activities, and they gradually increased the amount of the health budget and the number of health personnel. During these years when the Russians placed importance on health activities and tried to get organized regarding the health sector of the region, a health problem they never expected was encountered. This problem was the onset of diphtheria epidemic in 1891 in Nikolayevka, which is connected to Ardahan District in Kars Province. With the onset of the outbreak, the Russians commissioned Russian Doctor Vladimir Ivanovich Alekseevsky, who served in Ardahan, to control the outbreak. In accordance with the report of Alekseevsky, the necessary administrative and medical precautions were taken to prevent the epidemic from further spreading. Although this process, dating back to about a hundred and thirty years ago, is a micro-level example of fighting against the epidemic with limited facilities, it is still worthwhile to make inferences about the process that we are going through nowadays with regard to the decisions taken and the methods applied. In this study, based on the notes of Alekseevsky, the diphtheria pandemic that occurred in

Ardahan years ago was analyzed and it was emphasized that the health measures taken in this pandemic are similar to the struggle against pandemic diseases experienced today.

Key Words: *Tsarist Russia, Ardahan, Epidemic, Diphtheria, Nikolayevka, Vladimir Ivanovich Alekseevsky.*

Giriş

Dünya ülkeleri arasında ilişkilerin yoğunlaşması ticaretin artmasına neden olmuştur. Ancak bu ilişkiler zamanla ülkelerin birbirlerinden sadece ticari eşyaları değil düşünceleri ve teknikleri de beraberinde aktarmasına neden olmuştur. Bahsi geçen bu olumlu dolaşımın yanı sıra ilişkilerin azami bir düzeye ulaşması toplumlarda var olan hastalıkların, mikropların da taşınması gibi olumsuz bir sonucu da beraberinde getirmiş ve salgınlara yol açmıştır¹. Tarih boyunca çok sayıda insanın ölümüne yol açan bu salgın hastalıklar, imparatorlukları yıkmış, orduları kırmış, yaşama ve sevmeye biçimlerini sürekli değiştirmiştir².

Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan biri olan difteri, ilk olarak 1826 yılında Pierre Bretonneau tarafından tanımlanmış olup seyrine göre bu hastalığa Latince deri/kaplama manasına gelen “diphthérite” adı verilmiştir³. Halk arasında “kuşpalazı”⁴ olarak da bilinen difteri, o dönem Rusya idaresindeki Ardahan’a bağlı ve 9 verst⁵ uzaklıktaki Nikolayevka⁶ köyünde 1891 yılı Mayıs ayının ikinci yarısında baş göstermiştir. Köy

¹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 261.

² Andrew Nikiforuk, *Maşşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 15.

³ Uğur Kostakoğlu-Gürdal Yılmaz, “Difteri”, *Türkiye Klinikleri: Enfeksiyon Hastalıkları Dergisi*, C. 8/ S. 3, 2015, s. 1.

⁴ Hastalık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alaaddin Pasha-Hakan Erdem, “Difteri ve Diğer Corynebacterium Enfeksiyonları”, *Enfeksiyon Hastalıkları*, Edt. Firdevs Aktaş, Nobel Tıp Kitabevleri, Ankara 2011, s. 239; İlnur Aydın, *Bulaşıcı Hastalıklar: Bakım ve Korunma*, Palme Yay., Ankara 2005, s. 60-61.

⁵ Verst: 1,066 metreye denk gelen eski bir Rus uzunluk ölçü birimi.

⁶ Rusça adlandırması Nikolayevka “Николаевка” olan köyün ismi günümüzde Sulakyurt (Sarzep) olarak geçmektedir.

sakinlerinin hastalık hakkında bilgi sahibi olmaması, salgında hasta sayısı ve ölümlerin artması üzerine 24 Mayıs'ta sancak doktoru köyü ziyaret etmiş ve yaptığı tetkiklerin ardından burada difteri salgını olduğunu tebarüz etmiştir. Bahsi geçen tarihe kadar salgınla ilgili 12 vaka tespit edilmiştir. Salgının yayılma hızının henüz düşük seyretmesinden dolayı bir an önce bu salgının kontrol altına alınması için Ardahan naçalniği⁷ tarafından 26 Mayıs günü Dr. V. İ. Alekseevski⁸ bölgeye gönderilmiştir. Alekseevski bölgeye gelir gelmez Ardahan'ın imkânsızlıklar içindeki durumunu fark etmiş ve Rusya'nın hiçbir bölgesinde sağlık bakımından bu kadar yetersiz başka bir yer olmadığını belirtmiştir. O, 4534 km² alana sahip, nüfusu 46.347 olan bu şehirde sadece 1 doktorun, 1 sağlık çalışanın ve bunun yanı sıra 1 tane de özel randevulu sağlık kurumunun bulunduğunu beyan etmiş, bölgedeki sağlık altyapısı ve halkın sağlık durumu hakkında tespit yapmaya başlamıştır⁹.

Ardahan'da meydana gelen difteri salgınının ortaya çıkış sürecinin aydınlatılması, salgına karşı alınan tedbirlerin anlaşılabilmesi, bölge doktoru ve yöneticilerinin gösterdiği başarılı mücadele ancak Rusların sağlık alanında üstlendiği etkin rolle açıklanabilir. Bu sebeple Rus işgali altındayken bölgede meydana gelen bu salgının nedenlerini anlamak, bölgedeki sosyal hayata bıraktığı etkiyi gözler önüne sermek ve günümüzdeki salgın hastalıklarla mücadele yöntemlerinin tarihi vakalarla ne kadar ortak yönlerinin olduğunu tespit etmek amacıyla hazırladığımız bu çalışmaya başlamadan, her geçen yıl sağlık

⁷ Naçalnik "начальник", albay veya yüzbaşı rütbesinde yerel-askeri idareciye verilen unvandır.

⁸ 1859 yılında Ortodoks rahibi bir ailede doğan Vladimir İvanoviç Alekseevski, 1878 yılında *Simbirskaya Duhovnaya Seminariya* (Simbirsk İlahiyat Okulu)'yu bitirdikten sonra, Peterburg'daki *İmperatorskaya Mediko-Hirurgiçeskaya Akademiya* (İmparatorluk Tıp-Cerrahi Akademisi)'ya kayıt olmuştur. 1883 yılında da bu akademi mezun olan Alekseevski, çarlığa bağlı pek çok bölgede askeri doktor olarak çalışmıştır. 1890-93 yılları arasında da Rus işgali altındaki, Kars Oblastı'na bağlı Ardahan Okrugu'nda görev yapmıştır. Alekseevski, son olarak 1925 yılında Maykop Tüberküloz Dispanseri'sinden sorumlu doktor olarak atanmış ve 9 Haziran 1926'da da burada hayatını kaybetmiştir. Bkz. N. Krasnopevtsev, "V. İ. Alekseevski. Nekrolog", *Gazeta Krasnyy Pahar*, 9 İyun 1926.

⁹ V. İ. Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii v Ardaganskom Okrug, Karsskoy Oblasti, Letom 1891 goda", Sankt-Peterburg 1893, s. 4.

hizmetlerine daha fazla bütçe ayıran, sağlık tesislerinin yapımına daha fazla önem veren ve sağlık çalışanı sayılarını artıran Rusların bölge genelinde uyguladıkları sağlık politikalarını genel mahiyetiyle göstermek isabet olacaktır.

Çarlık Rusya Dönemi Kars ve Çevresinde Sağlık Faaliyetleri

1877-78 Türk-Rus Savaşı neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması ile *Elviye-i Selase* (Kars-Ardahan ve Batum) Rus tahakkümüne girmiştir¹⁰. Dönemin Kars Askeri Valiliği tarafından 1894-1912 yılları arasında vilayetin genel bir panoramasının çizildiği, *Обзор Карсской Области*¹¹(Obzor Karsskoy Oblasti) adlı yıllıklar hazırlanmıştır. Bu yıllıklarda, halk sağlığı başlığı altında, yıllara göre hastane sayısı, açılan eczaneler ve hastalara yazılan reçeteler, sağlık hizmetlerine ayrılan bütçe ve bölgede görev yapan sağlık çalışanlarının sayıları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

1894 yılında Kars Vilayeti şehir merkezinde *Карсский Военный Госпиталь* (Karsskiy Voenniy Gospital) “Kars Askeri Hastanesi” dışında ne devlet ne de özel olmak kaydıyla herhangi bir hastane veya klinik mevcuttu¹². Bakıma muhtaç veya acil tıbbi müdahalede bulunulması gereken hastalar, şehir doktoru tarafından kabul edilerek oluşturulan geçici bir klinikte ayakta tedavi ediliyor ve mümkün oldukça da bu hastalara ilaç sağlanıyordu. 1894 yılında bu şekilde toplamda 2317 hasta tedavi edilmiş, hastanede tedavi edilmesi gereken hastalar ise 196 hastanın bulunduğu askeri hastaneye gönderilmiştir¹³. 1902 yılında Kars

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 90.

¹¹ *Обзор Карсской Области за 1894 год.- 1912год., (Prilojenie k vsepoddanneşumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.)*, Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1895-1914.

¹² Ruslar, 19. asırda sadece işgal ettiği Türk topraklarında değil aynı zamanda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde İstanbul’da da sağlık faaliyetleri kapsamında hastane açmış ve bu hastanede bakıma muhtaç Ortodoksların tedavisini üstlenmiştir. Bkz. Fatih Ünal, “Osmanlı İstanbul’unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi”, *MUTAD*, C. 5/ S. 2, 2018, s. 235-258.

¹³ *Обзор Карсской Области за 1894 год., 1895, s. 38-40.*

şehir merkezinde 6 yataklı bir hapisane hastanesi açılmıştır¹⁴. 1905 senesinde ise Ardahan'a bağlı Damal-Posof kazalarında, Horasan kazasına bağlı Karakurt'ta ve Oltu'da her biri 6 yataklı olmak üzere klinik tarzında sivil sağlık merkezleri hizmet vermeye başlamıştır¹⁵. 1905 yılına ilaveten 1912'de Kars'a bağlı Plodorodnoe¹⁶ köyünde, Şuregel ve Grenaderskoe¹⁷ kazalarında, Olor (Olur)'da, Kağızman ve Ardahan merkezde 6 yataklı birer hastane daha yapılmıştır¹⁸.

Kars Vilayeti genelinde 1894 yılında sadece Kars merkezde 1 eczane vardı. Bu eczanede 7128 ruble 79 kopek tutarında, toplamda 8141 reçete karşılığı ilaç verilmiştir¹⁹. Dört yıl sonra 1898'de eczane sayılarında artış görülmüş, Kars'ın dışında Ardahan ve Kağızman'da da birer eczane daha açılarak bölge geneli eczane sayısı 3'e kadar yükselmiştir. 1898 yılında bu 3 eczaneden alınan ilaç tutarları ve reçete sayıları şöyledir: Kars'ta 7621 ruble 28 kopek tutarında 9930 reçete, Ardahan'da 855 ruble 34 kopek tutarında 1123 reçete ve Kağızman'da 844 ruble 56 kopek tutarında 933 reçete²⁰. 1902 yılına gelindiğinde ise yukarıda bahsi geçen 3 eczaneye ilaveten Sarıkamış'ta bir eczane daha hizmete girmiş fakat o yıl eczanede satılan ilaç tutarı ve reçete sayısı ile ilgili herhangi bir malumat yoktur²¹. Kars Vilayetine bağlı bir diğer yerleşim yeri olan Oltu'da da ilk olarak 1909 yılında eczane açılmıştır²². Vilayet geneli eczane sayısı 1912 yılında, Kars merkezde 2, Ardahan, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu'da 1'er olmak üzere 6'ya ulaşmış ve yıl

¹⁴ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1902 god.*, 1903, s. 42.

¹⁵ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1905 god.*, 1906, s. 50.

¹⁶ Plodorodnoe "Плодородное" köyü, muhtemelen 1896 yılı nüfus sayımı istatistiklerinde mevcut olan Prohladnoe "Прохладное" (günümüzde Kars merkeze bağlı Boğazköy) köyü olmalıdır. Bkz. *Obzor Karsskoy Oblasti za 1896 god.*, 1897, Lit. B., Vedomost, nasellennim punktam Karsskoy Oblasti, s pokazaniem çisla dımov, duş i natsionalnosti korennago naseleniya.

¹⁷ Grenaderskoe "Гренадерское", Zaruşat olarak da bilinen yer, günümüzde Kars'a bağlı Arpaçay ilçe merkezinin Rusça adlandırmasıdır.

¹⁸ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1912 god.*, 1914, s. 40.

¹⁹ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1894 god.*, 1895, s. 38.

²⁰ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1898 god.*, 1899, s. 36.

²¹ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1902 god.*, 1903, s. 41.

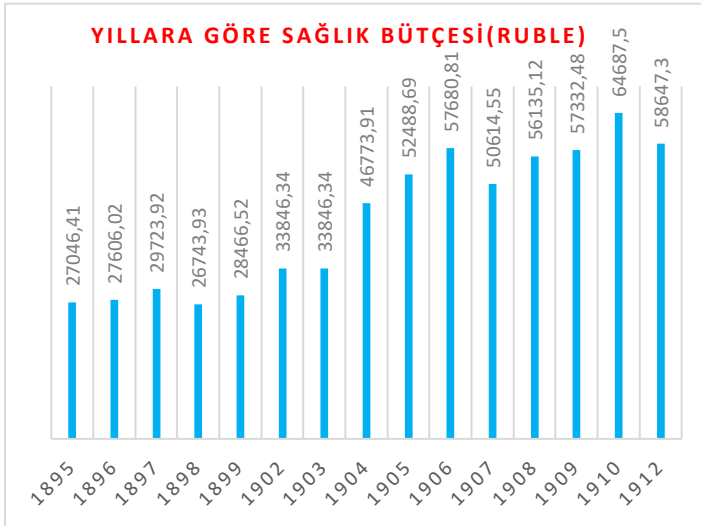
²² *Obzor Karsskoy Oblasti za 1909 god.*, 1910, s. 102.

sonunda bu eczanelerden 58.647 ruble 30 kopek karşılığında ilaç alınmıştır²³.

Kars vilayeti genelinde, sağlık hizmetlerine ayrılan bütçe ve sağlık çalışanları sayısı 1894 yılından başlayarak 1912 yılına kadar ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bilgilerin daha açık bir şekilde anlaşılması açısından bu hususların yıl yıl grafik şeklinde gösterilmesinin daha uygun olacağı kanaatine vardık.

Grafik 1. Yıllara Göre Sağlık Harcamalarına Ayrılan Bütçe

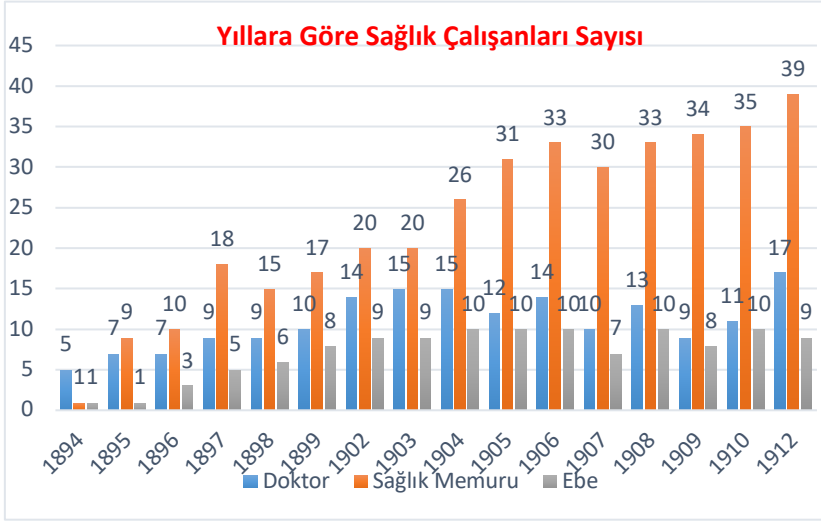
Kaynak: *Obzor Karsskoy Oblasti za 1894 god. - 1912god.*

1894-1912 yılları arasında bölge genelinde görev yapan doktor, sağlık memuru ve ebe sayılarının yıllara göre dağılımı da aşağıdaki grafikte verilmiştir.

²³ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1912 god.*, 1914, s. 41.

Grafik 2. Kars Vilayeti Genelinde Yıllara Göre Sağlık Çalışanları Sayısı

Kaynak: *Obzor Karsskoy Oblasti za 1894 god. - 1912god*

Yukarıdaki grafiklerden de anlaşılacağı üzere Rusların, bölgeyi ele geçirdikten sonra hem sağlık bütçe oranlarını hem de sağlık çalışanı sayısını kademeli olarak artırdığını gözlemlemekteyiz. Ruslar, sağlık bütçesini o dönemde dört farklı gelir kaleminden sağlamaktaydı. Misal vermek gerekirse 1895 yılında oluşturulan 27.046,41 ruble tutarındaki sağlık bütçesinin, 17.985,50 rublesi İçişleri Bakanlığı'ndan, 1260 rublesi Maliye Bakanlığı'ndan, 2388,47 rublesi okrug²⁴ ek fonları ve para cezalarından, 2560 rublesi zemstvo²⁵ gelirlerinden ve 2852,44 rublesi

²⁴ Bölge manasına gelen okrug "округ", askeri, siyasi ve ekonomik manada daha küçük birimlere ayrılmış Rus idari yapısıdır.

²⁵ Zemstvo "земство", 1864'de II. Aleksandr tarafından imzalanan nizamnameyle yürürlüğe giren ve 1917 yılına kadar devam eden Rusya'nın merkezi vilayetlerinde yerel yönetimler seçilmiş idari birimleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. A. Gerasimenko, *Zemskoe Samoupravlenie v Rossii*, Moskva 1990.

şehir gelirlerinden karşılanmış²⁶. Grafikte belirtilen sağlık çalışanlarına ilaveten 1895 yılından itibaren Kars vilayet merkezinde bir bayan doktorun²⁷ yanı sıra 1902 yılında yine Kars'ta görevli ikisi kadın toplam üç diş hekiminin de bu tarihten sonra sağlık çalışanları kadrolarına dâhil edildiğini görmekteyiz²⁸.

Nikolayevka'da Difteri Salgınının Başlaması ve Salgınla İlgili Yapılan Bazı Tespitler

Ardahan'da difteri salgını başladığında, salgının merkezi konumundaki Nikolayevka'ya gönderilen Doktor V. İ. Alekseevski, köye gittiğinde hem bölge, hem yaşayan halk hem de meydana gelen salgınla alakalı genel bir değerlendirme yapmış ve şu hususları belirtmiştir: *“27 Mayıs (1891) günü Nikolayevka'ya gittiğimde altmış hane (415 kişi) olan köyün dağın eteğinde uzanan dümdüz iki sokağı vardı. Bayram günlerinde 2 veya 3 evde büyük-küçük herkes bir araya gelir, dua ederlerdi. Gerçekleştirilen bu dini ritüelden sonra uzunca bir çay içme seremonisi gerçekleşirdi. Son günlerde köyün her yerinden toplanan semaverlerle çaylar yapılır ve din görevlileri ahaliye bir takım talimatlar verirdi. Tüm hastalıkların ‘Tanrı’nın iradesinden’ kaynaklandığı inancı, hastalığın olduğu odada Tanrı’nın hiddetinin dinmesi için dua edilen anlamsız bir düşünceye dönüşürdü. Ölülerin gömülmesinin ardından, diğer tüm dinlerde olduğu gibi büyük-küçük herkes ölü evinde toplanırdı. Hasta çocuklar genelde sağlıklı çocuklarla aynı ortamı paylaşıyor, bu da aynı kaptan yemek yemelerine sebep oluyordu. Bu durum köyde salgının hızlı bir şekilde yayılmasına zemin hazırlıyordu. Nikolayevka'da yaptığım tetkikler sonucunda salgının Elizavetpol Guberniyası'ndan Nisan ayında buraya gelenlerden kaynaklandığıydı. Bu salgın köyde 5 Eylül'e kadar devam etti²⁹.”*

²⁶ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1895 god.*, 1896, s. 51.

²⁷ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1895 god.*, 1896, s. 51.

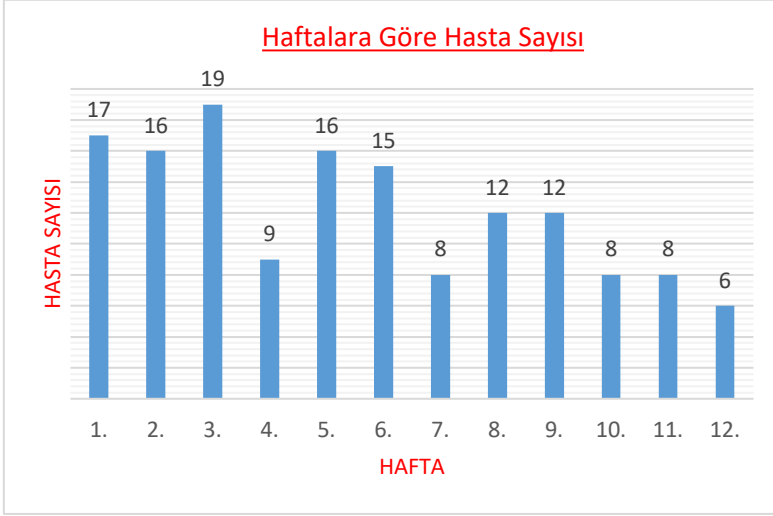
²⁸ *Obzor Karsskoy Oblasti za 1902 god.*, 1903, s. 40.

²⁹ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 5; Benzer bir şekilde 19. yüzyılın sonlarında hac farizalarını yerine getirmek için Cidde'ye giden Rusyalı Müslüman hacıları arasında da ciddi bir biçimde salgın hastalıklar baş göstermişti. Rus Çarlığı Ardahan'da olduğu gibi Cidde'ye bir doktor göndererek salgın hastalığın engellenmesi ve Rusya

Köydeki salgında toplamda 146 hasta tespit eden Alekseevski, kolaylık sağlaması açısından hasta sayısını 12 ayrı haftaya paylaşmıştır.

Grafik 3. Haftalara Göre Hasta Sayısı

Kaynak: Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii...", s. 5.

Alekseevski yukarıda gösterilen *Haftalara Göre Hasta Sayısı* grafiğini şu şekilde yorumlamıştır: "*Salgının yayılma hızına baktığımızda ilk üç haftada yüksek sayıda seyrettiğini, dördüncü haftada hafiflediğini, sonraki iki hafta boyunca yükselişte olduğunu, yedinci haftada tekrar bir düşüş yaşadığını ancak onuncu haftadan sonra salgın oranının giderek*

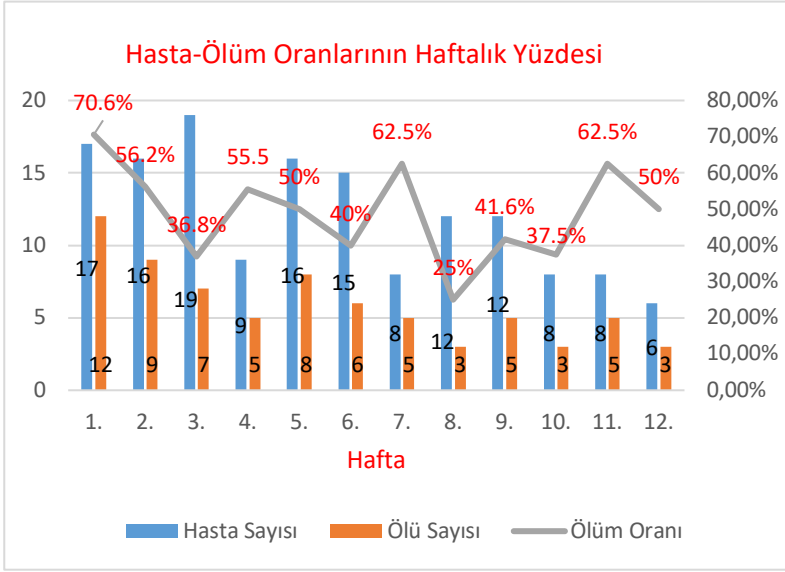
içerisine yayılmasını önlemek için incelemeler başlatmıştı. Ancak hacıların salgın hastalık olmasına rağmen dikkatsiz davranmaları bunun Allah'ın takdiri olduğunu kabul etmeleri ve birbirleri ile yakın temasta bulunmaları hastalığın Rusya içlerine kadar yayılmasına sebebiyet vermişti. Rusya'nın Cidde'deki salgın hastalıkları önlemek için yürüttüğü faaliyetler için bkz. Mesut Karakulak, "Rus Limanlarındaki Türkistan Hacıları: Karadeniz'den Hicaz'a Hac Yolunda Vapurlar", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan, Ed. Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 280-296.

düşüğünü gözlemliyoruz. Salgının haftalık hasta sayısı oranının oldukça yüksek sayıyla sona ermesi de dikkat çekicidir³⁰.”

Salgının haftalık hasta sayısına göre ölüm oranını gösteren grafik ise aşağıdaki gibidir:

Grafik 4. Haftalara Göre Hasta ve Ölü Sayısının Yüzdeler Oranı

Kaynak: Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 6.

Alekseevski, salgının seyrinin daha da anlaşılır olması açısından hasta-ölüm oranlarını haftalık olarak değerlendirmiştir. “Ölüm oranının en fazla sayıda hastalığın görüldüğü üçüncü haftada düştüğü, hastalık sayısının ciddi anlamda azaldığı yedinci haftada ise tekrar yükseldiği görülür. Bu çerçevede hastalığın niceliği ve malignitesi³¹ birbirleriyle

³⁰ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 5.

³¹ Latince “Malignitas” olarak bilinen ve geniş anlamda bir hastalığın, dar anlamda ise bir tümörün kötü gidiş gösterme durumu; habaset. Bkz. Süreyya Ülker, *Tıp Terimleri El Sözlüğü Latince-Türkçe*, Erkam Matbaası, İstanbul 2002, s. 196.

örtüşmemektedir. Buradan çıkan önemli sonuç şudur ki: salgının seyri hakkında ölüm oranıyla aynı düzlemde yer alan sayısal ifadelerle bakılarak doğru fikrin oluşması imkânsızdır. Görünüşe göre salgının seyri sıcaklık dalgalanmalarıyla alakalıdır. Bir hafta boyunca üç kez yapılan sıcaklık eğrileri bize: sıcaklık düştüğünde hastalık sayısının azaldığı, sıcaklık yükseldiğinde ise hastalık sayısının arttığını gösterdi. Ölüm oranlarının sıcaklıkla ilgili verilerinde ise tam tersi bir durumla karşı karşıyayız. Sıcaklık arttığında ölüm oranı azalıyor, sıcaklık azaldığında ise ölüm oranı artıyor³²”.

Çocukların hangi yaşlarda difteri enfeksiyonuna daha duyarlı olduğunu bulmak için, kayıtlı aile listeleri ve mevcut kaydı olmayanları ise 1 Ocak'tan itibaren kaydetmek suretiyle bir tespitte bulunmak isteyen Doktor Alekseevski, Nikolayevka'da yaşayan 415 kişinin 15 yaşına kadar olan çocuklarını yani toplamda 206 kişiyi bu tespite dâhil etmiş ve bunları aşağıdaki grafikte belirtildiği gibi ayrı ayrı kategorize etmiştir³³.

Grafik 5. 1-15 Yaş Aralığındaki Çocuk Sayılarının Dağılımı

Kaynak: Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 6.

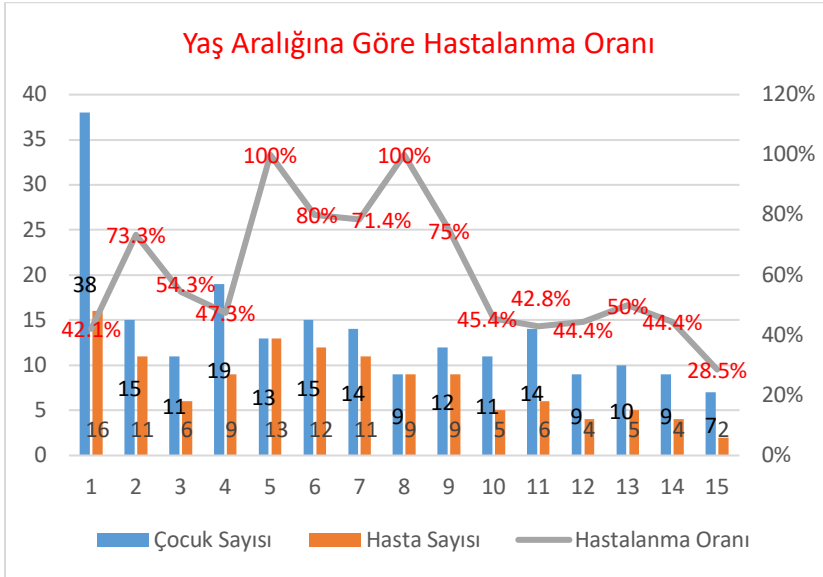
³² Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 6.

³³ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 6.

Genellikle bu yaş aralığındaki çocukların difteri enfeksiyonundan daha fazla etkilendiği görülmektedir. Ancak grafikten yaşa bağlı enfekte olma oranını analiz etmek pek de mümkün gözükmemektedir. Durumun daha açık bir şekilde kavranması açısından 1-15 yaş aralığındaki çocuk sayılarına göre vaka grafiğini vermek daha yerinde olacaktır.

Grafik 6. 1-15 Yaş Aralığındaki Çocuk ve Hasta Sayılarının Yüzdelik Oranı

Kaynak: Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii...", s. 7.

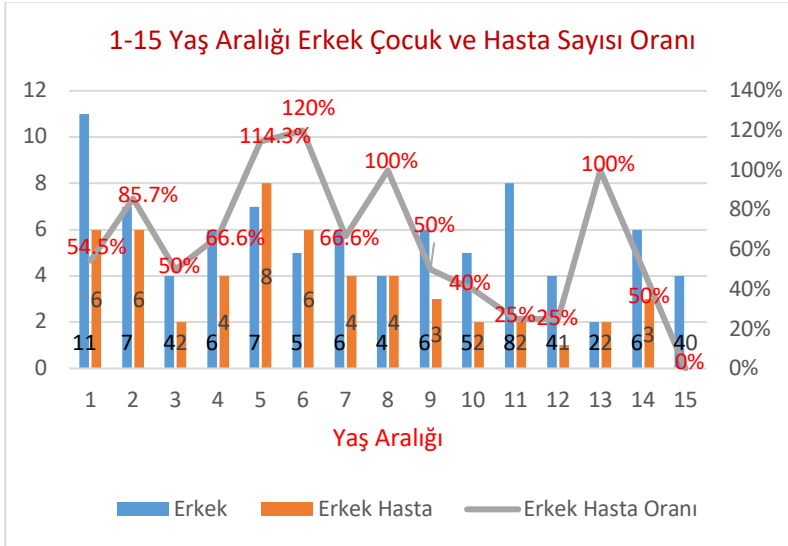
Alekseevski, 1-15 yaş aralığındaki çocukların hastalanma grafiğini şu şekilde yorumlamıştır: "Yukarıdaki grafikten anladığımız kadarıyla 4, 8 ve 9 yaşındaki çocuklarda hasta sayısı aynıdır. Bununla birlikte diğer yaş gruplarına baktığımızda büyük ölçüde farklılıklar göze çarpmaktadır. Yine grafikten yola çıkarak bu hastalığa en duyarlı olanlar, hasta sayıları % 100'ü bulan 5 ve 8 yaş kategorileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sırasıyla 9 yaş % 75, 6 yaş % 73.3 ve 2 yaş % 73.3 oranıyla en çok enfekte

olan gruplar olarak sıralanmaktadır. Bu yaş aralıklarının % 71.4 ile 7 yaş grubu ve % 54.3 ile de 3 yaşındaki çocuklar takip etmektedir. Bir yaşına kadar olan çocuklarda hastalık oranının diğer yaştaki çocuklara göre nispeten daha düşük olması, bu yaştaki çocukların hastalığı difteri salgını ile bulaşan bademcik iltihabı şeklinde geçiriyor olmalarına bağlıdır. Bize öyle geliyor ki, bu yaştaki çocukların anne sütü almaları ve beslenmelerinde asgari düzeyde ek gıda kullanımı da hastalanma oranlarını en aza indirmektedir³⁴.”

1-15 yaş aralığındaki çocukların cinsiyete göre enfeksiyon duyarlılığının oluşturulduğu grafikler de aşağıdaki gibidir.

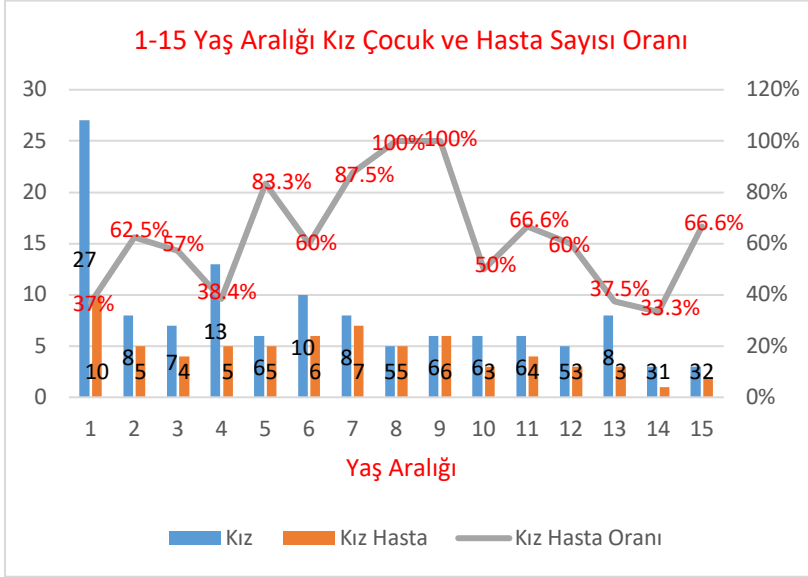
Grafik 7. 1-15 Yaş Aralığı Erkek Çocuk ve Hasta Sayısı Oranı

Kaynak: Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 7-8.

³⁴ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 7.

Grafik 8. 1-15 Yaş Aralığı Kız Çocuk ve Hasta Sayısı Oranı

Kaynak: Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii...", s. 7-8.

"Cinsiyete göre 1-15 yaş aralığında yapılan hasta istatistiklerine baktığımızda erkek çocuklarının ortalama %62.3 oranında, kızların ise ortalama %57 oranında bu hastalığa yakalandığını görmekteyiz. Her yaşta hasta erkek çocuklarının oranı kız çocuklarının oranına göre %5.3'den daha fazladır. Hastalık oranlarını 1-6 ve 6-15 yaş aralığında ele aldığımızda 6 yaşına kadar erkek çocukların oranı %81.8, kız çocuklarının oranı ise %56.3 olarak belirlenir. 6 yaşından 15 yaşına kadar olan hasta oranlarında ise erkekler %50.6, kızlar %66.8 olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani yaşın artmasıyla birlikte difteri enfeksiyonuna karşı kızların duyarlılığı artarken erkeklerde azalma olduğu saptanmıştır. Bu hastaların ölüm oranlarına baktığımızda ise her yaş grubundan erkeklerin ölüm oranı kızlara göre %3.3 daha fazladır. Altı yaşına kadar

ve altı ila dokuz yaş aralığında ölüm ve hastalık oranlarında çok fazla fark yoktur. Her iki cinsiyette de oranlar neredeyse aynıdır³⁵.”

Daha önce 1-15 yaş aralığındaki çocukların enfekte oranlarını veren Alekseevski yetişkinler için de ayrıca bir değerlendirme yapmış ve bazı hastaların hikâyelerini anlatarak hastalık süreci hakkında bilgiler vermiştir. “15 yaş üstü 24 kişi bu hastalığa yakalanırken bunların 20’si kadın 4’ü erkek olarak kayıt altına alındı. Hasta olan kadınların çoğu enfekte olmuş çocukların anneleri veya yakın akrabalarıydı. Yetişkinlerden hayatını kaybeden erkeklerden biri 18 diğeri ise 19 yaşındaydı. Bu hastalıkta görülen en sık belirti (yüzdeki dokusal bozukluğun dışında) servikal³⁶ dokusunun şişmesiydi ve hastaların %59’unda bu belirtiler gözlemlendi. Bu ödem çok kısa sürede ortaya çıkardı, üç-beş saat içerisinde hasta tanınamaz hale gelirdi. Submandibular³⁷ bölge ve servikal doku büyük ölçüde şişmekte ancak nadir durumlarda hastalar kurtarılabilmektedir. Petr K., 19 yaşında sağlıklı beslenmiş ve sağlam fiziki yapıya sahip biri. 3 Haziran akşamı tarladan dönmüş, baş ağrısı ve titreme hissetmiş, geceleri yutkunma zorluğu ve yüksek ateş belirtisi varmış. 4 Haziran günü saat 12:00’da hastanın yanına vardığımda, kendinden geçmiş halde öylece yatıyordu. Sternuma³⁸ geçen servikal dokuda oldukça büyük bir ödem, sürekli kokulu salyanın geldiği yarı-açık ağız, ödem nedeniyle farenks³⁹ neredeyse kapalı, nabız düşük, sık sık soluma, sorulan soruları cevaplayamama ve tek bir damla su yutamaz durumdaydı. Tüm bu belirtileri gösteren Petr K. 4 Haziran akşamı yaşamını yitirdi⁴⁰.”

³⁵ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 8.

³⁶ Serviks, İngilizce “Cervix” olarak da boyun ya da boynun ön-alt kısmı. Bkz. İsmet Dökmeci, *Büyük Tıp Sözlüğü*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul 2014, s. 896.

³⁷ Submandibular, alt çene kemiği. Bkz. Çağatay Güler, *Öğrenci Tıp Sözlüğü*, Palme Yay., Ankara 2012, s. 433.

³⁸ Sternum: göğüs kemiği. Göğüs ön duvarında yukarıdan aşağıya doğru uzanıp kostalarla eklenerek göğüs kafesinin oluşumuna katılan kemik; iman tahtası. Bkz. Ülker, *Tıp Terimleri...*, s. 322.

³⁹ Farenks ya da farinks olarak bilenen, ağız boşluğu ile burun boşluğu arasındaki ileti yolu; yutak. Bkz. Dökmeci, *Büyük Tıp...*, s. 283.

⁴⁰ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 9.

Nikolayaevka'da meydana gelen difteri salgınında daha önce rastlanılmayan vakalar da mevcuttu. Bu durum hakkında Doktor Alekseevski şunları aktarır: *“Difteri salgınında meydana gelen doku bozukluğu hiç alışlagelmemiş bir şekilde ayak parmaklarında gözlemlendi. 4 yaşında bir erkek çocuğunun sağ ayak başparmağında bir isilik vardı. Bu isilik ülserleşerek çürümeye başlayınca, ayak ve bacağıın alt kısmı tamamen şişmeye başladı. Yalnızca 3 gün içerisinde yutağa etki eden ülser, boyun dokusunun da hızlı bir şekilde şişmesine neden oldu ve hasta 5. günün sonunda hayatını kaybetti. Difterinin larenkse⁴¹ geçişi çoğunlukla 5 yaşına kadar olan çocuklarda gözlemlendi ise de bu oran çok fazla değildi. Gırtlak difterisi sadece 20 vakada görüldü. Bu da tüm hastaların %13.6'sı ve ölümlerin %27.7'sini oluşturmaktaydı. Bu durum difteri kaynaklı en yaygın ölüm nedeninin, mekanik boğulmaya neden olan larenks yaralanması olduğuna dair genel kanının aksinin ispatıdır. Difteri salgını sırasında yetişkinlerde genel halsizlik, hafif ateş ve baş ağrısı şikâyetleri vardı. Bu durum 3-4 gün sürdü ve geçti. Bu vakalar difteri salgını olan ailelerde meydana geldiğinden, bu hastalar difteri ile ilişkilendirilse de bölgesel vaka olarak kabul edilmemelidir. Bu sonuca varmamızın nedeni ise şudur: bu hastaların ikisinde yumuşak doku felci görülmesine rağmen hızlı bir şekilde iyileşme göstermişlerdir. Çalışmamız gereken bu ortam ve koşullarda daha ayrıntılı klinik gözlemler yapılamadı. Çünkü temel görevimiz salgını durdurmaktır⁴².*

Salgının Diğer Yerleşim Yerlerine Yayılması ve Alınan Önleyici Tedbirler

Doktor Alekseevski salgına dair notlarında, salgının Nikolayevka dışında nerelerde görüldüğünü, enfeksiyonun bulaştığı yeni vaka hikâyelerinin nasıl tespit edildiğini ve bölgede salgının daha fazla yayılmasının önüne geçmek amacıyla hangi önlemlerin alındığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. *“Ardahan okrugundaki salgını durdurmak için aldığımız önlemler, bölge sakinlerinin doğasında var*

⁴¹ Larenks: gırtlak, boğaz. Bkz. İsmet Dökmeci, *Büyük Tıp...*, s. 559.

⁴² Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 9-10.

olan yaşam koşullarına göre belirlendi. Nikolayevka köyünde neredeyse tamamı bir biriyle akraba olan çok sayıda Malakan⁴³ aile bulunuyordu. Bu aileler o dönem Ardahan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilmişti. Temel uğraşları süt ticareti olan Malakanlar, ürettikleri ürünleri (süt, yumurta, tereyağı ve sebze) Ardahan merkeze gönderiyor, kadınları ise Ardahan'da görevli Rus bürokrat ve askerlerin çamaşırlarını yıkıyordu. Bu nedendir ki, Ardahan-Nikolayevka arasında sürekli ve yakın bir ilişki vardı. İlişkilerin bu denli sıkı olması köyde görülen salgının Ardahan merkeze, buradan da diğer yerleşim yerlerine yayılmasına sebebiyet verdi. Salgının daha fazla yayılmasının önüne geçmek adına Kars Oblastı Askeri Valisi, Nikolayevka'dan Ardahan ve diğer köylere, diğer köylerden de Nikolayevka'ya giriş çıkışları kontrol etmek amacıyla beş atlı milis kuvvetinin kurulması emrini verdi. Bundan böyle giriş-çıkış yapacak kişiler görevli doktordan izin alma mecburiyetindeydiler. Esasında bu önlemler köy sakinleri için güç bir durumdu. Çünkü onlar kazançlarından mahrum kalacaklardı, fakat bu durum tamamen zorunluluktan kaynaklanıyordu. Köyde yaşayan ahalinin temel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla belirlenen sağlıklı üç kişi, tüm köyün alışverişini yapması için görevlendirildi. Yapılan bu karantinanın ardından komşu köylerde tarama yapıldı fakat herhangi bir salgın bulgusuna rastlanılmadı. Böylece Nikolayevka'da bölgesel önlemler artırılarak salgının diğer bölgelere yayılmasının önüne geçildi⁴⁴."

Doktor Alekseevski raporunda Ardahan'daki difteri salgının bir diğer örneğini şu şekilde anlatır: "9 Haziran günü yapılan taramalarda bölge tıp asistanı ve Ardahan Topçu Tugayı'nda görevli bir başçavuşun ailelerinde difteri vakası tespit edilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, Nikolayevka'da salgının baş göstermesinden önce topçu tugayında

⁴³ Malakanlar, Rusça "Молокане" olarak da bilinen, XVIII. asrın son çeyreğinde Rusya'nın Tambov bölgesinde ortaya çıkan ve "Molokanizm"i kendilerine hayat felsefesi olarak kabul eden bir topluluktur. 1877-78 Türk-Rus savaşından sonra Kars ve çevresine yerleştirilen Malakanlar, bu bölgede 75 yıl kadar varlıklarını devam ettirmişler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Türkoğan, *Kars'ta Bir Etnik Grup: Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı*, IQ Yay., İstanbul 2005.

⁴⁴ Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii...", s. 14.

görevli başçavuş, bu köyden bir Malakan aile ile sık sık görüşmüşler. Görüştikleri aile de Mayıs ayında salgından çocuklarını kaybeden aileymiş. Bu yüzden başçavuşun küçük kızı 7 Haziran günü aniden hasta düştü. Başçavuşun oturduğu evin hemen yanı başında da bölge tıp asistanının evi bulunuyordu. 8 Haziran günü sağlık çalışanınin eşi oğlunu dikiş makinesini ödünç almak amacıyla başçavuşun evine gönderdi. Çocuk bu evde yaklaşık bir saat kalarak başçavuşun kızıyla oyun oynadı. Bu durum üzerine sağlık çalışanınin kızı da bir gün sonra hastalandı. Yine başçavuşla bölge idare kâtibinin evlerinin avluları ortaktı ve kâtibin kızı oyun oynarken başçavuşun evine gitti. Bundan dolayı 13 Haziran'da kâtibin kızı, 14 Haziran da ise eşi enfekte oldu. Ardahan'da enfeksiyon bu şekilde yayılım gösterdi. Salgının dar bir çevrede gerçekleşmesi nedeniyle katı bir karantina uygulandı. Vakaların bulunduğu evler kırmızı bayraklarla belirlenmiş ve dışarıyla olan tüm bağlantıları kesilmişti. Alınan bu katı önlemler sayesinde salgın daha fazla yayılmadı ve 6 hastadan sadece üçü yaşamını kaybetti⁴⁵.”

Nikolayevka'da başlayan salgın önce Ardahan merkeze ardından da merkeze bağlı Mihaylovka⁴⁶ köyünde görülmüş ve köydeki genel durum Alekseevski tarafından şöyle değerlendirilmiştir: “16 Haziran'da Ardahan'a on iki verst uzaklıkta bulunan Mihaylovka köyünde “boğaz ağrısı” şikâyeti bulunan bir erkek çocuk öldü. Bu durum üzerine aileyi ziyaret ettim ve iki difteri vakası tespitinde bulundum. Bu salgının Nikolayevka bağlantılı olduğuna dair herhangi bir bulguya ulaşamadım. Çünkü vakanın görüldüğü ailenin Nikolayevka ile hiçbir ilişkisi yoktu. Mihaylovka'da Mart ayında boğaz ağrısının olduğunu gösteren belirtiler varsa da resmi olarak bu ayda herhangi bir difteri salgınına rastlanılmamış, ancak iltihaplı faranjit bulguları tespit edilmişti. Bu bağlamda köyde tıpkı Ardahan'daki gibi lokal bir karantina ilan edildi.

⁴⁵ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 14-15.

⁴⁶ Mihaylovka “Михайловка”, günümüzde Ardahan'a bağlı Akyaka (Kodushara) köyünün Rusça adlandırmasıdır.

Bu karantinayla hastalık bir aile ile sınırlı kalarak, dört kişinin ölümüyle sonuçlandı⁴⁷.”

Salgının merkezi konumundaki Nikolayevka'da ne gibi önlemler alındığını yine Doktor Alekseevski'nin şu aktardıklarından öğreniyoruz: *“Ardahan ve Mihaylovka'da ev karantinası uygulanırken, aynı durumun on ailenin hasta olduğu Nikolayevka'da olmasını düşünmek pek de mantıklı olamazdı. Nikolayevka'da dini amaçlarla yapılan hasta ziyaretleri, cenazelerde toplu bir şekilde bir araya gelme ve en önemlisi de “ibadet maksatlı toplanma” salgının yayılmasına sebep olan en tehlikeli olaylardı. Bundan dolayı bölge sakinlerine bu şekilde kalabalık oluşturmalarının ne denli tehlikeli olduğunu açıkladım ve naçalnikten böylesi toplu organizasyonların yasaklanmasını istedim. Ayrıca hastalığın sadece komşulara değil köyün uç noktalarına kadar yayılım gösterdiğini fark ettim. Bu durumu açıklamak oldukça basit: İvan Jabin ailesinde bir hasta var. Birkaç gün sonra bu hastalık Osip Jabin ailesinde de görülüyor. Yani açıkça görülüyor ki akrabalar birbirlerine hasta ziyaretlerinde bulunduğundan enfeksiyon hızlı bir şekilde yayılım gösteriyor. Bu ziyaretlerin doğru olmadığını belirten tüm uyarıları yapmama rağmen, maalesef hiç kimse tarafından dikkate alınmadı. Gizlice yaptıkları ziyaretler yüzünden salgını desteklemekten başka bir şey yapmadılar. Hastalığın Tanrı tarafından gönderildiği, sadece hastalık gönderilen kişilerin hasta olacağı, bu hastalardan başka birine enfeksiyonun bulaşmayacağı inancı, o kadar kesin bir şekilde bölge sakinlerinin zihinlerinde yer etmişti ki, bilimsel gerçeklikler dahi onları ikna etmeye yetmedi. Lakin tesadüfi bir deney bu inancın sarsılmasına neden oldu. 15 yaşında bir kız çocuğu gırtlak ağrısı çekiyordu. Daha sonra kusma yoluyla fil(i)m⁴⁸ çıkarınca bunları tavuklar yemeye başladı. Aynı günün akşamında fil(i)m⁴⁸leri yiyen iki tavuk öldü. Bu durum karşısında nihayet köy ahali hastalığın bulaşıcı olduğuna ve hasta ailelerle ilişki kurulmasının ne denli sakıncalı olduğunu anladı. Sağlık çalışanlarının bile bu hastalıktan etkilenmesi salgın inancını daha da perçinledi ve o günden sonra enfekte olma oranı giderek azalma*

⁴⁷ Alekseevski, “Oçerk Difteritnoy Epidemii...”, s. 15.

⁴⁸ Fil(i)m, zarsı kaplama ya da örtü, ince katman. Bkz. Güler, *Öğrenci Tıp...*, s. 173.

gösterdi. Bu durumda doğal olarak şu soru ortaya çıkmakta: salgın bu kadar büyük boyutlara ulaşınca kadar hastalar neden izolasyonu kabul etmediler? Bu önlemler yeterli personeli olan hastanelerin bulunduğu şehirler için geçerli olsa da kırsaldaki köylerde uygulanmasının pek mümkün olmadığını görmekteyiz. Nikolayevka'da da hastaların ayrı bir odada izole edilmesi düşüncesini dile getirdiğimde bu durum pek de hoş karşılanmadı. Neyse ki köydeki ahaliyi hastanın farklı bir odada izole edilmesi gerektiği düşüncesine ikna ettikten sonra gördük ki enfeksiyon yayılımı doğal olarak düşüş gösterdi. Ailede birisi hasta olduğunda, mümkün olduğu kadar enfekte olmuş kişi ayrı bir yere alınarak, bütün kişisel eşyaları ayrıldı. Sağlıklı kişilerin enfekte olmuş hastayla teması da en asgari düzeye indirildi⁴⁹."

Salgınla ilgili bölge koşulları, insanların karantina sürecinde hangi şartlarda yerleşim yerlerini terk edeceği ve hastalara iyileşme-ölüm sürecinden sonra ne gibi işlemler yapılacağı Alekseevski'nin notları arasında ayrıntılarıyla yer alıyordu. "Köy halkı bir hafta boyunca ot biçme işlemi için evlerinden ayrılmak durumundaydılar. Bunun üzerine Ardahan okruğu naçalniğinden "köyde kalan hastaların yakınları tarafından gözetim altında tutulması, sadece sağlıklı kişilerin evlerinden ayrılması ve ot biçmeye gidenlerin hasta olmaları durumunda derhal köye dönmesi gerektiği" emrini vermesini istedim. Naçalnik, Nikolayevka ve Ardahan Malakanları'nın ot biçme esnasında birbiriyle karıştırılmaması ve temas etmemesi için arazi sınırına gözlemciler görevlendirilmesi emrini verdi. Hastaların eşyaları ile ilgili uyarı önlemleri kapsamında, ölen hastanın hem elbiselerinin hem de yattığı yatağın yakılması, iyileşen hastaların eşyaları ve giysilerinin 3-4 saat kaynar suda bekletilmesi istendi. Odalar klor buharıyla dezenfekte edilmeli, hastanın yattığı yer ve yatağı 1:1000 cıva-klorür çözeltisiyle temizlenmeli ve toprak zemin bol miktarda klor-kireç çözeltisi eklenmiş cıva-klorür ile yıkanmalıdır. Tüm bu işlemler hastaların iyileşmesi ve hayatını kaybetmesi durumunda her defasında tekrarlandı. Bu tedbirlere ilaveten, salgının nihayete ermesiyle son hastanın ölümünden

⁴⁹ Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii...", s. 16.

on iki gün sonra, hastalık görülen evler tekrar cıva-klorür ile dezenfekte edildi. Köy ahalisi de kendi inisiyatifleriyle bütün hanelerini kireçle badana ettiler. Böylece önleyici tedbirler ile ilgili yapılanlar özetle şöyleydi:

- 1- Salgının diğer yerleşim birimlerine yayılmaması için karantina uygulanmış,
- 2- Hastalar mümkün oldukça sağlıklı kişilerden izole edilmiş,
- 3- Hastanın eşyaları ve giysileri zaman kaybedilmeden ya yakılmış ya da dezenfekte edilmiş,
- 4- Tüm haneler iki kez iyice dezenfekte edilerek kireçle badana yapılmıştır.

Sadece Nikolayevka köyünde dört ay gibi bir süre varlığını devam ettiren salgın, bu önlemler sayesinde sona erdi.⁵⁰

Difteri salgınının merkezi Nikolayevka'nın toplam nüfusu 415 kişiydi. Alekseevski köye geldiğinde tespit ettiği vakaları daha iyi tetkik edebilmesi açısından hasta sayılarını 12 haftaya paylaştırmıştır. Bu dağılımdan sonra toplam 146 hasta tespit etmiş ve bu hastaların 71'i hayatını kaybetmiştir. Alekseevski'nin yaptığı bir diğer değerlendirme de ise 1-15 yaş aralığındaki toplam 206 çocuk teste tabi tutulmuş ve bunlardan toplam 122 vaka tespit edilmiştir. Yine 1-15 yaş aralığındaki çocukların cinsiyete tabi test sonuçlarına göre 85 erkek çocuğun 53'ü, 121 kız çocuğunun ise 69'u bu hastalığa yakalanmıştır. 15 yaş üstü yetişkin grubunda ise toplam 24 kişi hastalanmış olup bunların 20'si kadın 4'ü erkek olarak kayıtlara geçmiş ve 2 erkek hasta yaşamını yitirmiştir. Salgının görüldüğü bir başka yerleşim yeri olan Mihaylovka'da da bir aile ile sınırlı olan vakalar sonucunda aynı aileden 4 kişi hayatını kaybetmiştir.

Bu çalışmada dikkat çeken bir diğer husus, salgının görüldüğü Nikolayevka ve Mihaylovka'da Rusların yoğun olarak yaşamış olmasıdır. Doktor Alekseevski'nin raporu doğrultusunda Ardahan'da sadece bu iki köyde salgının görülmesi dikkat çekicidir. Zira Ardahan'a bağlı diğer

⁵⁰ Alekseevski, "Oçerk Difteritnoy Epidemii...", s. 17-18.

yerleşim yerlerinden bahsedilmemesi, alınan tedbirlerin ne kadar üst düzeyde olduğunu veya bu iki yerleşim yerinin milliyetlerinden ötürü bölge yönetimi tarafından özel bir ihtimam gösterildiği sonucunu çıkarmamıza yol açmaktadır.

Sonuç

Tarihin hemen hemen her dönemi çeşitli salgın hastalıklar meydana gelmiş, bu salgınlar çok sayıda insan kaybına yol açmış ve yeryüzünün tarihi seyrini değiştirmiştir. İnsanoğlunun yüzlerce yıldır salgın hastalıklar hakkında edindiği deneyim, bu salgınları tamamen sona erdirmemiş olsa da gelecekte meydana gelmesi mümkün hastalıklarla baş edebilecek gücü kendinde bulmasına vesile olacaktır.

1891 yılında Ardahan'da meydana gelen difteri salgını her ne kadar küçük ölçekli de olsa tarihi çıkarımlar yapmak adına bize bir takım mesajlar vermektedir. Dönemin doğal ve fiziki şartları günümüzle kıyaslanamayacak düzeyde olmasına rağmen yapılan tespitlerin, alınan koruyucu önlemlerin ve sarf edilen çabanın şu zamanda verdiğimiz salgınla mücadele ile birçok ortak noktasının olduğunu söylemek abesle iştigal olmasa gerek.

Bölgede salgının yayılması insanların hastalığı tanımaması, geçmişten gelen geleneklerini bir anda terk edememesi ve alınan önlemlere uymamasıyla açıklanabilir. Özellikle köylerde bayram ve dini törenlerde çok sayıda insanın bir araya gelmesi, Nikolayevka'da salgının hızlı bir şekilde artmasını tetiklemiştir. Salgının baş göstermesiyle beraber köye gelen V. İ. Alekseevski, hastalığın daha iyi anlaşılması için öncelikli olarak vakalar üzerinde bazı istatistiki tespitler yapmış ve bu tespitler neticesinde bir takım önleyici kararlar alınması için durumu bölge yöneticisine bildirmiştir. Hal böyle iken salgının merkezi konumundaki Nikolayevka'da sıkı tedbirler alınarak diğer yerleşim yerlerine yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Alekseevski'nin raporu doğrultusunda her ne kadar önlemler alınsa da salgının tespitinden önce köydeki hastalarla temas sağlayan bazı ailelerle birlikte hastalık Ardahan merkez ve Mihaylovka köyüne de taşınmıştır. Salgının merkezi dışında bu iki noktada görülmesiyle alınan tedbirler daha ileri

bir seviyeye çıkarılmış, hane hane karantina uygulaması başlatılmıştır. Bundan sonraki süreçte tespit edilen enfekte olmuş vakalar, ayrı bir odaya alınarak tam bir izolasyon sağlanmış, sağlıklı kişilerle olan teması en aza indirgenmiş ve hastalık sona erdikten sonra da hanelerin dezenfektasyonu titiz bir şekilde yapılmıştır. Alınan tüm bu önlemler birlikte Mayıs ayında başlayan salgın Eylül ayında sona ermiştir.

Sonuç olarak, salgın hastalıklar ve bu salgınlarla ilgili bilgileri günümüze taşıyan tarih, sadece geçmişteki olaylar zincirini hikâye eden bir bilim olmaktan çok esbak tecrübelerle dayanarak insanlara, doğru neticelere varmaları için yön veren bir düşünce tarzı olduğunu bir kez daha bizlere göstermiştir.

Kaynakça

Obzor Karsskoy Oblasti za 1894 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1895.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1895 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1896.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1896 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1897.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1897 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1898.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1898 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1899.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1899 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1900.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1902 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1903.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1903 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1904.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1904 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1905.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1905 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1906.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1906 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1907.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1907 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1908.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1908 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1909.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1909 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1910.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1910 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1911.

Obzor Karsskoy Oblasti za 1912 god., (Prilojenie k vsepoddannejšumu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, Kars 1914.

ALEKSEEVSKI, V. İ., "Oçerk Difteritnoy Epidemii v Ardaganskom Okrug, Karsskoy Oblasti, Letom 1891 goda", Sankt-Peterburg 1893, s. 1-18.

AYDIN, İlnur, *Bulaşıcı Hastalıklar: Bakım ve Korunma*, Palme Yay., Ankara 2005.

DÖKMECİ, İsmet, *Büyük Tıp Sözlüğü*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul 2014.

GERASİMENKO, G. A., *Zemskoe Samoupravlenie v Rossii*, Moskva 1990.

GÜLER, Çağatay, *Öğrenci Tıp Sözlüğü*, Palme Yay., Ankara 2012.

KARAKULAK, Mesut "Rus Limanlarındaki Türkistan Hacıları: Karadeniz'den Hicaz'a Hac Yolunda Vapurlar", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan, Ed. Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 280-296.

KOSTAKOĞLU Uğur - YILMAZ Gürdal, "Difteri", *Türkiye Klinikleri: Enfeksiyon Hastalıkları Dergisi*, C. 8/ S. 3, 2015, s. 1-5.

KRASNOPEVTSEV, N., "V. İ. Alekseevski. Nekrolog", *Gazeta Krasnyı Pahar*, 9 İyun 1926.

KURAT, Akdes Nimet, *XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2015.

NİKİFORUK, Andrew, *Mağşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yay., İstanbul 2013.

PASHA Alaaddin - ERDEM Hakan, "Difteri ve Diğer Corynebacterium Enfeksiyonları", *Enfeksiyon Hastalıkları*, Edt. Firdevs Aktaş, Nobel Tıp Kitabevleri, Ankara 2011, s. 239-244.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Kars'ta Bir Etnik Grup: Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı*, IQ Yay., İstanbul 2005.

ÜLKER, Süreyya, *Tıp Terimleri El Sözlüğü Latince-Türkçe*, Erkam Matbaası, İstanbul 2002.

ÜNAL, Fatih "Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi", *MUTAD*, C. 5/ S. 2, 2018, s. 235-258.

**Azerbaycan'ın İlk Kadın Gazetesi Işık (1911-1912)'dan Haricî Haberler:
Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı**

Ela Nur KÖSE*

Özet

On sekizinci yüzyılın sonlarında modernleşen dünyada Rusya Müslümanları arasında yenileşme hareketi İsmail Gaspıralı önderliğinde “Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi” adı altında başlamıştır. Ceditçilik Hareketi, kadınların eğitim ile sosyal rollerinin daha iyi hale getirilmesini temele almıştır. Böylece Türk milletinin Rus boyunduruğundan kurtulacağı düşünülmüştür. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilmiş olan basın faaliyetleri ile kadınların sesleri duyurulmaya çalışılmış ve kadınların temel hak ve hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olunmuştur. Bahçesaray’da İsmail Gaspıralı’nın *Tercüman* Gazetesi ve daha sonra açılan Usul-ı Cedit mektepleri ile başlayan “Ceditçilik Hareketi” yalnızca İdil-Ural Türkleri arasında sınırlı kalmamıştır ve ikinci en etkili olduğu bölge Azerbaycan olmuştur.

Bu makalede Ceditçilik Hareketi’nin Türk dünyasında, özel olarak Azerbaycan’da, eğitim ve kadın meselesi temelinde toplumun modernizasyonuna etkisinden bahsedilmiştir. Modernizasyon sürecinde toplumun içerisinde bulunduğu muhafazakâr yapıya rağmen çıkarılan kadın gazetelerinin ilklerinden Bahçesaray’da çıkarılan *Âlem-i Nisvan* ve Bakü’de *Işık* Gazeteleri’nden bahsedilmiştir. Henüz hazır olmayan sosyal anlayışa ve Çarlık rejiminin baskı, sansür ve ceza gibi yıldırıcı uğraşlarına rağmen kadın gazeteleri liberal çizgide hareket etmişlerdir. Bu yayın politikasının *Işık* Gazetesi’nde en açık şekilde anlaşıldığı yazılarında Türk-İtalyan (Trablusgarp) savaşı yakından takip edilerek Rusya’nın savaştaki rolü ve çizgisi, Osmanlı Devleti’nin farklı

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
elaakose@hotmail.com. (Makale gönderim tarihi: 28.03.2020; Makale kabul tarihi: 17.05.2020)

bölgelerinden yapılan maddi ve askeri yardımlar, savaşın gidişatı ve gelişmeleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Çarlık Rusya, Rusya Müslümanları, Ceditçilik, Kadın, Basın, Trablusgarp Savaşı.*

External News From Azerbaijan's First Women's Newspaper Işık (1911-1912): Turkish-Italian (Tripoli) War

Abstract

In the modernized world of the late eighteenth century, the renewal movement among the Muslims of Russia started under the leadership of Ismail Gaspirali under the name of "Jadidism (innovation) movement". The Ceditism movement is based on the betterment of women's social roles through education. Thus, it was thought that the Turkish nation would be freed from Russian captivity. With the press activities carried out in line with this aim, women's voices were tried to be heard and women were helped to achieve their basic rights and freedoms. The Jadidism movement, which began with Ismail Gaspirali's Tercüman newspaper and the Usul-ul Jadid schools opened in Bahçesaray, was not only limited to Idyll-Ural Turks, and the region where it was the most effective was Azerbaijan.

In this article, the influence of the Jadidism movement on the modernization of society in the Turkish world, especially in Azerbaijan, on the basis of education and women's issues is mentioned. The first of the women's newspapers published in spite of the conservative structure of the society in the modernization process were *Alem-i Nisvan* published in Bahçesaray and *Işık* newspapers in Baku. Despite the social understanding that was not yet ready and the daunting efforts of the Tsarist regime, such as repression, censorship and punishment, women's newspapers have moved along liberal lines. The Turkish-Italian (Tripoli) war was closely followed and Russia's role and line in the war, financial and military aid from different parts of the Ottoman Empire, and the progress and developments of the war were given in

the articles of *Işık* newspaper in which this publication policy was clearly understood.

Key Words: *Tsarist Russia, Russian Muslims, Jadidism, Women, Press, Tripoli War.*

Giriş

Cedidçilik Hareketi ve Türk Dünyası

18. ve 19. yy.'da Batılılar aydınlanma düşüncesi ile modernleşme yolunda adımlar atarken Doğu toplumları ise gerileme durumunda kalmıştır. Bu dönemde modernleşen toplumlar ile tanışan aydınlar, Doğu'nun gerilemesini durdurmak ve Batı'ya ayak uydurmak amacıyla modernleşme sürecine girmişlerdir. Bu ihtiyaç dahilinde İdil-Ural Türkleri arasında 18. yy.'da Cedidçilik adı verilen eğitimsel, kültürel ve siyasal bir fenomen ortaya çıkmıştır. Kırım'da başlayıp İdil-Ural'da gelişen bu hareket, daha sonra buralardan diğer Türk bölgelerine yayılmıştır. Böylece Rusya Müslümanları hem maddi hem manevi sahada toplumsal hareketliliğin olduğu bir döneme girmişlerdir.¹

Avrupa'da fen bilimleri eğitimi esas alınması; Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batı'da yazılan eserlerin Türkçe'ye çevrilmesi ve üniversitelerin açılması; Mısır'da ıslah hareketlerinin öncüleri olan Cemaleddin Afgani, Kasım Emin ve Reşif Rıza'nın eserleri Cedidçi ulemanın dikkatlerini çekmiştir. Çünkü Rus mekteplerinde çağdaş eğitim yapılır ve teknik bilgiler öğretilirken, İdil-Ural bölgesindeki Türk mektep ve medreseleri toplumun ihtiyacına cevap vermekten çok uzak idi. Müslüman ahali asri ihtiyaçların ne olduğunu anlayacak seviyeye ulaşmış değildi, diğer yandan millî varlığın temelini İslam dini teşkil ettiğine göre, bir millet olarak yaşamının İslamiyet sayesinde mümkün olacağına kanaat getirmiş ve bu yüzden eğitim ve öğretimde her şeyden çok dinî bilgilere ehemmiyet

¹ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türkleri'nin Medeni Uyanış Devri" *AÜDTCF Dergisi*, XXIII, S.3-4, Ankara 1965, s. 99.

verilmiştir.² Bu konuda Albülallam Feyzhanoglu, yeni fikirler ileri sürüp neşriyat faaliyetine başlamanın doğrudan dini medreseler bitirenler arasından değil, bu medreseleri bitirdikten sonra Rus okullarında tahsil görmüş veya Rus ve Osmanlı ediplerinin eserlerini okumuş olanlardan çıktığını söylemiştir.³ Bu kişilerden biri olan İsmail Gaspıralı da, geleneksel İslam kültürüne, Rus dili ve kültürüne ve Batı fikir akımlarına vakıf olarak kendini geliştirmiştir. Gaspıralı, 1881'de Tavrıda Gazetesi'nde "Rusya Müslümanları" adlı eserinde, "Avrupa kültür ve medeniyetinin olumlu yönlerini benimsemek ve bunun yanı sıra kendi manevi ve milli kültürünü korumak ve mükemmelleştirmek yoluyla bütün Rusya Müslümanları için kültürel milli bir Rönesans gerekliliğini" ifade etmiştir. Bunun için, milli kültür müesseselerinin ıslah edilmesi; milli hayır cemiyetlerinin kurulması; milli basının oluşturulması; Müslüman kadınların hayata katılması; milli aydın kadrolarının yetiştirilmesi gerekmektedir.⁴ Bu çerçevede onun temel siyasi tezi, Türkçülük fikri "dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla; İslamcılık fikri ise "Müslüman dünyasının dayanışma prensibi" üzerine kurulmuştur.⁵

"Millete hizmet etmek istiyorsan, elinden gelen işle başla" diyen İsmail Gaspıralı, 22 Nisan 1883'te "Tercüman" gazetesini çıkartmıştır. Hem Rusça hem de Türkçe yayınlanmaya başlanan Tercüman, Gaspıralı'nın fikirlerinin Rusya Müslümanları, Çin, Hindistan ve Osmanlı başta olmak üzere bütün Müslümanlar arasında 1883-1918 yılları arasında 35 yıl boyunca yayılmasını sağlamıştır.⁶

² Kurat, "Kazan Türkleri'nin...", s. 99.

³ İbrahim Maraş, *İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2000, s. 36.

⁴ İsmail Göktürk, "Gaspıralı İsmail Bey'in (1851-1914) Kazanlı Âlimlerle Münasebetleri", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 2018, V.5/ I.29, s. 3518.

⁵ Edige Mustafa Kırimal, "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 486.

⁶ Darhan Hıdıraliyev, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.2, 1997, s. 79-89.

Tercüman gazetesinin 23 Aralık 1894 tarihli, ‘Medrese-i İslamiyeler Mazide-Hazırda-Müstakbelde’ adlı yazısında, mekteplerin çöküşü nedeniyle yeni neslin yetişmediği ifade edilmiştir;

Feraiz ve fıkıh hıfzında bulunan kadılar, her derdin devası zihninde bulunan tabipler, yıldızların devir ve hareketini hesap eden ehl-i heyet, dünyanın 166 bir çetinden bir çetine kadar gezen, yazan, keşfeden seyyahlar; denizleri babasının bağı gibi dolanan reisler, bahriyyunlar; tedbir ve siyaseti ile kıt’aları saadetli eden devlet kişileri nerede, kayda kaldılar? Analar doğurmuyor mu zannediyorsunuz! Analar nişlesinler ki evlatlarını ehl-i kemal edecek mektepler ve medreseler yoktur.⁷

Bu ihtiyaç bağlamında Gaspıralı, *Tercüman* ile yaymış olduğu fikirlerin uygulayıcısı olacak olan Usul-ı Cedid mekteplerini açmıştır. Cedidçi ulema, yeni meseleler karşısında eski âlimlerin geleneğini ve taklidi reddederek serbest bir bakış açısıyla eleştirel düşüncenin yerleşmesi, İslam’ın kültürel köklerine dönmek, medreselerde yeni gelişen bilimlerin öğrenilmesi için yabancı dil öğretilmesi gibi hususlarda değişiklikler öngörmüşlerdir.⁸ Böylece durağan bir kültürel yapı içinde bulunan ve kendini korumak için Rusya ve onun getirdiği moderniteye kapılarını kapatan Müslüman cemaate modernleşmeyi ama modernleşirken de kendi kültürün korumayı öneren bir sistem teklif ettiler.⁹

Bu makalede Usul-ı Cedid hareketi ile birlikte Rusya Türkleri arasında başlayan modernleşme hareketinin, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda kendini temsil edebilme hak ve özgürlüğüne sahip olmayan kadınların durumlarında iyileştirmeyi amaçlayan Türk Kadın Hareketinin gelişim sürecinden bahsedilecektir. İdil-Ural bölgesinde *Tercüman* ve eki *Âlem-i Nisvan*’ın kadın hareketine önderlik etmesi ile Türk dünyasında

⁷ Selçuk Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı’nın Eğitim Anlayışı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013, s. 166.

⁸ Göktürk, “Gaspıralı İsmail Bey’in...”, s. 3518.

⁹ Serge Aleksandrovich Zenkovsky, *Rusya’da Türklük ve İslam*, Güncel Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 26-29.

kadınları harekete geçirirken Kafkasya'da da bu süreç Ekinci ve Işık gazetesi ile devam etmiştir. Rusya Türk Kadın Hareketi için ilk iki kadın basın organının üzerinde durduktan sonra ana kaynağımız *Işık* gazetesinde Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı hakkında verilen haberler değerlendirilecektir.

Rusya'da Türk Kadın Hareketi

İslâmiyet; evlilik, boşanma, mal-mülk edinme, insanca muamele görme, cinsiyet ayrımı gözetmeme gibi konularda kadınla erkeği eşit değerlendirdiği hâlde zaman içinde İslâm'ın yanlış yorumlanması ve Arap geleneklerinin tesiriyle kadının, toplum içindeki statüsü daraltılmış ve aile içinde karar alma mekanizmasındaki rolü kaldırılmıştır.¹⁰ Cahil mollaların, şeyhlerin ve dervişlerin oluşturduğu Kadimci ulema, yenilik hareketlerini bir Ruslaştırma siyaseti olarak görerek eski düzeni korumak için mücadele etmişlerdir. Bu nedenle bir nevi tutsaklık yaşayan kadınlar hakkında Gaspıralı şöyle demiştir:

Bu zamanda Avrupa'yı müptela eden meselenin biri de kadınlar meselesidir. Kadınlara ilim ve marifet gerek mi? Kadınlara hizmet ettirmeli mi? Bu sualler mezkûr olunuyor yüzlerce efkâr ve resail neşr olunuyor ama beynel İslam buna hacet yoktur. Çünkü ilim kadınlara dahi farz olduğunu ve sa'y ve gayret bir hayli olduklarına bin üç yüz sene burun ve mukaddem karar ve hüküm olunmuştur"¹¹

İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesini kadın meselesinde yeterli görmemiş olacak ki *Tercüman*'ın ilavesi olarak 1906 yılında, başmuharririni kızı Şefika Gaspıralı'yı tayin ettiği *Âlem-i Nisvan* Dergisi'ni çıkarmaya başlamıştır.¹² Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisi olan

¹⁰ Emin Özdemir, "20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında Kadın Teması", *Bilgi Dergisi*, S. 54, 2010, s. 212.

¹¹ Berrin Kalsın, "İsmail Bey Gaspıralı ve *Tercüman* Gazetesi", *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, C.2/ S.2, 2014, s. 111.

¹² Kamil Berse, "İsmail Bey Gaspıralı", *İslam'la Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, İstanbul 2012, s.21-25.

Âlem-i Nisvan, “Müslimelere mahsus edebi ve tedrisi haftalık mecmua” olarak haftalık veya on beş günde bir 8 sayfa olarak yayımlanmıştır.¹³

Âlem-i Nisvan’da İsmail Gaspıralı kadınlara verdiği önemi ve nedenlerini şöyle izah etmiştir;

“Kâdın” büyük ma’nâlî bir sözdür; kâdın er kişilerin dünyâ yoldaşdır. Kâdın, cümlemizin vâlidesi, anâsıdır; Kâdın, cümlemizin en aciz hâlizde kânî ve südü ile besleyüb terbîye idendir; Kâdın – beni adamın nisfidir.

*“Kâdın insân” vazifesini görmez ise yâke vazifesini bilmez ise “er insânlar” aciz kalurlar, kâdınları aleme, mâhire ve vazife şinâs olmayan cemâ’atler milletler, ve ırklar temeddün idemez; medenî sa’ir milletler ile yaşayamazlar; münkariz olurlar. Târih ve ulûm ictimâ’îyeye aşinâ olanlarca bu hakikat gün gibi aşikârdır.*¹⁴

Gazetede ki yazılar değerlendirildiğinde en önemli problemin kadınların eğitimi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kadının meslek sahibi olması, kadın-siyaset ilişkisi, zorla evlendirilme, kadının gelişmesinde İslamiyet’in rolü ve örtünme ile batılılaşmanın yanlış anlaşılması neticesinde kadınların yozlaşması gibi konulara yer verilir.¹⁵ Bu yazılarda kadınları bilgilendirme, aydınlatma, teşvik ve yönlendirme amaçları bulunmaktadır. Yazıların bu konularda yoğunluk göstermesi hakkında destekler biçimde Fatih Kerimi, kadınlara eğitim verilmedikçe milleti kurtarmanın mümkün olmayacağı fikrini savunmuştur.¹⁶ Çünkü dünya değişim ve dönüşüm içindeyken Türk toplumunun yerinde sayması mümkün değildir. *Âlem-i Nisvan* dergisinde yayınlanan ‘Şark Kadınları’

¹³ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, Başlık Yayınları, İstanbul 2011, s.94.

¹⁴ Kadın, *Âlem-i Nisvan*, S. 26, 1910, s. 1.

¹⁵ Meral Demiryürek, “Müslüman Türk Kadın Dergilerinin ‘Kadın Meselesi’ne Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: *Âlemi Nisvan*, *Kadınlar Âlemi*, *Kadın*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.11/ S.4, 2014, s.196.

¹⁶ Fatma Özkan, “Fatih Kerimi’nin Türk Kadınına Bakışı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.20, 2006, s.106.

adlı makalede Doğu ve Batı toplumları arasında kadının konumu ile ilgili uçurumdan bahsedilmiştir;

Çin, Hind, Bâbil, Eski İrân dünyanın en eski cem'iyet ve hey'et-i medeniyeleridir. Avrupa cem'iyeti ve devletleri bunlara göre pek genç ve yenidir; Avrupa'nın en eski hükümeti bin senelik ise Çin dört bin senelik bir hey'et-i medeniyedir.

Avrupa ile eski Asya medeniyeti arasında hayli fark vardır. En büyüğü ve en garibi "kâdınların ahvâlidir" Çin Hind ve Eski İrân medeniyetleri ve adetleri kâdınları, kâdınlığı pek aşağı derecede kaldırub hemân insanlıktan çıkarmışlardır. Erlere virilmiş hak ve müsâ'idenin onda biri kâdınlara virilmemiştir. Mala tasarrufdan, hürriyet şahsiyeden terbiye ve ma'ârifden mahrûm idilmiştirler.¹⁷

Âlem-i Nisvan'ın son sayısında Şefika Gaspıralı, "Tercüman" gazetesini rahat ettirmek için derginin yayınının durdurulmasına karar verildi." Diye yazar. Rus hükümetinin gazete üzerindeki doğrudan veya dolaylı baskısının arttığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Âlem-i Nisvan'ın 1911'de yayın hayatının sonlanmasının ardından kadının giderek toplumsal hayata karışmasında Rus medeniyetinin yanı sıra, Batı kadını imajını yaygınlaştıran basın ve kadının serbestleşmesinin İslamiyet'e ters düşmediğini gösteren İsmail Gaspıralı'nın etkisi büyüktü.¹⁹

Âlem-i Nisvan'ın yayınlanmasının ardından Osmanlı Devleti'nde aynı amaçları taşıyan sadece kadınlar tarafından kadın dergileri yayınlanmaya başlamıştır. Ayrıca Ukrayna, Rusya ve Türkiye arşivlerinde Âlem-i Nisvan'ın sayılarının bulunması kısa yayın hayatında uluslararası takip edilen bir dergi olmayı başardığını göstermektedir.²⁰ Derginin bu

¹⁷ Şark Kadınları, Âlem-i Nisvan, S. 26, 1910, s. 1.

¹⁸ Gürcü Selcan Sağlık Şahin, "İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.11/ S.4, 2014, s. 221.

¹⁹ Ahmet Kanlıdere, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.2, 2000, s.142.

²⁰ Lenera Çubukçiyeva, "Alemler Nisvan", *Jenskiy Vopros na Stranitsah Jurnalı*, <https://web.archive.org/web/20180507003156/http://www.archive.gov.tatar>

başarısı beş yıl sonra farklı bir bölgede, Azerbaycan'da aynı amaca hizmet eden ilk kadın gazetesi *Işık*'ın yayın hayatına başlamasıyla hissedilmiştir.

Güney Kafkasya'da Ceditçilik Hareketi ve Kadın

Güney Kafkasya, jeopolitik konumunun ve jeolojik imkânlarının verdiği stratejik yapısı nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyetin nüfuz mücadelesi verdiği bir alandır. Özellikle 1870'lerden sonra petrol sanayisinin gelişmesiyle Bakü, her çeşitten nüfusu ve hızlı adımlarla gelişen hayatıyla çekim merkezi haline gelmiştir.²¹ Ancak milletler arasında kalkınmanın getirmiş olduğu sosyal ve kültürel gelişmişlik aynı oranda değişiklik göstermemiştir. Kafkas milletleri arasında sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıkların oluşmasının yanı sıra Çarlık hükümetinin milletlere göre değişen politikaları da bu farklılıkları pekiştirmiştir. Bu değişenlerden biri olan eğitim politikalarına örnek olarak Çarlık hükümeti tarafından eğitime harcanması için devlet bütçesinden ayrılan miktarlara bakıldığında bu farklılıklar görülmektedir.

Vilayet	Nüfus	Maarif Bütçesi (Ruble)
Tiflis	978.775	769.914
Yelizavetpol	871.557	18.700
Bakü	789.659	16.890
Dağıstan	586.636	267
Kars	292.498	5.808

stan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2013_1_2/02/04/ (16.05.2020).

²¹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, 1985, s.41.

Buna göre Ruslaştırma ve atıl hale getirme politikasının sonucu olarak vilâyetlere eğitim hizmetinin eşit bir şekilde dağılımının gerçekleştirilmediği gösterilmektedir. Bütçelerin belirlenmesinde vilayetlerde yaşayan gayrimüslim nüfusun yoğunluğu etkili olmuştur. Ancak bu “öteki” tavrı ve millî kimlik kaybı endişesi nedeniyle ulema, geleneksel İslam eğitiminin verildiği medreseleri tercih etmeye devam etmiştir.²² Okuma-yazmayı sadece Kur'an okumak ve gündelik konularda ihtiyaç duyulan oranda lüzumlu olduğu fikrini benimsemişlerdir. Bu yüzden eğitim seviyesi düşük kalmış ve okullaşma oranı da fazla artış göstermemiştir.²³

Medreselerin çağın gereksinimlerini karşılamayan köhnemiş yapıları ve aynı dinin vazifelerini yerine getirmelerine rağmen bütüncül bir eğitim anlayışının aksine Şii-Sünni muhalefetine yer verilmiştir. Medreselerin bu durumu nedeniyle eğitimde gelişme sağlamaması yenilikçi metotların ihtiyacını doğurmuştur. 1875'te Hasan Bey Zerdabi, Bakü'de *Ekinci* adlı gazeteyi kurmuş ve bu olay ulusal uyanışın dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir.²⁴ *Ekinci* Gazetesi, Azerbaycan'da kaliteli eğitimi yaygınlaştırmak, dil birliğini sağlamak, ana dilde gazete, kitap vs. okumayı ve ana dilde yazmayı hedeflemiştir.²⁵ Bu fikirlerin yanında kadın meselesi üzerinde durarak kadınlara kötü davranılmasına, kızların kaçırılmasına, erken yaşta evliliklere ve akraba evliliklerine şiddetle karşı çıkmıştır. Farklı ülkelerde kadın hak ve hürriyetlerine dair bilgileri “Taze Haberler” başlığı altında

²² İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, İstanbul 1978, s. 342-363.

²³ Ahmet Kolbaşı, “İdil-Ural Türkleri'nde XIX. Yy'ın Başlarında Eğitimde Yenileşme Hareketleri”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 86-87.

²⁴ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s. 47.

²⁵ Elif Koç, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, S.60, 2018, s. 184.

yayınlamıştır.²⁶ *Ekinci*, Çarlık Rusyası'nın bir önceki nesil Azerbaycanlı yazarlarına gösterdiği olumlu tavırdan yararlanamamıştır. Zerdabi, Narodnik Görüşmelerinden, dahası Osmanlı sempatzanı tutumu yüzünden kuşku uyandıran biri olmuş ve 1877'de, yani Osmanlı-Rus savaşı'nın ortasında gazetesi kapatılmıştır.²⁷

Hasan Bey Zerdabi'nin yanında Hacı Zeynelabidin Tagiyev de eğitim faaliyetleri ile kadınların bilinçlenerek etkili bir şekilde sosyal hayata katılımlarını artırmayı düşünmüş ve toplumun kadın ve kız çocuklarının eğitim alması hakkındaki menfi tavırlarını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu nedenle kadın ve kızlar için mektep açma kararını şöyle izah etmiştir;

*Dünyanın birçok ülkesinde kadınlar da okula gidiyor, eğitim görüyorlar. Bizim Müslüman kadınlarımız ise büsbütün cahiller. Bizim kızlarımız doğacak çocuklarımızın analarıdır. Cahil anaların çocukları da cahil büyür ve eğitime yanaşmazlar... Anaları eğitilmiş olan toplum çok iş başarabilir. Anaları, kadınları eğitimsiz, cahil olan toplum kör gibidir. Ben Müslüman kızlarımızın eğitimi için masraflarını kendim karşılayacağım bir kız okulu açmak istiyorum.*²⁸

1901 yılında ilk kız mektebini açan Tagiyev, 1918 yılına kadar Gence, Şeki, Ağdaş, Bakü, Guba, Nahçıvan, Ağdam, Şusa vs. yerlerde de benzer mektepler açmıştır.²⁹ Kız mektepleri Türk dünyasının birçok yerinden şaşkınlık ve keyfiyetle karşılanırken Kadimci ulema tarafından “şeytan işi” olarak nitelendirilip Tagiyev'e desteklerinden dolayı birçok aydının evlerini yakıp öldürmeye kadar gitmişlerdir. Yaşanan bu hadiselerle rağmen Tagiyev, “Ben, kız okulunu açmaya II. Aleksandr Bakü'ye ziyaretinde beni vahşi halktan temsilci diye takdim ettikleri zaman karar

²⁶ Aynur Askerova, *Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanları'nın Fikir Hayatındaki Rolü*, Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2000, s. 27-28.

²⁷ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten...*, s. 48.

²⁸ Göktürk, “Gaspıralı İsmail Bey'in...”, s. 3518.

²⁹ “Tehsil” *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi*, Bakı 2007, s. 685.

*verdim.*³⁰ Diyerek toplumu geliştirmenin yolunun bir kez daha kadınların eğitimiyle gerçekleştirilebileceğini vurgulamıştır. Nitekim Rusların “Rus düşünceli memur” yetiştirme kaygılarından dolayı açmış oldukları Rus okullarının sayılarının artması ve devlet tarafından mekteplerin kapatılması nedeniyle halk yeni nesil mekteplere daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır. Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi halkın eğitilmesi, cehaletten kurtarılması ve gelecekte kendi kendini idare etmeye hazırlanması gibi amaçları taşıyan tüm aydınlar amaçlarına ulaşarak belli bir eğitim seviyesine sahip kitle oluşturmuşlardır.³¹

Azerbaycan’da İlk Kadın Gazetesi: Işık

19. yy. sonu 20. yy. başlarında Azerbaycan’da kadın meselesinin farkındalığı *Ekinci*, *Hayat*, *İrşad* ve *Füyuzat* gibi birçok yayın organı ve Tagiyev’in kız mektepleri aracılığıyla oluşturulmuştur. Ancak Kırım’da yayınlanan *Âlem-i Nisvan* gibi yalnızca kadınlara mahsus bir yayın organı Kafkasya’da çıkmamıştır. Bu eksikliğin farkına varan Hatice Alibeyova ve Mustafa Alibeyov, 22 Ocak 1911’de Bakü’de “*Işık*” adıyla haftalık kadın gazetesi yayınlamışlardır. Kafkasya’da kadın meselesinin bayraktarlığını üstlenen *Işık*, toplam 68 sayı çıkmıştır.³² Ancak arşiv taramalarında 1911 yılına ait 34, 1912 yılına ait 12 sayısına ulaşılmıştır.

İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesinde, Rusya Müslümanlarının anlayabileceği ortak bir edebî dil olarak Osmanlı Türkçesi olmasını istemiştir.³³ Bundan hareketle Hatice Alibeyova dergiyi Arap alfabesinde Osmanlı Türkçesine yakın Azerbaycan Türkçesinde kaleme almıştır. A3 formatında 1911 yılı gazeteleri Haşim Vezirov’un Seda Matbaasında ve 1912 yılı gazeteleri Bakü Şehir Polis İdaresinin matbaasında basılmıştır. Bu matbaa değişikliği gazetenin denetimini kolaylaştırmak amacıyla düşünülmüş olsa da 1912 yılı yazılarının 1911 yılına göre daha siyasi ve sosyal konulara ağırlık verildiği görülmektedir. Bunda ayrıca gazeteye

³⁰ Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 49.

³¹ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s. 37

³² Nazım Ahundov, *Azerbaycanda Dövri Matbuat (1832-1920)*, Bibliyografiya, Azerbaycan SSR EA, Bakı 1965, s. 47.

³³ Zenkovsky, *Rusya’da Türkçülük...*, s. 29.

yönelik eleştiriler ve baskılar, Türk-İtalyan Savaşı'nın başlaması ve yazar kayıpları da etkili olmuştur.

Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından fonlanan gazetenin her bir sayısı toplam 8 sayfa çıkmıştır. Gazetenin kapağında kara çarşaf giyinmiş bir kadının güneşi işaret ettiği ve çocuğun güneşi kucaklamış gibi iki elini uzattığı görülmektedir. Bu kompozisyon çizimde güzel günlerin uzakta olmadığını ve o günlere kadınlar sayesinde ulaşılabileceği anlatılmak istemiştir. Gazetenin kapağında verilen bilgilere göre *Işık* gazetesinin idaresi, Tserkovnaya ve Spasskaya sokaklarının köşesindeki 70 numaralı evdedir. Gazetenin abonelik ücretleri iki yıl boyunca sabit kalmıştır. Bakü'de aylık 3 manat yarım, altı aylık ücreti 2 manat; şehir dışında aylık 4 manat, altı aylık 2 manat 50 kapık; yurtdışında aylık 6 manat, altı aylık 4 manat olarak belirlenmiştir. Gazetenin abone sayısı ve tirajı hakkında Mustafa Bey Alibeyov, Yuharıbaşı unvanıyla kaleme aldığı "Ağa Dervişe Açık Mektup" adlı makalesinde şöyle demiştir;

*Haftada 100.000 adet gazete basılır, bundan 93.000 Bakü'de ve diğer şehirlerdeki müşterilerimize gider, lakin onun da yarısı altı aylık ve üç aylıktır. 600'ünü ücretsiz müşterilere göndeririz, 300'ünü kendimiz okuruz, 6100'ü Bakü'de sokaklarda satılıyor.*³⁴

Azerbaycan'ın yetiştirmiş olduğu devrin aydınları, 'Işık'ın çatısı altında bir araya gelmiştir; Halime Hatun Ahundova, Asya Ahundzade, Maral Hanım Nebizade, Nabat Nerimanova, Çaykıraklı Hayat ve Sona Hanım Ahundova gibi kadınların yanında; Reşid Bey Efendiyev, Mirza Ali Ekber Süleymanov, Aziz Şerif, Yusuf Kenan Rahimzade, Ağababa Yusufzade, İskender Aliyarov, Ali Yusufzade ve Pişnamazzadeler de yer almaktadır.

Gazete içerik olarak incelendiğinde mektup, şiir, hikâye, deneme, haber, ihtar ve ilan türlerine yer verildiği görülmektedir. Bu türlerde kadın hukuku ve eğitimi, çocuk bakımı ve terbiyesi, hastalıklar, ilanlar, dâhili ve harici haberler verilmiştir. Bu konular hakkında yazılar içeren gazetenin amacı, kadınların sosyal statülerinin artırılmasını sağlamak ve

³⁴ Yuharıbaşı, "Ağa Dervişe Mektup", *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, s. 5

bir birey olma fikrine toplumu düşünsel olarak hazırlamaktır. Gazete idaresi ise çıkış amacını şöyle belirtmiştir;

Vatanımızda şimdiye kadar ilim tahsil edip eğitim görmüş eli kalem tutan bacılarımızın, kendi vatandaşı olan bacılarının talim ve terbiyeleri için çalıştıkları görünmediği gibi; gazetelerde dahi bu hususta bir makaleleri okunduğu, görüldüğü hatıra gelmemektedir. Buna göre bilgimin azlığı ile beraber şüphesiz ilim ve irfan sahibi bacılarımızı temiz yüreklilikle bu yola sevk etmek niyetiyle devamlı olarak haftada bir defa Cumartesi (şenbe) günleri neşrolunacak "Işık" adlı bir gazete çıkarmak fikrine kapıldım.³⁵

1911 yılının son sayılarındaki idare yazılarında abone ödemelerindeki aksaklıklardan dolayı maddi sıkıntıya girildiğinden bahsedilmiştir. Gazetenin kapanmaması için Hatice Alibeyova, 1911 yılının tüm sayılarını ciltleyerek "İmparatoriçe Majesteleri Aleksandra Fyodorovna'ya" notuyla şık bir sandık içine ipeklere sararak Moskova'ya göndermiştir.³⁶ Bu önlemler *Işık*'ın kapatılmasına engel olamasa da Azerbaycan'da kadın meselesini yeni bir boyuta taşımıştır.

Işık Gazetesi'nde Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı

Işık gazetesi, Çarlık Rusya'sının sansürüne maruz kalmamak için liberal bir yayın politikası takip ederek uzun soluklu bir yayın hayatına sahip olmaya çalışmıştır. Gazetenin bu yayın politikasının en açık şekilde tezahür ettiği yazılar "Kaldır Ellerini Yuharı Men Güçlüyem", "Müslümanların İtidası" ve "Telgrafat" adlı harici haber dizisidir. Bu yazılarda genel olarak Çarlık Rusya'sı ile iyi ilişkilerin sürdürülebilirliğini sağlamayı amaçlanmıştır; "*Olarsa Türkler Rusya ile: Giderler ecnebler kanlı sele.*"³⁷ Bu nedenle Mustafa Bey Alibeyov, Osmanlı'nın Birinci

³⁵ "Hemşirelerimize İhtar", *Işık*, S.1, 22 Ocak 1911, s. 2.

³⁶ Ragibe Memmedova, "Işık" Gazetesinin İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna'ya Takdim Edilmesi", *Işık Kadın*, S.1, 2014, s. 57.

³⁷ "Pir Mümtihin Ruhani Atamızın Tavsiyesi Oğlum!", *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911, s.2.

Dünya Savaşı'nda Almanya yerine Rusya ile ittifak kurmasını temenni etmiştir;

Bunu yaz hermişe işittirdik bugünün küçelerinde, çaycı dekanlarında perveriş tapan levtilerden, lakin bir adaletli Rus Polkovniki gelub bunları puç idub ve bizim canımızı bu Bakü uğrularından halis eyledi...

Bu soygunculuğu indi eyliyor "İtalyalular" bunlar Türklere kışkıırırlar ki kaldırınız ellerinizi yuharu, çünkü siz biz malum, fikirsiz, tedbirsiz, Türklersiniz ama biz gaddar ve şerar yol kesen İtalyalılarık, biz gerek sizi soyub olan olmanızını ellerinizden alak...

İtalyalılar böyle bağırub birden tükülübler türklerin üstüne, üç muharebe gemilerini dağıdub koşun ile batırublar ve bu saat gaddarane cenk idub Teripolya (Trablus), Preveze, Dirne ve gayri iskeleleri her taraftan topa basmaktadırlar...

'İtalya'lılar buyurmuşdular ki bizim gözümüz düşübdür denizin kazağında ki Terpoli (Trablus kıtası) oblastına... Ona göre Türkiye gerek onu bize virsun. Türkiyeliler virmediklerine göre bu saat İstanbul ile 'İtalya'nın davası başlanubdur. Gece ve gündüz muharebe gemileri Terpoliye (Portena) iskelesine koşun yerişmekdedir ve zavallı İslamın hali çok bir fena haldedir!

Osmanlıların hakkında ancak en kadim konuşusu bizim Rusya saltanatı tarafından haber virilubdur ki Rusya hermişe ki kaidesi ile kalub ve Balkan'da sakın gayri konuşulara da maslahat görür hemçin sakın ağlaşmağı... İnandığımızı göre milletler arasında Rus milleti kimi sadık, doğru, vefalı ve muteber millet yohdur ve türklerin sehvlerinin en birinci sehvide bu olubdur ki bu vakitte kimi bu bu yıla reşid konuşusunu koyub zulümler le dostluk idub bu güne kalublar. Türklerin Ruslar ile en samim kalbden dost olub birleşmeği her ikisinin hadden artık kuvvetlenmekleridir... Türkiye'deki İslam kardeşlerimizin halleri perişan olmalarına göre biz Rusya Müslümanları öz Mihriban padişah atamızdan Osmanlılara kömek dilemegimizi vacib zan biliriz...

Ve ilave arz idiyorum ki hal hazırda Türkiye'nin elinde olan mukaddes memleketler Türklere hazret mevsi ve hazret gayı hazretlerini, ahir elzaman nebisi fahir kâinat Muhammed El-Mustafa hazretlerini kalem allah, beyt'ül mukaddes, beyt'ül mamuri. Hazreti Ömer, Hazreti Ali hazretlerini Mekke ve Medineni ilmi nücum (Astronomi) ilmi filosofyanı, elcezireni ve gayrini yitirdi ise de lakin bu ahirinci 5 yüz illik arzında Türkiyeliler Türkiye'ni puç idub İmparator Wilhelm'in yüz il bundan ikdam hazırlanan köhne gemilerin alub, özleri için bir gün ağlamayub birce danede olsa ala dava gemisi yetirmeyubdur ki bu günki günde zalimlerin kabağına çıhub hukuku havatrası için şehid kanı kimi kan töküüb şehid olsunlar.³⁸

Türk-İtalyan savaşı dünyanın birçok yerinde yankılanmış ve karşılık bulmuştur. İngiltere'nin 'Kelkota' adlı bölgesindeki Müslüman nüfusu, sadrazama telgraf çekerek 'istidada bulunmasını ve İslam'ın şan ve şerefini muhafaza etmesini' rica etmişlerdir.³⁹ Nitekim Azerbaycanlılar da Panislamist fikirlerle Osmanlı Devleti'nin Arap taifesinden 40.000 kadar asker toplayabileceğini düşünmüştür. Osmanlı ordusunun 30.000'e kadar Alman disiplini ile donatılmış askerlere sahip olduğu belirtilmiştir. İtalya'nın 80.000 kişi gönderirse savaşın kaybedileceği düşünölmüştür.⁴⁰ Resmî kaynaklara göre İtalya'nın modern silahlarla donanmış yaklaşık 90.000 askerine karşı Osmanlı Devleti'nin 20.000 askeri ve 50.000 gönüllü Arap birliğinin bulunduğu belirtilmiştir.⁴¹ Resmi bilgilere yaklaşık bilgiler veren *Işık* gazetesi, Mısır'dan Trablus'a 35.000 Arap'ın şehit olmak için katılımından bahsetmiştir.⁴² *Işık* Gazetesine göre, Trablusgarp'ta Araplar Osmanlı Devleti'nin bölünmesini veya yeni bir Arap devletinin kurulmasını savunmayıp Osmanlı Devleti'nin ayakta

³⁸ Mustafa Bey Alibeyov, "Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!", *Işık*, S. 28, 24 Eylül 1911, s. 2.

³⁹ "Müslümanların İstidası" Telgrafat, *Işık*, S. 28, 24 Eylül 1911, s. 3.

⁴⁰ "Müslümanların İstidası", Telgrafat, *Işık*, S. 28, 24 Eylül 1911, s. 3.

⁴¹ Farag Agbılı, *Trablusgarp'ın İtalya Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s. 105.

⁴² Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2

kalması ve Arap vilayetlerini Avrupalıların arzularından korumak istemişlerdir.⁴³ Bu bağlamda *Işık Gazetesi*'nde Enver Paşa'nın İtalyan birliklerine karşı ordunun askerî gücünü desteklemesi amacıyla görüşmeler yaptığından bahsedilmiştir; "London- Türkiye inkılabın kahraman fahri Enver Beğ cenabları Arabların şeyhleri ile görüşüb İtalyalılara karşı Arabların umuma cihad itmekler ibaresinde vaad alubdur."⁴⁴ Hem Osmanlı hem de İtalya hükümeti için askeri anlamda sayısal üstünlük kurmaya önem verilmiştir ki herhangi bir olası duruma karşı devlet memurları da hazır hale getirilmiştir; "İtalya-Türkiye memurları silah paylayurlar ki hemişe hazır olsunlar."⁴⁵ Hususi olarak Türkiye için 21-24 yaş aralığındaki kişilerin hazır bulunmasını ve yer değişikliği yapmamaları bildirilmiştir; "Türkiye memurları cemi cezirelerindeki raitlerine silah paylayup buyurublar ki 21 senenden ta 24 senene kimi olan vücudlar hiç yere gitmeyub hemişe hazır dursunlar."⁴⁶

İslam Dünyası tarafından İtalyanların Trablusgarp'ı işgali İslamiyet'e karşı yapılmış bir tecavüz olarak değerlendirilmiştir ve *Işık Gazetesi*'nde milli birlik ve beraberlik düşüncesiyle "*Oturana geçubdur Trablus'a ki orada ahalini İtalyalılardan üstüne kaldırsın.*"⁴⁷ denmiştir. Ayrıca Hasan Paşa oğlu Karamaklı adında bir kişinin Trablusgarp'ta bulunan insanlara destek olduğundan da bahsedilmiştir; "Her gece hücum idiyorlar; ahaliden koşun cemi olunubdur, koşun cemi olunubdur, koşun yığan arab neslinden Hasan Paşanın oğlu Karamanklı'dır ki Avrupa'da ilim tahsil idubdur ve her gece yaskıtılık (arkadaşlık) idur Taripolulara."⁴⁸ Her savaşta olduğu gibi Trablusgarp Savaşı'nda da, milli ruh ile bir araya gelen insanların yanında düşmana yardımcı olan insanlar da bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin bu durumdan haberi olması dâhilinde sessiz kalması mümkün değildi ve *Işık Gazetesi*'nde

⁴³ AGBİLİ, Farag, *Trablusgarp'ın İtalya Tarafından...*, s. 53.

⁴⁴ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁴⁵ Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911, s. 2; *İstoriya İtalii*, Akademiya Nauk Sssr İstitut Aseobşey İstorii, İzdatelstvo Nauka, Vtoroy Tom, Moskva 1970, s. 391.

⁴⁶ Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911, s. 2.

⁴⁷ Telgrafat, *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911, s. 2.

⁴⁸ Telgrafat, *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911, s. 2.

böyle bir haber verilmiştir; “Trablus’da İtalyalılar tarafından Gubernatora kömekçi tayin olunan millet lekesi Hüseyin Paşa Kamanlını Türkler tutub asublar.”⁴⁹

İtalyanların Trablusgarp’ta savaş hukukunu çiğneyerek sivil veya askeri hedef ayırt etmeksizin sayısız insanı katletmesi ve işkencelere maruz bırakmaları⁵⁰ Işık Gazetesinde şöyle ifade edilmiştir; “İtalyanlar üç günün arzında Trablus’u kasaphaneye döndürüb Arab avratlarını ve uşaklarını kurub küçeleri Arab kanından hamame (güvercin) döndürübler.”⁵¹ Bölgede yaşanan vahşete karşı Hilal-i Ahmer Cemiyeti⁵² aracılığıyla yardımlar toplanmıştır. Işık Gazetesinde toplanan bu yardımlar hakkında haberler verilmiştir⁵³;

*Roma- Mısır’dan buraya haber virilur; Mısır Müslümanlarının arasında görünmemiş heyecan galibdir. Türkiye menfaatine her bir yerde iane cemi idilur. İki milyon markadan ziyade iane cemi olunmuşdur. Mısır gazeteleri cemaati Mısır’da olan İtalyalıları boykotaj etmeğe davet eyliyorlar. Bu maksad ile de onların siyahasını gazetede yazıyorlar.*⁵⁴ *Selanik- Kuveyt Şeyhi Abdulsabud Arablarından igirmi beş min asker Trablus’a göndermek için toplamış ve Türkiye askerlerine muharebede sarf olunmak için yetmiş min Frank (Frank 38 kapıkdır) iane itmiştir.*⁵⁵ *El-Kahire’den Türklere çok fedailer kömek gidubdurlar ki onlar asker ile muharibe itsinler.*⁵⁶ *Mısır’da Türkiye’ye kömekden ötürü mahsusi bir cemiyet teşkil olunubdur ve Mısır’dan Trablus’a*

⁴⁹ Telgrafat, Işık, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁵⁰ Memet Yetişgin, Ömer Fatih Başkan, “Trablusgarp Savaşı’nda İngiliz Teğmen Herbert Gerald Montagu’nun Faaliyetleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.7/ S.3, 2018, s. 1536-1553.

⁵¹ Telgrafat, Işık, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁵² Mesut Çapa, “Osmanlı’nın Batılılaşma Sürecinde Bir Dernek: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti”, *Perspectives on Ottoman Studies*, Berlin 2010, s. 431.

⁵³ Kemal Beydilli, “Trablusgarp Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, 2016, s. 613-616.

⁵⁴ Telgrafat, Işık, S. 29, 8 Ekim 1911, s. 2.

⁵⁵ Telgrafat Haberleri, Işık, S. 32, 19 Kasım 1911, s. 1.

⁵⁶ Telgrafat, Işık, S. 31, 5 Kasım 1911, s. 2.

*Türkiye askeri için kaçak yoluna yarım milyonluk silah, top ve pulamitler (makineli tüfek) gidub.*⁵⁷

Rusya-Osmanlı İttifakı'nın kurulacağından çekinen İtalya, Rusya'nın bu savaşta üstleneceği rolü yakından takip etmiştir. 28 Eylül 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ın işgali için Osmanlı Hükümeti'ne ultimatoma verirken bu ultimatoma metnini Rusya'nın İstanbul'da bulunan elçisine de bildirerek Trablusgarp'taki işgalini meşru göstererek Rusya'nın tepkisinden kaçınmak istemiştir;

Trablus bölgesi yıllardır huzursuzluk içindedir ve İtalya'nın çıkarları Osmanlı Hükümeti tarafından takip edilmektedir. Buna son vermek için tek yol bölgenin İtalya yönetimine geçmesidir. Aynı zamanda Osmanlı Hükümeti'nin Trablusgarp ve Bingazi'deki halka yönelik küçümseyici tutumuna da son verilmesi gerekmektedir. Ayrıca Kuzey Afrika ve diğer bölgelerin ihtiyaçlarının da bu bölge aracılığıyla sağlanacaktır. Bölgenin İtalya sahillerine yakın olması da İtalya'nın bölgeye iletişimini kolaylaştıracaktır.⁵⁸

İtalya'nın bu tavrına karşılık Rusya'nın 'sıcak deniz politikası'na ortak yeni ve güçlü bir rakip yerine zayıf bir rakip istemiş ve Osmanlı'ya yardımda bulunmuştur. Bu bağlamda Roma'dan alınan haberlere göre; *"Aleksandriya'dan Trablus'a Türkiye askeri için üç yüz deveden ibaret bir kervan azuka (yenilebilir gıda ürünleri) ve levazımat-ı harbiye ile geçmiştir."*⁵⁹ Hatta Rusya ve İngiltere tarafından İtalya'nın 'On İki Adalar' Denizinden çekildiğine dair haber verilmiştir. Ancak bu haberin doğru olmadığı gazetenin bir sonraki sayısında deniz muharebelerine dair verilen haberlerden anlaşılmaktadır; "Rus ve İngiliz sultanlarının

⁵⁷ Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911, s. 2.

⁵⁸ Tatyana İgorevna, *Liviya v Mejimperialistiçeskih Protivoreçiyah (1911-1915 gg.)*, Dissertatsiya na Sönskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Sankt Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, Sankt-Peterburg 2105. s. 84.

⁵⁹ Telgraf Haberleri, *Işık*, S. 32, 19 Kasım 1911, s. 1.

buyruklarına göre İtalyan gemileri “On İki” adalar denizinden çekilublar.”⁶⁰

İtalya, Trablusgarp'ta bir yılı aşkın bir süre savaşmasına rağmen somut bir galibiyet elde edemedi, Osmanlı Devleti'nin başka topraklarını tehdit altında bulundurup, denizlerini ablukaya alarak ve adalarını işgal ederek yıldırıma çalışmıştır.⁶¹ Bu bağlamda denizde savaş başlayacağına dair *Işık* Gazetesinde haberler verilmiştir; “Osmanlıların muharibe gemileri bu sefurdan çihublar ki bu yahunda şiddetli deniz muharibesi gözlenur.”⁶² Bu haberlerde dikkat çeken unsurlardan en önemlisi yine Rusya'nın Türk-İtalyan savaşındaki çizgisidir. Verilen haberlerden anlaşıldığına göre İtalyanlar Rusların bölgedeki nüfusundan rahatsızdır;

*Roma'dan alınan haberlere göre İtalya istiyor ki Rusya'nın Dardannili topa tutmamak baresinde virilen notasına itiraz etsun.*⁶³ *Peterburg'dan verilen haberlere nazaran İtalya Dardanili topa tutmuş olar ise o vakit Osmanlı'ya tarafdar olarak Rusya bilate'ehhür İtalya'ya hücumu mecbur olacaktır.*⁶⁴

Savaşın gidişatı ile ilgili verilen haberlere göre Türkler tarafından kaybedilen birçok yerin geri alındığı ve İtalyanların esir düştüklerine dair haberler ile savaşın Türkler lehine olduğu izlenimi verilmiştir. Gazetenin Londra, Paris, Berlin ve İstanbul'dan elde ettiği haberlere göre;

*Türkler Trablus'da İtalyalılardan 7000 yaralayub ve katl edubler, 5000 esir edibler, 95 top, 37 pulimiyut (makinelî tüfek), 17000 tüfenk ve yüz min beşik patron alublar ve hemçin Trablus'un çok birisini geru kaytarublar.*⁶⁵ *London- İngiliz*

⁶⁰ Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911, s.2.

⁶¹ Mustafa Arık, *Trablusgarp Vilâyeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askerî-Siyasî Tedbirler (1881-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 3.

⁶² Telgrafat, *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911, s.2.

⁶³ Telgraf Haberleri, *Işık*, S. 32, 19 Kasım 1911, s. 1.

⁶⁴ Telgraf Haberleri, *Işık*, S. 32, 19 Kasım 1911, s. 1.

⁶⁵ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

gazetelerine yazılan telgraflara göre Türkler Trablus'u geri aldılar.⁶⁶ Paris- iki gün muharebe oldandan sonra Türkler Trablus'u geru alublar.⁶⁷ İtalyalılar istiyorlar ki Pirveti, Selanik, İzmir, Rodos ve Midilli'yi denizden topa bassunlar.⁶⁸ Berlin- İstanbul'dan yetişen sahih habere göre İtalyalılar Trablus virub esir düşübler.⁶⁹ Noyabrın birinde Türkler Derene'ye hücum ettilerse de, lakin sonra geru çekilmeğe mecbur oldular.⁷⁰Trablus kalesine giden Türk askeri hücum ettiyse de gene geru kayttılar.⁷¹Diputat Reşif Beğ, Trablus'dan telgraf çeker ki muharebe vaktinde İtalyalılar yarakların (silah) atub çok sürsat koyub kaçtılar ve telgrafhane Türklerin teşriflerine geçti.⁷² London- Bingazi'de Türkler İtalyanların üste od ağıdırub şiddetlu dava ettiler: 27 zabıt 3500 asker helak idub, İtalyanların tamam ordugâhlarını dutub, cemi yarak(silah) ve sürsatların (zorunlu alacaklar) alub, kalanlarında esir idubler.⁷³ Trablus'da İtalya asker erinin azukası kurtarub tamam olmuşdur.⁷⁴

Işık Gazetesinde Türk-İtalyan savaşının gidişatı ile ilgili haberler verilirken Türkler lehine haberler verilmiştir. Bu haberler Londra, Paris, Berlin, Petersburg, Selanik, İstanbul, Mısır ve Kahire'den elde edilen bilgilere göre verilmiştir. Haberlerin yurtdışı kaynaklı olması *Işık* Gazetesi'ni ulusal gazetelerin arasından sıyrıp uluslararası bir nitelik kazanmasını sağlamıştır.

Işık Gazetesi, 1911-1912 yılları arasındaki yayın hayatında Trablusgarp Savaşı hakkında toplam 5 sayısında 32 haber ve 2 makaleye yer vermiştir. Bunlar 8 Ekim 1911- 19 Kasım 1911 tarihleri arasında

⁶⁶ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁶⁷ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁶⁸ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁶⁹ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁷⁰ Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁷¹ Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911, s. 2.

⁷² Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911, s. 2.

⁷³ Telgrafat, *Işık*, S. 8, 17 Mart 1912, s. 1.

⁷⁴ Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911, s. 2.

yoğunlaşmıştır ancak bir yıl kadar uzun bir süre savaştan haber verilmemişken 17 Mart 1912'de tek bir haber verilmiştir. Savaşın Türkler aleyhine sonuçlanması nedeniyle olacak ki savaştan haberlerin gelmesi kesilmiştir.

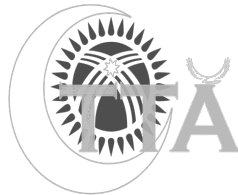
Sonuç

Siyasi, sosyal ve kültürel alanda birçok yeniliği içerisinde barındıran çok programlı bir oluşum olan Cedidçilik hareketini ortaya koyan İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesi ile Rusya Türkleri arasında milli birlik ve beraberlik duygusunu aşlamayı planlamıştır. “Dilde, fikirde, işte birlik” şiarıyla hareketinde basını araç olarak kullanarak toplumda yenilikçi fikirlerin oluşabilmesi için bir algı oluşturmuştur.

Modernist fikirlerin Rusya Türklerinin yaşadığı sorunlara çözüm niteliğinde olması, Türk kadınının toplumdaki konumunun iyileştirilmesinde de rol oynamıştır. İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı'nın *Tercüman*'ın eki olarak yayınladığı *Âlem-i Nisvan* dergisi, Türk dünyasında kadın hareketinin başlangıcı olmuştur. Kadınların hak ve özgürlük mücadelesinde yeni bir dönemi başlatan bu derginin Kafkasya'daki yansıması ise *Işık* gazetesi olmuştur.

Işık gazetesi, tamamen kadınları bilinçlendirme ve kadınların sorunlarını dile getirip bunları çözümlenme amacı taşımıştır. Gazetenin 'Dâhili ve Haricî Haberler' bölümünde de gazetenin amacına uygun olarak Finlandiya gibi gelişmiş ülkelerde kadınların durumları hakkında bilgiler vererek şark kadınlarını eğitime teşvik edilmiştir. Gazetenin bu bölümünde yer alan tek siyasi haber ise kadınlar hakkında değil, 1911 yılında Osmanlı Devleti ile İtalya arasında gerçekleşen Trablusgarp Savaşı'dır. Gerek doğrudan cepheden gerekse dünyanın farklı yerlerindeki basın organlarının verdiği haberlerden Trablusgarp Savaşı ile ilgili gelişmeler yakından takip edilmiştir.

Işık Gazetesi'nde savaş hakkında verilen haberlerde dikkat çeken bir unsur olarak dönemsel olarak daha çok ümmet ve millet bilincinin ifadeleri olan 'Müslüman' ve 'Osmanlı' kavramları tercih edilmesine rağmen bu savaş 'Türk'lerin savaşı olarak nitelendirilmiş ve Osmanlı

Devleti yerine ‘Türk Hükümeti’ veya ‘Türkiye’ ifadeleri kullanılmıştır. Bu kavramların tercih edilmesinde Rusya Müslümanları arasında Osmanlı Devleti’ni siyasi ve iktisadi bunalıma sürükleyen önemli savaşlardan biri olan Türk-İtalyan (Trablusgarp) Savaşı yakından takip edilerek *Işık* Gazetesinde haberler verilmesi Azerbaycan Türklerinin kendilerini Osmanlı Devleti’nin bir parçası olarak kabul ettiklerinin ve aynı derdi paylaştıklarının ifadesi olarak değerlendirilebilir. 109 yıl önce yaşanan bu durum bugün Türkiye ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki “Tek Millet İki Devlet” anlayışı ile hâlâ devam etmektedir.

Kaynakça

“Tehsil” *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi*, Bakı 2007, s. 677-700.

“Hemşirelerimize İhtar”, *Işık*, S.1, 22 Ocak 1911.

“Müslümanların İstidası” *Telgrafat*, *Işık*, S. 28, 24 Eylül 1911.

“Pir Mümtehin Ruhani Atamızın Tavsiyesi Oğlum!”, *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911.

AGBİLİ, Farag, *Trablusgarp’ın İtalya Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

AHUNDOV, Nazım, *Azerbaycanda Dövri Matbuat (1832-1920)*, Bibliyografiya, Azerbaycan SSR EA, Bakı 1965.

ALP, İlker, “Balkan Savaşları’nda Türk ve İslam Dünyasından Gelen Yardımlar”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C.7/ S.2, 2018, s. 273-309.

ARIK, Mustafa, *Trablusgarp Vilâyeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askerî-Siyasî Tedbirler (1881-1911)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

ASKEROVA, Aynur, *Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanları’nın Fikir Hayatındaki Rolü*, Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2000.

BERSE, Kamil, “İsmail Bey Gaspıralı”, *İslam’la Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi*, Dersaadet Kültür Platformu, İstanbul 2012, s. 21-25.

BEYDİLLİ, Kemal, “Trablusgarp Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, 2016, s. 613-616.

ÇAPA, Mesut, "Osmanlı'nın Batılılaşma Sürecinde Bir Dernek: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti", *Perspectives on Ottoman Studies*, Berlin 2010, s. 425-440.

ÇUBUKÇİYEVA, Lenera, "Âlemi Nisvan", *Jenskiy Vopros na Stranitsah Jurnalnala*, https://web.archive.org/web/20180507003156/http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2013_1_2/02/04/ (16.05.2020).

DEMİRYÜREK, Meral, "Müslüman Türk Kadın Dergilerinin 'Kadın Meselesi'ne Osmanlı ve Rus Emperyal Bakışları: Âlemi Nisvan, Kadınlar Âlemi, Kadın", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.11/ S.4, 2014, s. 186-208.

DEVLET, Nadir, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*, Başlık Yayınları, İstanbul 2011.

GÖKTÜRK, İsmail, "Gaspıralı İsmail Bey'in (1851-1914) Kazanlı Âlimlerle Münasebetleri", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 2018, V.5/ I.29.

HABLEMİTOĞLU, Necip, *Gaspıralı İsmail*, Bir Harf Yayıncılık, İstanbul 2004.

HABLEMİTOĞLU, Şengül, Necip, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2005.

HIDIRALİYEV, Darhan, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.2, 1997, s. 65-90.

İGOREVNA, Tatyana, *Liviya v Mejimperialistiçeskih Protivoreçiyah (1911-1915 gg.)*, Dissertatsiya na Sonskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Sankt Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, Sankt-Peterburg 2105.

İZDATELSTVO Nauka, VTOROY Tom, *İstoriya İtalii*, Akademiya Nauk Sssr İnstitut Aseobşey İstorii, Moskva, 1970.

Kadın, Âlem-i Nisvan, S. 26, 1910.

KALSIN, Berrin, "İsmail Bey Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *Uluslararası Hakemli İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, C.2/ S.2, 2014, s. 95-115.

KANLIDERE, Ahmet, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.2, 2000, s. 131-140.

KIRIMAL, Edige Mustafa, "İsmail Bey Gaspıralı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.18, Yeni Türkler Yayınları, Ankara 2002, s. 485-487.

KOÇ, Elif, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, S.60, 2018, s. 181-196.

KOLBAŞI, Ahmet, *İdil-Ural Türkleri’nde XIX. Yy’ın Başlarında Eğitimde Yenileşme Hareketleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

KURAT, Akdes Nimet, “Kazan Türkleri’nin Medeni Uyanış Devri”, *AÜDTCF Dergisi*, C.24/ S.3-4, Ankara 1966, s. 148-149.

MARAŞ, İbrahim, *İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2000.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafka’sında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

MEMMEDOVA, Ragibe, “Işık” Gazetesinin İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovnaya Takdim Edilmesi”, *Işık Kadın*, S.1, 2014, s. 54-58.

Mustafa Bey Alibeyov, “Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!”, *Işık*, S. 28, 24 Eylül 1911, s. 2-3.

ORTAYLI, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.9, İstanbul 1978, s. 343-362.

ÖZDEMİR, Emin, “20. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında Kadın Teması”, *Bilgi Dergisi*, S. 54, 2010, s. 211-230.

ÖZKAN, Fatma, “Fatih Kerimi’ nin Türk Kadınına Bakışı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.20, 2006, s. 101-108.

PINARER, Ataalp Kadir, İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

SAGLIK ŞAHİN, Gürcü Selcan, “İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Âlem-i Nisvan Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.11/ S.4, 2014, s. 210-223.

SÜLEYMANOV, Manaf, *Eşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1987.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, 1985.

Şark Kadınları, Âlem-i Nisvan, S. 26, 1910.

Telgraf Haberleri, *Işık*, S. 32, 19 Kasım 1911.

Telgrafat, *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911.

Telgrafat, *Işık*, S. 30, 22 Ekim 1911.

Telgrafat, *Işık*, S. 31, 5 Kasım 1911.

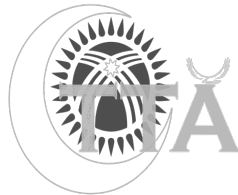
TÜRKYILMAZ, Selçuk, *İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

YALVAR, Cihan, "Türk Dünyasının Sönmeyen Ateşi: İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)", *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C.1/ S.2, 2017, s. 1-22.

YEŞİLOT, Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

YETİŞGİN, Memet, BAŞKAN, Ömer Fatih, "Trablusgarp Savaşı'nda İngiliz Teğmen Herbert Gerald Montagu'nun Faaliyetleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.7/ S.3, 2018, s. 1536-1553.

ZENKOVSKY, Serge A., *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, Güncel Yayıncılık, Ankara 2000.

**600lerde Bizans Harp Sanatına Avar-Türk Tesiri
(Maurikiosun Strategikon'u Hakkında Mülâhazalar)***

**Samuel Szádeczky-Kardoss
Çev. Buğra ATSİZ****

1. Maurikiosun adıyla tanıdığımız askerî uzmanlık kitabı ile bağlantılı olarak kitabın yazılış târihi ve kimin tarafından kaleme alındığı hakkında bir çok soru işâreti ve problem mevcuttur.¹ Fakat gördüğüm kadarıyla uzmanların çoğunluğu bir konuda hemfikirler.² Eserin yazılışı zaman olarak 600den önceki ve sonraki on yıllara denk gelmektedir. Kitap, Bizans harp sanatının o devirdeki durumundan bahsetmektedir.

Yazar, özellikle imparatorluğa komşu olup imparatorluğun harp etme tarzına öncelikle rakip olması mümkün halklara dikkat çekmektedir.

* Makalenin orijinal künyesi şöyledir: Samuel Szádeczky-Kardoss, "Der awarisch-türkische Einfluss auf die byzantinische Kriegskunst um 600", *Studia Turco-Hungarica / Tomus V: Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth-XIth Centuries)*, (Redigit Gy. Káldy-Nagy), Budapest, 1981, s. 63-71. Bu makale, 26 Ekim 1978'de Budapeşte'de "Göçebe Toplumlar ve Devletler" hakkındaki konferansta Macarca sunulan bildirinin geliştirilmiş ve genişletilmiş hâlidir. Konferansın düzenlenmesi ve malzemelerinin Macar dilinde basılması, Macaristan Bilimler Akademisi'nin Doğu Dilleri Bölümü ve Kőrösi-Csoma Topluluğu tarafından gerçekleştirilmiştir.

** Dr., bugra.atsiz@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 22.04.2020; Makale kabul tarihi: 16.05.2020)

¹ Metnin tenkitli basımı: Mauricii Strategicon edidit, Dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihăescu, București 1970. Bu baskının önsözü, daha önceki literatüre ayrıntılı bir şekilde değindiği için buna burada girişmeye gerek duymuyorum. Bir önceki on yılda yapılan yayınlar için ilk önce şuna değinilmelidir: B. Zaeterova, *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice*, Praha 1971.

² B. Barišić-B. Krekić: *Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes I.*, Beograd 1955, 128; G. Cankova-Petkova: *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae II.*, Serdicae 1958, 272; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I.*, Berlin 1958, 418-419; W. Buchwald-A. Hohlweg-O. Prinz, *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München 1963, 325-326; Z. V. Udalcova: *Istoriya Vizantii I.*, Moskva, 1967, 66; I. E. *Καραγιαννόπουλος, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη* 1971, 158-159.

Bahis konusu halklardan askerî bakımdan birer birim teşkil eden guruplara yazar toplu olarak “İskit” (nâdiren Hun) demek ve açıkça zamanın Avar ve Türklerini bunlardan saydığı ifâde etmektedir.³ Maurikiosun eserinde “İskit” göçebelerinden dört değişik şekilde bahsedilmektedir:

A) Bu halklar hakkında Bizans harp sanatı açısından öğretici olmayan gerçekler. Yazar bildirdiklerinden ne şekilde faydalanacağını okuyucuya bırakmaktadır. Burada uzun uzadıya Avarlar ve Türklerin devlet organizasyonu, millî karakterleri, bozkır hayatı ve harbe giderken hareket tarzı tasvir edilmektedir (XI 2, 1-18). Ayrıca “İskitlerin” püskürttükleri zaman geri dönmekteki çabukluk ve ustalıkları söz konusudur (XI 1, 3); bu hareketlilik Perslerin ağır ve hantal süvari ordusuyla mukayese edilmektedir.

B) Başka yerlerde göçebelerin savaşma tarzını karakterize etmekte, aynı zamanda gerektiği takdirde imparatorluk ordularının harp usüllerinin nasıl olması hakkında tavsiyelerde bulunmaktadır. Maurikios bu davranışa en mükemmel örnek olarak şubat ve mart aylarında kış aylarının sebep olduğu kıtlık dolayısıyla göçebelerin atlarının zayıf düşmüş olmalarına ve onlara saldırmanın en iyi bu zaman olduğuna işâret etmektedir (VII 1, 12); ok atmadaki ustalıklarına karşı gelebilmek için harp meydanında kendilerini en kısa zamanda göğüs göğüse savaşıma mecbur etmeye çabalamak lâzımdır. XI, 2, 19-31de (krş. V 4, 1-2) özellikle Hun-İskit halklarına karşı kullanılması gereken askerlik sanatına âit tedbirler koleksiyonu bulunmaktadır. Bu ayrıca başka bir tavsiye ile de tamamlanmaktadır; sür’atle geri dönme kabiliyetine sâhip olan İskit atlıları yanaşık düzenle tâkip edilmeliler (II 1, 11) veyâ dağınık olarak kendilerini tâkip eden İskitlere aniden dönerek cephe almalıdırlar (XI 1, 21-23). Yazar, eğer “İskit” (veyâ Pers) süvârilere karşı yenilgiye uğranılmış ise veyâ onların bir saldırısı bekleniyorsa, sıkı yanaşık düzenle geri çekilen piyâdenin ağırlıkları ortaya almasının lüzûmuna dikkat çekmektedir (VII 12a, 8). Ayrıca “İskitlerin” keşfine en tecrübeli askerlerin çıkarılmasını da tavsiye etmektedir, çünkü göçebelerin yedik

³ Maur. VII 1, 12, XI 2, 1.

atlarının sayısı tecrübesizleri gerçek kuvvetin ne kadar olduğu konusunda adam akıllı yanıltabilir (IX 5, 5).

C) Harp usülleri hakkındaki kitabın Bizanslı yazarı arada bir Doğu Romalı komutanları “İskitlerin” bazı askerî âdetlerinden titizlikle kaçınmaları konusunda da uyardığıdır. Göçebelerin vuruşmanın daha başında yenilmeleri hâlinde tekrar savaşa tutuşmaktan kaçınmadıklarını tesbit etmekte ve imparatorluk ordusunun bundan kaçınması gerektiğini söylemektedir (VII 11a, 1).

D) Nihâyetinde yazar Maurikiosun göçebelerin etkili askerî harekâtının taklit edilmesi konusunda uzun uzadıya pasajları bulunmaktadır. Meselâ ordunun bir **phalanx** formasyonunda değil, birimler hâlinde tanzim edilmesi tavsiyesinde bulunmaktadır (II 1, 6-7). Kaçar gibi yaparken birdenbire beklenmedik bir dönüşle ve pusuda bekleyen birliklerin de iştirâkiyle düşman alt edilebilir (IV 2). Korkuyormuş gibi yaparak düşmanın tetikte bulunmasını önlemek, böylece bir gece baskınıyla alt edilmesini sağlamak (IX 2, 2-3). Maurikiosun tekliflerinden bazıları da savaş sırasında köprü inşaatlarının koordinasyonu (XI 4, 17), süvâri birliklerinin tâlim tarzı (VI 2) ve askerî tâlim vazifesi gören belirli bir tarz avcılık (VII 10, 8 ve 30). Bütün bu usülleri yazar misâl ve “İskit” göçebelerinin tâkip edilmesi gereken harp sanatı vasıfları olarak okuyucuya sunuyor. Ama daha ilginç olan Maurikiosun eserinde Avar savaşçılarında fark ettiği ve aynı zamanda imparatorluk askerlerine âcilen tavsiye ettiği usûlden çok techizattır. Ufak bayraklarla süslenmiş süvâri mızrakları (I 2, 2 med.); dize kadar uzanan ve enseyi koruyan yakalı göñlek* (I 2, 2 fin. et 8), atlar için bir nev’i göğüs koruyucu zırh (I 2, 6) ve göçebe çadırın** (I 2, 10). Arkeolojik bulgular ve bilhassa sanat eserlerindeki tasvirler⁴ bizlere ‘ayân beyân göstermektedir ki bu Bizans askerî uzmanlık kitabındaki bilgiler, Türk-Avar-Hazar devrindeki göçebe halkların gerçek gözlemlerine

* Göğüslük, burada zırh anlamında kullanılıyor [B. A.].

** Yurt [B. A.].

⁴ Katalin U. Kóhalmi kitabında bu bulguları işlemektedir ki bu kitaba aşağıda bolca atıf yapılacaktır: A steppék nomádja lóhátón, fegyverben (Bozkırın atlı ve silahlı göçebeleri), Budapest 1972, 115 (“bayraklı kargı”), 116 (“ense korumalı Kazak”). Göğüs koruyucu zırhtan ve Avar çadırından bu makalede 4. ve 5. paragraflarda söz edilmiştir.

dayanmakta ve “İskit-Hun” gibi çobanlıkla geçinen halklar hakkındaki basma kalıp, sıradan lâfları (topoi) tekrarlamamaktadır.

2. Son on yıllık zaman zarfında Katalin Kóhalminin bozkır atlılarının techizâtını arkeoloji ve tasvir sanatı kaynaklarını mükemmel olarak kullanarak açıkça gösterdiği kitabında⁵, Maurikiosun da eserinin bazı yerlerinde yazarın kendisi bahsetmemekle birlikte büyük bir ihtimalle Türk-Avar tesirinin göze çarpması benim de işimi kolaylaştırdı. Meselâ aşağıda Maurikiostan alınmış olan kısım ile Türk-Avar devrinin göçebe atlısının ilmî tasviri hayrete düşürecek ve tesâdüf denilemeyecek bir benzerlik arz etmektedir. Bu meyânda Maurikios (I 2, 7) Bizans ordusunda savaş atlarının da süslenmesini şu sözlerle tavsiye etmektedir: “Kuyruk kayışına dört püskül ... bir püskül atın çenesinin altına”. Kóhalmi göçebe atlısının tasvirlerine dayanarak hemen hemen aynı şeyleri yazmaktadır:⁶ “Kuyruk kısmından sarkan püsküllerden başka bir püskül de çene altında, başlık takımından sarkabiliyordu”. Yâhut: Maurikios seçme askerlerin atlarının techizâtından bahsederken atın alınının mâdenî bir parça ile korunmasını tavsiye etmektedir (I 2, 6) ve Kóhalminin gözlemlerine göre çağdaş tasvirlerde⁷ bozkır süvârisinin savaş atının alını maskeye benzer özel bir mâdenî madde ile kaplıdır. Dahası, Maurikiosun verdiği mâlûmatlardan (I 2, 2) Bizans askerinin zırhında kayış ve halkaların olduğunu biliyoruz ve Kóhalminin⁸ zikrettiği çağdaş bulgularda göçebelere örgülü^{***} zırhlar veyâ göğsü örten mâdenî levhalar bulunmaktaydı. Levhalar göğüs üstünde birbirini çaprazlamasına kesen kayışlarla bağlanmaktaydılar.

⁵ Bir önceki (5.) nota bkz.

⁶ A.g.e. 187, krş. 118, 123-124.

⁷ A.g.e. 118. Elbette Iustinianus dönemi Doğu Roma süvâriilerinin malzemeleri arasında da atların alınlarını koruyan parçalara denk gelinebilmektedir (Anonymus Köchly 17,3; bkz. aşağıdaki 21. not). Yine de Maurikios’un eserinin bu malzemeyle ilgili sunduğu öneride, Avarların kendilerine özgü alını koruyucularıyla ilgili bilginin rol oynadığı ihtimali göz ardı edilmemelidir.

⁸ A.g.e. 116-117 (“örgülü zırh”).

^{***} Türkçesi “kübe”, birbirine geçirilmiş ufak mâdenî halkalar [B. A.].

Bizanslı yazar ve bulguların gösterdikleri bir takım başka muhtemel bağlantılar daha az göze çarpmaktalar, ama bunlardan söz etmeden geçmek olmaz. Maurikios (I 2, 2) arkeoloji bulguları resimlerinden de görebildiğimiz gibi Türk-Avar devrinde birbirinden ayrı olarak ok ve yay sadaklarının varlığından söz etmektedir.⁹ Bizans el kitabı ok sadağının kapağında (I 2, 2 med.) bahsetmekte, bulunan numûneler o devrin göçebelerinin kapaklı ve kapaksız sadaklara sâhip olduklarına işâret etmektedirler.¹⁰ Maurikios (I 2, 2) ayrıca ok ve yay takımlarıyla birlikte kullanılan bir nev'i rendeden (yâhut eğeden) de söz etmektedir. Bulgulardan anladığımız kadarıyla bu âlet küçük bir “kemik rendesi” ile alâkalı olabilir.¹¹

3. Katalin Kóhalmi'nin değerli kitabını okurken (îtimâda değer veyâ kuvvetle muhtemel) Bizans sūvâri ve bozkır atlılarının techizâtı arasındaki ve önceki paragrafta incelediğimiz ilişkilerden bana daha önemli gelen başka bir ilişki dikkatimi çekti. Maurikios'un ordu için yazdığı el kitabında Bizans sūvâri için âcilen dikkate alınması gereken bir kural bulunmaktadır (I 2, 7): “Eyerde mutlaka iki üzengi bulunmalıdır”. Yazar, üzeninin Latince ‘scala’ dan Yunancaya geçip ‘merdiven, basamak’ anlamına gelen σκάλα kelimesi olduğunu, oradan yeni Yunancaya da geçip günümüzde de üzengi anlamında kullanılan kelimelerden biri olduğunu kaydetmektedir.¹² Avrupada arkeolojik bulgular arasında kalıcı maddeden imâl (metal) edilmiş ve Avar devri bozkır halklarına âit ilk üzeniler ortaya çıkmaktadır.¹³ Açıkça söylemese bile (*expressis verbis*) Bizanslı yazar askerler için yazdığı kitabında imparatorluk ordusunun da üzengi kullanması tâlimâtını verirken Avar savaşçıların techizâtının taklit edilmesinin faydalı olacağını imâ etmekte. Metindeki tutarlılık göz önünde tutulursa bu bağlantının

⁹ Kóhalmi, a.g.e. 104-109 (“ok ve yay sadaklarının ayrımı”).

¹⁰ Kóhalmi, a.g.e. 106 (“okların da üstü kapalıydı”).

¹¹ Kóhalmi, a.g.e. 103.

¹² Bkz. örn. F. Wendt, Langenscheidts Taschenwörterbuch der neugriechischen und deutschen Sprache. Erster Teil. Neugriechisch-Deutsch, Berlin 1978, 422.

¹³ Üzeninin kökeni ve gelişimi hakkında dikkatlice ve iyi belgelenmiş bilgiler, K. Kóhalmi'nin kitabında bulunabilir: Bkz. 88-92, 122-123, 211-213.

neden atlanıldığı kolayca anlaşılır. Üzengi (I 2, 7) hakkındaki paragraftan bir önceki cümlede (I 2, 6) ve onu tâkip eden cümlede (I 2, 8) yazar, Avarları her iki yerde de ismen zikretmekte ve pratik sebeplerden dolayı Doğu Roma ordusunun onları taklit etmesi gerektiğini söylemektedir. Aynı tavır önce savaş atının göğsünün bir zırh ile korunması ve sonra süvâri zırhının kesimiyle (“Kazaklar”ınki gibi) ilgili olarak da görülmektedir. Yazarın, üzengi hakkındaki cümlede bu techizât parçasının göçebeler dünyasından ödünç alındığından bahsetmemesi, bu gerçeğin bilindiğini farz etmesinden ve bilerek veyâ bilmeyerek Avar misâlini tekrarlamamak endîşesinden kaynaklanıyor olabilir. (Kitabın hitâb ettiği okuyucu kitlesi, yâni 600ler civârındaki imparatorluk subay sınıfı bu konuya özellikle işârete gerek kalmadan da üzengi kullanımının eski Romadan kalma bir mîras olmayıp Bizans ordusu tarafından henüz öğrenilmiş bir yenilik olduğunun farkındaydı.)

Geç antik çağ ve erken orta çağ âit Yunanca kelime haznesinin, özellikle tamamını kapsayan modern bir sözlük maalesef henüz bilimin hizmetine sunulmamıştır. Her hâl ve kârda -benim ulaşabilme imkânım dâhilinde- Yunan dilinin konuşulduğu alanda üzengiden ilk olarak Maurikiosda bahsedilmektedir.¹⁴ Böylece birinci paragrafta varılan sonuç haklı olarak desteklenmektedir: 600lerde bu askerî tavsiye ve tâlimatnâmeler kitabı yazıldığı sıralarda üzengi kullanımı henüz göçebelerden alınma yeni ve bir çığır açan teknik yenilikti. Bu sâyede at üstünde durma güvenliği ve atının hareket kabiliyeti katbekat artmıştı. Bu tesbit anlaşıldığı kadarıyla Avrupa medeniyetinin Latin dili alanının yazılı kaynak malzemesiyle de çelişmemektedir. Her ne kadar antik Latince sözlükleri¹⁵ kısmen bir kitâbeye dayanarak üzengi kelimesinin

¹⁴ C. (du Fresne) du Change, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis II.*, Lugduni 1668, 1378; R. Forrer, *Reallexikon der prähistorischen, klassischen frühchristlichen Altertümer*, Berlin-Stuttgart 1907, 775; F. Lammert, *Steigbügel: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung ... von G. Wissowa III A (Stuttgart 1929) 2237-2238 (Maurikios’un eserini temelsiz bir şekilde 8. yüzyılın başlarına tarihlendirir).*

¹⁵ K. E. Georges-H. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch II.*, Hannover-Leipzig 1918, 2786; Finály H., *A latin nyelv szótára (Latin dili sözlüğü)*, Budapest 1884, 1868.

Latincesinin stapia olduğunu iddiâ etmekteyse de adı geçen kitâbenin doğruluk derecesi şüpheli olduğundan dikkate alınmamalıdır.¹⁶ Böylece Avrupa literatüründe üzengi ile tanışıklığın en eski şahidi Maurikiostur (buna Avrupa dışındaki Akdeniz medeniyet alanları dâhildir). Yazılı kaynakların bildirdikleri de bize kalan güzel sanat eserleriyle çelişmemektedirler. Klasik kültürler alanında bildiğim kadarıyla üzengi ilk defa Mısır orijinli fildişi kabartmalarda görülen süvâri tasvirlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu gibi sanat eserlerinin uzmanı W. F. Volbach adı geçen tasvirlerin târihlerinin 6. yüzyıldan öncesine âit olamayacaklarını söylemektedir.¹⁷

Yukarıda Maurikiosun eserinde Bizans muhârip süvâri sınıfının üzengi kullanmanın gerekliliğinin üzerinde önemle durduğu bahisleri inceledik. Yunanca yazılmış olan askerî tâlimatnâme üzengiden başka bir münâsebetle de bahsetmekte ve burada yazılanlar bu techizât parçasının menşeinin bozkır olduğuna dâir elimize yeni bir delil vermektedir. İlgili bölümde (II 8, 3) imparatorluk ordusunun sıhhiye birimlerinden söz edilmektedir. Bu konuda sıhhiye erinin atının terki kısmında da -kurala aykırı olarak- üzengi bulunması gerektiği denilmektedir. Böylece yaralı askerin savaş alanından atın terkisine konulup uzaklaştırılması mümkün kılınmaktadır. Bu tavsiyeye Maurikios sathî bir gözlem eklemektedir. Buna göre üzengi genellikle eyerin ön kaşının altından, yâni Türk-Avar devri göçebe tasvirlerinin at takımlarında da görüldüğü yerden geçmektedir. Bu konuda Katalin Kóhalminin bir tesbitini¹⁸ zikretmek yerinde olur: “Her iki üzengiye birbirine bağlayan kayış eyer topuzunun önünden geçirilerek at sırtına

¹⁶ Glossarium mediae et infimae Latinitatis conditum a Carolo Du Fresne domino Du Cange ... Editio nova ... a Leopold Favre VII., Niort 1886, 583: “Recens est haec inscriptio quam uti veterem laudarunt nonnulli”. - Totius Latinitatis lexicon ... opera et studio Aegidii Forcellini ... Editio in Germania prima IV., Schneebergae 1835, 172.

¹⁷ W. F. Volbach, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters, Mainz ³1976, 61, 66, Taf. 44 Nr. 77, Taf. 47 Nr. 86b. Bu iki sanat eserinden ilkinde G. De Frankovich'in (Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte 11-12 [1963] 124-125) 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmesi kesinlikle çok erkendir (Volbach “Erken tarihlendirme” yazmıştır). Volbach'ın kitabından beni István Erdélyi haberdar etmiştir ki ona teşekkür borçluyum.

¹⁸ A.g.e. 122.

konuluyordu veyâ ön topuz hizasında bağlanıyordu. Bu şekilde süvâri eyer üzerindeyken dizleri epey yukarıda kalıyordu”.

Hemen hemen bir kaç yıl önce antik dünya ilimlerini içeren hatırı sayılır bir ansiklopedide şu cümleler yayınlandı: “Antik Yunan-Roma üzenğiği bilmiyordu.... M. S. 6. yüzyılda ortaya çıkan üzenğinin nereden geldiği tartışmalı bir konudur”.¹⁹ Buna itirâz etmeyi göze alıyorum: Üzenğinin Avarlarla birlikte bozkırdan Avrupaya geldiği şüphe götürmez. Ordu tâlimatnâmesini kaleme alan Maurikiosun kitabında üzenğiden yazılı olarak ilk defa bahsedildiğini görüyoruz. Burada bahis konusu olan bozkırlı çobanlardan müteşekkil bir toplumun insanlığın ierlemesine olan katkısıdır. Bu katkı olmadan batı derebeyliğinin şövalye dünyasının (bu derebeylik sonucunda kapitalizm doğmuştur) ortaya çıkması mümkün olamazdı.

4. Maurikiosun kitabı iki yerde Avar atlarının göğüs zırhlarından bahsetmektedir. Mihăescu'nun metin tenkidi her iki bölümün el yazmalarında birbirlerine uyduğu ve basılı metni kapsadığını ve kodekslerde metinden ayrılan bir okumanın bahis konusu olmadığını söylemektedir. Ama günümüze kadar gelen her iki bölümde de birer çelişki bulunmaktadır. Bir yerde bilhassa eğer savaşa ön safta sürülmüşlerse Bizans özel birliklerinin atlarının göğüs ve boyunları Avarlar örnek alınarak demir veyâ keçeden zırhlarla kaplanmışlardır denilmektedir (I 2, 6). Yazar burada üç alternatiften bahsetmektedir. Göğüs zırhı demir veyâ keçeden olabilir ve Avarları örnek alınarak imâl edilebilir. İkinci metin kısmı (XI 2, 7) Avarlar (ve Türkler) hakkında başka bir şey demektedir: “Yalnızca kendileri zırhlı değil, asillerin de aynı zamanda atlarının göğüsleri demir veyâ keçe ile kaplanmıştı”. İlk alıntıda demir ve keçeden yapılmış zırhın yanısıra Avar örneğine göre imâl edilmiş olması üçüncü varyant olarak gözükürken, ikinci alıntıda Avar (ve Türk) göğüs zırhının malzemesi olarak demir ve keçenin adı geçmektedir. Bu çelişkinin çözümünü ilk alıntının yapılmış olduğu

¹⁹ W. H. Gross, Steigbügel: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike V., München 1975, 351.

kısımda Bizanslı müstensihin bir nev'i dittografi* kurbanı olmuş olmasına bağlamak mümkün. Yâhut anlamına gelen ḥ müstensih tarafından iki kere yazılmış olabilir. Yunancada 'ya ... ya' anlamına gelen ḥ sık sık kullanıldığı için müstensih farkında olmadan bu hatâya düşmüş olabilir. Bu düzeltme ile muhtemelen tahrif edilerek nakledilmiş olan Maurikiosun metninin kendi içindeki çelişkiyi bertaraf etmiş olsak bile yazarın tavsiye ettiği keçeden yapılmış göğüs zırhı mı (ki muhtemelen doğru olan bu olsa gerek), yoksa göz önünde bulundurduğu Avarlar örnek alınarak yapılmış göğüs zırhı mıdır? İkinci şık gramer yapısı bakımından pek ihtimal dâhilinde olmamalı. Çünkü *κατὰ τὸ σχῆμα τῶν Ἀβάρων* hemen *ἀπὸ κεντούκλων* tâbirinin arkasından gelmektedir ve metni böyle anlamak da pek mümkün olamamaktadır, zirâ demirden imâl edilmiş göğüs zırhının tavsiye edilmiş olmasına daha Iustinianos (527-565) zamanında yazılmış olan bir Bizans askerî tâlimatnâmesinde raslıyoruz ["Anonymus Köchly" 17, 3].²⁰ Bu kitabın yazarının Avarları misâl göstermiş olması ise imkânsızdır, çünkü Avarlar Iustinianosun son yıllarında imparatorluğun sınır bölgelerinde görülmeye başlamışlardır.²¹

5. Kısaca imâ ettiğim üzere Maurikios eserinde Bizans süvâriyelerinin Avar çadırları gibi çadırlar kullanmalarını da tavsiye etmektedir, çünkü bu çadırlar güzel gözükmelerinin yanında aynı zamanda pratiktirler de. Böylece karşımıza bu tip çadırların nasıl kurulduğu sorusu çıkmaktadır. Kamp hayatının parçası olan bu barınakların belirgin özelliği hakkında F. Aussaresses kendi görüşünü destekleyen bir tefsirde bulunmaktadır.²²

* Bir harf, kelime veyâ cümlelerin yanlışlıkla metni kopya eden tarafından tekrar edilmesi [B. A.].

²⁰ Des Byzantiner Anonymos Kriegswissenschaft (Griechische Kriegsschriftsteller. Griechisch und deutsch ... von H. Köchly und W. Rüstow. II 2.) Leipzig 1855, 106.

²¹ Elbette Avarların aynı malzemelerin Doğu Roma süvâriyelerinin demir göğüs zırhları üzerinde etkili olması tamamen ihtimal dışı bırakılamaz (krş. atların alın koruyucularıyla ilgili yukarıdaki 8. not).

²² F. Aussaresses, L'armée byzantine à la fin du VIe siècle d'après le Strategicon de l'Empereur Maurice, Bordeaux 1909, 58: "La tente romaine était carrée; la turque ronde, en feutre ou même en soie rouge. Gloss, de Bale: τὸ σφερικὸν διατεταμμένον ὕφασμα. Suidas τένδα παρ' ἡμῖν οἰκία ἐκ λίνου." Ayrıca bkz. R. Grosse, Römische

Alışlagelmiş Roma asker çadırlarının şekli dörtgen iken²³ Türkler ve Avarlar dâire şeklinde çadırlar kullanıyorlardı. Dâire şeklinde olan çadırların rüzgara dayanıklılığı düz satıhla sınırlı dörtgen çadırlara nazaran daha fazlaydı. (Arkeolojik bulgular göçebelerin daha İskitler devrinden beri yaygın bir tarzda yuvarlak çadır kullanmayı bildiklerini göstermektedir.)²⁴ Bizans askerî el kitabının yazarına göre Avar çadırlarının bir özelliği de daha avantajlı bir tarafının olmasıdır. István Fodor arkeoloji, tasvir sanatı ve dil bilimleri ilmî gerçeklerini karşılaştırarak “Avrasya bozkırları göçebelerinin kafes iskeletli yurtlarının kullanımının 4.-7. yüzyıllarda yaygınlaşmaya başlamış olduğu” sonucuna varmıştır.²⁵ Bu tür çadırlar çok rahat taşınabiliyor ve kurulmaları yarım saat bile almıyordu. Maurikiosun eserinde tavsiye ettiği gibi yurt tipi çadırların taklidinin Doğu Roma ordusuna ancak fayda sağlayacağını kabul etmek gerekir.²⁶

Tercümanın Açıklamaları:

Militär-geschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin 1920, 302-303, 307.

²³ Bir önceki (23.) notta Aussaresses’in ve Grosse’nin atf yapılmış olan yazılarına ek olarak ayrıca bkz. V. Chapot, “Tabernaculum”, “Tentorium”: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines ... par Ch. Daremberg ... E. Saglio V., Paris (1926) (?), 11-12, 116-119; Lammert, Tabernaculum: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung ... von G. Wissowa IV A 2. (Stuttgart 1932), 1873; Lambert, Papilio: Paulys Realencyclopädie ... XVIII 3. (Stuttgart 1949), 978-979; A. R. Neumann, Tabernaculum: Der kleine Pauly. Lexikon der Antike V., München 1975, 479.

²⁴ B. N. Grakow, Die Skythen, Berlin 1978, 67.

²⁵ Alıntı István Fodor’un baskıda olan makalesindedir: “Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez” (Ev kültürümüzün tarihine arkeolojik katkılar). Makale “Népi Kultúra – népi társadalom” dergisinde yayımlanacaktır. Henüz yayımlanmamış makalesinin metnini kullanmama izin verdiği için yazara teşekkür ederim. Ayrıca krs. I. Fodor, Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland (Opuscula Byzantina IV.), Szeged 1977, 67-69.

²⁶ Maurikios’un metninin incelenen bu parçasının söz konusu yorumlanması ayrıca A. v. Gabain’in görüşüyle benzeşmektedir; ona göre makas biçimli yurtlar 756’dan önce, büyük ihtimalle Avrasya bozkırlarının Türk-Avar çağında geliştirilip kullanılmıştı.

a) Makâle burada bitiyor. Aslı Macarca olan yazı Almancaya çevrilmiş, ben de Almancadan Türkçeye çevirdiğim için tâbir yerindeyse yazı biraz tavşanın suyunun suyu oldu. Almanca tercüme de biraz zorlanarak yapılmış olsa gerek, çünkü bir iki yerde hata var. Fakat bu makâlenin önemini azaltmıyor. Samuel Szádeczky-Kardoss'un sâdece Avarlar hakkında yazdığı makâle sayısı Internette bulabildiğim kadarıyla tam 31. Walter Pohl'un Avarlar hakkında aslı Almanca olup 1988 yılında ilk defa Münihte yayınlanan *Die Awaren: Ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.* (3. basım 2015), Verlag C. H. Beck oHG, München 2015, adlı kitabının İngilizceye çevrilip 2018 yılında *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe 567-822* adıyla Cornell University Press tarafından yayınlanan nüshasında yalnızca kaynaklar 60 sahife tutuyor. Kaç kaynak verilmiş saymaya gerek görmedim, ama içlerinde bir tane Türk adına raslamadım.

Geçenlerde *Turán, İlim Fikir ve Medeniyet Dergisi Sayı 36/2018* adlı bir dergi elime geçti. [Burada Turan kelimesinin neden Turán diye yazıldığı veyâ İlim ve Dergisi kelimelerinden sonra neden virgül konulmadığının hangi fikre hizmet ettiğini sorgulamayacağım, yeri burası değil. Buradan naklettiğim bilgilerdeki imlâ da bana âit değildir]. Derginin bu sayısında (s. 123-128) Erhan Karaoğlan ve Ali Gezginci tarafından hazırlanmış olan bir *Türkiye'de Yapılmış Olan İskit/Saka Çalışmalarına Dair Bir Bibliyografya Denemesi* var. Deneme kısımlara ayrılmış. A) İskit/Sakalara Dair Yapılmış Çalışmalar (9 adet) B) İskit/Sakalara Dair Bilgi İçeren Çalışmalar (13 adet) C) Tez Çalışmaları (16 adet) D) Makale Çalışmaları (54 adet). Toplam 92 adet. Bunlardan sâdece bir tanesinde Avar adı geçiyor. Benim asıl garibime giden de yazarların deneme girişinde yazdıkları. Şunu diyorlar:

“İskit/Sakalar mevzusu Türklerin köken mevzusu araştırmalarında büyük önemi haizdir; fakat bu kadar büyük bir önemi sinesinde barındırmasına rağmen, Türkiye’de yapılmış olan çalışmalar, Türkiye dışında yapılmış olan çalışmalara karşılık yüzeyseldir. Bu araştırmaların yüzeysel kalmasında, alanın zorluğu, kaynaklara erişimin sıkıntılar ihtiva etmesi, disiplinler arası çalışmaların meşakkatli bulunması gibi muhtelif

problemler sunularak, İskit/Sakalar ile ilgili araştırmalara pek yönelinmemiştir. Ancak yabancı literatürler tarandığında Avrupa ve sair Türkiye dışındaki üniversitelerde araştırmacıların bu problemleri hiçe saydığıının ve ne derece zengin eserler ürettiğinin şâhidiyiz. Buna nazaran Türkiye'deki çalışmalarının eksikliğinin ya da fazlalığıının belirlenmesi adına, böyle bir çalışmayı yapıp, bizim için önem arz eden bu mesele üzerine binâ edilmiş çalışmaların bir genel haritasını çıkarmak temel gayemiz olmuştur”.

“Bu araştırmaların yüzeysel kalmasında, alanın zorluğu, kaynaklara erişimin sıkıntılar ihtiva etmesi, disiplinler arası çalışmaların meşakkatli bulunması gibi muhtelif problemler sunularak” gibi mâzeretlerin düz Türkçesi ‘biz tembeliz, mâzeret uydurmakta üzerimize yoktur, üstelik kendi dilimizde doğru dürüst yazamazken bir de yabancı dil mi öğreneceğiz’dir. Bir yandan Avrupa ve sair Türkiye dışındaki üniversitelerde araştırmacılar bu gibi problemleri hiçe sayıyor deyip ardından bin dereden su getirmek akademik hayatta kabul edilemez. Yapılacak iş bence Avrupalı ve diğeri yabancı araştırmacıların neden bu ve benzeri mâzeretlere başvurmadıklarını öğrenmek olmalı. İlmî ciddiyet bunu icâb ettirir.

b) Aşağıdaki Avar atlısı tasviri 1. paragrafın son kısmında bahsi geçen özellikleri taşımaktadır. Ufak bayraklarla süslenmiş süvâri mızrakları; dize kadar uzanan ve enseyi koruyan yakalı göñlek [göğüslük, burada zırh anlamında kullanılıyor B. A.] ve atlar için bir nev’i göğüs koruyucu zırh.

c) Maurikios Bizans ordusunda savaş atlarının da süslenmesini şu sözlerle tavsiye etmektedir: “Kuyruk kayışına dört püskül ... bir püskül atın çenesinin altına”. Köhalmi göçebe atlısının tasvirlerine dayanarak hemen hemen aynı şeyleri yazmaktadır. “Kuyruk kısmından sarkan püsküllerden başka bir püskül de çene altında, başlık takımından sarkabiliyordu”.

Bu tasviri kullanmam için iznini aldığım Tilla Deniz Baykuzu Hoca Hanıma çok teşekkür ederim. Resim Ming dönemine âit Zhou Quan adında bir ressamın 'Sülün Oklama' adlı çalışması. Sarayda resim eğitimi almış olan Zhou Quan'dan zamanımıza kadar gelen tek resim. Zhou Quan 1457den 1487ye kadar resim okulunda kalmış. Burada dikkatimi çeken Maurikios ve Kóhalmi'nin târif ettikleri atları süsleyen kuyruk ve çene püsküllerinin de bu resimde görülmeleri. M. S. 600ler ile 1450ler arasında 8 asırdan fazla bir zaman olmasına rağmen hemen hemen aynı tarz takımların kullanılıyor olması tesâdüf olamaz. Değişen tek şeyin burada kuyruk kısmından püskül değil de kayış sarkıyor olması. Bu süslemelerin Çinlilerden mi kuzey halklarına geçtiği yâhut kuzey halklarından mı Çinlilere geçtiğini bilmiyorum. Benim alanım değil.

d) Maurikios seçme askerlerin atlarının techîzâtından bahsederken atın alının mâdenî bir parça ile korunmasını tavsiye etmektedir ve Kóhalminin gözlemlerine göre çağdaş tasvirlerde bozkır süvârisinin

savaş atının alnı maskeye benzer özel bir mâdenî madde ile kaplıdır. Aşağıdaki resmi Erhan Göksunun Ötüken Yayınları tarafından 2008de neşredilen Türk Kültüründe Silah isimli kitabınının 243. sayfasından aldım. Bu güzel çalışmayı herkese tavsiye ederim. Bu ve benzeri at başlık zırhlarına Türklerin ne isim verdiği hakkında maalesef bir kayda raslamadım.

e) Göçebelerde örgülü [Türkçesi “kübe”, birbirine geçirilmiş ufak mâdenî halkalar] zırhlar veyâ göğsü örten mâdenî levhalar bulunmaktaydı. Bunlara misâl olarak aşağıdaki tasvirleri gösterebiliriz.

V. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Göçebelerin Batı'ya Doğru Sürüklenişi
III. Bölüm Kumanlar ve Peçenekler*

H. H. Howorth
Çev. Emine DİKMEN**

Özet ***

Tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkistan'dan yapılan göçlerle kuzey rotasında ilerleyen Türk halkları, genellikle Karadeniz bozkırları, günümüz Ukrayna sahasının güneyinde varlık göstermişlerdir. Bu kitlelerin büyük bir kısmı buradan daha batıya doğru ilerlerken bir kısmı da bölgenin güçlü unsurları arasında kimliklerini yitirmişlerdir. Bu çalışmada ele alınan boylar ise Peçenekler ve Kumanlardır. Bunların isimleri bilirse de kökenleri konusunda tartışmalar hâlâ devam etmektedir. Hazar, Uz ve Kumanların baskısıyla daha batıya doğru sürüklenen Peçenekler sadece Ruslarla mücadele değil aynı zamanda Avrupa'nın bir nevi şekillenmesinde de önemli bir etkenlerdir. Nitekim bu ulus, Macarları buldukları yerden iterek onların bugünkü yurtlarına yerleşmelerine yol açmıştır. Aynı şekilde Peçenekleri daha batıya doğru uzaklaşmaya zorlayan Kumanlar ise bölgedeki güç dengelerini sarsarak, bölgede zaten azalmakta olan istikrarın tamamen yok olmasına sebebiyet vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: *Peçenekler, Kumanlar, Macarlar, Ruslar, Bizans İmparatorluğu.*

* H. H. Howorth, 'On The Westerly Drifting of Nomades from the Fifth to Nineteenth Century, Part III. The Comans and Petchenegs', *The Journal of the Ethnological Society of London (1869- 1870)*, Vol.2 No.1, 1870, ss. 83- 95.

Bu makale, yazarın dört bölümden oluşan çalışmasının üçüncü kısmıdır.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ ABD, dikmeneminenur@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 11.03.2020; Makale kabul tarihi: 23.05.2020)

*** Bu kısım, asıl metinde olmamasına rağmen okuyuculara kolaylık olması adına çevirmen tarafından eklenmiştir.

On the Westerly of Nomades from the Fifth to Nineteenth Century Part III. The Comans and Petchenegs

Abstract

From the early periods of history, the Turkic peoples, who moved along the northern route with the migrations from Turkistan, often existed in the steppes of the Black Sea, in the south of the present-day Ukrainian field. Some of them moved further west from steppes of Black Sea, while others lost their identity among the powerful constituents of the region. In this article, Petchenegs and Comans which were Turkic nation was reviewed. Although their names are known, discussions about their origins are still ongoing. The Pechenegs, driven further west by the pressure of Khazar, Uz and Comans, were an important factor not only in the struggle against the Russians but also in the shaping of Europe. As a matter of fact, they had driven the Hungarians from their places and led them to settle in their homes today. In the same way, the Comans, driven the Pechenegs further west, shaken the balance of power in the region and caused the complete destruction of the stability, it was just about to dissipate in the region.

Key Words: *Petchenegs, Comans, Hungarians, Russians, Byzantine Empire.*

(Makalenin II. Kısmı *The Journal of the Ethnological Society of London (1869- 1870)*, Vol.2 Sayı: 1’de basılmıştır. ss.378–387)

Şimdi Avrupa etnolojisi ile daha çok bağlantılı bir alanın incelenmesine geri dönelim. Burada daha büyük zorluklar ve karışıklıkla karşılaşacağız. Bazı yaklaşımlarla Türk istilacılarını Jaxartes’in(Sir Derya) güneyinde, Fars yerleşimcilerden ayırabiliyoruz. Onlar, modern bilimin sınıflandırılmasında, insan ırkının iki ayrı bölümüne aittirler. Din, görgü-tutum ve adetler, beden yapısı ve dil, bu

ayırma yardımcı olan özellikler sunar. Sir Derya'nın kuzeyinde, Kırgızların geniş çöllerinde, Küçük Tatarların ve Sibiry'a'nın bozkırlarında çok daha karmaşık koşullarla karşılaşırız. Ayrım, türden ziyade bir derecelendirmedir ve biz bu ayrımları türetirken, aslında zorlukları da çoğaltırız. İran'ın tamamı olarak nitelendirilen Turan, ırk ve devletlerden ziyade hemen hemen birbirine yakın ve ortak geleneklere sahip boy ve ailelerden oluşan bir bütünü ortak ismi olarak kullanılır. Hepsi bitişken tipte bir dil konuşurlar ve biz kendi zamanımızdan uzaklaştıkça onlar birbirlerine daha yakın olurlar; bu sebeple onları bir katı bir şekilde tasnif etmek imkânsız hale gelir. Latham'ın adına büyük saygı duyduğumdan (ve ona saygı duymak için bazı sebeplerim var), onun isimlere ve ayrımlara eklediği yapay ağırlığa ya da onun görüşlerinin icap ettiği bir şekilde, keskin tanımlanmış ırklara inanmam. Ugor, Türk ve Moğol'un etnik değerden daha çok, coğrafi değer olduğuna inanmaktayım. Eğer Ugor adı ile Buz Deniz'i sınırları boyunca zor şartlar altında yaşayan ve yapısal özelliklerini Lâponya'da alan boylar ve Türk adı ile geniş Tatar ve Türkistan düzlüklerinde bir dizi medeniyetlerin öncüsü olan, onlardan güçlü bir soya/bağa erişip ve dil, görgü-gelenek ve fiziki özellik olarak görünüşleri değişen, bir Türk ırkı olan Uygurların bu azametli ırkları kastediliyorsa, ben bu sınıflandırmadan memnunum; ancak bu uç tipler arasında neredeyse her tür ara form, az çok ortak özelliklere sahiptir örneğin, Başkırtların yerli isimleri ve fiziksel biçimleri oldukça Ogur iken, dilleri ise oldukça Türk'tür. Bunu göz önünde bulundurarak herkes, Bizans'ın binlerce çelişkili ifadesini uzlaştırmamanın neredeyse insanüstü zorluğunu anlayabilir ve Arap coğrafyacılarının sıklıkla yaptıkları gözleme dayalı isimlendirmeleri için, bu biraz itici ve davetsiz olan etnolojik araştırma alanında, halâ süregelen karışıklıklar için yeterli sebep bulabilir. Çok azı bunu üstünkörü bir incelemeyle başardı, ben de dostlarımdan daha iyi olduğumu iddia etmiyorum. Ben, onların tecrübelerinden yararlandım ve ulaşılacak her uzmana danıştım, aralarında bilhassa unutulmuş Strahlenberg'i, toplumun etnolojisi ile büyük çalışmaları tercüme etmesi gereken, zahmetli bir işi üstlenen Zeuss'u ve daima hazır bulunan Klaproth'un adlarını belirtme

müsaade edin; bu bulgularla, naçizane eleştiri istediğim için, bağlantılı bir teori vermeye çalıştım.

Öncelikle Moğollar hakkında birkaç söz söylemeliyim. Bilindiği üzere Moğolistan'ın doğusunda asıl Moğollar ve batısında Kalmuklar olmak üzere onlar, coğrafyacılar tarafından iki büyük kola ayrılmışlardır. XVII. yüzyılın başlarında, Avrupalı Kalmukların, kendilerinden önce Nogay ordularının birçoğunu Tobol ve Yayık/Ural arasından sürdüklerinde, Küçük Altay'daki ana ırkından ayrıldıklarını zaten açıklamıştım. Olöt olarak bilinen Altay Kalmukları, kökenlerini Kokonoor ya da Mavi Göl ve Tibet'te bulunan Tangutlardan alır ve ben de bu hadise için tartışmaya herhangi bir sebep görmüyorum. Onların Balkaş Gölü ve Soongaria'daki(Sincan) yerleşimlerinin tarihinin, Cengiz zamanından daha önce olduğuna inanmıyorum ve onların Karakurum Büyük Moğol Hanlığı'nın egemenliği sırasında aşamalı bir şekilde sürüklendiklerine inanmaktayım; onların mevcut bölgeleri, Cengiz'in erken dönem savaşlarında, adı hâlâ Özbek boylarının birinde ve Kırgız boyları arasında yaşayan, bu nedenle Türk olduğu düşünülen Naymanlar tarafından işgal edildi. D'ohnson'un iddia ettiği gibi, Olötlar Keraitlere kadar izlenecekse, bizim bu vaziyet için başka kanıtımız vardır. Zira Cengiz zamanından önce Moğolların batıda, Çinli yazarlarca kırk dokuz bayraklı/sembollü ordular diye nitelendirdiği asıl Moğolların mevcut sınırları ile çevrili olduğunu düşünmekteyim ki bu sınırlar kabaca Thian Shan Nanloo veya Küçük Buhara, Tiyan Shan Pelo veya Soongaria (Sungurya –Sincan)olarak bilinen Çin Türkistanı'nın(Doğu Türkistan) büyük illerinin doğu sınırlarıdır. Moğollar güneydeki Çin Seddi'nden kuzeydeki İrkutsk eyaletine kadar tüm ülkeyi işgal ettiler; Büyük Gobi çölünde dolaştılar ve onların başlıca odaklandıkları yerler, Baykal Gölü çevresindeki bölgeler oldu. Böylece batıya doğru sızdılar. XIII. yüzyılın ortalarında yazan ve onların arasında yaşamış olan Bar Hebraus, batı sınırını Igurri Turcæ ülkesine yerleştirir ve aynı Moğolların Igurri'yi fethettiğini ve onlardan haraç aldığını söyler ki, bu Igurriiler Beşbalık Uygurlarıydı. Daha sonra, onlar Kırgız çöllerini yavaş yavaş kanlarıyla süzdüler ve aynı şeyi Nogay Tatarlarına daha ufak çapta uyguladılar.

Moğolların etnik yakınlıkları hakkında benden bir görüş istenseydi, bunların sadece her iki taraftan komşuları olan Türklerle bir Tunguz karışımının sonucu olduğunu söyleyebilirim, diğer yandan komşuları olan Kalmuklar ve Buryatlar gibi boyların Türk formlarına dönüştüğü gibi onlar da batıda nerdeyse solup gidiyorlardı, öte yandan, aynı şeyi aslen Tatar adının kullanıldığı Baykal boyları aracılığıyla, şüphesiz ikinci olarak dini ve sosyal koşullarını en çok etkiledikleri en fazla akrabalığı olan Tunguzlara, daha da acımasız bir şekilde yapmışlardır.

Kalmukları bertaraf etmeyi başardığımız, kuzeyde Küçük Altay, güneyde Tibet, doğusunda Gobi çölü ve batıda Büyük Buhara ile sınırlandırılmış Çin Türkistanı'nın(Doğu Türkistan) büyük illeri; verimsiz görünüşlerinden ötürü Büyük Hitay-Çin tarafından ve aşağı/bayağı konumları sebebiyle Araplar tarafından Kara Kathay ya da Siyah Kathay olarak bilinmekteydi.

Kathay adı, Çinli yazarlara göre Leao olarak bilinen Kitanlar veya Khitans'tan türetilmiştir. Kitanlar, 907'den beri Çin'in efendileriydiler. 1125 senesinde, bir Mançu ırkı olan Niu Tche, Kitanların gücünü kırdı ve bir kısmı Kaşgar'ı ele geçirerek oraya yerleşti. Bunlar Çinliler tarafından batı Leao olarak bilinen ve isimlerini Kara Kathay/Hitay'lara veren Kitanlar'dı. Sadece liderleri Kitanlardan oluşmaktaydı, geri kalan askeri yapı ise Cengiz'in ordusu gibi Türklerden oluşmaktaydı. Onlar defalarca Transoxiana'yı(Mâverâünnehir) istila ettiler ve 1171'de Harezmlileri yendiler. Eğer bu hadiseye inanmak gerekirse onların en mühim başarıları Gürcistan'ın işgali idi. Chaitaki olarak adlandırılan, toprakları ise Khaita ya da Kara Khaita olarak bilinen, Kitanların torunları olduklarını iddia eden bu ırk halen mevcut durumda. Bu rivayetin nasıl çürütüleceğini bilmiyorum ve bu belirsiz kabile hakkında daha fazla bilgi için şükran duymalıyım. Bildiğimiz kadarıyla onlar Türktü ve Basianlarla/Pasianlar(?) mücadelede müttefiktiler.

Kitanların gelişinden önce Çin Türkistanı(Doğu Türkistan), başlangıçta Selenga'nın güneyinde yerleşmiş aslen Kao-tche ordasının

bir boyu olan, Çinliler tarafından Hoe-tche¹ olarak bilinen meşhur bir gücün yurduydü. Onların hanı 742'de, Çin İmparatoru tarafından büyük han olarak kabul edildi. 745'te onun imparatorluğu Batı'daki Altay ve İrtiş ve doğu'daki Tunguzların ülkesinin sınırlarına ulaştı. Arapların Kanton'u yaktığı aynı sene olan 758'de, Çin saray meclisinde bu Büyük Han'ın elçisi ile Abbasilerin ikinci halifesi Abdullah el-Mansur'un önceliği arasında bir tartışma vardı.² VIII. yüzyılın sonunda, Hoeitche İmparatorluğu Asya'nın en önemli imparatorluklarından biriydi. Diğerleri arasında, Kırgızlar bunlara bağlı kaldı.

Bu Hoeitche ya da Goeitche, aynı zamanda, adından da anlaşıldığı üzere, Samanilerin Arap fetihleri ile temas halindeydi ve birçoğu, Transoxiana'nın(Mâverâünnehir) sınırlarında Muhammedizm'i benimsedi. Aslında onlar, Nubiyalı coğrafyacı tarafından Odhkos (Okuz/Oğuz), birçok Arap tarafından da Gusses (Guzlar) olarak biliniyordu ki, onların Güney Asya'nın istilacıları olan Gazneliler ve Selçuklular gibi milletlerin asıl nüvesini oluşturan bir Türk ırkı olduğunu biz daha önce uzun ve detaylı bir şekilde yazmıştık. Onların geçmişleri De Guignes tarafından Cha-to (Şato), Mesudi tarafından Tagazgaz (Tokuz-guz) ve Araplar tarafından Bagargar (?) olarak bilinen Uygurların ya da Kaotcari Türkleri'nin bir karışımıydı. Türk kronikleri kendi ırklarını kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırmakta ve her birinin atası olarak isimsiz bir kahramanı bulunmaktadır: bu gruplar Oğuz ve Uygurdur. Türklerdeki bu geleneklere olan inancım diğer ırklara göre çok daha fazladır. Bu durum, pek çok gerçek tarafından doğrulanır; Özbeklerin ve Uygurların dili hemen hemen aynıdır ve bilinen en saf/öz Türk deyimleridir, alışkanlıkları ve gelenekleri de aynıdır.

M. Vambery'nin Uygur edebiyatının kalıntılarını incelemesinin neticelerini sabırsızlıkla beklemekteyim. Şu anda, Cengiz'in de kendi halkına toprağı ekmelerini öğreten Asya'nın tipik bir medeniyeti olan,

¹ Yazar bu ad ile Guzları kastedmiştir. Ç.n.

² Joseph de Duignes, *Historie Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols*, Desaint & Saillant, Paris 1756.

ilk Nestûrî misyonerleri arasında olağanüstü bir emek sarf eden çiftçilerin aynı unsurlar olduğu konusunda birleştiğimiz bu adı Uygur adıyla ilişkilendirirken, Arap tüccarların İspanya ve Arabistan'ın ürünlerini Sibiryaya ve Çin'in ürünleri ile değiştirdikleri bilhassa Konam-tcheou(Kanton) şehrinde dolayı toprakları, söz konusu olan bu başarıları Uygurlara bağlarken, bu mahalde Uygurları cesur kardeşleri Hoeitche/Guzlar'le birlikte batıya doğru takip etmeliyiz. Makalemize devam edelim.

Sürekli olarak batıya doğru sürüklenmelerine rağmen Hoeitche veya Guzlar, halâ Çin ile ilişkilerini sürdürmüşler ve yaklaşık 890'a kadar Çinliler onlardan haraç almışlardı. Şimdi ise onlar Sâ mânîlerin iç isyanlarında meşhur olmuşlardı. Buğra Han'ın hâkimiyetinde onlar, 992'de Buhara'yı aldılar; ayrıca Buğra Han Kaşgar, Balasagun, Hotan, Karas ve Çin'e kadar bir ülkeye sahipti. Gürcistan'a kadar ilerledi ve onun halefi İlig İl-Han hem Semerkand hem de Buhara'nın hâkimiydi. 999 senesinde Hoeitceler/Guzlar, Sâ mânî Hanedanlığını ortadan kaldırdılar ancak halâ Çin'e vergi ödediler. Şimdi onların Kitanlarla mücadelelerine ve bu doğu işgalcilerinin önünde dağılmakta olan güçlerine kulak vermeliyiz. Onların İran içlerine doğru gittiklerine dair zaten bir izahat yapmıştım: ancak bu sadece bir kısmının tarihini içermekteydi. Bir diğer kısım, Kırgız Çöl yolunu tutarak Volga'ya doğru yöneldi. Üçüncü kısım ise ana yurtlarında kalarak ve benim de inandığım üzere, atıfta bulunduğum Naymanlar'ın ve batı Çin Türkistanı'nda halâ bulunan çok sayıda Türk ırkının ataları oldular. Timur'un kronikçileri ve diğer yazarlara göre, Hokand Nehrinin³ güneyine ve Kırgız çöllerinde yer edinmiş olan ve onlardan ötürü Deşt-i Jete olarak adlandırılan Jete veya Geteh nüfusun bir kısmının, İslamiyet'e dönmemiş pagan inançlı Türkler olarak kaldığına

³ Yazar burada Sır Derya Nehri'ni ifade etmiştir. Ç.n. Daha fazla ayrıntı için bkz: Annette S. Beveridge, "The Babar-Nama Description of Farghana", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, urnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press,1910, ss.111–128.

inanıyorum. Timur onlara kendi halkım demiştir.⁴ Bu Jut ve Get teriminin çelişkili kökenlerinin, Sikh yıllıkları olup olmadığını bilmiyorum.

Khitan istilasının bazı Hoeitcheleri/Guzları batıya doğru sürdüğünü açıklamıştım: bunların Kırgızların acımasız ve kumlu yaşama alanlarında kalmaları olası değildir ki bunu Arap Mesûdî'nin kayıtlarında buluyoruz, yaklaşık olarak X. Yy. başlarında Türk halkarından olan Guzların ordası Volga'nın (Mesûdî Nites der) doğu kısmında kışlamışlar, Volga(İtil) donunca at sırtında Hazar topraklarını istila etmişlerdir.

Avrupa'nın Doğu sınırı olan Volga, Bizanslılara ve Ruslara, onların yıllıklarında bahsedilen böyle bir istila [bilhassa sadece münferit bir saldırı olması muhtemel olmadığı için] bulmamızı sağlayacak kadar yakındı ve onlara dönersek, kendimizi bu tür bilgilerin uzun bir dizisi arasında buluruz. Her ne zaman Arapların ifadelerinde Guzlar veya Guz terimine rastlasak, Bizans tarafından kullanılmış Uzlar ve Kuman terimlerini görürüz, eski terim daha çok bir belirsizlikle kullanılmış ve bazen Peçenek ismi de buna dâhil edilmiştir. 1070'te Anna Komnena ilk olarak Kuman ismini kullanmıştır. De Guignes ise Kuman sözcüğünü, oldukça dağınık bir etimoloji olan Turcomani/Türkmen'in daha küçük bir versiyonu haline getirir. Bariz bir şekilde bu sözcüğün Persler tarafından Kumestan ülkesi olarak bilinen Kouma ya da Kuma nehrinin adından türediği ve XI. yy'ın sonunda yazan Arap yazar İdrîsî'nin de o bölgeyi Kumanların bölgesi olarak adlandırarak ülkelerine el- Kumanya dediği bilinmektedir.⁵

Bu sebeple Kumanlar, Guz tarihinin izlenmesinde küçük bir değere sahiptir; bu sadece onların vaziyetlerine dair tanıtıcı bir çıkarım sağlar. Rus kronikçisi Nikon, onlardan Kumani daha doğrusu Plowtzy olarak bahseder. Schlözer'in aktardığı bir başka yazar ise 'Cumani yani Plowtzi' der. Kumanların Bizans İmparatorluğu'na yaptıkları istilalardan

⁴ The Mulfazat Timur or Autobiografial Memoirs of The Moghul Emperor Timur adlı eserde 'Jeteş' adının yerine zaman zaman Özbek adı kullanılmıştır. Ç.n. Bkz.: The Mulfazat Timur or Autobiografial Memoirs of The Moghul Emperor Timur, İng. Tr. Major Charles Stewart, Holborn 1830. s.9.

⁵ Julius Von Klaproth, *Travels in the Caucasus and Georgia*, Dublin 1814, s.155.

biri anlatılırken, Bizans yazarlarının onlara Kumani dediği yerde, Nestor onlara Polowtzi der. Böylece biz Bizanslıların kullandığı Kuman adını, XI. ve XII. yy'da yazılan Rus yıllıklarında ünlenen Polowtzki adıyla tanımlamaktayız. Polowtzki sözcüğü sadece 'bozkır-insanı' manasına gelmektedir. 1253 senesi hakkında yazan Rubruquis, "burada (şimdiki Nogay bozkırında) Komani/Kuman toplulukları yaşar ve sürülerini beslerler; kendilerini Capchat/Kıpçak olarak adlandırırılar; Almanlara göre, onlar Walani ve onların ülkeleri de Waliania olarak bilinir." der. Burada, halâ Özbek ve Nogay toplulukları tarafından kullanılmakta olan bu isim, toprakları içerisinde Kaptchak şehri ve Kaptchi gölü bulunan Kırgızların kalabalık orta grubu tarafından da kullanılmış, açık bir şekilde, meşhur bir lider/başbuğ tarafından ad olarak alınıp kabul edilmiş, bizim de daha önce bahsettiğimiz Moğol kağanı Batu Kağan tarafından kabul edilmiş olan Kumanların yerli ismi bulunmaktadır çünkü Özbek tarihinde üç ya da dört kez bahsi geçen Kaptchak isminin başbuğ ismi olarak kullanıldığına şahit oluyoruz. Volga(İtil) ve Ural(Yayık) Nehirleri arasındaki düzlüğün, tıpkı daha sonrasında Nogay lideri Bereke'den dolayı Deşt-i Bereke olarak adlandırıldığı üzere, o dönemde Deşt-i Kıpçak olarak bilinmekteydi. Burada ihtiyaç duyulması halinde, Kuman'ları Özbeklerle aynı soya kadar takip edebileceğimize dair başka bir kanıtımız daha var. Kumanları, bilinen herhangi bir Alman tanımlamasıyla izah etmek kolay değildir. Ancak Latham'a göre, Volhnia eyaleti adını Kumanlardan almıştı. Fakat Kumanların isimleri, onların istilalarından çok daha önce var olduğu için bu iddia edilen düşüncenin olması, çok zordur. Zeus ise buna Falawa örneğini verir ve bunun Polouci/polowtzci'nin (bozkır insanı) bir şekli olduğunu söyler. Dahası Falon, 'Valni, Valewe, Valwen ve Walmoen' formlarını da ekler. Zeuss'un haklılığına dair çok az şüphe vardır.

Birçok yazar tarafından Kumanlar, tipik Türk ordalarının tükettiği çiğ etle beslenen, kısırak sütü ve kanı içen zalim ırklar olarak tasvir edilmektedir.

Elde toplanmış bu kanıtlara, bütün ölçütlerin en iyisi olan dil tahlilini de ekleyebiliriz. Rubruquis bize, Jugurri dilinin (yani Uygurların) Türk ve Kuman dillerinin aslı ve kökü olduğunu söyler. Cenevizliler, Karadeniz

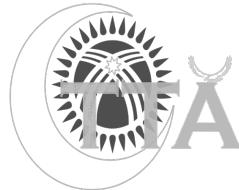
bozkırlarına yerleşen Türklerin dilini (yani Kumanların) Ugaresca (yani Uygurca) olarak adlandırdılar. İleride bahsedeceğimiz üzere Kumanlar, Moğollar tarafından yurtlarından kovulduklarında Macaristan'a kaçtılar. Burada hâlâ onların torunları mevcuttur: dillerini unutup, Macarca'yı kabul etmelerine rağmen, çok yakın zamana kadar, *Rabb'in Dua'sında* kendi dillerinde birkaç nüsha korunmuştur. Son olarak, Klaproth, Venedik'teki St. Mark kütüphanesinde keşfetmiş olduğu Farsça ve Kumanca sözcüklerin oldukça ayrıntılı bir analizini yayınladı. Bu kalıntıların hepsi tamamen Türk'tür.

Bizanslılar, Kumanların ya da Kıpçakların ilk gelişini, onların Peçenekleri Ural ya da Yayık ve Volga(İtil) arasındaki bölgeden sürmüş oldukları 894- 899 yıllarına yerleştirirler. Ruslar ise knezleri Wolodar'ın Rusya'yı işgal ettiği Vladimir döneminde 996'da Polowzi'den ilk defa bahsederler. Fakat sonrasında Ruslar, onları yenilgiye uğratarak başbuğlarını öldürdü. Kumanların korkutucu yıkımlarından daha fazla olan Rus tarihinde, o tarihten 1299'a kadar Kumanların son defa Rus kroniklerinde ortaya çıkmaları, o dönemdeki zavallı Rus knezlerinin hâkimiyet mücadeleleri yüzünden Kumanların davet edilmesi ve onların knezlere yardım etmeleriydi. Kumanların Peçeneklerle olan erken dönemdeki mücadelelerine baktığımızda onları, Hazarlarla müttefik halinde görmekteyiz. İlk olarak Hazarlarla Kumanlar, Peçenekleri Don(Ten) Nehrinin ötesine sürmüşlerdir. Bununla birlikte ikinci grubun bir kısmı Ural(Yayık) ve Volga(İtil) arasındaki çöllerde yaşamaya devam etti; geri kalanlar aşamalı olarak batıya doğru Macaristan içlerine ve savunmasız Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına doğru yığıldı ve Rubruquis ile Plano Carpino tarafından konumlandırılan Kumanlar, yavaş yavaş Euxine⁶ ve Kafkasya'nın kuzeyindeki ülkeyi ele geçirdi. Bir önceki yazar Kırım'ın kuzeyindeki Nogay Bozkırını şöyle anlatıyor: "Bütün bu düzlük, Tatarların istilasından önce, Kumanların yurduydü, Tatar istilası üzerine çok sayıda Kuman deniz kıyısına doğru kaçtı. Kumanlar tarafından yurt haline getirilen, Tuna'dan Tanais'e kadar olan tüm ülke, çok iyi ve hızlı

⁶ Karadeniz'in Grekçe adı. Ç.n.

at binicileri olan Tatarlar için bile iki aylık bir yolculuktu. Sınırları Tanais'in ötesine uzandığı Edil (İtil)'e kadar olan iki nehir arası bölgede bile yolculuk on gün sürmekteydi." Viyana'da imparatorluk kütüphanesine ait 1318 yılına ait eski bir haritada Azof/Azak Denizinin kuzeyi olan saha Comania/Kumanya ya da Chumania olarak gösterilmektedir. Bu bölgede Rubruquis, Kuman stilinde görkemli mezar taşlarından, piramit ve sütunlardan, her biri bardak tutan kaba figürlerden bahseder. O kalıntıların halâ mevcut olduğunu söyleyen Klaproth, onların Kumanlar tarafından yapıldıklarından şüphelenmektedir. Aynı bölgedeki benzer yapıların, kesin olarak Romalıların da belirttiği üzere Hunlar tarafından yapılmış olabileceği söylenmektedir. Moğolların bölgeye gelişi, Kuman gücünü kırmıştır. Moğol öncü kuvvetlerinin Kafkasya içinden geçmeye mecbur kalması üzerine, onlar müttefik bir Kuman ve Alan ordusu tarafından karşılandılar. Her zaman yaptıkları gibi mücadeleye entrikalarla başladıklarından, Kumanları kendilerinin (Moğol) aynı kandan gelen kardeşler olduklarını iddia ederek onları ittifaktan ayırmışlardı ki Moğollar, Alanları kendilerinden saymayarak onları reddetmişlerdi. Bu ise, Kumanların etnik yakınlıklarının bir başka kanıtıdır; çünkü Batu Han'ın ordusunun neredeyse tamamen Türklere oluştuğunu biliyoruz. Alanları ayrı bir şekilde yenilgiye uğratan Moğollar, kollarını münasip bir ihanetle Kumanlar üzerine uzatmışlardı. Bir başka hadisede, Kuman ve Ruslar müttefik olduklarında, onlar aynı politikayı daha abartılı bir ifadeyle deneyip, Rusların asil, bağımsız bir halk iken Kumanların onların eski köleleri olduğunu söylediler, fakat başarılı olamadılar. Kumanların, Rusların ve Alanların çeşitli ittifakları çok az işe yaradı. Moğol akışı temizlendi ancak Kumanlar ayrı bir ulus olarak, (başkentleri Soldaya idi) bir daha Nogay bozkırlarında duyulmadı. Onlardan birçoğu Moğollar tarafından Selahaddin'in ailesine köle olarak satıldı, bu sayede Kumanlar Memlûklerin nüvesini oluşturdu, hatta Bibars ya da Biberdi/ Baybars adındaki biri, Mısır'ın sultanı olarak 1261'de Bizans İmparatoruyla anlaşma imzaladı. Gelin görün ki Kumanların birçoğu, daha önceki göçebelerin yaptığı gibi Macar ovalarına doğru onların talihsiz adımlarını takip etti, bölgenin yerleşik halkı ile büyük çatışmalar yaşadılar ki bunlardan ikisi 1070 ve 1089

senesinde vukuu buldu; Salomo ve Ladislav Macarları tarafından Kumanlar, büyük bir yenilgiye uğratıldılar.⁷Çok sayıda Kuman Macaristan'a yerleşti. Bölge insanların büyük ve küçük Kumanlar olarak bildiği, ilki nehrin sağ kısmında, sonraki ise sol kısımda yer alan Tisa nehir bölgesinin orta kısmında bulunan Kunság adlı bölge hâlâ mevcuttur. 1410'da Hıristiyanlığa çevrildiler ve aynı yüzyılda onlar okçuluk ve duvarcılık işleriyle ilgilenmeye başladılar (Macaristan'ın Jászság bölgesinde). Dillerini unutmuş bir şekilde halâ 112,000 sayıda bağımsız insan mevcuttur. Klapproth'a göre, onu en son anlayabilen, 1770 yılında ölen Varro adında bir adamdı. Daha önce de belirttiğim gibi, onların kalıntıları korunmuş ve açıkça Türk olduğu kanıtlanmıştır.

Kıpçak Moğol İmparatorluğu'nun Kuman kalıntıları üzerine kurulması Kuman ırkını tamamen ortadan kaldırmamıştı. Kuman adı kaybolup gitse de Kıpçak adı istilacılar tarafından alınarak kabul edildi ve büyük sayıda gerçek Kıpçak veya Kuman, Moğol hâkimiyeti altında bozkırda kalarak Kaptchak adıyla bilinen oldukça mühim bir konumda çeşitli Nogay ordalarının nüvesini oluşturmuştur. Nogay adı, Besarabya'dan Kuma'ya kadar uzanan kabilelerin çoğu için kullanılır. İnanıyorum ki bunların çoğunun soyları Kumanlar arasında kökleşmiş ve tartışmasız bir şekilde az bir Moğol kanı ve aynı bozkırda bir önceki istilacıların kaniyle daha büyük ölçekte karışmıştı. Ana unsurları, İran'ın daha önceden uğradığı Türkmen istilalarında mevcut olan unsurlarla aynıdır; yani Türkmenlerin güney kısım dalgasını oluşturan, aynı batı dalgası Guzlardı. Böyle bir taşkın Türkistan'daki Hoeitche/Guz imparatorluğunun dağılmasına da sebep oldu.

Kumanların etnolojisini açığa kavuşturduğumuza göre, daha önce yerlerinden sürülmüş olan Peçeneklerin etnolojisini incelemek vaziyetindeyiz.

Kumanların istilasından önce Volga'nın batı kısımları, Hazarlar ve Peçenekler tarafından ele geçirilmişti. Oldukça eski ve ilginç bir ırk olan Peçenekler, yazar Mesûdî'nin de söylemiyle Hazar topraklarına ve

⁷ Kaspar Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Lentner, München 1837.

oldukça uzun bir süre ile geniş bir sahaya isimlerini vermişlerdir. Peçenekler daimi olarak Hazarlarla mücadele eden ancak yakın tarihli bir kökendir. Daha önceki Kuman istilalarında olduğu gibi Kumanları, Peçeneklere karşı Hazarlar ile ittifak halinde görüyoruz. O halde Peçenekler kimlerdi? Zeus, onların adlarına dair çeşitli eş kelimeler verir: onlar, Konstantin Porphyrogenitus tarafından Patzinakitai, batılı yazarlar tarafından Pecenatici, Pizenaci, Pincenates, Pecinei, Petinei ve Postinagi, batılı Slavlar tarafından Peczenjezi ve Macarlar tarafından ise Bisseni olarak bilinmektedirler. Onların adı İbnu'l-Verdi'de Behnakye olarak geçmekte ve Rus kroniklerinde ise Drewenses (yani oduncu/ormancı/ormanda yaşayan drew ya da derew, odun/ağaç) olarak yer almaktadır.

Strahlenberg, Peçeneklerin siminin Petsch ya da Pietsch'den türediği, tam tercümesi 'Hund' yani 'köpek' yorumuyla da onları Hunlara bağlamak gibi zekice bir öneriye sahiptir. Latham ise, Tuna Nehri'nde bir adacık olan Peuke olarak bilinen yerin Peucini kelimesiyle aynı olabileceğini öne sürmektedir. Fakat Romalı Peucini ile Peçenekler arasında herhangi bir kan bağı bulunmamaktadır, ancak Latham, bunun Anglo-Saxon ırkının Briton istilacılarının adını kabul ettikleri gibi bu ismin de onlar tarafından kabul edilmiş olabileceğini öne sürer.

Ben bu etimolojilerin hiçbirini kabul edemem. Klaproth, Kazak/Kozak olan Jermak/Yermak'ların Tawada'daki Sibiryaya Tatarlarına saldırdığında ve *Patschenka* bölgesinde bir araya geldiklerinde, *Petscheneg* adında bir liderin öldürülenler arasında olduğunu söylemektedir. Bu da bu adın, Tuna Peçenekleriyle sınırlı olmadığını, Kıpçak ve Özbek gibi bir saygınlığı ifade eden aile unvanı olduğunu, çok ta uzak olmayan bir tarihte bir şekilde ve bir sebeple bütün ırk tarafından kabul görme potansiyelinin çok daha yüksek olduğunu göstermektedir; Konstantin Porphyrogenitus bize onların daha önceden 'cesaret' manasına gelen Kangar ya da Kankar olarak adlandırıldığını söyler. *Patschenka* bize özel bir sahanın adımı gibi görünüyor. Snorro Sturleson, Peçeneklerden *Pezina* Vollhr olarak bahseder. Rus Svyatoslav'ın *Patschenka* yargısında infaz edildiği söylenir. O zaman *Patschenka* neresiydi?

Arap coğrafyacı Şerif İdrîsî, Bedschenay/Peçenek ülkesinden bahsediyor ve onu yedinci iklimin yedinci kısmına Bassdhirt (Bashkiria)/Başkır'tlarla bitişik olarak konumlandırıyor. İdrîsî, bu yerin çok büyük olmadığını, Türk ırklarının birçok sakini barındıran Banamuni'den daha büyük bir şehre sahip olup olmadıklarını, Ruslarla ve Bizanslılarla mücadeleye devam edip etmediklerini bilmediğini söylüyor. Bu eksik yetersiz malzemelerle kesin bir fikir söylemek imkânsız olurdu. Peçeneklerin, Macarlar tarafından bilinen isminin Bessarabia/Besarabya'daki Besse hecesinin kökenini oluşturduğu söyleniyor. Aynı zamanda Trakya kabilelerinden birine Bessi ya da Bissi denilmesi de oldukça ilginç bir tesadüftür.

Daha önce kendisinden alıntı yapılan İmparator Konstantin'in ifadesinde, daha verimli etimolojilere rastlıyoruz. Kangar adı, Carpino'nun Kangite'lerinden, Curses ve Changle göçerlerinden başkası olamaz, Cancalis Cengiz zamanında Ural bozkırlarında oldukça ünlüydü, bu isim Klaproth tarafından onların icadı olan ve tekerlekli arabaları kullandıklarından dolayı 'kanek' yani tekerlek manasına gelen kelimeden türetilmiştir. Strahlenberg'in, kendi zamanında doğu Volga bölgesinde bulunduğu *Talmasata* ismi mukayese edildiğinde, Konstantin'in bize aktardığı Peçenek boylarından birinin adı olan Tamlat karşımıza çıkar ki, bu da Peçeneklerin kimliğine dair başka bir kanıttır.

Peçeneklerin etnik akrabaları yeterince açıktır. Nikon kroniği onları Torkmen, Tortozy ve Kumanilerle ilişkilendirir. İbnü'l-Verdi onların Türk olduğunu söyler. Anna Komnene ise, Peçeneklerin Kumanlarla aynı dili konuştuklarını söyler. Bizanslılar Peçenekleri ve Kumanları, ortak Uz adı altında kullanarak sürekli karıştırırlar. Bütün bu gerçekler, daha az Türk ve inanıyorum ki daha fazla yabancı unsurla karışmış olan Peçeneklerin, daha önceki istilacı Uzların üyesi olan tamamen bir Türk grubu olduğunu doğrulamaktadır. Önceki yurtları Ural Dağlarının eteklerinde yer almaktaydı ve ben onların dili Türkçe, ancak kanı karışmış olan Bashkir/Başkır'tlarla çok yakından ilgili olduğuna inanıyorum. Baschkir adı Macarların Besi ve Biseni karşılaştırmalarını akla getirir ve eğer Baschkirlerin ismi, Peçenek ya da Kangarlardan

türemeydiyse başka hangi kaynaktan türediğine dair benim bilgim bulunmamaktadır. Kanglı veya Candalis/Kangarlar Volga'nın diğer tarafında Hoeitche/Guzların eski hasımlarıydı. Ardından gelenlerin gücü iyice artınca, Candalis/Kangarlar batıya doğru göçe zorlandı ya da göç etti: ben onların Pascatir ya da Baschkir topraklarının sakinlerini yerinden ederek onların Macaristan'a göç etmesine sebep olduğuna; ayrıca Khazar/Hazarların gücünü kırarak onların çoğunu Macaristan'a sürdüklerine inanıyorum. Peçenekler boş toprakları işgal ederek yavaş yavaş batıya doğru, Ukrayna ormanlarını baskı altına aldılar bu sebeple onlar, Kiev Ruslarını ve Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarını ağır bir sarsıntıya uğrattılar. Kumanlarla birlikte onlar, çiğ etle beslenen, sürülerinin çiğ süt ve kanını içen zalim bir ırk olarak tarif edilir; ayrıca hem mevcut sayı hem de görünüş olarak Kumanlardan daha bayağı bir ırk oldukları ve Kumanlardan farklı giysiler giydikleri bize aktarılmıştır. Igor'un öldüğü ve gömüldüğü höyükle ünlenen Peçeneklerin ana yerleşim yeri Tetera nehri üzerinde Nowopolci olarak ta bilinen Korosten ya da Kourosteszov'dur (yani kabuktan/ağaç kabuğu duvarı). Onların yerleşim yerlerinden bir diğeri, Oleg'in öldürüldüğü Ovroutsche'dir.⁸ Peçeneklerin, çadırlarda yaşadığı, sekiz kabilesinin(urugun) her birinin ayrı bir başbuğu/lideri olduğu ve bu kabilelerin kendilerinin kırk küçük kabileye ayrıldıkları söylenmiştir. İmparator Konstantin tarafından bildirilen bu sekiz kabilenin isimleri Ertem, Tzur, Gyla, Culpée, Charoboé, Tamlat, Chapon ve Tzopon'dur⁹. Onlar ele geçirdikleri yerleri, dördü Hazarlar ve Ruslar arasında Dnieper'in(Özi) doğusunda ve diğer dördü Dnieper'in(Özi) batısında Moldova, Transilvanya, Bug(Aksu) üzerinde ve Kiev'e komşu olarak sekiz il'e bölmüşlerdi. Aynı yazar Peçeneklerin ilk gelişini, kendi zamanından elli sene öncesine, yani M.S. 862 senesine yerleştirir. Yaklaşık 908'lerde yaşamış olan Rhegnion ise onlar için 889 tarihini

⁸ Stanislaw Siestrzencewicz Bohusz, *Recherches historiques sur l'Origine des Sarmates*, & c., 3. xxxı., De L'imprimerie De Pluchart Et Comp, St. Petersburg 1812, s.532.

⁹ Ertem: Ertim, Erdem; Tzur:Çor; Gyla:Yula; Culpée:Külbey; Charoboé: Karabay; Tamlat: Tolmaç; Chapon: Kapan; Tzopon: Çoban. Ç.n. Bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, syf.180.

verir. Nestor ise onların Rusya'ya ilk gelişini 915 senesi olarak belirtir ve kroniğinin sayfalarında Peçeneklerin ismi sık sık geçer. 945 senesinde Peçenekler Igor'u öldürdüler ve 968'de ise Kiev'i kuşattılar. Ruslarla ittifak halinde Bizans İmparatorluğu'na sürekli baskınlar gerçekleştirdiler. Ruslar, Peçeneklerden öküz koyun ve at satın alıyorlardı, çünkü bu hayvanların yetiştiriciliği Rusya'da yapılmamaktaydı. Rusların elinde de kehribar için Baltık sahilleri ve doğudaki ürünler için Novgorod ticaret akışı bulunmaktaydı. Bu yerlerden Kumanlar tarafından Peçeneklerin bazıları Besarabya'ya, bazıları ise Macaristan içlerine doğru sürüldü; Macar kralları onlardan *Theutonicî'nin* sınır bölgelerinde sınır muhafızları olarak yararlandı; diğer kalanlar ise Kumanlarla kaynaşarak Nogayların atalarını oluşturdular. Daha önce de ilişkilendirdiğim üzere, Nogayların batı kısmındaki ordası hâlâ Budzuch olarak adlandırılırken, Kangarların bölünmesiyle doğudakilerden biri, Mangur adını korumaktadır. Büyük göçleri sırasında Volga'nın diğer tarafında kalan Peçeneklerin, Kafkaslar ve Aral arasında gezinen Karakalpaklar ya da Siyah başlıklılar olarak bilinen Türkmenlerin ataları olduğunu düşünmekteyim. Son olarak Gürcüler tarafından Bassiani adıyla bilinen Peçeneklerin, Kafkasya'da halâ mevcut olan çeşitli Türk boylarında izlerini sürmekteyim. Klaproth, onların atalarının daha önceden Kama ile Don'a kadar bozkırlarda yaşadıklarını, ana yerleşim yerlerinin Madshar'ın kalıntılarında betimlenen Ckirck Madshar adlı yer olduğunu ifade eder. Bütün bu kalıntıların tamamen Türk biçiminde olduğunu ispat etmiştir. "Hicretin ikinci yüzyılının başlarında (ya da hesaplara göre XIV. yy'ın sonlarında), komşularıyla sürekli düşmanlık yaşayan onların birkaç başbuğu, aralarında buldukları boy tarafından kovulmuşlar, Büyük Kabardaah'a çekilmişlerdir. Daha onların sonra Tscherkessians/Çerkesler tarafından sürülmeleri ve bağımsız boylara bölünmeleri sebebiyle, bozuk alışkanlıklarını düzeltmek için en yüksek dağlara Kuban, Baksan ve Tschegem'in/Çegem kaynaklarına çekilmeleri gerekiyordu; bir kısmı Malka'da hâlâ meskûndur ve daha sonra Tscherek/Çerek'in kaynaklarına geçene kadar oradan bir yere ayrılmamışlardır, bu yüzden şimdiye kadar Malkar veya Balkar adı korunmuştur." Bassiani/Peçenek adı altında yer almayan

Ckaratschai/Karaçay olarak bilinen Kafkasya'nın diğer Türkleri, benzer an'anelere sahiptir ve onlar da Çerkezler tarafından Madshar'dan, dağların içine doğru sürülmüşlerdir. Bütün bu Türklerin dilleri Nogaylara çok benzemektedir; onların Kangarlar'ın birer parçası olup, bağımsız bir kısmının bir çeşidi olduğuna ve onların kökenlerine dayandığına dair bir an için bile şüphe duymamaktayım.

Netice olarak, Peçenek ve Kuman bu kardeş ırkların, ikiz istilalarının etkilerini etnolojik olarak inceleyeceğim. İlk başta onları, Avrupa'yı işgal etmiş olan ilk Türkler olarak gösterebileceğimize inanıyorum. Türk başbuğlarının daha önceki istilacıların ordularına önderlik etmiş olabileceklerini inkâr etmiyorum; ancak Dr. Latham'ın ve diğer bütün yetkin kişilerin kanaatlerinin aksine, bundan önceki ırkların herhangi birinin Türkî özelliklerini reddediyorum. Nogay bozkırlarının daha önceki sakinleri olan Hazarlar ve Alanlar, bence tamamen farklı ırklardı; etnolojik ayırım için malzemeler Fraehn, Vivien, St. Martin ve D'Ohsson tarafından özenle toplanmıştır, ancak bildiğim kadarıyla bunların hiçbiri sorunu çözmemiştir.

Eğer bu ırklar Avrupa'yı ele geçiren ilk Türklerse, bundan M. Vambery'nin Macarları, Ouigours/Uygurlara ve diğer Türk kabilelerine kadar izlemeye çalışırken, yalnızca kısmen haklı olduğu sonucu çıkmaktadır. Macaristan'daki tek Türkler Kangar, Peçenek, Kuman ve Osmanlı kalıntılarıdır; onlar belki de Normanların İngilizleri etkilediği gibi mevcut nüfusu çok yüzeysel surette etkilemişlerdir. Bu yüzeysel tabakanın incelenmesi, İran sınırındaki Türkmen ordularını ve Uygur edebiyatının kalıntılarını dikkatli bir eleştirmekten daha faydalı bir şekilde yapılamaz; bu çok büyük bir ilgi meselesidir. Ancak Macar ulusunun büyük bir kısmını ve özdeyişlerini köken ve ana yurdu gibi unsurlara bağlamaya kalkışırsak, etnolojimizde bu bir delilik olur. Hazar'ın Kuzey ve Doğu sınırlarına varışlarından Moğolların devrilmesine kadar, Türk göçebelerinin haşinliği ve verdiği kargaşalar ne olursa olsun, Kırım şehriden Harezmi veya Khiva (Hive) şehrine kadar sürekli gelip giden kervanlarda onların, Avrupa ile İran ve Hint sınırı arasındaki başlıca tacirler olduklarını asla unutmamalıyız. Onların kendi kültürlerinden çok daha gelişmiş bir kültüre ulaştıklarına, ancak

Türk ordalarının gereksiz yere kötülendiğine inanıyorum. Kırım Tatarları hiçbir çeşidi olmayan kalıntılara sahiptir. Hem Tatarların hem de onların kalıntılarının hızla yok edildiği hüznü bir gerçektir. Hatta Besarabya'da onlardan hiç iz kalmamıştır. Binlerce kişi şu an Kırım'dan sürülmektedir ve eğer biz, bu azalan ırkı inceleyeceksek Kuban'ın çöllerine gitmeliyiz. Netice de atasözü doğrudur, Rusları kazıdığınızda Tatarlarla karşılaşırız ve Ukrayna'nın sınırlarında sadece Kumanların ve Drewensian/Peçeneklerin topuk izleriyle açıklayabileceğimiz çok daha fazla şey bulabiliriz.

Kaynakça

BOHUSZ, S., *Recherches historiques sur l'Origine des Sarmates*, & c., 3. xxxi., De L'imprimerie De Pluchart Et Comp, St. Petersburg 1812.

BEVERIDGE, Annette S., "The Babar-Nama Description of Farghana", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, urnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, 1910, s.111-128.

DUIGNES, Joseph de, *Historie Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mogols*, Desaint & Saillant, Paris 1756.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998.

KLAPROTH, Julius Von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Dublin 1814.

The Mulfazat Timur or Autobiografial Memoirs of The Moghul Emperor Timur, İng. Tr. Major Charles Stewart, Holborn 1830.

ZEUSS, Kaspar, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, Lentner, München 1837.

**Safevî Devleti'nin Kırım Tatarları ile Münasebetleri [Farsça
Kaynaklara Göre]***

Leila MOHEBBI**
Çev. Umut KIRCA***

Özet

Hicrî IX. yüzyılda Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Kırım Tatarları, Cuci Ulusu'nun neslindendi ve Osmanlılar ile Safevîler arasındaki mücadeleler esnasında, Osmanlıların müttefiki sıfatıyla defalarca Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya sefer düzenlediler. İran'a en çok Şah Muhammed Hüdabende zamanında saldırdılar. Şah I. Abbas zamanında da bu akınlar devam etti fakat o, Tatarların büyük hanı Gazi Giray Han ile dostane ilişkiler kurarak ve Osmanlılar ile Kırım Hanlığı arasında ihtilaf çıkartarak onların yıkıcı saldırılarını engelleyebildi.

Anahtar Kelimeler: *İran, Safevî Devleti, Tatarlar, Kırım, Osmanlılar.*

Abstract

Crimean Tatars which came under the rule of Ottoman Empire in the IX. century of the hegira are descended from the Cuci Nation and during the struggles between the Ottomans and Safavids, Crimean Tatars organized an attack to Azerbaijan and Caucasus repeatedly with the ally of the Ottoman's capacity. They attacked Iran in the time of Shah Muhammad Hudabende most. These attacks continued during

* Makalenin orijinal adı ve künyesi: Leila Mohebbi, "Revâbit-i Safevîyye bâ Tatarhâ-yi Kerîme", *Feslnâme-i Rivayat-i Târih*, Sal-i Evvel, Şomare-i Evvel, Tabestan 1395 hş., s. 90-101. Makalenin çevirisi merhume olan yazarı Leila Mohebbi'ye ithaf edilmiştir. Ruhü şad olsun.

** İsfahan Üniversitesi, İslamdan Sonra İran Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi, Lilamohebbi1395@gmail.com.

*** Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, umutkirca28@gmail.com. (Makale gönderim tarihi: 03.01.2020; Makale kabul tarihi: 06.05.2020)

the reign of Shah Abbas I. However he was able to prevent their devastating attacks by establishing friendly relations with Ghazi Giray Khan who was the great khan of Tatars and creating a conflict between the Ottomans and the Crimean Khanate.

Key Words: *Iran, Safavid Dynasty, Tatars, Crimea, Ottomans.*

Giriş

Çengiz Han kendi geniş topraklarını dört öz oğlu Cuci, Çağatay, Ögedey ve Tuluy arasında dört şube ya da ulusa böldü. Bu dört şubeye dört ulus deniliyordu. Ulustan kasıt Moğol hanının kendi çocuklarına bıraktığı devlet, şehir ya da bölge halkının tamamıydı.

Altın Orda olarak adlandırılan Cuci Ulusu, Rusya'nın güneyini, Deşt-i Kıpçak'ı ve Kafkasya'yı kapsıyordu. Cuci'nin Hicrî 624'te (1227) ölümünden sonra onun toprakları dört oğlu arasında dört ulusa ayrıldı: 1- Batı Kıpçak'ta Batu Ulusu, 2- Doğu Kıpçak'ta Orda Ulusu, 3- Kuzey Kıpçak'ta Toka-Timur Ulusu, 4- Hive ve Buhara'da Şiban Ulusu.

Batı Kıpçak'ta büyük hanlık sıfatıyla hüküm süren Batu Ulusu diğer üç ulusa göre daha fazla öneme sahipti ve onları yönetiyordu. Ancak bu ulusun son büyük hanı Canibek Han'ın hicrî 758 (1357) yılında ölümünden sonra Deşt-i Kıpçak'ta karışıklık ve dağılma başladı. Bunun sonucunda Altın Orda parçalandı. Bu karışıklıkta Toka-Timur'un selefleri Kırım adasını ele geçirdi. Onlar başlangıçta, Toktamış Han'ın saltanatı altında Timur'un rakibi idiler. Toktamış Han, Orda'nın seleflerindendi. Canibek Han'ın ölümünden ve karışıklık çıkmasından sonra Altın Orda'nın son büyük hanı sıfatıyla Cuci Ulusu'nun tamamına hâkim oldu. Fakat Timur ile mücadelesinde istediğini elde edemedi. Timur, Toktamış Han'ın başkenti Saray şehrini viran etti ve defalarca onu mağlup etti. Toktamış Han'ın Hicrî 808'de (1406) ölmesinden sonra Toka-Timur'un selefleri Hacı Giray Han önderliğinde Kırım'da bağımsızlıklarını elde ettiler. Hacı Giray'ın yönettiği Giray sülalesinin adı muhtemelen Altın Orda'nın kabilelerinden biri olan Giray (Kerey)

kabilesinden gelmekteydi. Hacı Giray'ın selefleri Kırım hanları sıfatıyla Bahçesaray şehrini başkent seçtiler. Fakat onların ülkesinin en önemli şehri Kefe Limanı idi. Çünkü Karadeniz ticaretinin ana merkezlerinden sayılıyordu. Tatarlar istiklallerini pek fazla korumadı. Zira Hicrî 880 tarihinde (1475) Fatih Sultan Mehmet başkanlığında Osmanlılar Kırım yarımadasını ele geçirdiler ve Tatar hanları onların hâkimiyetini kabul etti. Tâbîlik sıfatıyla kendi yönetimlerini sürdürdüler.¹

Osmanlılar bu savaşçı kabilelerin askerî gücünden Ruslara, Doğu Avrupa'ya ve İran'a darbe vurmak için büyük ölçüde yararlandı.

Şah İsmail ve Şah Tahmasb Devirleri

Safevî Devleti'nin Kırım Tatarları ile ilişkileri başlangıçta düşmanlık ve savaş üzerine kuruluydu. Bu düşmanlıktan kaçınmak mümkün değildi. Çünkü Tatarlar, Osmanlı Devleti'ne bağlıydı ve İran - Osmanlı mücadelelerinde Osmanlıların yanında yer alıyordu. Bu müttefiklik ile Tatarların yağmacı karakterleri, Osmanlıların İran'a seferlerinde onların önemli bir yer tutmalarını sağladı ve Safevî Devleti için Azerbaycan'da ve Kafkasya'da birçok sorun meydana getirdi.

Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'nda -Osmanlılar ile İran'ın ilk büyük savaşı- Kırım Tatar kabilelerinden yararlandı. Tatarlar, I. Saadet Giray Han önderliğinde (Hicrî 929-938) (1523-1532) bu savaşta yer aldılar.²

Şah I. Tahmasb (Hicrî 930-984) (1524-1576) döneminde de Osmanlı - İran savaşlarında Tatarlar, Osmanlı ordusunda yer aldılar. Elbette Tatar hanları bizzat bu savaşlara katılmadı ve sadece emirleri altındaki askerleri Osmanlı ordusuna müttefiklik için gönderdiler. Fakat Şah Muhammed Hüdabende (Hicrî 985-994) (1578-1587) devrinden

¹ Clifford Edmund Bosworth, *Silsilehâ-yi İslamî-yi Cedid*, çev. Feridun Bedreî, Merkez-i Şenasî-yi İslam ve İran, Tehran 1381 hş., s. 483-492; Stanley Lin Paul ve diğerleri, *Târih-i Devlethâ-yi İslamî u Hânedanhâ-yi Hukûmetger*, C. II, çev. Sadık Seccadî, Neşr-i Târih-i İran, Tehran 1370 hş., s. 421-426.

² Joseph von Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi Osmanî*, C. II, çev. Mirza Zeki Ali Abadî, ed. Cemşid Keyanfer, İntişârât-i Zerrîn, Tehran 1368 hş., s. 1155.

itibaren Tatar orduları sürekli hanın kendisinin ya da oğullarının önderliğinde İran'a saldırıyordu.

Şah Muhammed Hüdabende Devri (Kırım Tatarlarının İran'a Saldırılarının Zirvesi)

Şah Muhammed Hüdabende devri Osmanlıların İran'a seferlerinin zirvesiydi. Sonuçta Safevî ülkesinin büyük kısmı viran oldu ya da Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. Bu seferlerde Tatarlar önemli bir paya sahipti ve defalarca Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı yağmalayıp harap ettiler. Şah Muhammed Hüdabende'nin saltanatının ikinci yılında (Hicrî 986) (1579) Osmanlılar, Azerbaycan ve Kafkasya'ya bir ordu gönderdiler. Aynı zamanda Muhammed Giray Han'ı (Hicrî 985-992) (1577-1584) Derbend yoluyla Şirvan'a yönelttiler. Muhammed Giray Han cesur bir genç olan oğlu Adil Giray Han'ı 20.000 kişilik orduyla Şirvan'a gönderdi. Adil Giray Han ilk saldırıda Safevî askerlerini hazırlıksız yakaladı ve onların büyük bir kısmını katletti. Daha sonra Şirvan'ı harap etti. Şah Muhammed Hüdabende'nin veziri Mirza Selman Cabirî ve veliaht şehzade Hamza Mirza onunla (Adil Giray Han) karşılaşmak için Şirvan'a gönderildiler. Şamahı Kalesi, Osmanlıların eline geçmiş olduğundan İran ordusu ilk olarak orayı geri almaya karar verdi. Osmanlı Padişahı (III. Murat) Şamahı Kalesi'ne yerleşerek Adil Giray Han'dan yardım istedi. O da Aras Nehri kıyısında İran ordusuyla mücadeleye tutuştu. Hicrî 28 Ramazan 986'da (28 Kasım 1578) meydana gelen savaşta Adil Giray Han mağlup olarak esir düştü. Bu zafer İranlılar için çok değerliydi. Bunun ardından Şirvan, İran ordusunun eline geçti ve Osmanlılar Şamahı'nın önemli kalesini tahliye etti.³

³ Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü't-Tevârîh*, C. II, ed. İhsan İsrâkî, Dâneşgâh-i Tehran, Tehran 1363 hş., s. 679-686.; Muhammed Hidayetullah Âfuşte-i Natanzî, *Nekâvetu'l Âsâr fî Zikri'l Ahyâr*, ed. İhsan İsrakî, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tehran 1373 hş., s. 93-100.

Adil Giray Han, Safevîler için birçok sorun meydana getirmesine rağmen Şah Muhammed Hüdabende bu Tatar şehzadenin gönlünü elde etmeye çalıştı. Şah bu tedbir ile Tatarların İran'a saldırılarını önlemek ve imkân dâhilinde onlar ile Osmanlılara karşı müttefik olmak için Safevîler ile Tatarların ilişkilerini iyileştirmeyi amaçladı. Zira Tatarlar, Osmanlı hâkimiyetinde bulunmaktan memnun değildi.

İskender Bey Türkmen bu konuda şunları yazmaktadır: *“Bilginler ve danışmanlar memleketin iyiliğini Tatar sülalesi ile barış yapmakta gördüler. Tatar kavmine iyi davranarak ve onların suyuna gidildiği takdirde (onlar) Rum ordusuna yardımdan geri döner ve Şirvan vilayeti onların zararından korunur. Bu fikir beğenildi ve kabul gördü. Adil Giray Han'ı ağırladılar ve ihtiram gösterdiler. Tatar esirlerden birkaç kişiyi azat ettiler ve onun hizmetine tayin ettiler.”*⁴

Oruç Bey Bayat'ın yazdığına göre Şah Muhammed Hüdabende hatta kendi kızını Adil Giray Han ile evlendirmeyi amaçladı: *“İki hanedan arasındaki bu evlilik ile İranlılar ve Tatarlar arasında dostane ve samimi münasebet meydana gelir.”*⁵ Bu siyaset olumlu sonuçlarını süratle göstermek üzere idi. Zira Muhammed Giray Han, Şah Muhammed Hüdabende'nin Adil Giray Han'a ilgisini haber alınca Adil Giray Han'ın annesini özür dileme, Adil Giray Han'ı serbest bırakılmasını sağlama ve bundan sonra Safevîler ile Tatarlar arasında dostane ilişkiler tesis etmek için pek çok hediye ile birlikte İran'a gönderdi. Bu elçilik sonuca ulaşmadı. O elçiler yol ortasından geri döndüler. Zira Adil Giray Han'a karşı Şah Muhammed Hüdabende'nin ilgisi Kızılbaş emirlerinin kıskançlığına yol açtı. Onlar Adil Giray Han'ın süratle Safevî Devleti'nde seçilmiş bir mevkiye getirildiğini düşünüyorlardı ve Şah'ın karısı Mehdi Ulya ile Adil Giray Han'ın yasak ilişkide buldukları söylentisini

⁴ İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, C. I, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tehran 1352 hş., s. 237-238.

⁵ Oruç Bek Bayat, *Don Juan-i İrani*, çev. Mesud Receb Niya, Bungah-i Neşr ve Tercume-i Kitab, Tehran 1338 hş., s. 185.

çıkardılar. Adil Giray Han ve Mehdi Ulya böyle bir iftiradan dolayı öldürüldü.⁶

Adil Giray Han'ın öldürülmesi Safevîler ile Tatarların ilişkilerinin iyileşmesi için oluşan uygun fırsatı yok etti ve Tatarların, İranlılar ile düşmanlığını şiddetlendirdi. Bundan sonra Tatarlar, Adil Giray Han'ın kanının intikamı için saldırılarını arttırdı. Osmanlı Devleti de bu düşmanlığı körükledi.

Kısa bir müddet sonra Muhammed Giray Han oğlunun kanının intikamı için büyük bir ordu ile Şirvan'a hareket etti. Orada İran ordusunu mağlup ettikten sonra Karabağ'da pek çok zayıata neden oldu. Daha sonra çok fazla ganimetle Kırım'a geri döndü. Fakat oğulları Gazi Giray Han, Selamet Giray Han ve Safi Giray Han'ı ordunun esas kısmıyla birlikte Dağıstan'a ve Derbend'e gönderdi.⁷

Tatarların saldırılarını geri püskürtmek için Safevîler, Mirza Selman Cabirî komutasında bir orduyu Şirvan'a gönderdi. Tatarlar orayı terk ettiler. Fakat kısa süre sonra geri döndüler ve oraya (Şirvan'a) saldırdılar. Bu kez Şamahî'daki savaşta Mirza Selman, Tatarları mağlup etti ve Gazi Giray Han'ı esir aldı.⁸

Bu, İranlıların Tatarlara karşı ikinci zaferiydi. Bunun ardından Tatarlar, Şirvan'ı terk ettiler ve Kırım'a gittiler. Gazi Giray Han, Adil Giray Han'ın aksine Şehzade Hamza Mirza onu serbest bırakana kadar başlangıçta üç yıl boyunca (hicrî 988-991) (1580-1583) Alamut Kalesi'nde hapis kaldı.⁹ Şehzade Hamza Mirza'nın hedefi Tatarlar ile ilişkilerin iyileşmesi idi.

⁶ Oruç Bek Bayat, *Don...*, s. 185-186; İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem...*, C. I, s. 261-263.

⁷ İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem...*, C. I, s. 254-255.

⁸ Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü't...*, C. II, s. 714; Seyyid Hasan Hoseynî Esterabadî, *Târih-i Sultânî (ez Şeyh Safî tâ Şah Safî)*, ed. İhsan İşrâkî, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tehran 1346 hş., s. 111.

⁹ İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem...*, C. I, s. 270-271.

Kummî bu konu hakkında şöyle yazmaktadır: “Bu kış mevsiminde (Hicrî 991) Alamut Kalesi’nde hapsedilmiş olan Tatar Gazi Giray Han, ulu padişahın kararıyla Tatar ordusunun Kızılbaşların tarafını tutması ve Osmanlı’ya itaatten alıkonulması için kaleden çıkartılıp eğitildi ve kendisine hürmet gösterildi. Kaleden çıkarıp ona saygı gösterdiler, gönünü hoş tuttular, padişaha yakışır şekilde övgüye layık gördüler.”¹⁰ Ancak tüm bunlar da bir sonuç vermedi. Zira Şah Muhammed Hüdabende’nin sarayında o denli kaos ve entrika vardı ki bu durumu takip etmek mümkün değildi. Gazi Giray Han’ın da pek fazla konuya ilgisi olmadığından hatta hayatı açısından sıkıntıda bulunduğundan Hicrî 994 yılında (1586) Şah’ın ordusundan kaçtı ve Osmanlılara gitti. Osmanlıları, İran’ın karışık durumlarından yararlanarak sefer düzenlemesi için tahrik etti.¹¹

Aynı yıl Osmanlılar, Azerbaycan’ı ele geçirmek için bir ordu gönderdiler. Gazi Giray Han bu ordunun komutanlarından biriydi. Bu ordu Tebriz’i ele geçirdi ve şiddetle tahrip etti.¹² Gazi Giray Han Hicrî 996 (1588) yılında İran ile yapılan savaşta gösterdiği hizmetlere saygı olarak İslam Giray Han’ın yerine Kırım Hanlığı’na tayin edildi.¹³ O, çok geçmeden de Safevî padişahı Şah Abbas (Hicrî 996-1038) (1587-1629) ile karşılaştı.

Şah I. Abbas ve Gazi Giray Han (Barış ve Dostluk Devri)

Osmanlılar, Gazi Giray Han’ın İran’la savaşmasından ve İran’da birkaç yıl esaret altında kalmasından dolayı onun Kırım’da hâkimiyeti elde ettikten sonra İran ile savaşma konusunda istekli olacağını düşünüyordu. Fakat o, Şah Abbas ile dostane bir ilişki tesis etti. Gazi Giray Han kendi ülkesi üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini istemiyordu ve Osmanlıların İranlılar ile savaşında, esaret döneminde Şah Abbas ona iyi davrandığından Osmanlılar ile ittifak kurmaya meyilli değildi.

¹⁰ Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü’t...*, C. II, s. 756.

¹¹ Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü’t...*, C. II, s. 778.

¹² Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü’t...*, C. II, s. 782-790.

¹³ Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. II, s. 1558.

Gazi Giray Han iki kez Kırım tahtına çıktı. Kaynaklar onun ilk hükümdarlık döneminde Şah Abbas ile ilişkilerinin niteliğine dair bir bilgiye sahip değildir (Hicrî 996-1002) (1588-1593). Fakat taraflar arasında bir savaşın meydana gelmemesinden ve Gazi Giray Han'ın Osmanlıların İran'a karşı gönderdiği ordulara katılmamasından dolayı bu dönemde Gazi Giray Han'ın Şah Abbas ile dostane ilişkiler kurduğu görülmektedir.

Gazi Giray Han Hicrî 1005 (1596) yılında birkaç ay müddetle yönetimden azledildi. Fakat gücünü elde ettikten sonra ikinci kez 11 yıllığına (Hicrî 1005-1016) (1596-1607) Kırım hanı oldu. Bu dönemde Gazi Giray Han açıkça Şah Abbas ile dostane ilişkiler tesis etti ve Osmanlıların İran'a karşı gönderdiği ordulara katılmadı. Hicrî 1014 (1605) yılında Osmanlılar, Şirvan'da Şah Abbas ile savaş tuttuğunda Safevîlerin savaşı kazanacağı belli olunca Osmanlılar, İranlıların morallerini bozmak için süratle Gazi Giray Han'ın Şirvan'a geleceği şayiasını yaydılar.¹⁴ Bu durum Osmanlıların, Tatar askerlerine İran ile savaşa oldukça fazla güvendiğini göstermektedir. Buna kanıt olarak Şah Abbas, Tatarlar ile kurduğu dostane ilişkileri sağlamlaştırmaya çalıştı. Gazi Giray Han da Şah Abbas'a olumlu cevap verdi. Bununla birlikte Osmanlıların Gazi Giray Han'a ihtiyacı olduğu hâlde o, Şah Abbas ile dostane ilişkiler kurdu. Şah Abbas Ebu'l Kasım Bey Yüzbaşı Evoğlu'nu dostluk ilişkilerini beyan etmek için Gazi Giray Han'ın yanına gönderdi. Buna karşılık Hacı Bayram, Gazi Giray Han tarafından dostane bir mektup ve bol hediyeler ile İran'a gönderildi. Onun mektubunda "*Adı geçen han kendini bu hanedanı sevenlerin ve bu hanedana inananların cümlesinden üstün kabul etti. Vurgusu dostluk, kulluk ve eski arkadaşlığın zikri...*"¹⁵ Bu dostluk ve Gazi Giray Han'ın Şirvan'a ordu göndermekten imtina etmesi Osmanlıların ümitsizliğe kapılmasına neden oldu. Bunun üzerine Şah Abbas kolayca Derbend, Bakü ve Şamahı'yı ele geçirdi.

¹⁴ İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 730.

¹⁵ İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 736.

Gazi Giray Han, Osmanlıların İran seferlerine katılmadığı gibi aynı zamanda Osmanlıların savaş planlarını Şah Abbas'a bildiriyordu. Hicrî 1015 (1606) yılında Osmanlılar, Gazi Giray Han'dan Şirvan'a hareket etmesini istediler. Gazi Giray Han derhal Şah Abbas'a bir mektup yazarak ondan bir an evvel Şirvan'ı ele geçirmesini istedi. Onun mektubunun bir kısmı şöyledir: *"Şirvan'a gitmek isteyen bir grup benim yanıma geldi. Ben onlar ile anlaştım. Aile bireylerini geçirmek ve sizinle birlikte Şirvan'a gitmek için Merk suyunun kenarındaki Lavasan'da kale yapacağız. Benim o tarafa gelmememin bahanesinin oluşması için kesinlikle Şirvan'ı ve oranın kalelerini ele geçirmekte acele edin."*¹⁶

Hicrî 1016 (1607) yılında Gazi Giray Han bol hediyeler ile birlikte dostane bir mektubu Hafız Karakaş Tebrizî aracılığıyla Şah Abbas'a gönderdi. Şah Abbas da buna karşılık muhabbet dolu bir mektubu Gazi Giray Han'a gönderdi ve ondan istekte bulundu: *"Aramızdaki yabancılık ve zıtlık tamamen kalkmış olsun, bu diyarın hediyelerinden her ne isterseniz çekinmeden talep edin."*¹⁷ Aynı yıl Gazi Giray Han, Şah Abbas'tan İran'da esaret altında olan Osmanlı serdarlarından Müteferrika Ağası Handan Ağa'yı eski dostluklarına binaen serbest bırakmasını istedi. Şah Abbas onun isteğini kabul etti. Handan Ağa akıllı ve edip bir şahsiyet olduğundan Şah Abbas onun ve Gazi Giray Han'ın İran ile Osmanlı'nın barış şartlarını kendisinin isteğine uygun olarak hazırlayabileceklerinden umutluydu. Ancak düşünce hayata geçmedi. Çünkü Handan Ağa yoldayken Gazi Giray Han'ın ölüm haberi duyuldu.¹⁸

Gazi Giray Han yetenekli ve bilgin idi. Farsça ve Türkçe şiir okuyordu. Girayî mahlasını kullanıyordu. Şah Muhammed Hüdabende'nin ordusunda geçirdiği süre boyunca hayatî bakımdan zorluk çekti. Bu rubaiyi de o günlere serzeniş olarak söyledi:

"Keder olmuş, mutluluk olmuş, ümitsizlik olmuş,

¹⁶ Molla Celal Muneccim Yazdî, *Târih-i Abbasî (Ruznâme-i Molla Celal)*, ed. Seyfullah Vahid Neyâ, İntişârât-i Vahid, Tehran 1366 hş., s. 317.

¹⁷ İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 778.

¹⁸ İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 753-754.

Dünya var oldukça bu şekilde geçmiş.

Biz tecrübe ettik ki sizin şehrinizde

Mutluluk da kalede ve zindanda hapsolmuş”¹⁹

Gazi Giray Han'ın ölümü İran için olumsuz bir gelişmeydi. Çünkü İran ile Tatarlar arasındaki dostluk dönemleri son buldu. Osmanlı Devleti bu dostluk münasebetine tahammül edemediğinden Gazi Giray Han'ın çocuklarını yönetimden mahrum etti.²⁰

Şah Abbas ile Gazi Giray Han'ın Haleflerinin Münasebetleri

Gazi Giray Han, iki oğlu Toktamış Giray ile Sefer Giray'ı halefleri olarak tayin etti. Gazi Giray Han ölünce Toktamış Giray Han hanlığın yönetimi ele geçirdi. Osmanlılar, Şah Abbas ile Gazi Giray Han'ın münasebetlerinden rahatsız olduğundan dolayı Toktamış Giray Han'ın onlardan izin almaksızın tahta çıktığı bahanesini öne sürerek onu hanlık makamından azlettiler. Toktamış Giray Han'ın yerine Osmanlılar, Gazi Giray Han'ın kardeşi Selamet Giray Han'ı Kırım tahtına çıkardı. Toktamış Giray bunu kabul etmek istemese de Selamet Giray Han onu mağlup edip öldürdü.²¹

I. Selamet Giray Han'ı (Hicrî 1017-1019) (1608-1610) Osmanlılar bundan sonra tekrar Safevîler ile savaşta Tatarlardan yararlanma umuduyla Kırım tahtına çıkardılar. Bunun üzerine onun Şirvan'a akın düzenlemesini istediler. Selamet Giray Han teklifi kabul etse de Tatar ileri gelenleri ona engel oldular ve Tatarların, Safevîler ile yaptıkları savaşta uğursuz oldukları uyarısını yaptılar. Çünkü Adil Giray Han, Safevîler ile yaptığı savaşta esir oldu ve öldürüldü, Gazi Giray Han da esir düşmüştü. Selamet Giray Han bu uyarının etkisinde kaldı ve Şirvan'a sefere çıkmak için hazırlanmadı. Buna karşın Selamet Giray

¹⁹ Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü't...*, C. II, s. 778.; İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 779.

²⁰ İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 779.

²¹ Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 1739.

Han, Osmanlılara, Celali asileriyle mücadelede yardım için bir ordu göndereceğini taahhüt etti.²²

Böylece Şah Abbas, Tatar saldırılarından kurtulmuş oldu ve gönül rahatlığıyla Osmanlılar ile savaşıma dikkatini verdi. İlgisini Şamahı, Bakü, Derbend ve Şirvan'da gerçekleşebilecek savaşırlara yoğunlaştırdı.

Selamet Giray Han'ın kardeşi Şahin Giray Han onun hanlıkta rakibiydi. Amacına ulaşmak için Şah Abbas'ın himayesi altına girme hususunda anlaşma yaptı ve Selamet Giray Han'ın tahta çıktığı yıl (Hicrî 1017) (1608) Şirvan Kalesi'ne geldi. Orada fırsat için bekleyişte kaldı. Şah Abbas da "*Büyük istekle bu amaca ulaşmak için maddî, manevî yardım ve destek meydana getirilecek.*"²³ dedi.

Şah Abbas, Şahin Giray Han'ı himaye edip Tatarlar arasında tefrika çıkararak onların İran'a saldırısını engellemeyi ve Osmanlı ordusunun da gücünü azaltmayı amaçladı. Buna ek olarak Şah Abbas, Şahin Giray Han'ın tahta çıktığı takdirde Gazi Giray Han gibi İran ile dostane ilişkiler kuracağı konusunda da umutluydu. Diğer taraftan Şahin Giray Han'ın İran'da bulunması ve Şah tarafından himaye edilmesi Selamet Giray Han'ın İran'a sefer tertip etmesini engelleyen sebeplerden biriydi. Çünkü bu suretle Şah Abbas, Şahin Giray Han'ı isyan çıkarması için Kırım'a gönderebilirdi.

Şah Abbas'ın bu siyasi düşüncesiyle Şahin Giray Han'ın himaye edilmesi, İran için olumlu sonuçlar meydana getirdi. Buna karşılık Osmanlılar da Şah Abbas ve Şahin Giray Han'ın ittifakını engellemek için Şahin Giray Han'a vaatlerde bulundular. Selamet Giray Han'dan sonra Kırım yönetiminin ona verileceğini beyan ettiler. Fakat Selamet Giray Han öldükten sonra (Hicrî 1019) (1610) Osmanlılar sözlerini tutmadılar ve Canibek Giray Han'ı Kırım tahtına oturtular. Tahtı ele

²² İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 779.

²³ İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. III, s. 1016.

geçirmek için Kırım'a gitmiş olan Şahin Giray Han, Canibek Giray Han'dan korkudan İran'a kaçtı ve Gürcistan'da Şah Abbas ile birleşti.²⁴

Şahin Giray Han'a ek olarak Cihangir Han adındaki Cani bek Giray Han'ın kardeşi de İran'a sığındı. O, Hicrî 1025 (1616) yılında İran'da iken Şah Abbas'ın nezdinde onun büyük komutanı İmam Kuli Han derecesinde seçkin bir makama sahip oldu.²⁵

Şah Abbas bu hanzadeleri himaye altına alarak onların varlıklarından gerekli durumlarda, düşman Tatarların ve bilhassa Osmanlıların aleyhinde kullanmayı amaçladı. Hicrî 1026 yılında Osmanlılar önceki yıllardaki mağlubiyetlerin telafisi için Halil Paşa komutasında bir orduyu Azerbaycan'a gönderdi. Bu orduyu takviye etmek için Tatarlardan yardım istendi. Canibek Giray Han 20.000 kişilik bir orduyla Osmanlılara katıldı. Serab'da Osmanlılar ile Şah Abbas'ın askerleri arasında meydana gelen savaşta İranlılar galip gelip Osmanlılardan pek çok kişiyi katlettiler.²⁶ Fakat savaş bitmemişti. Sonraki yılın baharında (Hicrî 1027) (1618) Osmanlı ve Tatar ordusu bir kez daha İran'a sefere çıktılar.²⁷ Bu savaşın başlamasında asıl paya Tatarlar sahipti. İskender Bey Türkmen bu konuda şöyle yazmaktadır: *"Tatar kabilesinin padişahı Canibek Giray, Rum paşaları ve emirlerden bir kısmı, o ülkenin ve memleketin askerleri serdar Halil Paşa'nın etrafında toplandılar. Kızılbaşlarla karşılaşma hakkında konuşmaya başladılar. Onların konuşmasının sonucu şu oldu: İki üç yıldır süren Acem seferi ve Kızılbaş muharebesi fikri kesinleşti ve hazırlık yapıldı. Tatar ordusu bu niyetle Rum diyarında kalıyor ve mala mülke sayısız zarar veriyordu. Aslında bu gitgeller sonuç vermiyordu. Bu yüzden Tatar ordusu bundan daha fazla bu diyarda*

²⁴ İskender Bek Turkmen Munşi, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 881; Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 1739.

²⁵ Pietro Della Valle, *Sefernâme*, çev. Şuaeddin Şifa, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tehran 1380 hş., s. 340.

²⁶ İskender Bek Turkmen Munşi, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 912.

²⁷ İskender Bek Turkmen Munşi, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 924.

kalamazdı ve savaş için ısrar ediyorlardı. Doğru yol şudur ki Rum ve Tatar askerlerinden bir grupla Kızılbaşlar üzerine savaş için gitmektir.”²⁸

Bu ordu Tebriz’i ele geçirdi. Şah Abbas, Sipehsalar Kerçekay Han komutasında bir orduyu Osmanlı-Tatar müttefik ordusu ile savaşması için gönderdi. Serab yakınlarında vuku bulan savaşta Osmanlı ordusu güçlkle mağlup edildi. Osmanlı ve Tatar paşalarından ve emirlerinden bir kısmı öldürüldü ya da esir edildi. Şahin Giray Han, İran ordusunun en önünde savaşıyordu. Canibek Giray Han ise pusuda bekliyordu. Canibek Giray Han, Şahin Giray Han’dan korktuğu için savaş meydanında yer almadı ve savaşı uzaktan izledi. Kendi ordusunda mağlubiyetin emarelerini görünce süratle kaçtı²⁹ ve Osmanlı ordusunun tamamen yenilmesine sebep oldu.

Şah Abbas, Tatarlar ile dostluk kurmak için onların esirlerini serbest bıraktı. Cihangir Han’ın yanına gönderdi.³⁰ Şah Abbas, Canibek Giray Han’a ve Osmanlılara darbe vurmak istiyordu. Bundan dolayı Cihangir Han’ı, Canibek Giray Han’ın yokluğunda hanlık tahtını ele geçirmesi için Kırım’a gönderdi.³¹ Canibek Giray Han ise Safevîlere karşı yenilgiden ötürü prestij kaybetmişti. Çünkü Osmanlılar yenilgiden dolayı onu suçlu buldular. Buna ilaveten korkudan savaş meydanından kaçmıştı. Ancak Cihangir Giray Han taht mücadelesini kaybetti. Neticede Osmanlılar Canibek Giray Han’ı azledip yerine Şahin Giray Han’ın kardeşi Muhammed Giray Han’ı tahta çıkardılar. Şahin Giray Han da onun veliahtı oldu.³²

Bu atamalar tam olarak Şah Abbas’ın yararına idi ve Şah hedeflerine ulaşmıştı. Zira Şahin Giray Han süratle Şah’ın hedefleri çevresinde hareket ediyordu. Nitekim Hicrî 1032 (1623) yılında Osmanlılar aleyhinde isyana kalkıştı. Çünkü bir müneccim ona şöyle demişti:

²⁸ İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 934.

²⁹ Pietro Della Valle, *Sefer...*, s. 394-398; İskender Bek Turkmen Muşî, *Târih-i Âlem...*, C. II, s. 934-935.

³⁰ Pietro Della Valle, *Sefer...*, s. 408.

³¹ Pietro Della Valle, *Sefer...*, s. 409.

³² Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 1784, 1882-1883.

“Ülkenin padişahlığı avcı kuşlardan birinin adına sahip birine nasip olacak.”

Şahin Giray Han, Muhammed Giray Han ile birlikte büyük bir ordu kurdular ve Edirne'yi ele geçirerek açıkça Osmanlılara isyan etme, Osmanlıları ortadan kaldırma, başarılı olamadıkları takdirde İran'a sığınma konularında karar aldılar. Osmanlı Devleti de buna karşılık Muhammed Giray ve Şahin Giray hanları azletti ve Kırım tahtına tekrar Canibek Giray Han'ı çıkarttı. Muhammed Giray ve Şahin Giray hanlar buna mukavemet gösterdiler ve Canı Bek Giray Han için görevlendirilip Kırım'a gönderilen Osmanlı ordusunu güçlkle mağlup ettiler. Osmanlı Devleti aynı zamanda Rus Kozaklarının saldırıları gibi birçok sorunla karşı karşıya kalmıştı. Mecburen Canibek Giray'ı azlettiler ve Muhammed Giray ile Şahin Giray hanlar tekrar hanlığa hâkim oldular.³³

Bu olaylar Şah Abbas için uygun bir fırsat oluşturdu. Çünkü Osmanlılar Tatar ordularının yardımlarından mahrum kaldıkları gibi aynı zamanda kendi ordularının bir kısmını Muhammed Giray ve Şahin Giray hanlar ile savaşmak için Kırım'a göndermek zorunda kaldılar. Şah Abbas bu sorunlardan istifade ederek Osmanlılara karşı başarılar elde etmeye başladı. Bunun en önemli örneğini Hicrî 1032'de (1623) Irak-ı Arab'ın ele geçirilmesi oluşturmaktadır. Bu başarılar Şah Abbas ölene kadar devam etti.

Şah Safi ile Kırım Tatarları Arasındaki Münasebetler

Osmanlılar, Muhammed ve Şahin Girayların Kırım idaresine Hicrî 1038 (1629) yılına kadar tahammül etti. Fakat bu tarihte Rus Kozaklarının saldırılarını bertaraf edip iç sorunları çözdükten sonra Osmanlılar tekrar Canibek Giray'ı Kırım tahtına oturttu ve Muhammed Giray Han'ı azlettiler. Bu yüzden Şahin Giray Han üçüncü kez İran'a iltica etmek zorunda kaldı. Şah Safi (Hicrî 1038-1052) (1629-1642),

³³ Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 1883-1887.

Şahin Giray Han'ı kabul etti. Şah Safi onu ilgiyle karşıladı. Kendi arkadaşları zümresine yerleştirdi.³⁴

Şahin Giray Han uzun müddet İran'da kalmadı. Şah Safi onu Hicrî 12 Şevval 1039'da (25 Mayıs 1630) pek çok hediye ile Kırım'a gönderdi.³⁵ Zira Osmanlılar bu tarihte Hüsrev Paşa komutasındaki bir orduyu İran'a sefer düzenlemesi için göndermişti ve bu ordu Hemedan'ı tehdit ediyordu. İran'a Tatarların saldırısını ve Osmanlı ordusu ile Tatarların birleşmesini engellemek için Şahin Giray Han'ın Kırım'a gönderilip burada isyan çıkartmasının amaçlandığı görülüyor. Canibek Giray Han her ne kadar Osmanlılar ile iyi ilişkiler içerisinde olsa da İran ile savaşta Osmanlılara pek fazla yardım etmedi. Hicrî 1043 yılında Osmanlılar, Canibek Giray Han'dan Sultan IV. Murat'ın (Hicrî 1033-1050) (1623-1640) İran ile savaşma niyetinde olmasından dolayı ittifak için bir ordu yollamasını istedi. Fakat Canibek Giray Han bu konuda pek istekli değildi. Bunun üzerine Osmanlılar onu azlettiler ve Rodos Adası'na gönderdiler. Yerine İnyet Giray Han (Hicrî 1045-1048) (1635-1638) tahta çıktı. Fakat o da Osmanlılara, İran ile savaşta yardım edeceği yerde rakip Tatar kabileleri ile savaşa tutuştu. Osmanlılar buna karşılık onu da azlettiler.³⁶

Bu, Osmanlıların İran ile savaşta Tatarlardan yararlanmayı düşündüğü son olaydı. Zira Osmanlılar ile Safevîler arasında barış antlaşması imzalandı. Artık Tatarlara ihtiyaç kalmamıştı. Fakat Şahin Giray Han, Şah Safi tarafından Kırım'a isyan çıkarmak için gönderilmiş olduğundan Hicrî 1041 (1632) yılında Sultan IV. Murat'ın emriyle Rodos Adası'nda hapsedildi³⁷ ve Hicrî 1052 (1642) yılında Sultan I. İbrahim'in

³⁴ Muhammed Yusuf Vâle-i Kazvinî, *Holdeberrîn (Hadike-i Şeşom u Heftom ez Rovze-i Şeşom)*, ed. Muhammed Reza Nasîrî, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tehran 1382 hş., s. 49.

³⁵ Muhammed Masum Hâcegî-yi İsfahanî, *Hulâsatu's-Siyer*, intişârât-i İlmî, Tehran 1380 hş., s. 85.

³⁶ Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 2015-2016.

³⁷ Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 1982.

(Hicrî 1050-1058) (1640-1648) fermanıyla öldürüldü.³⁸ Böylece İran siyasetine çok fazla hizmet etmiş olan Şahin Giray Han yok edildi. Bu şekilde Safevîler ile Kırım Tatarları arasındaki münasebetler de sona ermiş oldu. Zira Osmanlılar ile Safevîler arasındaki savaşların sona ermesiyle Kırım Tatarlarının, İran dış siyasetinde hiçbir önemi kalmadı. Nitekim bundan sonra Kırım Tatar elçilerinin İran'a gidiş geliş hakkında dahi kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç

Kırım Tatarları, Osmanlı Devleti'nin vasalı sıfatıyla Safevî Devleti'ne yapılan seferlerde önemli rol oynadı. Tatarlar, Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya çok fazla zarar verdiler ve defalarca İran ordularını mağlup ettiler. Tabii ki birkaç kez de mağlup oldular. Şah Muhammed Hüdabende devrinden itibaren Osmanlılar, İran ile savaş için daha çok Tatarlara ihtiyaç duydular. Aynı zamanda Tatarlar, İran dış siyasetinde daha fazla önem kazandılar. Safevîler, Kırım Tatarları ile dostane ilişkiler kurmak ya da uygun fırsatta onlar arasında tefrika çıkarmak için çabaladılar. Bu siyaset Şah I. Abbas zamanında başarılı oldu. Fakat Tatarlar, Osmanlı ile Safevî savaşlarının tümünde daha ziyade Osmanlılar ile müttefiklerdi ve İran için birçok sorun meydana getirdiler. Sonunda Osmanlı ile Safevî savaşlarının bitmesi ve taraflar arasında barış antlaşmasının imzalanması ile birlikte Safevîler ile Kırım Tatarları arasındaki münasebetler de kesilmiş oldu. Tatarlar da bu şekilde İran siyasetinde önemini kaybettiler.

Kaynakça

Bosworth, Clifford Edmund, *Silsilehâ-yi İslamî-yi Cedid*, çev. Feridun Bedreî, Merkez-i Şenasî-yi İslam ve İran, Tehran 1381 hş.

Hammer-Purgstall, Joseph von, *Târih-i İmparatorî-yi Osmanî*, çev. Mirza Zeki Ali Abadî, ed. Cemşid Keyanfer, İntişârât-i Zerrîn, Tehran 1368 hş.

³⁸ Hammer-Purgstall, *Târih-i İmparatorî-yi...*, C. III, s. 2068-2069.

İskender Bek Turkmen Munşî, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbasî*, 2. Baskı, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tehran 1352 hş.

Kadı Ahmed Hoseynî Kummî, *Hulâsatü't-Tevârîh*, ed. İhsan İşrakî, Dâneşgâh-i Tehran, Tehran 1363 hş.

Molla Celal Muneccim Yezdî, *Târih-i Abbasî (Ruznâme-i Molla Celal)*, ed. Seyfullah Vahid Neya, İntişârât-i Vahid, Tehran 1366 hş.

Muhammed Hidayetullah Âfuşte-i Natanzî, *Nekâvetu'l Âsâr fî Zikri'l Ahyâr*, ed. İhsan İşrakî, 2. Baskı, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tehran 1373 hş.

Muhammed Masum Hâcegî-yi İsfahanî, *Hulâsatu's-Siyer*, 2. Baskı, İntişârât-i İlmî, Tehran 1380 hş.

Muhammed Yusuf Vâle-i Kazvinî, *Holdeberrîn (Hadike-i Şeşom u Heftom ez Rovze-i Şeşom)*, ed. Muhammed Reza Nasîrî, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tehran 1382 hş.

Oruç Bek Bayat, *Don Juan-i İrânî*, çev. Mesud Receb Niya, Bungah-i Neşr ve Tercume-i Kitab, Tehran 1338 hş.

Paul, Stanley Lin ve diğeri, *Târih-i Devlethâ-yi İslamî u Hânedanhâ-yi Hukûmetger*, C. II, çev. Sadık Seccadî, Neşr-i Târih-i İrân, Tehran 1370 hş.

Pietro Della Valle, *Sefernâme*, çev. Şuaeddin Şifa, 2. Baskı, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tehran 1380 hş.

Seyyid Hasan Hoseynî Esterabadî, *Târih-i Sultânî (ez Şeyh Safî tâ Şah Safî)*, ed. İhsan İşrakî, 2. Baskı, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, Tehran 1346 hş.

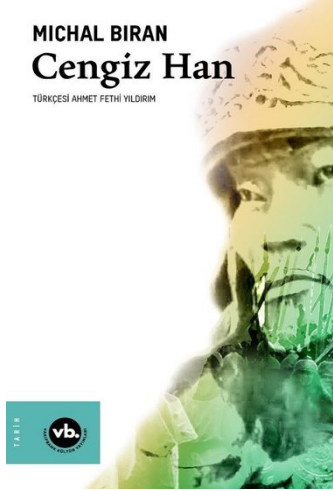

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches,
Yıl/Vol. 5, Sayı/No. 1 Bahar/Spring 2020
ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Kitap Tanıtımı/Book Review

Michal Biran, *Cengiz Han*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Vakıfbank Kültür
Yayınları, İstanbul 2019, 250 s., ISBN: 987-605-7947-40-6

Murat TURAL*

“Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia”, “The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World” adlı kitapların yazarı ve yine bu alanda dikkat çekici çalışmaları olan Reuven Amitai-Preiss ile müşterek olarak hazırladıkları *“Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World”* ve *“Eurasian Nomads as Agents of Cultural Change”* adlı eserlerden anlaşılacağı gibi Asya ve özelde Moğollar üzerine yoğunlaşan ve bu alanda haklı bir şöhretin sahibi olan Michal Biran’ın tanıtımını yaptığımız eseri 2007 (One World Publications, Oxford)

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Samsun, e-mail: murat.tural@omu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1361-4656. (Makale gönderim tarihi: 04.04.2020; Makale kabul tarihi: 16.05.2020)

yılında yayımlanmıştır. Türk okuyucuların muhtemelen büyük bir kısmının mezkûr çeviri sayesinde adından haberdar oldukları yazar, dünyada yine bu sahada sayısız çalışmalar yapmalarıyla tanınan Anatoly M. Khazanov, Thomas T. Allsen (ö. 2019) ve David Morgan (ö. 2019) ile de temasta bulunmuş ve kendisi eserin “Teşekkür” kısmında onların isimlerini zikretmiştir.

Kitap, “Dünya Fethi: Nasıl Yaptı?”, “Müslüman Dünyada Cengizli Mirası”, “Melundan Muhterem Babaya ve Tekrar Meluna: Müslüman Dünyada Değişen Cengiz Han İmgeleri” ve “Cengiz’i Sahiplenme: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım” gibi ana başlıklarına bakıldığında gerçekten okuyucu tahrik edici bir özelliğe sahip olduğunu daha baştan ortaya koymaktadır. Yazar çalışmada metin içi dipnot sistemini esas almış ancak bu konuda çok aşırıya kaçmamıştır. Dolayısıyla tarih okuyucularının pek haz etmediği bu seçim metnin akıcılığına önemli bir engel oluşturmamaktadır. Eserin sonunda “Seçilmiş Kaynakça”, yine her bir bölüm için ayrı kaynakça kısımları ile “Dizin” mevcuttur.

Yukarıda eser hakkındaki tanımlayıcı tarifler bir yana, metnin bütününe bakıldığında yazarın yorum kabiliyetinin epey yüksek seviyede olduğu rahatlıkla görülecektir. Bunda yazarın Teşekkür kısmında isimlerini andığı araştırmacıların ne derece rolü olduğu bilinmez ancak diğer tetkikleri incelendiğinde Biran’ın bu yönünün ziyadesiyle baskın çıktığı çoğunluk tarafından anlaşılacaktır. Ayrıca söz konusu eserin bu tarafının güçlü olmasına ismi abartısız tüm dünya tarafından işitilmiş olan Cengiz Han’ın biyografilerinin mebzuliyeti önemli derecede etki etmiş gibi durmaktadır.

Biran’ın “Cengiz Han”ı, One World yayınlarının başlattığı, Khaled el-Rouayheb (Harvard) ve Sabine Schmidtke (Princeton)’nin editörlüğünü üstlendiği İslam Dünyasını Şekillendirenler serisinin dikkat çeken kitapları arasındadır. Zira seride Gazali, İbn Arabi, İbn Teymiyye vb. genelde siyaset dışı isimler yer alırken, Cengiz Han gibi adı ve namı İslam dünyasında pek iyi anılmayan bir hükümdara rol biçilmesi oldukça şaşırtıcı ve kıskırtıcıdır. Yazarın üzerinde iyi ya da kötü etkide bulunmuş olan bu kaygı neredeyse metnin tamamında kendisini belli

etmektedir. Fakat bu satırlar yazara olumsuz bir eleştiri anlamında değerlendirilmemelidir. Hülasa Biran, müspet ya da menfi Cengiz Han'ı gerçekten İslam dünyasını şekillendirenler arasında gördüğünden -ki bizce de öyledir- bu zorlu deneyime girişmiş olmalıdır.

Bu nedenlerdir ki Giriş, Neden Cengiz? şeklinde çarpıcı bir soruyla başlar ve konu hemen hafızası kuvvetli olanlar için yakın geçmiş zamanda televizyonlardan izlediğimiz bir istilaya, ABD'nin Irak'ı işgaline getirilir. İşgal öncesinde Saddam Hüseyin'in, Sünni İslam dünyasına 1258 travmasını yaşatan Cengiz'in torunu Hülagü ile Bush'u eşleştirmesi genel okuyucuyu eserin içerisine çekebilmek için verilebilecek en iyi örnek gibi durmaktadır. Fakat ilk sayfalardaki bu tercih yazarın kurnazlığına yorulmamalıdır, Biran bu ustaca bakışını devamlılıkları ve değişimleri sergilerken metnin neredeyse tamamına yansıtmıştır.

Birinci bölümde, Moğollardan önce de bağrından birçok devlet ve başarılı hükümdarlar çıkaran bozkırın devlet kurduran hasletlerinden bahsedilir. Bu bölümün hemen başında geniş düzlüklere hâkimiyetten ziyade bağluların ve hayvanların çokluğunun yükselişteki esas amillerden biri olduğu vurgulanır. Arkasından günümüze "Her Türk Asker Doğar" şeklinde gelen şiarın, bozkırın çetin şartlarında her bir Moğol tarafından doğal yoldan benimsendiği anlatılmak istenir. Gök Tanrı'nın seçiciliği, şamanın kudreti, oymaklar arası ilişkiler ve Cengiz'in de yükselmesine etki eden kan kardeşliği müessesesinin altı çizilir. Bölümü bitirirken yazar, Moğolların yükselişinin arifesinde önce yakın bölgelerin sonra da çok geçmeden onların atlarını süreceği Batı Asya'nın siyasi haritasına odaklanır.

İkinci bölümde, Cengiz'in içinden çıkacağı oymağın güçsüzlüğünü vurgulamak adına komşu kabilelerin isimleri tek tek zikredilir: Tatarlar, Kerayitler, Naymanlar, Merkitler, Öngütler vd. Moğollara dair hemen bütün çalışmalarda gördüğümüz bir örnek, yani Tatar-tartarus benzerliğinin nasıl olup da Moğollara kötü bir miras bıraktığı bu eserde de işlenir. Sonrasında asıl adı Temuçin olan Cengiz'in doğumu, babası

Yesugey'in hayatını kaybedişi ve annesi Höelun ile yaşadıkları macera gözler önüne serilir. Kabilesinin liderliğini ele aldıktan sonra Camuka ve Tuğrul (Ong Han) ile yakınlaşması, sonra ikisiyle hesaplaşması ve Moğol adını belki bugüne taşıyan 1206 kurultayına kadar diğer kabilelerle mücadeleleri özetle sunulur.

Üçüncü bölüm, 1206 sonrası Cengiz'in Çin'e olan ilgisiyle başlar. Bir yandan da onu ve haleflerini giderek batıya yakınlaştıracak olan gelişmelere odaklanır yazar; Harzemşahlar ile başlangıçta kurulan dostane ilişkiler, Naymanların reisi Güçlüğ'ün Karahıtayların başına geçişi, çok geçmeden adı geçen iki devlet ile hesaplaşmaya giden yol ustaca aralanır. Biran, 1218 yılındaki Otrar Olayı'ndan Cengiz karşıtı olmakla maruf İslam kaynaklarının bile Harzemşah hükümdarı Muhammed'i sorumlu tuttuğundan haberdardır ve bu yüzden Moğolları batıya doğru iştahlandıranların gaflet içindeki Müslümanlar olduğunu ifade eder. Abbasi halifesinin tahriki rivayetlerine ise pek ihtimal vermez ve Otrar'ı *yıkım* için yeterli neden olarak görür. Harzemşah Muhammed ve oğlu Celaledin'in macerası kısa olarak sunulur, Cebe ve Sübedey'in Kafkasya ve daha kuzeydeki serüvenleri zikredilir. Bilindiği üzere bu harekât dönemin en büyük İslam devletlerinden biri olan Harzemşahların tarih sahnesinden çekilişiyle sonuçlanmıştır. Biran, mezkûr devletin ömrünün tamam olduğuna kanidir, *yıkımın* ardından *onarımın* geldiğine birçok batılı yazar gibi o da temas eder. Hatta Maveraünnehir'de kalkınmanın hızla gerçekleşmesinden ötürü yıkım anlatılarına oldukça mesafelidir. Moğolların savaşlarda psikolojik harbi ustaca sergiledikleri herkesçe kabul edilir. Gerçekten bugün, yaşanan olayları duygusallıktan azade olarak düşünen birçok Moğol araştırmacısına göre de onların yaptıkları savaşın doğası içinde değerlendirilmelidir. Bölümün sonlarında Biran, Çin seferi sırasında Cengiz'in ölümünü zikreder ve onun başarısının nedenlerini birkaç başlıkla sorgular. Onun deyişiyle, Cengiz bozkır savaş taktiklerini devamlı surette geliştirmiş, öğrenmeye açlığı ise ona sürekli yeni zaferler getirmiştir. Din adamlarını ve tüccarları kullanmasını bilmiş, düşman üzerine hamle yapmadan önce düşmanının düşmanlarını kazanma yoluna gitmiştir.

Dördüncü bölüm, İslam dünyasında yıkıcılık konusunda oldukça olumsuz bir imaja sahip olan Cengiz Han ve haleflerinin bir zaman sonra aslında bu dünyanın önemli bir parçası oldukları iddiasıyla kaleme alınmıştır. Tarihte yaşamış büyük fatihlerden olan Büyük İskender, Attila ve daha nicelerinin ölümleri, onları bağrından çıkaran toplumların siyaset sahnesinden çekilişleriyle sonuçlanmış, karizmatik lidere bağımlı olan güçler çoğu zaman bu senaryoyu deneyim etmişlerdir. Yazar bölümün hemen başında aynı akıbetin Moğolların başına gelmediğini vurgular. Zira Cengiz'in halefi Ögedey zamanında inşa edilen Karakurum kısa süreli de olsa dünyanın önemli bir cazibe merkezi olmuş, muazzam etkileri olan Avrupa seferi yürütülmüş, kağanın ölümünden sonra eşi Töregene'nin naipliği döneminde ise Köseadağ'da Türkiye Selçuklularına çok ağır bir darbe vurulmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde zaten hâkim olan Cuci ulusuna ek olarak Möngke zamanında İlhanlılar ve Yuan Hanedanı ortaya çıkmıştır. Möngke kardeşi Hülagü'yü İran ve Irak taraflarına, diğer kardeşi Kubilay'ı ise Çin'e görevlendirmiştir. Hülagü'nün uhdesine düşen görevin ne olduğu ve sınırı ne kadar aştığı konusunda belirsizlik vardır. Biran, Hülagü'nün 1256 yılında Alamut'taki İsmaili varlığına son vermesini, onların Möngke'yi öldürme tasavvurlarına bağlayan rivayete değer vererek anlamlandırmaya çalışmıştır. Abbasiler üzerine gitmesinin nedeni konusuna yoğunlaşmamış ancak 1258 travmasının İslam-Moğol karşıtlığının başlıca müsebbibi olarak görüldüğünün altını çizmiştir. Memlûklere karşı Ayn Calut'ta alınan mağlubiyeti ise Hülagü'nün ordunun başında olmayışıyla açıklamıştır. Arkasından çeşitli Moğol uluslarının İslamlaşmasına değinmiş, Altın Orda'nın başşehri Saray'ı yakıp yıkan Timur'un dahi Cengiz'in mirasına sahip çıktığını vurgulamıştır. Onun ifadesiyle Timur "*Cengiz Han'dan sonra ikinci itibar, mit ve meşruiyet kaynağı haline gelmiştir.*" Yazar, sonra Özbekler'e, Afganistan'a Cengiz'in namını taşıyan Babürler'e ve çeşitli hanlıklar konularına kısa dokunuşlarda bulunmuştur.

Yazar, dördüncü bölümün diğer bir başlığında Moğollar zamanında bir *pax Mongolica*'nin yaşanıp yaşanmadığını sorgulamıştır. Biran'ın

kanaati ilk fetihlerin durulmasından sonra bir Moğol barışının yaşandığı yönünde olduğundan seçtiği örnekleri ona göre tertip etmiştir: Moğol ordusu içindeki çok ulusluluk, ticaret yollarının iyi işleyişine dair aldıkları önlemler, tüccarlara sağlanan kolaylıklar, fetihlerde sanat erbabı ve zanaatçılara sağlanan ayrıcalıklar, doğuda Çin'den batıda ulaşabildikleri yere kadar kültürler arası ilişkileri daha önce hiç şahit olunmadığı ölçüde geliştirmişlerdir. Reşidüddin gibi devlet adamlarının ve aynı zamanda tarihçilerinin işbu birikimi de içine alan umumi bir tarih kitabı meydana getirmeleri konusunda teşvik edilmeleri, Cengiz Han'dan sonraki yüzyılda uzun soluklu bir seyahate girişen İbn Battuta'nın bile gittiği yerlerde kendisini yabancı biri gibi hissetmemesi yine bu görüşü destekler örnekler arasında sayılabilir. Geyhatu zamanında İlhanelilerin başarısız kâğıt para basma deneyimlerinden sonra Müslümanların matbaaya da soğuk bakmaya başladıkları tespiti ise Biran'ın kitabında Moğollar için çizdiği kötü sayılabilecek nadir tablolardan biridir.

Biran, dördüncü bölümde ele aldığı Moğolların İslamlaşmasını ise “uzun ve karmaşık bir süreç” olarak tarif etmiş, bazı uluslarda yukarıdan aşağıya, bazılarında ise aşağıdan yukarıya doğru bir İslamlaşmanın gerçekleştiği yorumunda bulunmuştur. Moğolların İslamlaşması sonucunda ortaya çıkan tablo hakkında yazarın tespiti oldukça önemlidir: *“Tanrı Dağları ile Volga arasında kalan bölgede ...Türk-Moğol seçkinler ...Müslümandı, Türkçe konuşuyorlardı ve Moğol İmparatorluğunun geleneklerine uyuyorlardı. Bu kadar geniş bir toprağın dil, din ve kültür bakımından bu kadar çok şeyi paylaştığı başka bir dönem hatırlamak zordur.”* Yazar devamında, Çin'deki, Hindistan'daki ve hatta Doğu Afrika'daki İslam varlığına Moğolların olumlu manada katkı sağladıklarına değinir. Moğolların özellikle Asya'nın etnik haritasına yaptıkları tesir de yazarın temas ettiği konular arasındadır. Ona göre, Cengiz bu manada sadece Stalin ile karşılaştırılabilir.

Yazar, dördüncü bölümü bitirirken kitabının “doğunun gerileyişi” hakkında bir önerme sunmayacağına itiraf eder. Nedenini ise şu cümle ile açıklar: *“Cengiz Han'ın ve varislerinin bu görüngüdeki sorumluluğu*

kesinlikle çok azdır.” Dolayısıyla o, “Moğollar Bağdat’ı yıkmasaydı, atom bombasını ilk geliştirenler Müslümanlar olurdu” şeklinde özellikle İslam dünyasında kabul gören klişeye güler de geçer.

Beşinci bölümün “Melundan Muhterem Babaya ve Tekrar Meluna” şeklindeki ilgi çekici başlığı, Asya’da ve İslam dünyasında bazen güçlü bazen de silik ama süreklilik arz eden bir Cengiz imajının varlığını ele alır. Yazar ilk olarak Hristiyanlarda var olan bir kabulün, yani Tanrı’nın yeryüzünde doğru işler yapmayan insanları belli vakitler seçtiği bazı kişilerle cezalandırdığı anlayışının, Cengiz Han ve varislerinden verdiği örneklerle Müslümanlar arasında da bulunduğunu göstermek istemiştir. Biran tespitinde çok da haksız değildir. Bağdat’ın düşüşüne (1258) tanık olan Cüveynî’nin alelacele *Tarih-i Cihangüşa’yı* Alamut’un fethiyle (1256) bitirmesi ve bu fethi peygamber zamanındaki Hayber’in fethine benzetmiş olması, bu kanaattekinin verebileceği en sağlam örnektir. Dönemin diğer bir Müslüman tarihçisi Reşidüddin ise ima yoluyla değil, direkt olarak Cengiz Han’ın Allah’ın çizdiği plan çerçevesinde hareket ettiğini söylemiş olması da, Biran’ın gözünden kaçmamıştır. Yazar, bu türden bir anlayışın doğal olarak Moğolların kuruluşunu İslami motiflerle anlamlandırmaya giden yolu araladığını söyler ki, haksız değildir. Biran’ın bu konuda sunduğu örnekler, Reşidüddin’in Moğolların soyunu Nuh’un oğlu Yafes’e dayandırması, Kazvini’nin Ergenekon’dan çıkışı Müslümanların hafızasında mümtaz bir mevkide bulunan *hicrete* benzetmiş olması, belki de en ilginç el-Ömeri, Yezdi ve daha başka Timur ve Babür dönemi kaynaklarının Cengiz’in atası Alangoya’nın gebe kalma hikâyesini Hz. Meryem’in İsa’yı mucizevî olarak dünyaya getirmesi hikâyesinden mülhem olduğunu ileri sürmüş olmalarıdır. Ancak modern dünyada ulusal kimliklerin değer kazanmaya başlaması İslami hassasiyetlerden uzak olan Cengiz Han’ı sorgulamanın tekrardan yolunu açmıştır. Yazar bu sefer modern zamanın ders kitaplarına atıflar yaparak görüşünü desteklemiştir. Türkiye’deki kabul hakkında söyledikleri ise çok da yersiz değildir: *“Hâlâ birçok çocuğa Cengiz adı verildiği halde Cengiz Türklerin resmen kabul ettiği zirve önderlere dahil edilmez ve Yasa gibi*

başarıları zaten oluşmuş bir Türk geleneğine atfedilir.” Biran devamında, diğer Türk halkları arasında Cengiz imajına temas etmiş ve en son şu uç tespitte bulunmuştur: “Hz. Muhammed sonrası dünyada bu kadar önem kazanan ya da Müslüman tarih ve destan literatüründe bu kadar geniş yer verilen başka bir gayri-Müslim düşünmek zordur.”

Altıncı bölümde yazar, Moğolistan, Çin, Rusya ve Batı’daki Cengiz Han imajını ele almıştır. Cengiz Han’ın kendi doğduğu topraklarda bile tarihin belli dönemlerinde istenmeyen adam olarak ilan edilmesi gerçekten ilginçtir. Yazar bunun özellikle Rus etkisinin yoğun olduğu zamanlarda yaşandığını söyler. Hatta Moğolistan’da 1962 yılında Cengiz’in 800. doğum gününü kutlama etkinliklerinin bile gerçekleştirilemediğine vurgu yapar. Çin’de çeşitli hanedanlar döneminde Yuan hanedanının meşruiyetinin sorgulandığına, en nihayetinde ise bazı dönemlerde Moğolistan’ın bile sahiplenmekte kararsız kaldığı Cengiz Han’ın Çin’de birçok yönden el üstünde tutulduğuna temas etmiştir. Rusya konusunda ise “Rusya’nın yaşadığı tek yabancı fetih budur” diyerek bizce eksik bir tespitte bulunmuştur. Bir Batılı olan Biran, kitabın tamamında aslında Batılıların sahip olduğu Cengiz Han imajını da yansıtmıştır. Cengiz Han “modern dünyanın kurucularındandır”, 1995 yılında Washington Post’un Cengiz Han’ı ikinci bin yılın adamı olarak seçmesine bu yüzden şaşırılmamak gerekir.

Biran, günümüzden yaklaşık sekiz yüz yıl önce yaşayan Cengiz Han’ın oldukça sade bir üslup ve isabetli tespitlerle başarılı bir biyografisini ortaya çıkarmıştır. Eser, salt Cengiz Han’ın doğumuyla başlayıp ölümüne kadar olan yaşantısını anlatmak gayesiyle ele alınmadığından belki biyografi kategorisine de girmemektedir. Kitabı eline alan okuyucu Cengiz Han eşliğinde sekiz yüz yıllık bir yolculuğa çıkmaya hazırlıklı olmalıdır. Yazar, Moğolların kurucu atasını Müslümanları kızdıracak derecede onların evlerinin içerisine sokmayı başarabilmiştir.

Biran’ın evde mesai ile geçen kaygı düzeyi yüksek bir *korona* günü içerisinde belki bir çırpıda okunabilecek derecede sürükleyici ve merak uyandırıcı bu eserin tek kötü tarafı okuyucuyu yoğun bir Cengiz Han

bombardımanına maruz bırakmasıdır. Eser içinde neredeyse savaş sahnelerine hiç temas edilmemesine rağmen Cengiz Han'ın kalıcılığına o kadar yoğunlaşmıştır ki kitabı sindirerek okuyan bir kişinin ilk gece uykusunda kendisini Cengiz Han'ın başrolünü oynadığı bir rüyaya hazırlaması gerekmektedir. Ahmet Fethi Yıldırım'ın çevirideki başarısı da buna tesir etmiş gibi görünüyor.

Kitap Tanıtımı/Book Review

**Mesut Karakulak, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap,
İstanbul 2020, 202 s., ISBN: 978-605-7635-50-1**

Zafer SEVER*

Türkistan, Türklerin yoğun bir şekilde yaşadığı kadim coğrafyalarının başında gelmektedir. Dolayısıyla ülkemizde Türkistan'la alakalı birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genel itibariyle siyasî tarih ağırlıklı olmuştur. Ancak son zamanlarda Türkistan'ın sosyal ve kültürel hayatına dair eserlerde de tedricen bir artış söz konusudur. Bu çalışmalardan biri Mesut Karakulak tarafından kaleme alınan *Türkistan'da Efendiler ve Köleler* adlı eserdir. Hassaten çalışma Batı Türkistan coğrafyasında yer alan Buhara ve Hive hanlıkları çerçevesinde ele alınmıştır. Türkistan'da kölelik mefhumu Türkiye'de derli toplu bir

* Dr., zafersever89@gmail.com ORCID: 0000-0003-1876-0246. (Makale gönderim tarihi: 17.05.2020; Makale kabul tarihi: 22.05.2020)

çalışmanın konusu olmamıştır. Bu nedenle bu eser Türkiye'deki Türkistan çalışmalarına yeni bir pencere açmaktadır. Türkistan'ın vebasının konu edinildiği bu çalışma, yazar tarafından tüccar, seyyah, diplomat notları ve arşiv kayıtları çerçevesinde Batı ve Doğu birincil el kaynaklar kullanılarak hazırlanmıştır.

Eser; "Türkistan'da Köleliğin Kaynağı: Hürriyetten Köleliğe", "Türkistan Ekonomisinde Kölelik", "Türkistan'da Toplum ve Köle: Nüfus, Emek Gücü ve Toplumsal Statü", "Diplomasiden İşgale: Rus Esirleri Meselesi, Köleliğin Kaldırılması ve Kurtuluş Hikayeleri" adlı okuyucunun dikkatini cezbedebilecek dört bölümden oluşur. Ayrıca metin içerisinde verilen ara başlıkların özel olarak seçildiği görülmektedir. Ekler kısmında yer alan Türkistan'daki köle fotoğrafları ve çizimleri, okuyucuların köleleri gözünde canlandıracağı ve okuyucuları tarihin bu kara, hazin dolu sayfalarına götüreceği malumdur. Ekler haricinde eserin sonunda sonuç, kaynakça ve indeks yer alır.

Çalışmanın ilk bölümü Türkistan'da köleliğin kaynağı, beslendiği sebepler üzerine hasredilmiştir. Türkistan'da yağmanın ana figürü olan Türkmenler üzerine özel olarak değinilmiştir. Yazar, Türkmenlerin yağma geleneğinin ana aktörleri olduğunu belirtir. Yağma geleneğinin Türkistan'da gelişen sosyo-ekonomik sebepleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde durur. Yağmanın aslında sıradan bir olgu olmadığı, Türkmenlerin yoğun ve zorlu bir hazırlık aşamasının ardından yapıldığını örneklerle açıklar. Yani yağmanın en uygun tabirle onların mesleği, hayat tarzları olduğu açık bir şekilde görülür ve Türkmenler, Akdeniz'de yağma yapan korsanlara benzetilir. Hakeza, yağma yapan Türkmenlerin yaşam tarzları bakımından XVI. asırda Hazar'ın kuzeyinde, Volga Nehri civarında yağma yapan Kozaklara da benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Türkmenlerin genellikle köle ettiği bu insanlar İranlılar, Ruslar ve Türkistan'da yaşayan birçok halktan oluşmaktaydı. Yine bu bölümde kölelerin nasıl bir ticari emtia gibi görüldüğü ve köle pazarlarına acımasızca götürülüş hikayelerine yer verilir. Esasen Türkmenlerin, Türkistan'da sadece oluşturulan ve geliştirilen bir sistemin çarkı oldukları, Türkistan'da bulunan hanların köle ticaretinin etkin rol oynadıkları yazar tarafından açık şekilde belirtilir.

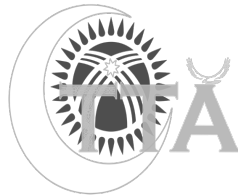
İkinci bölüm belki de köleliğin temel sebebi olan ekonomik nedenler üzerine ayrılmıştır. Kitabın da isminde yer alan “efendiler” paranın mevzu bahis olacağı bu bölümde ortaya çıkar. Türkistan’da ekonominin temel kaynağını oluşturan bu sistem, insani değerlerin unutulduğunu, paranın ve ticaretin her şeyin üzerinde görüldüğünü açıkça gösterir. Yazar da anlattığı birbirinden ilginç ve trajik hikayelerle bu durumun altına çizer. Yine bu bölümde kölelerin satış fiyatları, köle pazarları, alıcı ve satıcılar, insanların nasıl pazarlık konusu olduğu, yaşanan anlaşmazlıklar ve gerginlikler detaylı olarak verilmiştir. Kuşkusuz köle pazarları hanların izni ve gözetimi altındaydı. Her satıştan beşte bir oranında bir ödeme hanlıklara yapılırdı. Bu durum köle tedarikçilerine farklı yollardan kölelerin elden çıkarılması gibi sonuçlar doğurmuştur. Köle pazarları haricinde hanlardan vergi kaçırmak için fidye usulü de yaygınlık göstermiştir. Kimi zaman köleler değerli bir hediye gibi sunulmaktan da geri durulmamıştır. Bu bölümün son kısmında ise Ruslarla birlikte 1873 yılında Türkistan’da köleliğin yasaklanmasıyla gelişen süreç ele alınmıştır. Ancak yazar tarafından Türkistan’da köle ticaretinin hâlâ varlığını sürdürdüğü kanıtlarla açıklanır.

Çalışmanın üçüncü bölümü kölelerin Türkistan toplumundaki yeri ve toplumsal statüsü üzerine ayrılmıştır. Yazar tarafından verilen verilere göre köleler, sürekli değişen popülasyona rağmen genel nüfusun yaklaşık yüzde beşini oluşturmaktadır. Kölelerin ağırlıklı kısmını İranlı Şiiilerin oluşturduğu görülmektedir. Bunun sebebinin ise dinî ve coğrafi nedenlerden olduğu belirtilmektedir. Yine bu bölüm, bölgeye seyahat eden tüccar, seyyah ve diplomatların gözlemleri çerçevesinde birincil kaynakların ışığında hazırlanmıştır. Köleleri toplumun bütün kesimlerinde ve iş sahasında görmek mümkündür. Tarım gücünden marangoza, han saraylarından orduya kadar köleler her yerde yoğun bir şekilde yer almaktadır. Ordu içerisinde yer alan kölelerin farklı milletlerden olduğu görülür. Rus esirler bu ordular içerisinde önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Bu nedenle Rusların bu konu üzerinde önemle durduğu, bu köleleri kurtarmak için diplomatik kanallara başvurduğu, çalışmada geniş yer tutar. Ayrıca Rusların bölge hakkında malumat toplamak için sık sık seyyah, diplomat gönderdiği belirtilmektedir.

Bu bölümün en dikkat çeken konularından biri ise kölelerin topluma entegre olmayı başardıkları ve toplumun en önemli parçası olmalarını anlatan kısımdır. Öyle ki sisteme ayak uyduran İranlı kölelerin dahi Türkmenlerle birlikte İran'ın içlerine yağmaya gittikleri görülür. Yazar tarafından verilen bu bilgiler onların topluma ve sisteme en üst düzeyde uyum sağladıklarını gösterir. Ayrıca bu bölümde kadın köleler üzerine durulmaktadır. Onların hukuki ve sosyal hakları hakkında geniş izahlar yer alır. Kölelerin daha önce topluma entegre oldukları görülse de onlara uygulanan şiddeti göz ardı etmemek gerekir. Onlara yapılan ağır işkenceler yazar tarafından kaynaklardan naklen anlatılmıştır. Esirler için kaçmanın ağır bir cezası vardı. Örneğin kaçan esirlerden bazılarının yakalandıktan sonra kulaklarının ve burunlarının kesildiği ve teşhir edildikleri belirtilmiştir. Bu işkence yoluyla teşhir elbette Türkistan'a has bir durum değildir. Özellikle Rusların kendilerine karşı bağımsızlık mücadelesi veren Başkurlara karşı aynı muameleyi yaptığı bilinir. Yazar, Rus ve Batılı insanların verdiği bilgilerde çoğunlukla ön yargılı ve taraflı bir tutum izlediklerini özellikle belirtir.

Son bölüm diğer üç bölüme nazaran daha özel bir konuyu muhteva eder. Rusların Türkistan'daki köle siyasetine odaklanmıştır. Bu bölümde Rusların köleliği bahane ederek Türkistan'ı işgal ettiği ve köleliği lağvettiği süreç anlatılır. Çünkü bölgedeki Rus köle nüfusu hatırı sayılır bir sayıya ulaşmıştır. Bu durumu bahane eden Ruslar Türkistan hanlıkları ile diplomatik bağlantılar kurarak bölgeyi keşfetmek ve bölgede kalıcı bir kolonizasyon sağlamak için yerel bağlantılarını güçlendirmeye çalıştığı görülür. XVII. asırdan itibaren başlayan bu diplomasi trafiği, XIX. asırda kendini Türkistan topraklarının işgal sürecine kadar sürmüştür. Türkistan'da köleliğin yasaklanmasına rağmen yine devam ettiği yazar tarafından ortaya konulmuştur. Köleliğin ortadan kalkmaması Rusların köleliği kaldırma söylemini de rafa kaldırmaktadır. Türkistan'da kendi döktüğü Türkmen kanı da cabasıdır. Bu bölümün son kısmı kölelerin özgürlüklerine kavuşmaları için gösterdikleri mücadelenin hikayesine ayrılmıştır. Bununla birlikte köleliğin sona erdirilmesi için gerekli olan hükümler maddeler şeklinde açıklanmıştır.

Yazarın da girişte belirttiği gibi kölelik sadece bir topluma mal edilemeyecek kadar evrensel bir olgudur. Bu kitap, Buhara ve Hive hanlıkları çerçevesinde kölelik mefhumunu ele almıştır. Hülasa, Genel Türk Tarihi çalışmalarına farklı bir kapı aralayan bu çalışmanın kendinden sonra Türkistan'la ilgili yapılacak sosyal çalışmalara ilham olacağı açıktır. Yazar, duru ve yalın bir dille eserini kaleme almış, akıcı bir üslup kullanmıştır. Bu nedenle çalışmanın geniş bir okuyucu kitlesine hitap edeceği kanaatindeyiz. Tarih okuyucularının dışında geniş bir kitleye hitap edeceğini düşündüğümüz bu eserin giriş kısmında Türkistan coğrafyasının sınırlarının çizilmesi gerekliliğinin elzem olduğu açıktır. Ayrıca son bölümde Rusların haricinde Türkistan'da fazlaca köle nüfusu olan İranlılar faslının da bir başlık altında değerlendirilmesi gerektiği görüşündeyiz.

